

TRAUMA ÉS VÁLSÁG A SZÁZADFORDULÓN

TÖRTÉNELEM

Szerkesztette és lektorálta:

DR. BARTÓK BÉLA

főiskolai docens

Készült a TÁMOP-4.2.1.D-15/1/KONV-2015-0013 „Kutatás, Innováció, Együttműködések – Társadalmi innováció és kutatási hálózatok együttműködésének erősítése” projekt finanszírozásával.

Technikai szerkesztő:

VÁRKONYI PÉTER

ISBN978-615-5621-18-5

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Líceum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Grebely Gergely
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Megjelent 2015-ben

SZÉCHENYI 2020

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

Európai Unió
Európai Szociális
Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE

I.

TRAUMA ÉS VÁLSÁG

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ

NÉMETH ISTVÁN

Az I. világháború „elfeledett” keleti frontja

1914. július végén a négy nagyhatalom – különböző önző megfontolásokból – tudatosan vállalta az európai háborút. A döntésért – ha eltérő mértékben is – valamennyien felelősök voltak. A szövetségi rendszerek mellett a katonai mozgósítások logikája vezetett az első, igazán világméretű háború kitöréséhez. A két szemben álló szövetségi rendszer elsődleges célja nem kisebb-nagyobb területi gyarapodás volt, hanem az ellenfél szétzúzása. Valamennyi európai nagyhatalom hadban állt egymással, elsősorban a korabeli politikai elit elégtelen felkészültsége, valamint a nemzetállami értelmiség túlhatalma miatt. Ez a politikai elit nem látta át a glóbuszméretűvé szélesedő politikai hatalmi rendszert, a nemzetállami értelmiség pedig önző érdekek alapján egymás ellen izgatta a kor politikusait. 1914 nyarán olyan férfiak sodorták Európát a háborúba, akiket indulatok hajtottak s elégtelen ismeretük volt a külvilágról, tettük lehetséges következményeiről.

Az I. világháborúban a keleti fronton a központi hatalmakat alkotó Német Birodalom és Ausztria–Magyarország harci cselekményei zajlottak Oroszországgal. A háború kiterjedt Kelet-Európa nagy részére, s a front Románia 1916. évi hadba lépése után a Baltikumtól a Fekete-tengerig terjedt. A nyugati front évekig tartó állóháborúival szemben a háború középső szakaszában itt nagyobb frontmozgások következtek be, mert a földrajzi helyzet megkönnyítette a központi hatalmak csapatcseréit más harcterekkel. Ráadásul döntőnek bizonyult a Lenin vezette bolsevikok német támogatása, akik az 1917. októberi forradalomban átvették a hatalmat Oroszországban.

A központi hatalmak erős nyomására a forradalmi Szovjet-Oroszország 1918. március 3-án Breszt-Litovszkban különbékére kényszerült, s a központi hatalmak megszerezték a számukra gazdaságilag fontos Ukrajnát, az Egyesült Államok hadba lépése miatt azonban nem tudták kamatoztatni előnyüket a háború menetében. A soknemzetiségű Oroszország és Ausztria–Magyarország felbomlása, s nyomában új nemzetállamok létrejötte korszakváltást jelentett Közép- és Kelet-Európa történetében.

*

A Német Birodalom stratégiai tervei

Az 1877–1878. évi Balkán-válság után az európai stratégiák orosz–német háború lehetőségével számoltak. Eközben azonban senki sem gondolt egy Oroszország elleni német támadásra, amely ellen szóltak a nagy távolságok, a hiányzó vasúti hálózat és Nyugat-Oroszország ritka települései. Otto von Bismarck (1815–1898) német kancellár 1879–1880-ban,

majd 1887–1888-ban határozottan elutasította Helmuth Moltke (1800–1891) porosz vezérkari főnök kísérleteit, hogy a Német Birodalom és Ausztria–Magyarország preventív háborút indítson Oroszország ellen.

Alfred von Schlieffen (1833–1913) német vezérkarkari főnök terve szerint német részről 1905 után is abból indultak ki, hogy egy nagy európai háborút minden esetben egyidejűleg Franciaország és Oroszország ellen kell folytatni, amelyhez általános hadkötelezettséget kell bevezetni. A saját erőt kezdettől megosztó kétfrontos háborúra kényszerülve Nyugaton a hadsereg majdnem teljes koncentrációjával mindent el kell követni a Franciaország elleni döntés kicsikarására, majd az erőket vasúti szállítással Oroszország ellen bevetni. Addig a keleti porosz provinciákat lehetőleg csak gyenge erők védik, amelyek kedvezőtlen esetben visszavonulnak az alsó Visztula vonalára.¹

A német vezérkar számára világos volt, hogy a Kelet-Poroszország elleni orosz támadás vasúti hálózatuk helyzete és a Mazúri-tavak természetes akadályai miatt két tengelyen várható: Litvániából kiindulva nyugatra, s Varsóból kiindulva észak-nyugati irányba. Mindez lehetőséget kínált a németeknek, hogy orosz támadás esetén azok megosztott erői ellen kihasználják a belső német vasútvonalak előnyeit.

Németország kelet-poroszországi pozíciói azonban szövetségesének magatartásától függték. Ausztria–Magyarország Galíciából kiinduló északi irányú támadása esetén az oroszok összeköttetési vonalaik védelme miatt nem támadhattak a Visztula mentén Thorn (ma a lengyel Toruń) irányába. Ha azonban az osztrák–magyar erők nem támadnak Galíciából, vagy a Kárpátokban deffenzívában maradnak, akkor az oroszokra nem érvényes ez a korlátozás. S egy Thorn, majd azon túlmenően Berlin, illetve Németország belseje elleni támadás is elképzelhető lenne, miként Joseph Jaques Joffre (1852–1932) francia marsall, 1911-től vezérkari főnök 1913-ban az oroszoknak ajánlotta. Ezért az osztrák–magyar offenzíva indítása közvetlen német érdek volt.

A német vezérkar 1. osztályát nyugtalanította az orosz hadsereg gyorsan növekvő teljesítménye. 1914 februárjában jelentést készítettek erejük gyarapodásáról, jobb felfegyverzésükről és kiképzésükről, a tartalékosok számának növekedéséről, valamint a mozgósítás és a felvonulás tempójának növeléséről. Főleg a „háborús előkészületek szakaszára” hívták fel a figyelmet, amely valójában titkos mozgósítást jelentett. De semmi sem utalt arra, miszerint az 1. osztály abból indult volna ki, hogy az oroszok csak a 30, sőt a 45. mozgósítási napon lennének bevetésre készen. Az oroszok Schlieffen valamennyi hadijátékában a 15. és 27. mozgósítási nap között támadtak.

1 REICHSARCHIV (Hrsg.): *Der Weltkrieg 1914–1918. Band 2. Die Befreiung Ostpreußens.* Berlin, 1925. 39.

Az Oroszország elleni háború kérdése a polgári birodalmi vezetés számításában kül- és belpolitikai megfontolásokból sokkal nagyobb szerepet kapott, mint a Franciaországra koncentrált katonai vezetésnél, akik végül eltanácsoltak az Oroszországhoz intézett hadüzenettől. Eltekintve attól, hogy a Theobald von Bethmann Hollweg (1856–1921) német birodalmi kancellár körüli csoport messzemenően Oroszországot tartotta az európai német hatalmi pozíciók nagyobb fenyegetésének, a kancellár az 1914. júliusi válság alatt elsősorban a német nyugati offenzív fellépés diplomáciai biztosítékait, valamint a brit hadbalépés megnehezítését, kedvező esetben annak megakadályozását szorgalmazta.

Gottlieb von Jagow (1863–1935) német birodalmi külügyi államtitkár 1926-ban visszatekintve körvonalazta a német politikai vezetés logikáját, amely 1914. augusztus 1-jén – miután az orosz kormány mozgósított – hadat üzent Oroszországnak: „Oroszország eljárása volt tehát a bázis, amelyen a nyugati cselekmény alapult. [...] A belgiumi bevonulást csak a Franciaországgal folyó háborúval, ezt pedig csak az Oroszországgal folyó háborúval lehetett igazolni. Ha nincs háború Oroszországgal, akkor nincs ürügyünk a nyugati háborúra.”² Bethmann Hollweg az Oroszországgal folyó háborút a szociáldemokrácia híveire való tekintettel is kívánatosnak tartotta: a nyugati agressziós háborút – súlyos belső feszültségektől tartva – számukra egyidejűleg a „reakciós cárizmus” elleni „védelmi háborúként” közvetítette, hogy őket is megnyerje háborús céljának.

Ausztria–Magyarország indulási pozíciója

Az osztrák–magyar vezérkar tervei kényes stratégiai helyzettel szembesültek. A k.u.k. hadsereg vezérkari főnöke, Franz Conrad von Hötzendorf (1852–1925) felismerte, hogy az európai háború a Balkánról indul ki, ezért valószínűnek tartotta a Szerbia elleni háborút. A Monarchia számára a legnagyobb fenyegetést azonban az orosz cárizmus jelentette, amellyel a balkáni befolyásért vetélkedett. A k.u.k. hadsereg tagolódása számolt is e körülménnyel, s a német hadászati terveknek alárendelt Monarchia is kétfrontos háborúra készült: Oroszország és Szerbia ellen. A mozgósított haderő egyötöde a szerb hadsereggel szemben védekezik, négyötöde Galíciában támad, hogy megzavarja és lassítsa az orosz hadsereg felvonulását, majd a beérkező német hadseregekkel együtt általános támadásba lendül. Az oroszországi sikert követően a haderő jelentős részét a déli arcvonalra dobják át, s lerohanják Szerbiát. Conrad döntőnek tartotta, hogy legkésőbb az orosz mozgósítást követő 35. napon 20 német hadosztály érkezzon a nyugati frontról, mert egyébként a Monarchia nem tudja feltartani az orosz haderőt. Erre azonban sohasem kapott megnyugtató ígéretet.³

A csapatok zömének *A-Staffel*-ként Galíciában kellett szembeszállnia a lehetséges orosz fenyegetéssel. A szerbiai határt a hadsereg kisebb része, a *Minimalgruppe Balkan* fedte le. A két csapatrész mellett 12 hadosztályból álló erős tartalékot képeztek. Ezt az ún. *B-Staffel*-t

2 GUTSCHE, WILLIBALD–KAULISCH, BALDUR (Hrsg.): *Herrschaftsmethoden des deutschen Imperialismus 1897/98 bis 1917. Dokumente zur innen- und außenpolitischen Strategie und Taktik der herrschenden Klassen des Deutschen Reiches*. Berlin, 1977. 187.

3 Galántai József: *Magyarország az első világháborúban*. Korona Kiadó, Budapest, 2011. 124.

a politikai és katonai helyzet függvényében offenzívan a szerb királyság, vagy Oroszország ellen vetnék be. Alfred Redl osztrák ezredes, a hírszerző részleg vezetőjének helyettese azonban elárulta az oroszoknak az Orosz Birodalomról rendelkezésre álló terveket és rejtett információkat. Ugyan már 1913-ban letartóztatták, de a nyomozók előtt rejtve maradt a kiadott információk mennyisége, s már időben is lehetetlen volt az egész stratégiát átalakítani.

1914. augusztus 23-án a galíciai határnál négy hadsereggel megindult a Monarchia támadása, amely az első napokban még győzelmeket aratott. Végeredményben azonban a jobbszárnyon (Lemberg, Przemysl, Rawa Ruska térségében) súlyos vereséget (közel 300 000 fő) szenvedett. Vissza kellett vonulnia a Dunajec és az Északkeleti-Kárpátok vonala mögé, feladva Bukovinát és Galícia felét, hátrahagyva a körülzárt Przemysl erődöt.⁴

A megerősített német és osztrák–magyar hadseregek novemberben megállították a Berlin és Krakkó felé törő orosz előrenyomulást. A Monarchiának azonban ehhez a Kárpátokból kellett elvonnia haderőt, így a keleti front legdélibb szárnya meggyengült. Az orosz hadvezetés ezt kihasználva decemberben itt indított támadást, s a Monarchia véres harcokban és hatalmas veszteségeket szenvedve – főleg Limanovánál és az Északkeleti-Kárpátokban – megállította az orosz támadást. A Monarchia a keleti hadszíntéren 1914 végéig 800 000 fős embervesztést szenvedett.⁵

Az Orosz Birodalom helyzete és hadicéljai (1914. augusztus 30.)

Az orosz birodalom az 1904–1905. évi vesztes orosz–japán háború után feladta imperialista törekvéseit Ázsiában, s ezután főleg a Balkánra koncentrált. A pánszlávizmus,⁶ valamennyi szláv nép egyesítésének célja miatt kényszerűen konfliktusba került Ausztria–Magyarországgal és annak német szövetségével. Szabad kijáratra törekedett a Földközi-tengerre és

4 Uo. 131–132.

5 Uo. 132–133.

6 1871-ben a nyíltan agresszív, klasszikus orosz szlavofilizmus konzervatív-nacionalista képviselője, a kultúr-filozófus és természetkutató Nyikolaj J. Danyilevszkij (1822–1885) *Oroszország és Európa* című könyvében nyolc, illetve kilenc egységből álló, orosz vezetésű nagy „pánszláv unió” eljövételét vázolta fel, amelynek „tagállamai”:

1. az Orosz Birodalom 1869. évi határai között, nyugaton kiegészítve Galíciával, Észak-Bukovinával és Kárpátaljával, mint eredeti orosz területekkel;

2. a csehek, morvák és szlovákok királysága;

3. a szerbek, horvátok és szlovének királysága;

4. a bolgár királyság Macedóniával;

5. a román királyság, kiegészítve Bukovina déli részével és Erdély „felével”;

6. a görög királyság;

7. a magyar királyság a megmaradt területeken;

8. Konstantinápoly és környéke;

9. Lengyelország, ha elfordul Nyugat-Európától, elfogadja az orosz vezetést, s lemond a régi lengyel–litván államszövetség keleti feléről.

Az orosz irányítású kelet-európai szláv államszövetség funkciója Oroszország európai hegemoniájának, s az Egyesült Államokkal megosztott világhatalmának megalapozása lett volna. Lásd: ROMSICS IGNÁC: *Expanzionizmus és regionalizmus. Integrációs tervek Közép- és Kelet-Európáról a 19. században és a 20. század elején*. In: uő. (szerk.): *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1997. 14.

jégmentes kikötő megszerzésére a Keleti-tengeren. Orosz érdekszférába igyekezett vonni Kelet-Poroszországot és Nyugat-Poroszország egy részét. A Földközi-tengerre való kijutáshoz meg kellett szereznie a Boszporusz feletti ellenőrzést; emiatt feszültsége támadt az Oszmán Birodalommal, amelynek veszélyeztette létét.

Az orosz katonai doktrína a 20. század kezdetén fordulóponthoz érkezett. Az orosz hadvezetés az 1893-ban Franciaországgal kiépített kapcsolat ellenére még defenzív álláspontot foglalt el. Ennek értelmében a Visztula mögött kell védelmi háborút folytatni, s ideiglenesen fel kell adni a három oldalról, a Német Birodalom és Ausztria–Magyarország által körbevett, s ezért nehezen védhető nyugat-lengyel területeket. Ez a helyzet változott meg 1910-ben, amikor Vlagyimir A. Szuhomlinov (1848–1926) hadügyminiszter elfogadta az ún. 19. számú tervet, amely orosz előrenyomulást helyezett kilátásba a német területeken, hogy Franciaországot tehermentesítse a Schlieffen-terv értelmében valószínűsíthető német támadástól. Jurij Danyilov, a miniszter vezető katonai tanácsadója az előrenyomulásra Kelet-Poroszországot választotta ki, mivel a terület délen és északon egyaránt megtámadható. A hadseregen belüli politikai és társadalmi rivalizálás azonban meghíúsította a terv eredeti megvalósítását. Helyette kompromisszumos megoldás lépett életbe: az orosz haderőt két hadseregcsoportra osztották: egy a Német Birodalom, a másik pedig Ausztria–Magyarország ellen állt fel. A terv két hadsereg benyomulását rögzítette a német területekre: a Paul von Rennenkampff tábornok vezette I. hadsereg (Nyeman-hadsereg) a Memeltől nyomulna előre, az Alekszandr Szamszonov tábornok vezette II. hadsereg (Narew-hadsereg) pedig délről támadna. A Délnyugati Fronton pedig a Nyikolaj Ivanov vezette csapatok Galíciában indulnának a Monarchia ellen.

A Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg vezette orosz főparancsnokság (sztavka) a Kelet-Poroszország elleni támadásra felállította az Északnyugati Frontot; az 1. és 2. hadsereg a harcok kezdetén 19 gyalogsági és 8 lovas hadosztályból állt. Galícia ellen a Délnyugati Frontot szervezte meg, amely a 3. 4. 5. és 8. hadseregből állt, s a harcok kezdetén 46 gyalogos és 18 lovas hadosztályt számlált. Nagy-Britannia és Franciaország ismételt nyomására már augusztus 7-én megkezdte két további hadsereg (a 9. és 10.) felállítását közép-Lengyelországban, amelyek előnyomulását Breslau, illetve Posen irányában tűzték ki. Ebbe főleg az eredetileg az Észak-nyugati Frontba és a Dél-nyugati Frontba szánt csapatokat vonták be. Ráadásul az orosz főparancsnok megígérte nyugati szövetségeseinek, hogy a 15. mozgósítási nap után mind a két fronttal támadást indít a központi hatalmak ellen. Nagy-Britannia és Franciaország a kritikus pillanatban ragaszkodott az ígéret betartásához, jóllehet az Ausztria–Magyarország elleni orosz felvonulás ekkor még nem zárult le.⁷

7 Reichsarchiv (Hrsg.): *Der Weltkrieg 1914–1918*. Band 2. 336.

Szergej D. Szazonov (1860–1927) orosz külügyminiszter már 1914. augusztus 30-án ismertette Maurice Paléologue francia nagykövettel 13 pontos hadicél-követelésüket:⁸

- A három szövetséges fő célja Németország hatalmának és katonai-politikai uralmi igényének megtörése.
- A területi változásokat a nemzetiségi elvek határozzák meg.
- Oroszország kisajátítaná a Nyeman alsó folyását és Galícia keleti részét. A lengyel királysághoz tartozna Kelet-Posen, Szilézia [...] és Nyugat-Galícia.
- Franciaország visszakapná Elzász-Lotaringiát, a Rajna menti Poroszország egy részét és Pfalzt.
- Belgium jelentős területnövekedéssel számolhatna.
- Schleswig-Holsteint visszaadnák Dániának.
- Helyreállítaná Hannover királyságot.
- 8. Ausztria három részre osztott monarchia lenne: az osztrák császárság az örökös tartományokkal, a cseh királyság és a magyar királyság. Az osztrák császárság egyedül az „örökös tartományokra” terjedne ki. A cseh királyság a mai Cseh és Morvaországot jelentené. A magyar királyságnak Erdély sorsáról meg kellene állapodnia Romániával.
- 9. Szerbia annektálná Boszniát, Hercegovinát, Dalmáciát és Észak-Albániát.
- 10. Bulgáriát Szerbia kompenzálná Macedóniában.
- 11. Dél-Albániát – az Olaszországhoz kerülő Valona kivételével – Görögországhoz csatolnák.
- 12. A német gyarmatokon Anglia, Franciaország és Japán osztozna.
- 13. Németország és Ausztria háborús jóvátételt fizetne.

A cári birodalom társadalmi helyzete már régóta kritikus volt, s az emberek legnagyobb része szegénységben élt. A cári autokrácia elégedetlenséget váltott ki a polgári- és nemesi rétegekben is. Az orosz–japán háború és recesszió után kezdődött 1905. évi forradalomban az értelmiség is nagyobb szabadságot követelt. A cár veszített belföldi tekintélyéből és bukását csak a lakosságnak tett engedményekkel – októberi manifesztum – tudta megakadályozni. Első orosz népképviselőként létrejött a дума, de az alkotmány szerint alig volt

8 *Cronik Handbuch. Reden und Dokumente des 20. Jahrhunderts.* Chronik Verlag, Gütersloh/München, 1996. 82–83.

befolyása. Nőtt azonban a mindinkább terjeszkedő sajtó népre gyakorolt propagandisztikus befolyása. Mindez korlátozta a kormány cselekvési szabadságát, mivel a liberális képviselők szalonképessé tették az állam iránti ellenzéki szerepüket, mintegy előkészítve a talajt az októberi forradalom baloldali csoportjai számára. Ellenzékiségüket tovább élezte a cár reakciós politikája és értetlensége a politikai struktúra modernizálása iránt. Így Oroszország mindinkább instabil kormánnyal rendelkező gyenge autokrácia lett, amelynek folyamatosan figyelnie kellett a vele szembenálló ellenséges közvélemény irányzataira. Ugyan 1914-ben Oroszországban is egyfajta „pártközi békét” kötöttek, de ez a katonai vereségek miatt nem tartott sokáig. A cár már 1915-ben feloszlatta a dumát, s a képviselőket alkotmányos sérthetlenségük ellenére rendőrileg üldözte.

Német hadicélok Oroszország ellen (1914. szeptember 9.)

A Német Birodalomban az Oroszország elleni háború céljait hosszabb, komplex vitákban alakították ki a polgári birodalmi vezetés, a Legfelső Hadvezetés, valamint a magán- és különböző politikai érdekcsoportok intenzív részvételével.⁹ A szociálisan és politikailag rendkívül homogén milliók belül diametrálisan ellentétes pozíciók alakultak ki: a kelet-elbai nemesség exponált képviselői, az Alldeutscher Verband és a Hazafias Párt (Vaterlandspartei) szélsőséges annexió programot képviseltek, amely többek között az orosz keleti-tengeri kormányzóságok hozzácsatolását sürgették a Porosz Királysághoz, miközben a pomerániai és kelet-porosz nemesség jelentős része kezdettől fogva a megegyezései békét, az orosz „rangtársak” megkímélését és a „jó értelemben vett” 19. századi német–orosz kapcsolatok helyreállítását szorgalmazták. Bethmann Hollweg birodalmi kancellár ugyan alapvetően kívánatosnak tekintette Oroszország jelentős gyengítését és „visszaszorítását”, de legkésőbb 1915 nyaráig energikusan a keleten kötendő különbéke híve volt, amely – eltekintve néhány megvalósíthatónak tekintett „biztosítéktól és garanciától” – helyreállította volna a status quót.

Az 1914. „szeptemberi program” szerint általános hadicél: „A Német Birodalom belátható ideig történő biztosítása nyugat és kelet felé. Ezen cél érdekében Franciaországot annyira meg kell gyengíteni, hogy nagyhatalomként ismételten ne jelentkezhesen, Oroszországot pedig a lehető legtávolabbra kell szorítani a német határoktól és meg kell törni a nem orosz népek feletti hatalmát.”¹⁰

Erich von Falkenhayn (1861–1922) tábornok, a német szárazföldi haderő vezérkari főnöke – 1916. augusztusi bukásáig – a kancellárnál is határozottabban a német–orosz megegyezései béke híve maradt, amelyet azonban 1915 vége után már nem tartott megvalósíthatónak.

9 NÉMETH ISTVÁN: *Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák–magyar Közép-Európa tervezés (1871–1918)*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2009. 133–186.

10 *Cronik Handbuch... i. m.* 83–84.

Ezzel szemben a Külügyi Hivatalban (*Auswärtiges Amt*) egy gyorsan növekvő s végül mérvadó csoport már 1914. augusztus elejétől – Oroszország súlyos katonai veresége nyomán – „az orosz birodalom teljes szétesését” vizionálta.¹¹ Ezen irányzat képviselőihez tartozott Gottlieb von Jagow mellett az államtitkár-helyettes Arthur Zimmermann, a Külügyi Hivatalból a helyettes vezérkar politikai szekciójába átkerült Rudolf Nadolny, s Paul Rohrbach, a Hans Delbrückkel és Friedrich Naumannal szorosan együttműködő befolyásos liberális publicista, valamint Theodor Schiemann und Johannes Haller professzorok.¹² Kezdeményezésük kilátásba helyezte, hogy energikus ideológiai, anyagi és pénzügyi támogatással, többé-kevésbé erős nacionalista, autonóm és szeparatista tendenciákkal – a finnek, észtek, lettek, litvánok, lengyelek, zsidók, belorusszok, ukránok, a krími tatárok, a kubáni kozákok és különböző kaukázusi népek bevonásával – Oroszország tartós „deintegrációját” idézzék elő, amelyek bénítják háborús cselekményeit. Végül pedig békeszerződésben rögzítsék az új, Németországra támaszkodó állami felépítmény alapjait. Rohrbach és mások a Baltikum „germanizálásának” gondolatával is eljátszottak. Zimmermann ösztönzésére a Külügyi Hivatal 1915 őszétől pedig arra is hajlott, hogy bizonyos körülmények között támogassa az emigráns orosz forradalmárok tevékenységét, vagyis a nacionalista „deintegrációt” Oroszország társadalmi „forradalmasításával” egészítsék ki.

A központi hatalmak haderői Kelet-Poroszországban és Galíciában

A katonai terveknek megfelelően a német Legfelső Hadvezetés az 1914. augusztus 1-jén Oroszországnak átnyújtott hadüzenet után Kelet-Poroszországban csak egy nagyobb egységet, a 10,5 gyalogos hadosztályból és egy lovas hadosztályból álló, 150 000 fős 8. hadsereget állomásoztatta. A hadsereg-parancsnokságot alapvető stratégiai defenzívára utasították, de engedélyezték számára, hogy a várható orosz előrenyomulás után, kedvező kilátások esetén – például a Mazuri-tavak térségében – helyileg korlátozott offenzív akciókat is folytasson. Egyúttal engedélyt kapott arra, hogy rendkívüli helyzetben a Visztulától keletre feladja Poroszországot.¹³

11 STRAZHAS, ABBA: *Deutsche Ostpolitik im Ersten Weltkrieg. Der Fall Ober Ost 1915–1917*. Wiesbaden, 1993. 261.

12 FISCHER, FRITZ: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*. 3. verbesserte Auflage. Droste Verlag, Düsseldorf, 1964. 141.

13 Reichsarchiv (Hrsg.): *Der Weltkrieg 1914–1918*. Band 2. 45.

Az osztrák–magyar főparancsnokság Galíciában felvonultatta az 1. 3. és 4. hadseregét, valamint Kövess tábornok XII. hadtestét,¹⁴ amelyek együttesen 37,5 gyalogos-hadosztályt és 12 lovas-hadosztályt számláltak. Az 5. és 6. hadsereget Szerbia és Montenegro ellen vonultatták fel; a szintén itteni bevetésre szánt 2. hadsereget végül is átirányították Galíciába, amely azonban csak a hadműveletek megkezdése után érkezett meg. Elhatározták, hogy az 1. és 4. hadsereg felvonulását követően megtámadják a Lublin–Cholm térségében gyülekező orosz csapatokat; a maradék egységek pedig északi és észak-keleti irányú offenzívával fedezik azt előrenyomulást. Az elképzelésben szerepet játszott, hogy Helmuth von Moltke német vezérkari főnök 1909-ben megígérte Franz Conrad von Hötzendorf (1852–1925) osztrák–magyar vezérkari főnöknek, hogy Kelet-Poroszsországból kiinduló, Siedlce irányában időben koordinált előrenyomulással támogatják az osztrák–magyar akciót. De német részről nem történt semmiféle gyakorlati lépés, s az osztrák–magyar felet a 8. hadsereg elégtelen erejéről sem értesítették. Ezzel szemben a k.u.k. főhadiszállás német összekötő tisztje, Hugo von Freytag-Loringhoven folyamatos offenzív akciókat sürgetett Conradnál, amelyet ő megtagadott.¹⁵

A háború első hónapjaiban a központi hatalmak részéről a szó későbbi jelentése szerinti „front” keleten még nem jött létre. Délen az osztrák–magyar felvonulási terület – a Monarchia számára a fő háborús hadszíntér – és északon a német – a Legfelső Hadvezetés szemében a háború kezdetén mellékhadszíntér – sem földrajzilag, sem operatív módon nem kapcsolódtak egymáshoz. A német–orosz határ nagy részét – főleg Sziléziában, Posenben és Nyugat-Poroszsországbán – csak gyenge, másod- és harmad vonalbeli erők védték. Ausztria–Magyarország a fő háborús hadszínterén kívül 2,5 gyalogos hadosztályt és egy lovas hadosztályt ajánlott fel Krakkó biztosítására.

14 Kövessházi Kövess Hermann báró (1854–1924) tábornok XII. hadteste a galíciai fronton egyedül szállt szembe Ruzszkij (1855–1919) tábornok 3. orosz hadseregével. A XII. hadtestet e harcokban súlyos veszteségek érték, s hol Brudermann altábornagy 3. hadseregének, hol Böhm-Ermolli tábornok 2. hadseregének parancsnoksága alatt állt. 1915 elején a XII. hadtestet feltöltötték és megerősítették, így jött létre a Kövess Hadseregcsoport (*Armeegruppe Kövess*), amelyet Woyrsch porosz vezérezredes parancsnoksága alá rendelték. Az 1915. május 2-i gorlice-tarnóvi áttörés során a Kövess hadseregcsoport előrenyomult a Visztula folyóig, és augusztusban rohammal bevette az ivangorodi orosz erődítményt.

15 SONDHAUS, LAWRENCE: *Franz Conrad von Hötzendorf. Architect of the Apocalypse*. Boston–Leiden–Köln, 2000. 154.

A felső-sziléziai ipari terület biztonságosabb védelme érdekében a német csapatok augusztus 3-án megszállták Czeszochowát és Kaliszt (Kalisch). Utóbbit – állítólag a német polgári lakosság elleni támadások „megtorlásaként” – augusztus 7–8-án tüzérséggel rommá lőtték és nagy részét felégették.¹⁶

Stallupönen (1914. augusztus 17.)

Augusztus 17-én az orosz 1. (Nyeman-) hadsereg a déli Suwalkitól az északi Schillehnen közötti teljes fronton megindította a nyugati irányú támadást. Az orosz III. és XX. hadtest támadásának fő iránya a német 1. gyalogos hadosztály állásai ellen irányult. Amikor reggel 8 óra tájban François megérkezett a hadosztályhoz, annak két brigádját Stallupönen-től északkeletre, keletre és délkeletre már három orosz gyalogoshadosztály erői támadták. Dél-tájtban mindkét szárnyon a német egységek bekerítése rajzolódott ki. Ennek ellenére François és a hadosztály parancsnoka, Richard von Conta altábornagy az állások tartását rendelte el. François figyelmen kívül hagyta a 8. hadsereg parancsnokságának 14 óra tájban megérkezett parancsát, amely őt a csata félbeszakítására és a Gumbinnen irányába való visszavonulásra szólította fel. Ezalatt a csatazajra figyelmes lett Adalbert von Falk altábornagy, a 2. gyalogos hadosztály parancsnoka, és saját felelősségére hadosztálya négy zászlóalját elindította északi irányba az 1. gyalogos hadosztály támogatására. Az egység késő délután érkezett meg a csatamező déli részére, s Görittennél beleütközött a 27. orosz gyalogos

16 OTTO, HELMUT–SCHMIEDEL, KARL: *Der erste Weltkrieg. Militärhistorischer Abriss*, 3., völlig überarbeitete und ergänzte Auflage, Berlin, 1977. 84. Miután Németország 1914. augusztus 1-jén hadat üzent Oroszországnak, az orosz egységek visszavonultak Kaliszból. Augusztus 2-án az Ostrowóból érkezett s Preusker őrnagy parancsnoksága alatt álló 155. német gyalogosezred foglalta el a várost. A városnak 50 000 rubel hadisarcot kellett fizetnie és 20 túszt állítania. Öt nappal később a várost az 1792. évi tűzvész utáni második legnagyobb katasztrófa sújtotta, amelynek körülményei a mai napig tisztázatlanok. A német tüzérség Preusker őrnagy parancsára löni kezdte a védtelen várost, amely augusztus 22-éig tartott és számos halálos áldozatot követelt. A német propaganda akkortájt „szabadcsapatokról” beszélt, amelyek éjszaka a városban garázdálkodtak. Az eset körülményeit 1915–1916-ban vizsgáló német bizottság a kölcsönös lövöldözés okaként megállapította, hogy a német járőrök a rosszul megvilágított városban tévedésből lőttek egymásra. Preusker német parancsnok tévedését leplezendő hivatalosan megállapította, hogy a lövöldözésért a város lakossága viseli a felelősséget. A tüzérségi lövetés nyomán csak néhány templom és a kormányzói palota maradt épen, az új városháza és a színház szinte valamennyi lakóházzal együtt romhalmazzá vált: 426 lakóház, kilenc gyár és hat középület pusztult el. Kalisch lerombolása akkor egész Európában ismertté vált, s nem kis erkölcsi károkat okozott a központi hatalmaknak. 1914 decemberében már csak 5000 lakos élt a városban, s ennek ellenére „A Visztulától balra fekvő Lengyelország császári német közigazgatásának” székhelye maradt. A porosz közigazgatás 1916–1917-ben a város német építészeti stílusban történő újjáépítését javasolta, amely a lengyel lakosság ellenállása miatt meghiúsult. Később, a független Lengyelország városi hatóságai lengyel stílusú újjáépítést fogadtak el, s megkísérelték helyreállítani a város korábbi szépségét. 1919-ben a helység 29 227 lakossal rendelkezett.

hadosztály szárnyába, amelyet éppen az I. Frigyes Vilmos király gránátos-ezred támadott. A kevés harci tapasztalattal rendelkező orosz hadosztály soraiban pánik tört ki, s néhány ezredük menekülésszerűen igyekezett vissza a határ irányába. A határfolyón való átkelésükkor a közvetlen irányzással tüzelő német tüzérség súlyos veszteséget okozott az oroszoknak, s több ezer orosz katona megadta magát; egyedül a 105. gyalogos ezredük 3000 embert veszített.

Az északi szárnyon a német egységek a délután folyamán folyamatosan visszavonultak Stallupönen irányába. A sötétség beköszöntével az orosz parancsnokok leállították támadásaikat. A csata során az orosz egységek északon bekerítették a német állásokat és estére elérték a Stallupöntentől 40 km-re észak-nyugatra fekvő Kussent. Így az 1. német gyalogos hadosztályt az a veszély fenyegette, hogy rövid időn belül elvágják a Gumbinnen–Insterburg térségtől. Estére egy orosz brigád Stallupöntentől délnyugatra is benyomult a német állások hátába. De François még mindig vonakodott visszavonulást elrendelni. Ehelyett azt tervezte, hogy másnap folytatja a csatát, jóllehet teljesen világos volt, hogy az orosz túlerő még nagyobb lesz. Csak a 8. hadsereg újabb parancsára indította el késő este csapatait Gumbinnen irányába. Az I. hadtest Gumbinnen térségében egyesült a 8. hadsereg fő erejével, majd Gumbinnennél megütközött az orosz egységekkel.

A gumbinneri csata (1914. augusztus 19–20.)

A gumbinneri csata során az orosz csapatok rövid ideig elfoglalták Kelet-Poroszország kétharmadát. Betörésüknek majd a tannenbergi (1914. augusztus 26–30.) és a Mazúri-tavaknál (1914. szeptember 6–14.) folyó csaták vetettek véget. Felső-Elzász, Lotaringia és a gyarmatok mellett így Kelet-Poroszország a német császárság azon kevés területei közé tartozott, amelyek közvetlen harci cselekmények színhelyei voltak. Az orosz támadás miatt pedig a háborút korábban ellenző szociáldemokrácia is a rendszer oldalára állt.

II. Miklós orosz cár (1868–1918) 1914. július 30-án rendelte el az orosz mozgósítást. Jóllehet mindez augusztus közepére még nem zárult le (a német katonai vezetés 6–8 hetes orosz felvonulási idővel számolt), de Franciaország és Nagy-Britannia az oroszoknál gyors beavatkozást sürgetett a nyugati front tehermentesítése és a Német Birodalom szorongattatása érdekében. Ezért 1914. augusztus közepén a Paul von Rennenkampff vezette 1. orosz hadsereg (Nyeman-hadsereg) és a Szamszonov vezette 2. orosz hadsereg (Narew-hadsereg) 450 ezer katonával – Zsilinszkij tábornok főparancsnoksága alatt – bevonult Kelet-Poroszországba, hogy a 150 000 fős 8. német hadsereget bekerítse és megsemmisítse. Az 1. orosz hadsereg már 1914. augusztus 17-én Schirwindt térségében 40 km-re benyomult Kelet-Poroszországba. Stallupönen mellett itt már aznap megütközött a Hermann von François tábornok vezette I. német hadtesttel. Maximilian von Prittwitz tábornok a Mazúri-tavaktól északra, az Angerapp mentén állította fel hadseregét. Itt akarta az orosz egységeket megtámadni és két oldalról bekeríteni. Kelet-Poroszország déli határait pedig csak a Friedrich von Scholtz tábornok vezette XX. hadtest védte.

Augusztus 19-én az oroszok több helyen támadtak, de mindenütt visszaverték őket. Másnap reggel német ellentámadás indult. Az északi szárnyon az I. német hadtest támadása sikeres volt, s visszaszorította az orosz 1. hadsereg jobb szárnyát. A középső frontszakaszon az August von Mackensen vezette XVII. hadtestet a kezdeti sikerek után visszavetették kiinduló állásaikba, miközben súlyos, 8000 fős veszteséget szenvedett, s 1000 német katonát hadifogságba került. A déli frontszakaszon az Otto von Below I. tartalék-hadtest és a 3. tartalék hadosztály kisebb összecsapásokba keveredett a IV. orosz hadtesttel. Mindkét oldalon a következő napi összecsapásra készülődtek.

Amikor jelentések érkeztek arról, hogy a Szamszonov vezette 2. orosz hadsereg a Mazur-tavaktól nyugatra átlépte a déli határt, Prittwitz félbehagyta a csatát és kiadta a parancsot a Visztula mögé való visszavonulásra. A kényes helyzetben – a Moltke vezérőrnagy vezette vezérkar utasításához tartva magát, miszerint szükség esetén, hadserege vereségét elkerülendő feladhatja Kelet-Poroszországot és visszavonulhat a Visztula mögé – kibújt a bekerítés és Szamszonov hátbatámadásának veszélye alól.

Hadseregének vezérkarában azonban Paul Grünert vezérőrnagy, főszállásmester, valamint Max Hoffmann alezredes, első vezérkari tiszt úgy vélte, hogy a következő nap sikerrel kecsegtethet. Prittwitz a visszavonulással eljátszaná a lehetőséget, hogy leverje az 1. orosz hadsereget, s megtámadja az előrenyomuló 2. hadsereget, amelyik menetből még nem lenne azonnal harcra kész. Prittwitz, valamint vezérkari főnöke, Georg von Waldersee vezérőrnagy azonban ragaszkodtak döntésükhöz.

A gumbineni csata döntetlenül végződött, de az oroszok nem vonultak vissza. A németek 15 000, az oroszok 16 500 főt veszítettek. A német hadsereg hadtápfelügyelete azonban kiadta az átgondolatlan és végzetes parancsot a gabonatartalékok és az állatállomány Visztula mögé szállítására. Végtelen sorban, porban és hőségben a menekültek százezrei indultak nyugatra. A nagy főhadiszálláson szintén úgy vélekedtek, hogy elsiertve adták ki a visszavonulási parancsot. Sőt Prittwitz a koblenzi főhadiszálláson tartózkodó Moltkéval folytatott telefonbeszélgetés során még a Visztula vonalának megtartását is kétségbe vonta. Moltkénak az volt az érzése, hogy Prittwitz alkalmatlan a helyzet kezelésére, ezért a császárnál leváltását kezdeményezte, aki elfogadta a javaslatot.

1914. augusztus 22-én felmentették Prittwitzet és Walderseet.¹⁷ A hadsereg új parancsnoka Paul von Hindenburg (1847–1934) gyalogsági tábornok, vezérkari főnöke pedig Erich Ludendorff vezérőrnagy (1865–1937) lett. Hindenburg már három éve nyugdíjban volt, Ludendorff pedig a német mozgósítás után a nyugati front 2. hadseregének főszállásmestereként szolgált, s a belga Liége elfoglalásával tüntette ki magát.

17 Galántai József: *Az I. világháború*. Korona Kiadó, Budapest, 2000. 193.

Különvonattal azonnal a kelet-poroszországi Marienburgba szállították őket. A két porosz tisztnek szóba sem jöhetett az ősporosz provincia harc nélküli kiürítése. Az orosz főparancsnokság nem tudott a német vezető-váltásról, s a gumbinneri csata félbeszakítása miatt abból indult ki, hogy a németek kiürítik Kelet-Poroszországot.

A tannenbergi csata: 1914. augusztus 26.–30.

Kelet-Poroszország földrajzi helyzete az orosz területbe való benyúlásával stratégiai különösen sebezhető volt. Oroszország rosszabb infrastruktúrája miatt a Schlieffen-terv Franciaország és Oroszország párhuzamos hadüzenete esetén azzal számolt, hogy Franciaország négy héttel gyorsabban mozgósíthat. Ezért az egész hadsereget Franciaország ellen kell küldeni. A német Legfelső Hadvezetés hét hadsereget állomásoztatott a nyugati fronton, hogy gyors győzelmet érjen el Franciaországgal szemben. A júliusi válságot Oroszország azonban már a mozgósításra használta fel, így a helyzet teljesen megfordult. A provinciát csak a 8. hadsereg védte, s csapatainak gyengesége miatt különösen veszélyeztetett volt. Ezzel a körülménnyel az orosz nagy főhadiszállás már a háború előtti terveiben számolt. Az orosz főparancsnokság nyugati szövetségesei tehermentesítése érdekében két hadsereget küldött Kelet-Poroszország ellen: a Paul von Rennenkampff vezette 1. orosz hadsereg (Nye-man-hadsereg) keletről, az Alekszander Szamszonov vezette 2. orosz hadsereg (Narew-hadsereg) délről nyomult be Kelet-Poroszországba.¹⁸

A csata valójában a kelet-poroszországi Allensteintől délre zajlott; a német 8. hadsereg 153 000, az orosz 2. hadsereg pedig 191 000 katonát küldött a csatamezőre. Az ütközet a német csapatok győzelmével és a Kelet-Poroszország déli részébe benyomult orosz erők szétverésével végződött. A németek 3436 halottat veszítettek, s 6800 katonájuk sebesült meg; az oroszok kb. 30 000 halottat és sebesültet veszítettek, s mintegy 95 000 katonájuk került hadifogságba.

A hadsereg Hindenburg–Ludendorff féle új vezetése a visszavonulásból fejlesztette ki a tannenbergi ütközetet. De a kutatások szerint a német rádiófelderítésnek is szerepe volt a győzelemben. Békeidőben csak két későbbi hadviselő országban működött desifrózó osztály: az Osztrák–Magyar Monarchiában és Franciaországban. Az első világháború kitörésével azonban a 20. század kezdetétől használt rádiókészülékek új lehetőséget kínáltak a hírszerző szolgálatoknak.

A hadászati rádiófelderítés 1914 őszén Kelet-Poroszországban született meg, amikor a németek a tannenbergi csatában lehallgatták az oroszok kódolatlan rádióüzeneteit. Andrejev őrnagy, az orosz hadsereg rejtjelező irodájának vezetője saját soraikban lévő árulóktól tartva túlságosan későn rendelte el a titkos kódkönyvek szétosztását. A rejtjelezetlen rádiózás megbosszulta magát s végül is vereséghez vezetett.

18 NORMAN STONE: *The Eastern Front 1914–1917*. London, 1998. 44–48.

Az első elkecsereedett harcokra 1914. augusztus 17–20-a között kerül sor Gawaiten–Gumbinnen térségében. Mivel a legtöbb orosz egység még semmiféle kódkönyvet nem kapott, a rádiósok kénytelenek voltak rejtjelezetlen szövegeket továbbítani. Nem is sejtették, hogy Königsbergben két oroszul jól beszélő német minden elfogott orosz rádióüzenetet megvizsgált: Bauermeister hadnagy, a Szentpétervárról időben visszarendelt IIIb osztály ügynöke, s Deubner bölcész professzor, akik így pontosan követni tudták az ellenség mozgását. Hoffman őrnagy, a 8. hadsereg első vezérkari tisztje azonnal kigondolt egy tervet, amely a tannenbergi csata alap gondolata lett: a két legerősebb német hadtestet le kell választani a Nyemen-hadseregről és a 8. hadsereg súlypontját Kelet-Poroszország déli részére áthelyezve be kell keríteni a Narew-hadsereget.

1914. augusztus 21-én este a 2. orosz hadsereg 70 kilométer széles frontvonalon, a határt átlépve nyomult előre Kelet-Poroszországban. Amikor Prittwitz tábornok értesült a Narew-hadsereg támadásáról, félbe akarta hagyni a gumbinenni csatát, hogy visszavonuljon a Visztula mögé. Ezzel elveszett volna Kelet-Poroszország, s talán Berlin is veszélybe került volna. A Legfelső Hadvezetés azonnal visszarendelte Prittwitzet s utódjául a nyugalmazásból visszahívott Hindenburg vezérezredest, vezérkari főnökké pedig Ludendorff vezérőrnagyot nevezte ki.

Hindenburg augusztus 23-án 14 órakor érkezett meg Marienburgba, s átvette a 8. hadsereg főparancsnokságát. Pontosán ismerte az orosz hadseregcsoport céljait: három nappal korábban, a gawaiteni harcok végén egy halott orosz katonatisztnél megtalálták Zsilinszkij tábornok részletes hadműveleti utasításait. Ugyanakkor lehallgattak egy orosz rádióüzenetet, amely többek között támadási parancsot adott az 1. orosz hadsereg 4. hadtestjének. Időközben a németek jelentősen megerősítették lehallgató szolgálatukat. A 8. hadsereg öt mozgó állomáson kívül három szilárd telepítésű és nagy teljesítményű, a königsbergi, a graudenzi és a thorni erődben elhelyezett állomással rendelkezett.

Hindenburg haditerve lényegében már augusztus 23-ára elkészült. A 8. hadsereg minden erejét összevonta a Narew-hadsereg elleni támadáshoz. A Nyemen-hadsereg feltartóztatására csak könnyűlovassági és népfelkelő egységek vékony védelmi vonalát állította fel. Augusztus 25-én reggel lehallgatták Szamszonov rádióon kiadott parancsát, így Hindenburg már pontosan ismerte szándékaikat és tagozódásukat. Augusztus 26–30-a között a 8. német hadsereg körülfárta és felmorzsolta a 2. orosz hadsereget, s kivívta a tannenbergi győzelmet. Az orosz veszteség mintegy 50 ezer halott vagy eltűnt, 92 ezer sebesült és óriási mennyiségű hadianyag. Emlékirataiban Hindenburg azonban nem említette a lehallgatott rádióüzeneteket.¹⁹ Rövidesen mindketten nemzeti hőssé váltak. A tannenbergi és a Mazúri-tavi csaták egyértelművé tették, hogy Németország védelmi háborút folytat.

19 NÉMETH ISTVÁN: *Rádiófelderítés az első világháború kezdetén*. In: Németh István (szerk.): *A 20. század titkai. Európa (1900–1945). Történelmi olvasókönyv*. 1. kötet. Líceum Kiadó, Eger, 2009. 138–139.

A tannenbergi vereség okaira Danyilov tábornok – az orosz hadsereg főszállásmestere – emigrációjában így emlékezett: „A hiányos felderítés, a rosszul megszervezett kapcsolattartás, a helyzet hibás értékelése és egyéb durva hiányosságok okozták a vereséget. Ezek a hiányosságok háborús felkészültségünk elégtelenségéből következtek, ami felszínre is került a legtapasztaltabb és legügyesebb ellenségünkkel való első komoly összecsapásnál.”²⁰

Orosz megszállás Kelet-Poroszországban 1914 nyarán

Két hónappal később egy újabb, céljaiban korlátozottabb orosz offenzíva ugyan Kelet-Poroszország keleti részeinek ideiglenes megszállásához vezetett, de elakadt az Angerapp és a Mazúri-tavak mentén időközben kiépített német állásokon. Ekkorra a német–orosz front már délre helyeződött át.

Kelet-Poroszországban az augusztusi orosz megszállás után a német polgári lakosságot rendkívüli szenvedések és atrocitások érték: ezreket deportáltak Szibériába, civileket gyilkoltak és erőszakoltak meg, vagy kémkedéssel vádolva kivégeztek. Mindennaposak voltak a gyűjtogatások és a fosztogatások; az oroszok 39 várost és közel 2000 falut romboltak le.

Az embertelenség és a barbarizmus ezen inváziója miatt 1914. október 4-én 93 német értelmiségi *Felhívás a kulturális világhoz* című beadványukban azt írták, hogy keleten „a föld az orosz hordák által lemészárolt asszonyok és gyermekek vérével issza”. A kelet-poroszországi károkat nem a háború rovására írták, hanem az ellenfél rombolási örületének tulajdonították, amely elpusztította a megszállt területeket és gátlástalan hadviselést folytatott.

Hindenburg és Ludendorff 1915 első hónapjaira végleg kiszorította az orosz csapatokat Kelet-Poroszországból, majd több mint félmillió német katona győzedelmesen bevonult az új országokba. A központi hatalmak sohasem ismert sikereket értek el. Visszaszerezték Galíciát, s augusztus–szeptemberben elfoglalták Varsót, Kaunast, Breszt-Litovszkot és Vilnát. 1915 szeptemberében a front Riga előtt stabilizálódott. Az orosz csapatokat 500 kilométerre vetették vissza; elveszítették egész Lengyelországot, Litvániát, Kúrföldet (Dél-Lettország) és Nyugat-Ukrajnát, vagyis egy franciaországi területet.²¹

A német katonákat mélyen megrendítette az ujonnan elfoglalt területek pusztítási szintje. A háború rendkívül súlyosan érintette a régiót. Az orosz politika „felperzselt föld”-taktikája (amelynek jegyében területet csak teljesen lerombolt és kaotikus állapotban lehetett átengedni az ellenségnek, miként Oroszországban 1812-ben, a napóleoni időkben történt) és a lakosság tömeges menekülése eddig ismeretlen mérvű sivárságot hagyott hátra. A „felperzselt föld” infrastruktúráját feltűnő alapossággal rombolták szét. A vasúti síneket felszaggatták, a vasútállomásokat felgyújtották, a távíróvezetékeket levágták, a hidakat levegőbe

20 Galántai József: *Az I. világháború...* i. m. 195.

21 VEJAS GABRIEL LIULEVICIUS: *Von „Ober Ost” nach „Ostland”?* In: GERHARD P. GROß: *Die vergessene Front. Der Osten 1914/15. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung.* Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2006. 296–297.

röpítették, a földeket felgyújtották, a kormányhivatalokat és archivumokat evakuálták. A tömeges menekülést a német hódítótól való félelem, részben azonban a hivatalos orosz politika váltotta ki. Az orosz kormánystatisztikákban a menekültek számát 1915 végéig minimum 3,3 millióra becsülték, s a későbbi kelet-európai menekülési hullám kezdetét jelentették. A „felperzselt föld” taktikája ugyanakkor a német hadvezetés számára igazolta az ellenfél korábban hirdetett szörnyűségeit, illetve bizonyosságot jelentett, hogy az orosz kormány feladta igényét az érintett területre.²²

Orosz kémkedés a Monarchia ellen

A cári birodalom kiváló kém szolgálattal rendelkezett, amelynek a háború előtti években egyre gyakrabban sikerült belső információkat szereznie a Monarchia háborús terveiről. Mindez főleg az ügyes orosz katonai attasékhoz fűződött, akiknek sikerült k.u.k. tisztetként informátorként megnyerniük, közöttük Alfred Redl ezredest, a Monarchia hírszerző szolgálatának (*Evidenzbüro*) főnökhelyettesét, aki 1912 októberétől a VIII. hadtest vezérkari főnöke volt. A homoszexuális, vérbajos tiszt költséges életmódja fenntartásához az oroszoknak, a franciáknak és az olaszoknak tíz éven keresztül árusította a mozgósítási utasításokat és a Monarchia vezérkarának a cárizmus elleni mozgósítási terveit. Később Bécsben voltaképpen nem voltak tisztában az elárult információk tényleges szintjével. Tevékenységének köszönhetően a bécsi katonai vezetők 75 orosz hadosztály létezéséről egyáltalán nem is tudtak. Állítólag egyedül 1912–1913-ban csaknem 60 000 koronát keresett árulásával, miközben a hírszerző szolgálat éves kerete ekkor 150 000 korona volt. Leleplezése után öngyilkosságra kényszerítették.²³

A háborúra készülődő cári birodalom nemcsak a Monarchia hatalmi centrumaiban kémkedett, hanem mindent elkövetett, hogy Galíciában, a Monarchia hadseregének legfontosabb felvonulási térségében is szoros információs hálózatot építsen ki. Főleg az ott élő rutén lakossági csoportokra vetettek szemet: az Oroszországhoz való kulturális közelségük s nehéz anyagi helyzetük miatt különösen kedvező feltételek kínálkoztak az orosz külföldi hírszerzés számára.

Conrad vezérkari főnök és munkatársai idegesen követték a galíciai helyzetet és messze túlbecsülték a cári hírszerzési toborzás sikereit. August Urbaski von Ostrymiecz, a hírszerző szolgálat vezetője egyenesen úgy vélekedett, hogy a Monarchiát 1914 előtt szabályosan „elárasztották” az ellenséges ügynökök. E fenyegető fejlemény a hadseregvezetés véleménye

22 Uo. 298. Egyes számítások szerint Oroszországban 1917-ben több mint hat millió menekült (a kaukázusiakkal együtt), tehát az összlakosság közel 5%-a hagyta el szülőföldjét, amely nagyrészt kiürült és elnéptelenedett.

23 FIZIKER RÓBERT: *Redl ezredes – kémelhárítóból kém*. In: Németh István (szerk.): *A 20. század titkai. Európa (1900–1945). Történelmi olvasókönyv*. 1. kötet. Liceum Kiadó, Eger, 2009. 106–111.

szerint nemcsak az orosz kémkedésre, hanem a polgári közigazgatás passzivitására volt visszavezethető, amelynek nem sikerült a Galíciába való „beszivárgást” megállítani. Számos magasrangú csapatparancsnok véleménye szerint a polgári közigazgatás elégtelen fellépése a „ruszsofil” fertőzés ellen a háború kitörése után nagy hatással volt a k.u.k. hadsereg és Galícia rutén lakosságának viszonyára.

Az ellenségeskedések kitörését követően a Monarchia egységei többször megtámadták e lakossági csoportokat, abban a meggyőződésben, hogy a „belső ellenség” együttműködik a külső ellenséggel, Oroszországgal, s a „rutén árulás” akadályozza a Monarchia katonai céljait. S nemcsak árulással, hanem a harcokban való aktív részvétellel is vádolták őket. A Monarchia katonáinak így nemcsak a reguláris orosz csapatok ellen kellett védekezni, hanem a hátországgal is harcba álltak. Szinte minden helységben előfordult, hogy a parasztok hátulról rálöttek a Monarchia katonáira. Akiket elfogtak, hadbíróság elé állították.

Az oroszok az informátorok számának növelésére gyakorta „gyermekkémekeket” is alkalmaztak, akik koldulással férkőztek a katonai oszlopok közé.²⁴ A kiterjedt kémháló – amely az északkeleti fronton láthatóan tovább bonyolította a k.u.k. csapatok helyzetét – szétzúzására a hadseregvezetés parancsára rendkívüli brutalitással jártak el. A helyzet csak az 1915. nyári, sikeres offenzívát követően javult, amikor a központi hatalmak visszaszerezték Galíciát. A Monarchia hadseregparancsnoksága ekkor megkísérelte fékezni a csapatok lakosság elleni atrocitásait, mert felismerte, hogy az erőszakos fellépés ellentétes hatást váltott ki, s inkább támogatta, mintsem fékezte a rutének együttműködését a cári birodalommal.²⁵

Az Oberost létrehozása

A német katonák első, közvetlen találkozása a keleti területekkel és emberekkel alapvető jelentőségű volt számukra a régió későbbi megítélésében. Egyik legfontosabb felismerésük e területek különbözősége volt, amelyek csak felszínesen alkották az Orosz Birodalom egységét.

A német tisztek és katonák számára ezek az országok rendkívül elmaradottnak tündek, mintha visszatértek volna a múltba. A mezőgazdaság primitív módszerei, a modern erdőgazdaság hiánya és az erdők hasznosításáról való lemondás, az utak, épületek és falvak rossz állapota rossz benyomást keltett soraikban. A másik feltűnő körülmény számukra e területek etnikai sokszínűsége volt: itt litvánok, zsidók, lengyelek, lettek, oroszok, ukránok, beloruszok, tatárok éltek; később észtekkel és német kisebbségekkel is találkozottak, főleg a balti provinciák balti-német felső rétegeként. Ők hasonlóan tündek a birodalmi németekhez,

24 MARTIN SCHMITZ: *Tapfer, zäh und schlecht geführt. Kriegserfahrungen österreichisch-ungarischer Offiziere mit den russischen Gegnern 1914–1917*. In: BERNHARD BACHINGER–WOLFRAM DORNIK (Hg.): *Jenseits des Schützengrabens. Der Erste Weltkrieg im Osten: Erfahrung – Wahrnehmung – Kontext*. StudienVerlag, Innsbruck – Wien – Bozen, 2013. 48.

25 Uo. 50–51.

de mégis idegenek maradtak számukra. A térségben az etnikai identitás rendkívül vegyes képet mutatott; voltak, akik azt sem tudták, milyen nemzetiséghez tartoznak, mások pedig váltogatták nemzetiségi hovatartozásukat.

A keleti német hadműveletek jobb koordinációja érdekében 1914. november 1-jén a Baltikumban új német parancsnokságot (*Oberbefehlshaber Ost*, röviden *Ober Ost* vagy *Oberost*) állítottak fel, amelynek élére Hindenburg és Ludendorff került, akik kezdettől fogva szinte korlátlan önállóságot élveztek. A két katonai vezető a 8. és 9. hadsereg, Kelet-Poroszország, Nyugat-Poroszország, Pomeránia, Posen és Szilézia provinciák valamennyi német egysége és szolgálati helye mellett még a 3 millió lakosú, a fenti területekkel azonos nagyságú Oberost korlátlan ura is lett. Jóllehet a vele kapcsolatos végleges politikai célokról az ellentétes érdekek miatt még hosszadalmas vita folyt Németországon belül s a Monarchiával is, ezért számos rögtönzött intézkedés született.

Ludendorff kiépítette a német katonai megszállási politika modelljét. Hivatástudattal és technokrata módon, személyesen válogatta ki szakképzett német közigazgatási szakembereit. A rendkívül fejletlen és elmaradt viszonyok láttán elsődlegességet élvezett a „rendezett viszonyok” teremtése, majd viszonylag gyorsan az új kezdeményezések kibontakoztatása. Ludendorff közigazgatási kritériumai energiát és szakértelmet sugároztak. Az Oberost-állam központi ideológiai jelszava a „német munka” fogalma volt, amely ebben az értelemben közigazgatási szakértelmet jelentett. A népgazdaságok szétzilált energiáit a produktív célok érdekében német tisztviselők igazgatták; már a háború alatt új struktúrákat igyekeztek teremteni s az országokat úgy fejleszteni, hogy a jövőben szoros kapcsolatot tartsanak fenn Németországgal. Az Oberost hadigazdálkodásában a politikát fentről irányították: a közlekedéspolitikának át kellett fognia a lakosságot és a gazdaságot, a lakosságot pedig hosszútávú kultúrprogrammal befolyásolni.²⁶

Az intenzív ellenőrzés érdekében a régió felett „igazgatási háló” feszítettek ki. A lakosság számára rendőri felügyelettel útleveleket bocsájtottak ki. Az ellenőrzés módszereihez tartozott a népszámlálás és az új közigazgatási határok kijelölése, amelyeket engedély nélkül nem lehetett elhagyni, még akkor sem, ha a szomszédos és összetartozó helységeket mesterségesen választották el egymástól. A közigazgatási utasítások betartását szigorúan ellenőrizték. Mivel néhány helyi nyelvben hiányoztak az adminisztratív rendeletek bizonyos fogalmai, a németek új szavakat is alkottak.

A német szervek elsődleges érdeke a régió gazdasági ellenőrzése, s a mezőgazdasági tartalékok kizsákmányolása volt a brit tengeri blokád gyengítése érdekében. Bevezették a munkaerő, a tartalékok és az eszközök kényszer-rekvirálását. A gazdasági ellenőrzés szigorú intézkedésekkel járt. A teljes termést lefoglalták, a lovakat rekvirálták, s a többi hadigazdaságilag fontos nyersanyagot begyűjtötték. A terület gazdag erdőállományát kényszer-munkás-zászlóaljok termelték ki.

26 Uo. 299–300.

A lakosság ellenőrzésének másik fontos indítéka a fertőző betegségektől (tífusz, malária, kolera, flektífusz) való félelem volt, mivel a járványok veszélyeztették a német csapatokat. Ezért kötelező oltásokat s fertőtlenítéseket rendeltek el, felügyelték a városok csatornahálózatát, s katonai bordélyházakat rendeztek be. Lezárták és fertőtlenítették a járvánnyal sújtott városi negyedeket. A megszállt területeken laboratóriumok és vizsgálati központok hálózatát építették ki, egyfajta tudományos előőrsöket az első világháború biológiai háborújában. A munka hasznos, de egyúttal veszélyes is volt; Lengyelországban az ötven katon orvos közül tíz tífuszban halt meg.²⁷

A nép és a tér kategóriákban gondolkodó német katonai adminisztráció elismerésre méltó s átfogó kultúrprogramot dolgozott ki a totális háború hallatlan anyagi igényei mellett. Pályázatok jelentek meg a különböző etnikai csoportok nyelvén, múzeumi kiállításokat szerveztek, archeológiai ásatásokra és archívumi kutatásokra vállalkoztak, hogy a helyi lakosságot közelebb hozzák a régió történetéhez.

A helybeliek üdvözölték az anyanyelvi iskolák alapítását, jóllehet a német nyelv az első osztálytól kezdve kötelező volt, amelyet gyakran idősebb német katonák tanítottak. Katonaruhás színházi kritikusok járták s értékelték a különböző etnikai csoportok színházi előadásait. A politikai témák megvitatását szigorú cenzúra tiltotta meg. A helyieket felszólították, hogy a német kultúra legjavát sajátítsák el, ezért a színházakban ne könnyű szórakoztató darabokat mutassanak be, hanem klasszikusokat. A német nézők különösen kedvelték Schiller *Wallenstein* című darabját, talán azért, mert a cselekmény a harminc éves háború alatt az akkori világhelyzethez hasonlított. A kulturális program arra irányult, hogy kiszűrje azokat az etnikai csoportokat, amelyek a jövőben további német kulturális licenszre érdemesültek. Politikai céljaik pedig Kelet-Európában a lengyelekkel szembeni litván ellensúly megteremtését célozták, olyan szerepet, amelyet a fehér-rutének is elfoglalnának majd várható reneszánszuk után.

A keleti területek megszállásának fontos dimenzióját jelentették a német katonák frontélményei is. Keleten összesen 2–3 millió német katona szolgált; évente átlagosan 1,3 millió, kb. fele annyi, mint a nyugati fronton. Élményeik kulcseleme az ismeretlen környezetben való dezorientáció, az emberileg érthető kívánság, s az, hogy mielőbb haza jussanak. A honvágy, a régiótól és az etnikai csoportoktól való félelem összekapcsolódott a betegségektől való félelemmel. A régiót veszélyesnek és elmaradottnak ítélték. A híres *1914. évi eszmékben* számos német gondolkodó és propagandista úgy vélte: Németország az igazi német kultúra nevében folytat háborút a nyugati civilizáció mesterséges értékei ellen. Ez ellentét keleten azonban szemlátomást nem érvényesült – itt a német katonák inkább kulturálatlansággal találkoztak, ezért magukat a hierarchia élére helyezték.

27 Uo. 301.

Az Oberost parancsnokság rövidesen a német hadvezetés és hadicél-tervezés különösen agresszív katonai–politikai centruma lett. Az orosz offenzíva kifulladására után Hindenburg és Ludendorff elhatározta, hogy a Hohensalza–Thorn (Toruń) térségből kockázatos támadást indítanak az oroszok Délnyugati Frontjának szárnya ellen. Ehhez néhány napon belül vasúton az egész 9. hadsereget áthelyezték északra. Az 1914. november 11-én induló támadás teljesen meglepte az orosz felet, s váltakozó sikerrel folyó harcok után a németek december 6-án elfoglalták Łódźt.

Az akció alatt súlyos viták kezdődtek az Oberost vezetése és a *Moltkét felváltó új vezérkari főnök*, Erich von Falkenhayn között. Hindenburg, Ludendorff, és legfontosabb munkatársuk, Max Hoffmann azzal vádolták Falkenhaynt, hogy további csapatszállítások megtagadásával és a nyugati német támadások folytatásával (az első flandriai csata) megakadályozta a háborút eldöntő orosz vereséget. Falkenhayn visszafogottabban ítélte meg a helyzetet, s lehetségnek tartotta az orosz csapatok visszaszorítását Varsóig.

A Monarchia első küzdelmei Galíciában és Varsó alatt (1914. augusztus–október)

Miközben az orosz csapatok szeptember közepén visszahúzódtak Kelet-Poroszországból, a Monarchia ellen felsorakozott hadseregeik jóval sikeresebbek voltak. Mivel az orosz Délnyugati Front és a k.u.k. hadseregek offenzívái szinte egyidőben kezdődtek, augusztus második felében több nagyobb ütközetre is sor került, katonák százezreinek részvételével. A kezdeti osztrák–magyar győzelmek (augusztus 22–25: Kraśnik, augusztus 26–31: Komarów) és Lublintól délre történt sikeres előrenyomulásuk ellenére már augusztus végén fordult a kocka. Főképp a jobbszárnyon elszenvedett több vereség (augusztus 26–27: Złoczów, augusztus 26: Brzeźany) és Lemberg elvesztése (augusztus 30.) után Conrad osztrák–magyar vezérkari főnök a már súlyos vereséget szenvedett csapatait ellenoffenzívára utasította, amely a szeptember 7–11-i leMBERGI csatában kudarcot vallott. Az osztrák–magyar főparancsnokság szeptember 11-én elrendelte az általános visszavonulást, amelyet helyenként felbomlási jelenségek kísérték.²⁸ Hozzávetőlegesen 100 000 katona került hadifogságba, s 322 000 volt a halottak és sebesültek száma. Több hadosztály szorult Przemysł erődjébe. A gondokat súlyosbította, hogy a menekülésszerű visszavonulás során nagy mennyiségű hadianyag és kb. 1000 mozdony veszett el, amiért a bécsi kormány és hadseregpáncsnokság elsősorban német szövetségését hibáztatta. További támogatásuk elmaradása esetén Conrad különbékével fenyegetőzött.

28 Galántai J.: *Magyarország az első világháborúban...* i. m. 131–132.

A német Legfelső Hadvezetés cselekvésre kényszerült, mivel az orosz felvonulás közép-Lengyelországban komoly fenyegetést jelentett Szilézia és Posen porosz provinciákra. Ezért a 8. hadsereg részeiből, tartalékosokból és nyugatról kivont egységekből Felső-Sziléziában felállították az új 9. hadsereget, amelynek az 1. osztrák–magyar hadsereggel együtt Varsó és Ivangorod irányába kellett előrenyomulnia. Az akció szeptember 28-án kezdődött és a visztulai csatában tetőzött, ahol osztrák–magyar egységek az október 5-én megindult orosz offenzívával találkoztak, amelyet Varsó térségéből előbb Berlin, majd Krakkó irányába fejlesztettek ki. A megerősített német és osztrák–magyar hadseregek novemberben megállították az orosz előrenyomulást.²⁹

Eközben az osztrák–magyar csapatok december 5–15 között a Limanowa-Lapanow-i csatában legyőzték a Krakkó felé előrenyomuló orosz csapatokat, s Gorlicéig, illetve a Dunajec mögé vetették vissza őket. December második felében az észak-lengyelországi német előrenyomulás megrekedt a Rawka folyónál. Így az év végére keleten is egy folyamatos, de a nyugatitól elmaradó állófront alakult ki.

Az év végre pedig meghíúsultak Oroszország és Ausztria–Magyarország kezdeti operatív tervei, miközben a német fél a háború elején megfogalmazott fő célját – a keleti német területek defenzív megtartását – szinte teljesen elérte. Eközben a szövetséges osztrák–magyar hadsereg olyan vereségeket szenvedett, amelyek következményeit igazából sohasem tudta teljesen kiheverni. 1914 végéig halottakban, sebesültekben, betegekben, hadifoglyokban és eltűntekben 1,264 millió embert veszített, ebből kb. egymillió embert az orosz fronton.³⁰ A veszteségeket mennyiségileg ugyan nagy nehezen pótolni lehetett, de minőségileg nem. Kelet-Galíciával és Bukovinával értékes agrárterületek és fontos olajmezők veszttek el. A Kárpátok hágóinak védelme még távol tartotta az orosz csapatokat a magyar alföldre való betöréstől. Az év végéig tovább erősödött a Monarchia katonai és politikai függősége a Német Birodalomtól, miközben vele párhuzamosan erősödött az antant befolyása Olaszországra és Romániára. Mivel a kialakult helyzetben fennállt a Monarchia teljes katonai vereségének veszélye, a Legfelső Hadvezetés arra kényszerült, hogy 1915-ben komolyabb erőket csoportosítson át keletre, s nyugaton összességében defenzívában maradjon.

A „császár sólyma” – Conrad, a Monarchia vezérkari főnöke

Franz Conrad von Hötzendorf grófot (1852–1925) gyakran csak Conradként emlegették, mert vezérkari főökként nemesi előnevét soha sem használta. Az első világháború előtt többször javasolta az Olaszország és Szerbia elleni preventív háborút, s meghatározó sze-

29 Uo. 132.

30 Otto, Helmut–Schmiedel, Karl: *Der erste Weltkrieg...* i. m. 105, 119. Galántai József a Monarchia embervesztését a keleti hadszíntéren az év végéig 800 000 főben adta meg. Lásd: Galántai J.: *Magyarország az első világháborúban...* i. m. 133.

repet játszott az első világháború kirobbanásához vezető júliusi válság során. Számosan a világháború legjobb stratégijának tartották, az utókor azonban már jóval kritikusabban és realitásabban ítéli meg tevékenységét.

Osztrák tiszti- és hivatalnoki családból származott; dédapjának 1815-ben még I. Ferenc osztrák császár adományozott nemesi rangot. A von Hötzen Dorf családi név pedig nagyanyai ágon öröklődött a bajor leszármazottaktól. Apja katonatisztként szolgált és részt vett a lipcsei Népek csatájában, valamint az 1848-as bécsi forradalom leverésében. Anyja, Barbara von Hötzen Dorf (született Kügler) bécsi festő-művészcsalád leánya volt, aki 32 évvel volt fiatalabb férjénél. Két gyermekük született, az idősebb Franz Conrad és Barbara.

Conradra nagy hatással volt apja természettudományok iránti rajongása. A természet törvényeit sokkal fontosabbnak és meghatározóbbnak tartotta, mint a vallási beállítottságot. A szociáldarwinizmus elszánt képviselője lett, amely meghatározta a Monarchia sorsára vonatkozó elképzeléseit is.

Gyermekkorát Bécsben töltötte, tanulmányait is itt kezdte el, ahol 11 éves koráig járt iskolába. Majd apja kívánságára katonai pályára lépett: 1863-ban felvették a hainburgi kadétiskolába. 1867-től a bécsújhelyi Mária Terézia Katonai Akadémia, majd 1874-től a Hadi Akadémia hallgatója volt. Vezérkari tanulmányait 1876-ban fejezte be. Katonai pályája a kezdettől felfelé ívelt. Tanulmányai befejeztével hadnagyi rangot kapott, majd az 1876–1877-ben Kassán teljesített katonai szolgálatáért főhadnagyi előléptetés követett. 1878-ban részt vett a Monarchia bosznia-hercegovinai okkupációjában, 1879-ben pedig a novi pazari Szandzsákba való bevonulásban. Ezután századossá léptették elő. 1882-ben részt vett a dél-dalmáciai felkelések leverésében is. 1883–1887 között Galíciában szolgált a lengyeli 11. gyalogos hadosztály törzskari főnökeként. Itt házasodott össze első feleségével, Vilma von le Beauvel, akitől négy fiúgyermek született. Valamennyien apjuk nyomdokait követve a katonai pályát választották. 1887-ben a család visszatért Bécsbe, ahol von Hötzen Dorf eleinte az operatív és különleges vezérkari főnökség irodáját vezette, majd 1892-ig a Császári- és Királyi Hadiakadémián harcászati taktikát oktatott. 1892-ben zászlóalj-parancsnokként Olmützbe helyezték. Ekkor kapta meg ezredesi kinevezését. 1895–1899 között a krakkói 1. számú Császár gyalogezred parancsnoka, majd Triesztbe helyezték, ahol az olasz dokkmunkások felkelésének leverését irányította. Ekkor szembesült az olaszok Trentinora és Triesztre vonatkozó igényével. Az 1903-ban az altábornaggyá kinevezett és Innsbruckban állomásozó von Hötzen Dorf ezért már az Olaszország elleni háborúra készült.

Gyakorlatias, határozott, háborút sürgető fellépése sokakat meggyőzött az osztrák vezérkarban. 1906-ban vezérkari főnök lett. Előléptetését befolyásolta, hogy gondolkodásmódja közel állt a trónörökös, Ferenc Ferdinánd háborús elképzeléseéhez, aki hű embereit akarta kulcspozíciókba helyeztetni.³¹ Közéjük tartozott Conrad von Hötzen Dorf is. A trónörökös nagybátyját, az uralkodó Ferenc Józsefet is igyekezett az elkerülhetetlen háború irányába terelni.

31 Uo. 37.

Conrad, a „császár sólyma” preventív háborús elképzeléseit már 1907 decemberében készült emlékiratában kifejtette. Bosznia és Hercegovina osztrák–magyar annektálását 1908. október 6-án jelentették be, s a Monarchia és Szerbia viszonya a katonai összeütközésig kiéleződött. Conrad elérkezettnek látta az időt a háborúra: „Aehrenthal báró osztotta nézetemet, hogy a konfliktust Szerbiával háborús döntésig kell vinni, mert 2–4 év múlva Oroszország és Olaszország képes lesz a szerbek mellé állni, s így akkor egyszerre kerülünk háborúba Oroszország és Olaszország ellen, valamint a Balkánon, amely minden körülmények között elkerülendő”.

Dühösen agresszív, Olaszország és a Balkán elleni, preventív háborút támogató elképzelései miatt azonban 1910-ben összetűzésbe került gróf Aehrenthal közös külügyminiszterrel, aki – Ferenc Ferdinánd kedvenc eszméjét felkarolva – a három császár szövetségének felelevenítését tervezgette, s nem akarta élezni a viszonyt Oroszországgal. Ellentétük ezügyben a későbbiekben is fennmaradt. Bár elképzeléseit maga Conrad békepolitikának nevezte, amelyhez a Monarchiát támogatóknak alkalmazkodniuk kellene, mégis többen elpártoltak tőle.

Ferenc József császár a háborút pártoló conradi kinyilatkoztatásokat és az Alfred Redl ezredes árulásának eltitkolásában való részvétele miatt átmenetileg kétszer is leváltotta vezérkari főnöki tisztségéből, de 1912-ben visszahelyezte pozíciójába. Ezután a Monarchia egyik legnagyobb hatalmú személyisége lett.

Életfelfogását aktív szemlélet jellemezte; támadókedvű, határozott, céltudatos tettvágyat és töretlen akaratot vallott magáénak. Folyamatosan az Olaszország elleni preventív háborút hangoztatta. A Monarchia átalakításának fontosságáról beszélt, miszerint a Monarchiát meg kell erősíteni az oroszok és az olaszok versengése, hatalomra való törekvése, valamint az oroszok által támogatott szláv nacionalizmus ellen. Vallotta, hogy a Monarchiát olyan modern hatalommá kell tenni, amely az Oszmán Birodalom felbomlásakor képes részt vállalni európai részei bekebelezésében.

Ferenc Ferdinánd nézeteit osztva 1908 körül Conrad támogatta a magyarok hatalmi pozícióinak csökkentését a dualizmuson belül. De a trónörökös időközben eltávolodott von Hötzendorf egyre erősödő agresszív annexionizmusától. Conrad Szerbiának a Habsburg Birodalomba való beolvasztásával a nacionalizmusban gondolkodott, amelynek lényege a szláv népesség számának megnövelése a Habsburg Birodalmon belül, mintegy „elősegítve” a birodalmon belüli nemzetiségek egyensúlyát a belső rend megteremtésében.

1912-ben a balkáni államok Törökország ellenes szövetkezése és háborújuk kapcsán a Monarchia hadügyminisztériumi elnöki iroda főnöke – nyilván nem csak saját véleményként – ezt mondta: „A növekvő nagyszerb és szláv propaganda miatt a tarthatatlan belpolitikai helyzet évről évre még rosszabb lesz. Az egyetlen menekvés: azonnali támadó fellépés Szerbia ellen és a szávai királyság okkupálása.” Conrad – immáron ismét vezérkari főnökként – szintén a katonai beavatkozás mellett szólt.

Az 1913. október 3-i közös minisztertanácson ő képviselte leghatározottabban Szerbia bekebelezésének tervét. Úgy gondolta, hogy „Szerbia vagy lojálisan egészen hozzánk csatlakozik, olyan módon, mint ahogy például Bajorország a Német Birodalomhoz tartozik, vagy nyílt ellenségeskedést kell létrehozni, amelyre a legalkalmasabb pillanat adott.”³² Tisza István magyar miniszterelnök ellenezte Szerbia bekebelezésének conradi tervét, „mert a dolog gyakorlatilag lehetetlen és egész Európát Szerbia oldalára állítaná. De a dolog hátrányos volna a Monarchia számára is.”³³

Conrad 1913–1914-ben huszonötször követelte a háború megindítását Szerbia ellen. Részletes haditerveket dolgozott ki a szerinte potenciális ellenfélnek számító Oroszország, Szerbia és Olaszország ellen, amelyek közül azonban egyik sem valósult meg. A háború előszobájában határozottan a háborút pártolók köréhez tartozott.

1914 nyarán a sarajevói merényletben közvetlen alkalmat látott Szerbia megtámadására: „A sarajevói merénylet egy hosszú lánc utolsó szeme. Nem néhány fanatikus cselekedete, hanem jól szervezett akció eredménye. Ez Szerbia hadüzenete Ausztria–Magyarország ellen. S erre csak háborúval lehet válaszolni.”³⁴ Felfogása szerint minden diplomáciai előkészítés nélkül azonnal mozgósítani és támadni kell, bár tisztában volt a kockázatokkal is. Szűk körben így fogalmazott: a háborút „1908–1909-ben nyílt kártyákkal is meg lehetett volna játszani; 1912–1913-ban is voltak sanszai a játéknak; most viszont ez egy va banque játék”.³⁵ Az uralkodó, Berchtold külügyminiszter és Conrad katonai akcióra gondolt, de szükségesnek tartották a vizsgálatot és a németek előzetes hozzájárulásának megszerzését.

Berlinben arra számítottak, hogy a feltételezhetően Szerbiában rejtőzködő merénylők eleni gyors megtorlással a konfliktus lokalizálható és elkerülhető az európai háború. Ausztria–Magyarország energikus támogatása esetén Oroszország nem siet Szerbia segítségére, másrészt Nagy-Britannia és Franciaország nem kezd háborút Szerbia miatt, hanem féken tartja Oroszországot. Berlinben elvben el kívánták kerülni a nagyobb háborút, de nem zárták ki annak bekövetkeztét. Az európai nagyhatalmak ellenséges szövetségi rendszerekbe tömörülése a júliusi válság idején azonban feltartóztathatatlanul az első világháborúba torkolt. Miután a német kormány beleegyezett a Szerbia elleni akcióba, Bécsben a háború mellett döntöttek.³⁶ Amikor Oroszország is belépett a háborúba, a Monarchia csapatainak

32 Uo. 53.

33 Uo. 54.

34 Uo. 78–79.

35 FIZIKER RÓBERT: *Ausztria–Magyarország az I. világháborúban (1914–1918)*. In: Németh István (szerk.): *Az első világháború 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2014. 141.

36 NÉMETH ISTVÁN: *A sarajevói merénylet – egy világhégés előjátéka*. In: Németh István (szerk.): *Az első világháború 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2014. 12–13.

nagy részét Galíciába kellett áthelyeznie az orosz támadás kivédésére. Ezért kudarcot vallott Conradnak Szerbia azonnali lerohanására irányuló terve; az ellenséges déli szomszédot csak 1915 végére, német és bolgár segítséggel sikerült véglegesen legyűrni.

1914. augusztus 23-án négy hadsereggel megindult a Monarchia támadása a galíciai határnál. Szeptember 11-ig a balszárnyon még győzelmeket aratott (Krasnik, Komarow), a jobbszárnyon azonban hatalmas vereséget szenvedett (Lemberg, Przemysl, Rawa Ruska térségében), s vissza kellett vonulnia a Dunajec és az Északkeleti-Kárpátok vonala mögé, feladva Bukovinát és Galícia felét, hátrahagyva a körülzárt Przemysl erődjét.³⁷ A Monarchia az északkeleti hadszíntéren az októberi–decemberi védekező harcokban az év végéig 800 000 fős veszteséget szenvedett,³⁸ ami a kiképzett katonáállomány 82%-át jelentette.³⁹ Conrad – most már vezérezredeként – a Monarchia harckészségét demonstrálandó még azt is ellenezte, hogy karácsony napján fegyverszünet legyen. De az osztrák–magyar haderő ereje elégtelen volt Oroszország legyőzéséhez. Ráadásul az orosz hadsereg erejét jelentősen alábecsülték, nem utolsósorban az áruló Redl ezredes tevékenysége nyomán. A Monarchia haderejét, már a háború első hónapjaiban is csak az erőteljes német támogatás mentette meg az összeomlástól. Conrad azonban nem békélt meg Németországgal; úgy vélte, hogy Németország Ausztriát csak eszközként használja hatalmi törekvéseiben.⁴⁰

Az Oroszországgal szembeni siker érdekében a Monarchia Conrad terve alapján téli hadjáratot határozott el a Kárpátok hegyei között. A közvetlen cél Przemysl felmentése volt. Conrad téli hadjárat tervét Tisza István magyar miniszterelnök is támogatta, s 1915. január elején megbuktatták az ingadozó Berchtoldot. Conrad offenzívájába végül Falkenhayn német vezérkari főnök is beleegyezett, mert benne ő is a Monarchia tekintélyének és további harckészségének biztosítását látta.⁴¹

A kárpáti csata a Bukovinától Gorlicéig húzódó arcvonalon 1915. január 22-én kezdődött, s április végéig tartott. A Monarchia hadvezetősége a katonák tömeges harcbevételével szándékozott sikert kicsikarni; közel két millió katonát vonultatott fel. A kimerült katonákat minden eredmény nélkül hajszolták újabb s újabb rohamokra, akik naponta ezrével fagytak meg. Przemysl védői a bekerítésben és a kiéheztetés miatt végül 1915. március 22-én adták meg magukat, miután Conrad lemondott felmentésükről; csak itt 120 ezer ember esett orosz fogságba. A csapatok a kárpáti csatában 1915. január 1-től április végéig közel 800 000 főt veszítettek.⁴²

37 Galántai József: *Magyarország az első világháborúban...* i. m. 131–132.

38 Uo. 133.

39 Fiziker Róbert: *Ausztria–Magyarország az I. világháborúban (1914–1918)*... i. m. 143.

40 WOLFRAM DORNIK–HANNES LEIDINGER: *Des Kaisers Falke: Wirken und Nach-Wirken von Franz Conrad*. StudienVerlag, Innsbruck, 2013. 207–209.

41 Galántai József: *Magyarország az első világháborúban...* i. m. 135.

42 Uo.

A háborús veszteségek ellenére Conrad továbbra is kitartott a Monarchia háborús célkitűzései mellett, s támogatta a Balkánon elfoglalt területek annektálását. Az antantot teljesen ki akarta szorítani a Balkánról, ehhez azonban a német vezérkar nem járult hozzá, mert ők a nyugati fronton készültek offenzívára, s ehhez minden felszabadítható erőre szükségük volt. 1916. február 21-én megindították nagy erejű támadásukat Verdun elfoglalására.

1916 őszén a Monarchiát ismét a német haderők mentették meg a katonai összeomlástól. A Monarchia mindhárom frontján: az orosz, az olasz és a román fronton megjelentek a segítségül hívott német hadosztályok. Elzárták az oroszok és románok útját, s már a 7–9. isonzoói csatákban is (1916. szeptember–november) jelentős erőkkel vettek részt. Mackensen hadserege Bulgáriából támadta a románokat, s az év végéig Románia nagy részét elfoglalták, amelynek katonai kormányzója von Mackensen tábornok lett. A támogatás fejében azonban a Monarchia hadseregének vezetése fokozatosan elveszítette önállóságát és a német vezérkar irányítása alá került.⁴³

1916. szeptember 6-án megállapodást kötöttek a Monarchiával, amelyet azután a másik két szövetség is tudomásul vett: „A jövőbeni bolgár–német–osztrák–magyar–török hadműveletek egységes vezetésének biztosításáért Őfelsége a német császár átveszi a központi hatalmak és szövetségesek hadműveleteinek fővezérletét.”⁴⁴ A német hadvezetés élére Hindenburg és Ludendorff került. Conrad továbbra is megpróbált önállóan eljárni.

Ferenc József császár halála után, 1916. november 21-én új uralkodó, I. Károly császár (IV. Károly néven magyar király) fő céljának a háborúból való kilépést tartotta, s titkos tárgyalásokat kezdeményezett az antanttal a különbéke érdekében. Conrad agresszivitása ezzel éles ellentétben állt. A katonai és politikai nézeteltérés súlyos személyi ellentéthez és következményekhez vezetett. Conrad vezérezredest Frigyes főherceg, a haderő főparancsnokának névleges alárendeltségébe helyezték, bár 1916. november 25-én tábornaggyá léptették elő. Meggyőződésében komoly ellenfelekre talált a magyar vezetésben (például Tisza István személyében), aki kimondottan ellenezte az erőszakon alapuló annexiót, mivel ez a politika a birodalmon belüli súlyos ellentétekhez, illetve a háborút követően elfogadhatatlan békefeltételekhez vezet. Conrad hevesen ellenezte a nemzetállami törekvéseket. Elképzelései azonban nem vezettek sikerre, mivel a Monarchia sem katonailag, sem politikailag nem tudta hegemóniáját megtartani a háború éveiben. Nagyratörő tervei nem álltak összhangban a rendelkezésre álló eszközökkel.

I. Károly sürgette a háborúból való kilépést, amely von Hötzendorf katonai karrierjének végét is jelentette. 1917-ben kitüntették a Mária Terézia-Rend Tiszti Nagykeresztjével. 1918-ban lemondott a bécsi Császári Testőrség parancsnoki tisztségéről, s visszavonultan élt Bécsben, majd Innsbruckban. Főleg emlékiratainak megírásával foglalkozott, amikor 1925-ben visszatérő epeproblémáival küszködve elhunyt.

43 Uo. 222–223.

44 Uo. 223.

Imperialista gondolkodásmódja következtében Conrad ugyanazon az úton haladt, amelyet Metternich kancellár már száz évvel korábban kijelölt. Számára is csak az „államrezon” (azaz összbirodalmi érdek) volt az egyedüli mértékadó szempont; a birodalom nemzeteinek akarata nem számított. Metternichhez hasonlóan nem társadalmi, gazdasági vagy gyarmati problémákat akart megoldani, hanem a terjeszkedéssel egyedül az állam hatalmát akarta tovább erősíteni.

Sok kortársához hasonlóan nem érzékelte, hogy más országok bekebelezése az érintett népek akarata ellenére – éppen akkor, amikor a korszellem a nemzeti önrendelkezésről szólt –, nem erősíti, hanem éppen ellenkezőleg, gyengíti a birodalmi államhatalmat. Ausztria-központú gondolkodása miatt nem mérhette fel a nemzeti függetlenségükért küzdő, szélsőségesen nacionalista balkáni népekben ébredő ellenszenv következményeit. Gyakran javasolt irreálisan nagyszabású haditerveket, s hagyta figyelmen kívül a terep és az időjárás okozta gyakorlati nehézségeket, s rendkívüli emberveszteségekkel járó offenzívákat szorgalmazott. Messzire tekintő balkáni terveinek kieroszakolásához a Monarchia katonai ereje sohasem volt elegendő. Conrad elveszítette az első világháború „va banque játékát”, s nevéhez milliók halála és sebesülése kötődött.

Az 1915. márciusi orosz hadicélok

A cári birodalom 1915. március 4-én terjesztette be a brit és francia kormánynak Konstantinápoly és a tengerszorosok (Boszporusz, Dardanellák) birtoklására vonatkozó igényeit, amelyek alig váltottak ki izgalmat soraikban. A brit kormány – felülvizsgálva korábbi politikáját – Törökország hadba lépése után nemcsak orosz szövetségese megtartására törekedett, hanem saját nemzeti érdeke miatt is kívánatosnak tekintette az Oszmán Birodalom felosztását. A nyugati szövetségesek ellentételezésként elvárhatták, hogy a cári kormány konstruktívabban és alkotóbban együttműködjön Olaszország és a még semleges balkáni államok átállásában a szövetségesek oldalára. Nagy-Britannia engedménye saját számára is lehetőséget kínált területi kompenzációs érdekeinek bejelentésére, amelyek az Oszmán Birodalom mellett az 1907-ben érdekszférákra osztott Perzsia semleges övezetére is kiterjedtek, amelynek gazdasági értékét a később feltárt nagy kőolaj-lelőhelyek jelentősen növelték. Ugyanakkor nem lehet túlértékelni az orosz igények iránti londoni áldozatokat, ha figyelembe vesszük, hogy a Szezei-csatorna megépítésével jelentősen csökkent az Indiába vezető szárazföldi útvonal jelentősége.⁴⁵ Ez idő tájt Londonban a háborús célok tervezésében még

45 HORST GÜNTHER LINKE: *Rußlands Weg in den Ersten Weltkrieg und seine Kriegsziele 1914–1917*. In: WOLFGANG MICHALKA (Hrsg.): *Der Erste Weltkrieg. Wirkung – Wahrnehmung – Analyse*. Seehammer Verlag, Weyarn, 1997. 76.

csak addig jutottak, hogy helyre kell állítani Belgium függetlenségét, s eltökéltek voltak Németország szárazföldi és tengeri katonai erejének csökkentésében; a Német Birodalmat kiűzik Afrikából, s korlátozzák befolyását a Közel-Keleten.⁴⁶

Przemysł három ostroma

Przemysł-t először 981-ben, a kijevi Russz városaként említették. 1085–1269 között az önálló orosz részhercegség központja volt. A tatárok feldúlása nyomán a 13. században Lengyelország szerezte meg, amely a 16. században, a Jagello-dinasztia uralkodása idején Európa egyik leggazdagabb és legerősebb országa volt. 1791. május 3-án a Lengyel–Litván Unió elfogadta Lengyelország májusi alkotmányát, amely Európa első, s a világ második írott alkotmánya volt. 1792-ben azonban az országot felosztották szomszédjai: Oroszország, Ausztria és Poroszország között.

Az Osztrák–Magyar Monarchia az 1850-es évek krími háborúk tapasztalatai nyomán – egy esetleges orosz támadás kivédésére – a galíciai városok megerősítését tervezte. Egyik vezérkari tisztjük „a San folyó két partján fekvő Przemysł, mint galíciai fő védelmi terület” megerősítésére gondolt, amely a magyarországi útvonalakat védené. Az udvari hadmérnökséget irányító egyik Habsburg főherceg pedig „politikai okokból” javasolta az erőd megépítését, amelyet Ferenc József már 1871-ben jóváhagyott.⁴⁷

A tervezést Henri Alexis Brialmont belga hadmérnök tábornokra bízta, aki a Magyarországról érkező vasútvonalat befogadó állomás és a kelet-nyugati vasútforgalmat biztosító San folyó hídjának védelmére egy 15 kilométeres sugarú köríven építendő erődöket tervezett. Az 1873-ban elkezdett, s évtizedekig húzódó építkezést Daniel von Salis-Soglio, az osztrák szolgálatban álló svájci származású hadmérnök irányította. A külső gyűrűt 15 erőd alkotta, amelyből 12 pánccélkupolás, modern védelmi állás volt. A belső öv közvetlenül a város szélén húzódott, s az itt épült 19 erőd közül mindössze egy volt kőépítmény, a többi földszáncokkal erődített tüzelőállás.

1914. augusztus közepén 27 ezer munkás erősítette meg a védelmi rendszert. Az erődök közé ütegállásokat, 24 bunkert építettek, a gyalogságnak fedett árkot húztak, több ezer kilométer futóárkot ástak, új aknamezőket telepítettek. Az erődök 875 lövegét és egyéb fegyverzetét 714 ágyúval, 52 tarackkal, 95 mocsárral és 72 géppuskával egészítették ki. A legénység létszáma 131 ezer főre, a lovak száma 21 ezerre nőtt.⁴⁸

46 Németh István: Nagyhatalmi hadicélok az I. világháborúban. In: uő (szerk.): *Az első világháború 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok...* i. m. 27–28.

47 BEDÉCS GYULA: *A Kárpátok hágóin át Galíciába*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2014. 250–251.

48 Uo. 252.

Az orosz haderő a vártnál gyorsabban vonult fel a Monarchia határánál. Galíciai offenzívájuk során Nyikolaj Ivanov tábornok 1914. augusztus második felében a lembergi csatában legyőzte a Conrad von Hötzendorf vezette osztrák–magyar csapatokat, s frontvonaluk száz kilométerre behatolt a Kárpátokba. A galíciai hadjárat első négy hónapja alatt a Monarchia halottakban, foglyokban és sebesültekben több mint 800 000 főt veszített. Egyedüli támaszpontként Przemysl erődje tartotta magát az orosz előrenyomulással szemben, s rövidesen teljesen az orosz vonalak mögött rekedt. Ha az oroszok elfoglalják Przemysl-t, veszélyeztethették volna a sziléziai német iparvidéket. Ezért az erőd védelme a Monarchia és a németek számára egyaránt fontos volt.⁴⁹

1914. szeptember 24-én a 3. orosz hadsereg parancsnoka, Radko Dimitrijevič tábornok megkezdte az erőd ostromát. Az oroszoknak a helyszínen ugyan nem állt rendelkezésükre elegendő ostrom-tüzérség, de mivel közelgő osztrák erősítésről érkeztek hírek, elkezdtek az ütközetet. Három napon keresztül rohamozták az erődöt sikertelenül, s eközben 40 000 embert veszítettek.

Eközben Paul von Hindenburg tábornok északon offenzívát indított Varsó ellen. A német támadással egyidejűleg Svetozar Borojevič von Bojna osztrák tábornok erősítést küldött Przemyslbe. Ezért Dimitrijevič október 11-én félbeszakította az ostromot, s visszavonult a San folyó mögé. Conrad azt remélte, hogy a Borojevič-hadsereg és a przemysli helyőrség együtt majd súlyos csapást mér az oroszokra, ezért a lehetőségekhez képest feltöltötték az egységeket és a raktárakat. De Hindenburg 1914. október 31-én a visztulai csatában vereséget szenvedett, ezért hadseregeivel visszavonult. Mindez arra kényszerítette Borojevičet, hogy kitérjen nyugat felé és lemondjon a Conrad által tervezett Oroszország elleni offenzíváról. Ezért az oroszok 1914. november 9-én megkezdték Przemysl második ostromát, de már nem Dimitrijevič észak felé vonuló egységeivel, hanem az Andrej Szelivanov tábornok vezette 11. hadsereggel. Az ostrom helyi összecsapások sorozatából és a magyarok kitérési kísérleteiből állt. A megismételt rohamok azonban nem vezettek eredményre. Az oroszok nem erőltették a küzdelmet, a magyarok pedig nem bírták erővel a kirohanásokat. Az erődöt élelem, gyógyszer és fűtőanyag hiányában hosszabb időn keresztül nem lehetett megtartani. „Hullatánc volt, vért ivott a sánc” – írta az egyik emlékező.

Szelivanov nem indított frontális támadást, hanem kiéheztetéssel, az erőd körülzárásával igyekezett kapitulációra kényszeríteni a védőket. Időközben elegendő orosz tüzérség is érkezett az erőd lövetésére. A rendkívül kemény tél és az utánpótlási vonalak elvágása miatt az erődben a lőszer- és élelmiszertartalékok gyorsan kimerültek. Az őrség már csak csökkentett élelmezési adagokat kapott. Levágták a lovakat, s a katonák az előírt napi 700 gramm kenyér helyett már csak 200 grammot kaptak.⁵⁰

49 Uo.

50 Uo. 253.

1915 februárjában az oroszok elhárították Boroëvic külső felmentési kísérletét, ezért Conrad értesítette Hermann Kusmanek von Burgneustädten gyalogsági tábornokot, az erőd parancsnokát, hogy nem küld több erősítést Przemyslbe.

1915 márciusára az erődben rekedt katonák állapota siralmassá vált. Egy szegedi egység ezrednaplójába ezt jegyezték fel: „Március 9: Az ellenséges tüzérség erősen lőtte a védműveket. A légénységünk már nagyon gyenge. Nem pihenhet megfelelően, se készülségi állásban, sem pedig benn a barakkokban. Túlzsúfolva vannak elhelyezve s a kemény földön hálnak, tisztálkodni egyáltalán nem tudnak [...] Március 10: Nagy hófúvás. Pappházy jelentette, hogy az állomány 70 százaléka harcképtelen.”⁵¹

Kusmanek március 19-én azonban a fizikailag és idegileg tönkrement katonáknak kitörést rendelt el. Fogarasi Tamásy Árpád altábornagy – Kusmanek helyettesének – 23. honvéd gyalogos hadosztályát azonban az oroszok egy nap alatt visszaverték. Az erődbe a kitörési kísérlet résztvevőinek csak 32 százaléka vánszorgott vissza.

1915. március 19-én Kusmanek az alábbi táviratot intézte Ferenc József császárhoz: „Felséged! Przemysl védőinek nevében Felséged örömmel eltöltő legkegyesebb szavaierért mélyen megindultan hálámat kifejezve jelentem, hogy a mai nap folyamán Przemysl védői kitörést kíséreltek meg. Azonban mélyen megrendülten, s egyben Felségeddel legalázatosabban kell közölnöm, hogy ezen kísérlet nem sikerült. A hétórás elkeseredett harcban a csapatok kedvezőtlen hóvihartól kísérve erejük utolsó megfeszítésével megkísérelték áttörni a fölényben lévő ellenség vonalát. Amennyire az jelenleg áttekinthető, a mindig bátran küzdő m. kir. 23. honvéd gyalogos hadosztályt, nagy veszteségeket követően, felerészből felmorzsolták és más csapatok is súlyos veszteségeket szenvedtek, s így azoknak ismét az erőd falai mögé kellett visszahúzódniuk. Mivel a légénység a jelenlegi elképzelhetetlen mérvű kimerültsége mellett egy újabb áttörési kísérlet teljes mértékben kilátástalanságra lenne kárhozthatva, ezért az erődöt kizárólag a lehetőség határáig elmenve vagyok hajlandó továbbra is tartani, hogy az itt állomásozó ellenséges erők további lekötése révén, ameddig csak lehet, a tábori hadseregeknek hasznára legyenek. Eskünhöz hűen és Felséged iránti határtalan szeretetben és odaadásban a végsőkig kitartunk. Kusmanek gyalogsági tábornok.”⁵²

A császár másnap így válaszolt: „Legmélyebb fájdalommal tölt el, hogy Przemysl védőinek tegnap merészen végrehajtott kitörése az ellenség túlerején megtört, s így fájdalmas büszkeséggel tekintek azon derék katonák mérhetetlen áldozatkészségére, akiknek a siker nem adatott meg. Mindazoknak, akik ott harcoltak, hőstettüket a legteljesebb hálával köszönöm és áldom azok dicsőséges emlékét, akik életüket a becsület mezején áldozták.

51 Uo. 254.

52 KOCSIS ANDRÁS: *Német és osztrák–magyar katonai együttműködés az I. világháború idején (Tények, vélemények)*. Bölcsészdoktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest, 2001. 88–89.

A történelem még a legtávolabbi jövőben is hirdetni fogja azt, amit Ausztria–Magyarország vitéz katonái Przemysl erődjének legelszántabb védelmével végrehajtottak; – a legvégsőkig kitartóan és bátran küzdöttek. Ferenc József”⁵³

Kusmanek végül kapitulációra kényszerült: „Felhőtlen, tiszta tavaszi vasárnap volt 1915. március 22-én – írta Marossy Endre –, amint a helyőrség sorban felrobbantotta a hónapokon keresztül hősiesen védelmezett erődítményeit, kilötte maradék lőszerait az ostromló orosz csapatokra. A puskákat széttörték, závarzatukat elhajigálták, a hóba taposták, a benzint a San folyóba öntötték, a vasúti hidat felrobbantották. Felszállt az utolsó repülőgép az utolsó postával, a megmaradt iratokat elégették [...] Három nap múlva 9 tábornok, 2593 tiszt és az éhhalál határán támológó mintegy 117 000 osztrák–magyar katona indult a hadifogságba, sokuk életének utolsó állomására.”⁵⁴

A przemysli tragédia ellentmondása abban rejlett, hogy a harci tevékenység fő eseményei nem az erőd körzetében, hanem attól messze, a Keleti-tengertől több száz kilométer hosszúságban déli irányban, a román határig történtek. Az erőd védőserege nem kötött le komoly orosz erőket, a Monarchiának viszont komoly gondot jelentett: magára nem hagyhatta, megvédeni viszont nem tudta.⁵⁵

Przemysl elvesztése után Ausztriában sokan úgy vélték, hogy Oroszország általános offenzívát indít Magyarország felé. A feltételezett offenzívára azonban sohasem került sor, de az erőd eleste súlyos erkölcsi csapást jelentett a Monarchiára. A védők kapitulációja után II. Miklós cár is meglátogatta az erődöt, de az oroszok tulajdonuknak csak kilenc hétig örülhettek.

Przemysl 1915 nyaráig orosz kézen maradt. Ekkor a német–osztrák–magyar győzelem a gorlice-tarnóvi csatában a frontot előre tolta Galíciában. 1915. május 2-án elkezdődött a központi hatalmak nyugat-galíciai offenzívája. Az orosz hadvezetés kezdetben „politikai okokból” tartani kívánta az erődöt, majd „önként kiürítette.”

Von Kneußl tábornok bajor egységei bekerítési vonalukkal északról egyre közelebb nyomultak az erődhöz. Június 29-én délelőtt 11 órakor a nehéztüzérség megkezdte az északi front erődjeinek ostromát. Május 30-áról 31-ére virradó éjjel a gyalogság a szögesdróta-kadályokig nyomult, ahol kivárták a nehéztüzérség bevetését. 31-én délután 4 órakor elhallgatott a nehéztüzérség, s a gyalogság (bajor ezredek, egy porosz ezred és egy osztrák lövészosztály) rohamra indult. A X a, a XI a és XI. erődök orosz védői felszerelésük hátrahagyásával menekültek a szétlőtt kazamatákból. Néhány századuk kitörési kísérletét visszaverték. Ezután a német nehéztüzérség a X. és XII. erődöt lőtte rommá. Június 2-án déli 12 órakor a bajor 22. gyalogosezred megrohmozta a X. erődöt, este pedig a XII, a X b, IX a

53 Uo. 89.

54 Bedécs Gyula: *A Kárpátok hágóin át Galíciába...* i. m. 255.

55 Uo. 255–256.

és IX b erőd kapitulált. Este von Kneußl tábornok csapatai megindították a támadást a város irányába, elfoglalták Zurawica falut s annak megerősített állásait. Így a német csapatok, amelyeket később a 4. osztrák–magyar lovashadosztály követett, elfoglalták a jól kiépített belső frontvonalat, s miután számos hadifogyót ejtettek, reggel 3 órakor bevonultak a felszabadított Przemyslbe. A városba elsőként a 3. gárdahadosztály egyik százada nyomult be, s a San folyó felégetett hídjait gyorsan pótolták saját hadihídjaikkal. Így a város négy napos ostrom után ismét a szövetségesek kezébe került.

A városra később is viharos sors várt. A második világháború elején, 1939. szeptember 15-én német csapatok foglalták el a várost, majd a szeptember 28-i szovjet–német határ- és barátsági egyezménynek megfelelően visszahúzódtak a San folyó mögé, s a várost átengedték a Vörös Hadseregnek. Az átadás előtt egy bevetési csoport tömegesen lőtt agyon zsidókat. Ebben a Wehrmacht katonái is részt vettek, jóllehet ezt a szárazföldi hadsereg főparancsnoka, von Brauchitsch 1939. szeptember 24-i parancsában megtiltotta. A Szovjetunióban a helységet Peremyslre keresztelték, majd az 1940. január 10-i közigazgatási reform során Peremysl kerület székhelye lett.

Röviddel az 1941. június 22-i Barbarossa-hadművelet kezdete után a Wehrmacht ismét elfoglalta a várost, amely a Főkormányzóság (illetve a galíciai körzet) része lett. 1944. július 28-án a Vörös Hadsereg a Lwiw-Sandomierz-hadművelet keretében visszafoglalta a várost, de 1945 márciusig hivatalosan szovjet állami terület maradt, majd a kerület egy részével együtt visszaadták Lengyelországnak. 1947-ben a lengyel kommunista kormány az ún. Visztula-akció keretében az ukránokat a délkeleti térségből áttelepítette az ország északi és nyugati részébe, az ún. visszaszerzett területekre.

Osztrák–magyar offenzíva a Kárpátokban (1914. december–1915. március)

Az 1914-es év kényes helyzetet hagyott hátra a központi hatalmak számára. Az orosz Északnyugati Front Kelet-Poroszország elleni támadását ugyan sikerült elhárítani, de Délnyugati Frontjuk győzelmet vívott ki Ausztria–Magyarország ellen. A k.u.k. hadsereg-vezetés belső vitái és az elavult taktikai színvonal miatt az oroszoknak sikerült majdnem egész Galíciát meghódítani és benyomulni a Kárpátokba. Mindez súlyos fenyegetést jelentett a Monarchia számára, mivel a cár hadseregei a Kárpátokon keresztül benyomulhattak a magyar alföldre.

A német frontszakaszon az 1914. évi győzelmek után további tehermentesítés következett be. Az oroszok Nyikolaj Ruskij tábornok vezette Északnyugati frontja újabb támadást tervezett Kelet-Poroszország ellen, jóllehet az előző év veszteségei legyengítették, s csak egy bevethető hadsereg tartózkodott a német határon. Nagy embertartalékaiknak köszönhetően Ruskij a német provincia déli részén új hadsereget akart felállítani. Ezekkel az erővel hasonló módon kívánt eljárni, ahogy a németek győztek Tannenbergnél, s kettős csapást mérni Königsbergre. A német csapatokat azonban megerősítették egy újonnan felállított hadsereggel, s két hadseregükkel a téli Mazúri-tavi ütközetben a szárnyakon megtámad-

ták a még felvonulóban lévő orosz hadsereget, s több mint száz kilométerrel visszavetették őket. Az új orosz hadsereg a csata végéig sem volt még bevethető, s nem avatkozott be az ütközetbe. Ezzel a sikerrel a Hindenburg–Ludendorff vezetés széles ütközővezetet teremtett a cári birodalommal szemben s megszüntette Kelet-Poroszország hét hónapja tartó veszélyeztetettségét. Az orosz front összeomlását azonban nem sikerült elérniük.

Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök 1914 decemberében szembesült a Magyarországot fenyegető veszéllyel, s a hegyeken keresztül északi irányú támadást rendelt el. A téli offenzíva azonban 1915 márciusáig összeomlott. A téli időjárás és az ellenség erős védelme miatt a k.u.k. hadsereg több mint 300 000 katonát veszített. Ezek a veszteségek kétszeresen is sújtották a Monarchiát. A háború előtt pénzügyi megfontolásokból a hadköteles lakosság csupán 20–25%-át vonultatták be a hadseregbe, de csak mindössze tizedük kapott teljes katonai kiképzést. Ezért a hadsereg a veszteségek pótlásakor csak elégtelenül kiképzett tartalékosokra támaszkodhatott.

A legénységgel párhuzamosan a hadsereg harci erejét fatálisan gyengítették a magas tisztí veszteségek is. A tapasztalt tiszteket gyorsan kiképzett újakkal pótolták; a katonai vezetők ezen új generációja gyakorta alkalmatlan volt a heterogén etnikumú csapatok vezetésére. Ebből a szláv katonák hosszú távu elidegenítése származott parancsnokaiktól. A Conrad által propagált „felszabadító csapás” után Ausztria az összeomlás előtt állt, hadserege demoralizálódott és meggyengült, s az oroszok a birodalom területén álltak. Valójában a Kárpátokban végrehajtott téli offenzíva a k.u.k. haderők utolsó önálló operációja volt. Ezután a haderő mindinkább német szövetségese alárendelt partnere lett. A Monarchia katonai erejének megőrzését a német vezető réteggel való egyre erősebb összeillesztésével kellett megoldani. A német csapatok és német vezérkari személyzet növekvő bevonása a háború végéig tartott, s részben kiterjedt német altisztek bevetésére is.

Gorlice (1915. május)

Ludendorff tábornok német beavatkozást sürgetve már 1915 januárjában Erich von Falkenhayn vezérkari főnökhöz fordult, hogy megakadályozza szövetségese összeomlását. Ludendorff az egész keleti fronton kettős átkarolást javasolt, amelynek során az osztrák–magyar csapatok délnyugatról, a németek pedig észak-nyugatról a lengyelországi orosz csapatokat többszáz kilométeres katlanba zárnák. Falkenhayn túlságosan bizonytalannak tekintette a tervet, ezért nem akart csapatokat kivonni a nyugati frontról. Helyette Conrad tervét favorizálta, amely az orosz Délnyugati Front III. hadseregének egyik gyenge pontja ellen irányult Dél-Galíciában. Elképzelése a gyengén védett szakaszon lehetőleg nagy számszerű fölényt kialakítva szándékozott áttörést elérni. Falkenhayn jól ismerte a clausewitzi példát, csupán az osztrákok és magyarok áttörési képességében kételkedett. A Monarchia támogatására August von Mackensen 11. hadseregét küldte, így a Német Birodalom a haderők zömét alkotta.

1915. május 2-án a németekkel közösen megindított offenzíva Gorlice falunál áttörte a frontot, pedig a központi hatalmak 1,3 millió katonájával szemben 1,8 millió orosz katonára állt.⁵⁶ A hadművelet fő vonásaiban Conrad alkotása volt, az áttörésre közvetlenül irányított 357 000 katonára parancsnokként azonban a német Mackensen tábornok volt. A katonai siker megmentette az egyre súlyosabb helyzetbe kerülő k.u.k. hadsereget az összeomlástól.

Az áttörés győzelmi sorozatot indított el. A német és az osztrák–magyar alakulatok között egyfajta versengés alakult ki. Július 3-án visszafoglalták Przemyslt, 22-én Lemberget, augusztus 25-én pedig Breszt-Litovszkot. A Monarchia vesztesége újabb félmillió ember volt. Az Oroszországtól elfoglalt lengyel terület zöme a német megszállási övezetbe került, de Galícia délkeleti része négy és fél millió lakossal a Monarchia megszállási övezete lett. Az orosz front a német áttörés következtében összeomlott s az orosz hadsereg teljesen kiürítette Lengyelországot.

Ausztria–Magyarország májustól július végéig mintegy 500 000 embert veszített halottakban, foglyokban és sebesültekben. Oroszország kb. 180 000 halottat, 500 000 hadifoglyot és 500 000 sebesültet, beteget veszített. Jelentős volt az elveszített fegyverzet száma is. II. Miklós leváltotta hadsereg-főparancsnoki beosztásából Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceget, s maga vette át tisztségét, de az oroszok nem kérték különbékét.⁵⁷

Az orosz hadsereg teljesítményének megítélése a Monarchia részéről

Az I. világháború előestéjén „Oroszország ügye” a k.u.k. vezérkar rémálmai közé tartozott. A cári birodalom nemcsak a Monarchiát meghaladó katonai tartalékokkal rendelkezett, hanem számos magasrangú k.u.k. tiszt véleménye szerint céltudatosan dolgozott intenzív kémtevékenység kiépítésére is.

A k.u.k. hadügyminisztériuma által a világháború első hónapjainak eredményeiről készített egyik összefoglaló tanulmány kifejezetten felhívta a figyelmet az oroszok „ügyességére” a védekezésben. Elsősorban az erős tüzéséget és a mellvéd nélküli, mély lövészárkokban ülő gyalogság szerepét emelték ki. Eszerint a háború kezdetén orosz fölény alakult ki az állásépítésben, amelyet a Monarchia az orosz–japán háború (1905–1907) tanulságainak levonásaként értékelt. Másrészt az is kiderült: a Monarchia hadvezetése fogékonyak bizonyult, s időben igyekezett helyes következtetéseket levonni az első harci tapasztalatokból.

A k.u.k. tisztok az Északnyugati Front mozgóháborúja idején az ellenséges lovasságnak a hazait felülmúló képességeit is tisztelték. Miközben a Monarchia lovassága kardcsatával rohamozta az ellenséges gyalogságot, az orosz lovasság – taktikailag ügyesebbnek bizonyulva – főleg az ellenség felderítésére koncentrált, s ebben nagy sikereket ért el. A frontvonal

56 Galántai József: *Az I. világháború...* i. m. 250.

57 Kocsis András: *Német és osztrák–magyar katonai együttműködés az I. világháború idején...* i. m. 95–96.

előtti gyakori járőrözéssel a legkisebb részletekig tájékozódtak a Monarchia erőiről. A saját csapataira vonatkozó információszerezést megakadályozandó pedig az orosz lovasság a Monarchia járőreinek kikapcsolására törekedett.⁵⁸

Félelmetes volt a tüzéségük is, főleg a háború első évében, amikor meglehetősen tiszteltreméltó fegyvernek bizonyult, s amellyel szemben a Monarchia két okból nem tudott hasonlót kiállítani: az orosz hadosztályok az osztrák–magyar hadsereggel ellentétben nemcsak több löveggel rendelkeztek, hanem ezek modernebbek is voltak. Az orosz tábori lövegek hatótávolsága 1000 méterrel nagyobb volt, mint a Monarchia hasonló típusainak, ezért az orosz tüzéség jóval korábban nyithatott tüzet, amely súlyosan érintette a Monarchia csapatait. Az orosz tüzéség jobb felszereltségét a Monarchia hadiipara 1915 végére egyenlítette ki; ekkorra mindkét oldalon már több mint 4500 tábori ágyúval és tarackkal rendelkeztek.

Mivel a központi hatalmak már 1915 tavaszán túljutottak a lőszerválságon – amely a cári hadsereget 1916-ban érte el –, a német lőszer szállításnak köszönhetően tüzéségük hatékonyan előkészíthette a gorlice-tarnow-i nagy támadást. Az orosz tüzéségnek csak hónapokkal később, a Bruszilov-offenzíva alatt sikerült az osztrák–magyar állásokat korábban ismeretlen hatékonysággal ostromolnia, amely összefüggött az elegendő lőszerellátással. A Monarchia számára e nyugtalanító fejlemény ismétlődött meg az 1917. évi galíciai orosz támadások alkalmával is. Ekkor ugyan nagyobb mennyiségű gránátot lőttek ki, mint 1915-ben, de a lőszerellátás rövidesen ismét akadózni kezdett. Ugyan az orosz tüzéség tűzereje évről évre erősödött, de sohasem érte el az olaszok intenzitását az Isonzó-fronton.⁵⁹

A k.u.k. tisztek az Orosz Birodalom elleni harcot az Olaszországgal folyó küzdelemmel ellentétben józannak és szakszerűnek ítélték. Constantin Schneider osztrák–magyar lövegparancsnok szerint nem gyűlölték egymást, amely a küzdelmet barbár elemekkel szötte volna át, hanem azt kötelelésszerű kényszerűségnek érezték. A német tisztek is méltatták az orosz legénység teljesítményét.

Az ellenfél katonáival ellentétben tisztjeikről kevésbé jó véleményük volt: taktikai és operatív vezetési képességeiket „mérésékeltnek” tekintették, „módszertani lassúsággal” s gyenge kezdeményezőképeséggel illették őket, amely lehetővé tette az osztrák–magyar csapatok zavartalan visszavonulását vereségük esetén.

Az orosz tisztek hiányos tekintélye főleg arra volt visszavezethető, hogy ezek – a német és az osztrák–magyar csapatparancsnokok megítélése szerint – gyakran figyelmen kívül hagyták a hagyományos tiszti erényeket, mint a bátorság, áldozatkészség és vakmerőség. Ahelyett, hogy a támadások során az élen vezették volna katonáikat, sokszor fegyverrel kényszerítették támadásra paraszti származású katonáikat, miközben maguk a biztonságos állásokban maradtak. Számos k.u.k. tiszt véleménye szerint az orosz hadseregvezetés hi-

58 Martin Schmitz: *Tapfer, zäh und schlecht geführt...* i. m. 53–54.

59 Uo. 56–58.

ányzó gondoskodása, „despotizmusa” legénységük iránt abban is megmutatkozott, hogy az emberi életnek náluk nem volt értéke. A cári haderő vitathatatlan sikerei nagyrészt tisztjeik kíméletlen harci stílusán nyugodott, amellyel hiányos vezetési művészetüket igyekeztek kiegyenlíteni. Az orosz hadseregvezetés „primitív módszerekkel, a veszteségekre való tekintet nélkül” behajszolta katonáit a harcokba. Osztrák–magyar részről főleg Bruszilovot vádolták saját katonáival szembeni „brutális kíméletlenséggel”.⁶⁰

Az Oroszország elleni blokád

Az antant hatalmak blokád-fegyvere mellett a központi hatalmak is éltek e módszerrel, s blokád alá vették Oroszországot, amely hozzájárult későbbi katonai összeroppanásához. Az ország ugyan saját erőből fedezte élelmiszer- és nyersanyagszükségletét, de hadfelszerelésének utánpótlását az elhúzódó háborúban már saját ipari kapacitásából nem tudta megoldani. A keleti front igényeit a nyugati antanthatalmak növekvő szállításai biztosíthatták. Törökország belépésével azonban a Földközi-tengerrel összekötő tengerszorosok lezárultak az antant hajói előtt. A német flotta pedig szilárdan elzárta a Balti-tengert is. Ezért az Amerikából és Ázsiából érkező szállítmányok Vlagyivosztko kikötőjébe érkeztek, de a hosszú tengeri és vasúti szállítás nem nyújthatott kielégítő megoldást, főleg a kikötő és a vasúti szállítás szűk kapacitásai miatt. A másik utánpótlási útvonal Arhangelszken ment keresztül, de az odavezető hajóút csak az év egy részében volt hajózható, s a szállítmányokat a német tengeralattjárók is veszélyeztették. 1915-ben Angliából mégis 1 200 000 tonna szén, muníció és egyéb hadianyag érkezett, de ez korántsem volt elegendő. A háború alatt ugyan megkezdték a Szentpétervárt Murmanszkkal összekötő vasútvonal építését, amely azonban csak 1917-re készült el.⁶¹

Orosz lőszerválság 1915–1916-ban

A gorlice-tarnów-i katasztrófa után az orosz hadsereg visszavonult a San folyó mögé, de ezeket az állásait sem tudta megtartani. A sztavka képtelen volt a veszteségeket pótolni és a frontvonalat helyreállítani. Manőverük a „nagy visszavonulásként” vonult be az orosz történelembe, s 1915 őszéig a nyugati határterületek nagy részét átengedték a központi hatalmaknak. Az orosz főparancsnokság az év veszteségeit a tüzérségi lőszer hiányával magyarázta. A raktárkészleteket ugyanis megszerezték az előrenyomuló német csapatok, de a termelésben is nagy gyengeségek mutatkoztak.

A lőszergyártás a cári birodalom gyengeségei közé tartozott: a katonai vezetők nem bíztak saját iparukban, s 1916-ig alacsony szintű maradt az iparba történő beruházási hajlandóság is. Mindez részben indokolt volt, hiszen az orosz magángazdaság az állami üze-

60 Uo. 62.

61 Galántai: *Az I. világháború...* i. m. 241.

mekhez vagy a külföldhöz viszonyítva drágán termelt. Az orosz hadügyminisztérium által választott megoldás azonban a lőszerellátás teljes összeomlásához vezetett. Azt remélték ugyanis, hogy az orosz lőszerzükséglet 50%-át Nagy-Britanniából és az Egyesült Államokból fedezik. Mivel azonban a megbízott cégek termelését teljesen lekötötték a nyugati hatalmak igényei, 1916 nyaráig Oroszországnak csak a megrendelt mennyiség 12%-át szállították le. A fejletlen infrastruktúra miatt a leszállított fegyverzetet is csak később tudták felhasználni. Az orosz hadsereg lőszerhiányát 1916-ban szövetségeseik támogatása nélkül enyhítették. Ennek ára azonban a gyártóberendezések magas vételi ára volt, amely rendkívüli állami eladósodáshoz és a háborús infláció felfutásához vezetett.

A „nemzetiségi fegyver” alkalmazása – a Német Birodalom fellázítási politikája

Az első világháború során a központi hatalmak és az antant országai egyaránt alkalmazták a nemzetiségek hátországi fellázításának módszerét. A német birodalmi kormány már 1914 késő nyarán a vezérkarral együttműködve nagy ívű forradalmasítási programot készített elő a brit impérium és a cári birodalom ellen. Az antant részéről pedig kézenfekvő megoldásnak bizonyult előbb az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetiségeinek önállósági és területi ígéretekkel való megnyerése, majd a központi hatalmak 1918. tavaszi sikerei nyomán elszakadási törekvéseik támogatása.

A német törekvések azonban csak Oroszországban jártak közvetlen sikerrel s világtörténeti események láncolatát indították el. Akcióik már közvetlenül a háború elején megindultak, s a stratégiai hadviselés eszközei voltak: lassítaniuk kellett az orosz felvonulást a keleti német határon, az orosz katonaság egyes részeit belső nyugtalanságokkal lekötöni, az angol csapatok egyes részeit a tengerentúlra irányítani a lázongások leverésére, Franciaországnak pedig megnehezíteni gyarmati csapatok toborzását.

Voltaképpen több fázisú, már 1914 végén induló német politikáról volt szó. *Németország az első világháborút* – főleg első szakaszában – forradalmi háborúnak tekintette, a politikai világrend forradalmának, amely német befolyást teremt Európában és megdönti az angol hegemoniát Európán kívül. Angliát az antiimperialista erők (az iszlámmal, Indiában és Egyiptomban szervezett felkeléssel), a cárizmust pedig a kelet-európai nemzeti és szociális forradalmak (finn, lengyel, ukrán és kaukázusi népek) támogatásával igyekezett gyengíteni. Oroszországgal szemben az első világháború kitörésétől 1917. márciusig még egyfajta titkos „forradalmasító” politikát is folytatott.

A császári Németország Anglia, Franciaország és Oroszország elleni felforgató tevékenységét a Külügyi Hivatal (*Auswärtiges Amt*) és a vezérkar politikai szekciója irányította, amelyek szoros kapcsolatban álltak egymással. Bethmann Hollweg kancellár mellett Gottlieb von Jagow külügyi államtitkár és a dinamikus Arthur Zimmermann államtitkár-helyettes volt a keleti és nyugati terjeszkedés hajtóereje a berlini központban. Zimmermann meggyőződése szerint Németországnak e háborúban Angliát és Oroszországot

egyaránt le kell gyűrnie. Sokat nyomott a latba, hogy a háború első hónapjaiban a Wilhelmstrassén egyedül vitte a hivatalt, mert a kancellár és Jagow államtitkár a Nagy Főhadiszálláson tartózkodtak.

Az orosz térség iránti – speciálisan az Ukrajnával szembeni német politikára – a balti német Paul Rohrbach (Ernst Jäckh és Friedrich Naumann barátja) nyomta rá bélyegét. Utazásainak hatására a Német Birodalomban élő baltiak fő képviselőjeként azt a gondolatot képviselte, hogy Oroszország felbomlasztásával a keleti szomszéd visszavethető a Péter előtti idők határaitra és így tartósan meggyengíthető. A Külügyi Hivatalban Zimmermann mellett az orosz térség vonatkozásában Diego von Bergen követ volt a legaktívabb, akit 1911-ben a vatikáni német nagykövetségről hívtak haza a Külügyi Hivatalba, 1919–1943 között pedig vatikáni német nagykövet volt. Tehetségben elmaradt tőle Otto Günther von Wesendonck követségi titkár, aki az Orosz Birodalom peremén élő nemzetiségek fellázításáért felelt.

A fenti személyek mellett a Német Birodalom külpolitikájára nagy befolyással voltak a három semleges országban működő diplomáciai missziófőnökök: von Romberg báró Bernben, Brockdorff-Rantzau gróf Koppenhágában s Lucius von Stoedten báró Stockholmban. A konstantinápolyi német követség mellett az ő képviselőik alkották a hírszerző- és ügynökhálózat idegközpontját, amellyel a németek az egész orosz birodalmat átszöttek, s akik erejük javarészét a német forradalmasító programra fordították.⁶²

Az 1905–1906. évi orosz forradalom megghiúsulása utáni orosz emigráció egész Európában szétszóródott. A német birodalmi vezetés a világháború kitörésekor számíthatott az orosz emigránsokra, hogy azokat Oroszország forradalmasításának szolgálatába állíthatja.

Az orosz birodalom forradalmasítása két funkciót látott el: harci eszköz volt a saját hadvezetés tehermentesítésére – annál is inkább, mert a Schlieffen-terv súlypontja nyugatra irányult – s egyúttal az alapvető hadicél megvalósításának eszköze, vagyis Oroszországot visszazorítani a német határoktól, miként az 1914. „szeptemberi program” azt meghatározta. Az „orosz kolosszustól” való fenyegetettség érzése és ennek megfelelően „biztosítékok” követelése már korán összefonódott gazdasági és településpolitikai expanziós szándékokkal. A Külügyi Hivatal már 1914. július végén, tehát még az ellenségeskedések kirobbanása előtt kilátásba helyezte Lengyelország „felszabadítását.” Augusztus 3-án Zimmermann táviratilag utasította a konstantinápolyi német követséget, hogy a Kaukázust forradalmasítsák Oroszország ellen. Augusztus 6-án pedig a kancellár von Reichenaut, a stockholmi német követet, hogy a szomszédos Finnországban robbantson ki felkelést, s a finneknek helyezzen kilátásba „egy autonóm ütközőállamot (köztársaságot), amely visszaveti az orosz despotizmust Moszkváig.”⁶³

62 Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht...* i. m.112–113.

63 Uo. 117.

Bethmann Hollweg kancellár 1914. augusztus 11-én a bécsi német követnek küldött utasításában félreérthetetlenül megfogalmazta a háborús eszköz és a hadicél szoros kapcsolatát. A birodalmi vezetés céljairól ezt írta: „nem csak a lengyelek, hanem az ukránok fellázítása is nagyon fontosnak tűnik számunkra;

- harci eszközként Oroszország ellen;
- mert a háború sikeres kimenetele esetén célszerű lenne több ütközőállam alakítása Oroszország és Németország, illetve Ausztria-Magyarország között, hogy az orosz kolosszus Nyugat-Európára irányuló nyomását enyhítsük és Oroszországot lehetőleg keletre visszaszorítsuk;
- mert román vélemény szerint Besszarábia visszaszerzése Románia számára csak akkor lenne hasznos és tartós, ha más, nem orosz államok alakításával védelmeznék.”⁶⁴

1914. október 17-én Berchtold gróf, osztrák–magyar külügyminiszter szófiai követe révén közölte a bolgár kormánnyal, hogy „a mi és Németország hadicélja egyaránt Oroszország lehető legnagyobb mérvű gyengítése. Ezért azt reméljük, hogy Ukrajna és az Oroszország által elnyomott más népek felszabadítása kihat határainkra.” November elején pedig megüzente a török kormánynak, hogy „fő célunk e háborúban Oroszország tartós gyengítése, ezért győzelmünk esetén üdvözölnénk egy független ukrán államalakulatot.”

A kaukázusi területen a törökök megkíséreltek a mohamedán törzsekre hatni, miközben a német agitáció elsősorban a keresztény grúzok felé irányult. Az 1905. évi forradalom leverése Grúzia számos politikai vezetőjét külföldre kényszerítette. Az első világháború kitörésében valamennyien ismét esélyt láttak függetlenségük visszaszerzésére. A különböző politikai irányzatokhoz tartozó grúzok Berlinben közös bizottságot alapítottak, amelyhez örmények is csatlakoztak. A német politika nemzeti törekvéseiket saját szolgálatába állította és saját céljára használta fel. Az események során a grúzok növekvő mértékben függővé váltak Németországtól, a végén már anyagilag és pénzügyileg is.⁶⁵

A grúz emigráns csoportok már 1914. szeptemberben elkészült jövőtervei semleges kaukázusi államszövetséggel számoltak, amelyben Grúzia királyságként egy nyugat-európai herceggel, az örmény és tatár területek egy mohamedán herceggel, míg az úgynevezett hegyi népek egy általuk választott vezetővel az élen működnének. A hármas tagolású föderatív állam az 1917. márciusi forradalom után valóban megvalósult.

A kaukázusi felkelés feltétele – az egyiptomihoz hasonlóan – a sikeres török előrenyomulás volt. A törökök kaukázusi offenzívája azonban már 1914 őszén megghiúsult. Amikor azonban 1917–1918-ban a kaukázusi területeken valóban autonóm államok jöttek létre, a németek korábbi fellépésük miatt már felkészülten várták a szorosabb politikai kapcsolatok kiépítését.

64 Uo. 117–118.

65 Uo. 119.

A német és az osztrák–magyar vezérkar Ukrajnában is felkelést tervezett, hogy lazítsanak az orosz nyomáson. Az ukrán felkelési mozgalom első szakaszát osztrák Galícia rutén nemzeti bizottsága szervezte Heinze lembergi német konzul támogatásával. A lengyel ellenállás szempontjából fontos volt, hogy Szeptycki gróf, a lembergi ukrán érsek 1914-től 1917–1918-ig támogatta az ukrán akciót, abban a reményben, hogy a 30 milliós görög–ortodox ukránt leválasztja Moszkvától és átvezetheti az unitárius egyházba. Az ukrainai német forradalmasítási politika második és döntő szakaszát az ukrán szocialista emigránsok csoportja jelentette, akik közül néhányan csak a háború kitörésekor hagyták el hazájukat. Megalakították az Ukrajna Felszabadításának Szövetségét, amely folyamatos pénzügyi támogatást kapott Berlinből. A szövetség célja egy demokratikus–szocialista jellegű önálló Ukrajna volt. Az ukrán szocialisták propagandájuk középpontjába az agrárkérdést állították, mert az volt a meggyőződésük, hogy a föld ígérete megmozgatja az ukrán parasztokat. A gondolatot von Rechenberg felkarolta és azt javasolta, hogy propagálják az orosz korona-birtokok parasztok közötti szétosztását.⁶⁶

Ukrajna forradalmasításának további formája az ukrán hadifoglyok elkülönítése volt a német hadifoglytáborokban, akiket speciális német bizottságok igyekeztek megnyerni az ukrán önállósági mozgalomnak. Hasonló céllal különítették el a lengyel, grúz, mohamedán és finn hadifoglyokat is az oroszoktól. Munkatörzsük számos ukránt megnyert a német ügynek. Maguk az ukránok is több írásban hívták fel a németek figyelmét országuk kincseire. Ebbe a folyamatba illet, hogy 1915–1916-ban Paul Rohrbach hatására egyre erőteljesebb német publicisztika bontakozott ki Ukrajnáról. Így a német kormányt és közvéleményt előkészítették az 1917. februári forradalom utáni kedvező helyzetre, hogy az ukrán autonómia-törekvéseket elkülönülési mozgalommá változtassák, miként aztán az októberi forradalom után történt.⁶⁷

Lengyelországban a fellázítási törekvések – Ukrajnától eltérően – a nemzeti megmozdulások élő hagyományaihoz csatlakozhattak, amelyek a 19. század lengyel felkeléseinek láncolatában az 1905–1906. évi forradalom alatti nyugtalanságokig terjedtek. Már az 1914. júliusi végleges német–orosz szakítás előtt a németeknek az volt a szándékuk, hogy az eljövendő háborúban Lengyelországot fellázítják, és külön államként állítják helyre. Az orosz fennhatóság alatt álló Lengyelország oroszellenes lázadásra való megnyerése érdekében a Külügyi Hivatal augusztus elején elhatározta, hogy a római kúria bekapcsolásával, a lengyel klérus révén befolyásolja Kongresszusi Lengyelország lakosságát. A kúriának fel kellett világosítania a lengyeleket, hogy „a központi hatalmak hadseregeinek feladata Lengyelország felszabadítása, ezért azt minden lengyelnek, s a lengyel klérusnak is támogatnia kell.”

Heinze főkonzul a cárizmus elleni harmadik „legerősebb mozgalomnak” a cionizmust tartotta, mivel az ottani zsidóság a világháborút megelőző két évszázadban Oroszországban folyamatosan véres pogromok áldozata volt. Az osztrák császár felhívásában polgári

66 Uo. 120.

67 Uo. 121.

jogállást, kulturális és gazdasági pozíciókat ígért nekik. A galíciai zsidók lángoló szavakkal bosszúra szólították fel a cári birodalomban élő hittársaikat a pogromokért, és aktív, vagy legalábbis passzív ellenállásra az orosz uralom ellen. A németek a cionista zsidók által alapított berlini szervezetekben is az oroszellenes propaganda eszközt látták.

De a német remények itt sem váltak valóra, sőt tragikus következményekkel jártak. Az orosz kormány és a militáns jobboldali körök, amelyek már a háború előtti pogromokért is feleltek, most megerősödtek zsidóellenes gyűlöletükben és az ország ellenségeinek tekintették őket. Újabb zsidóellenes kilengésekre került sor, s a hivatalosan elrendelt intézkedések borzalmas szenvedést hoztak az érintettekre.

Az ukránoktól, a lengyelektől és a finnektől eltérően a német kormány nem szorgalmazta a litvánok és lettek fellázítását. A litvánoktól nem várt el különleges nemzeti öntudatot; Kúrföldön, Lívífdön és Észtországon pedig azért nem, mert ezekben az országokban a balti németiség felső társadalmi rétegeként egyébként is rendelkezésükre állt, amellyel végre lehetett hajtani a német kormány elképzeléseit. A lettek és észtek politikailag nyugatra orientálódó, fellángoló nemzeti érzése végül is Németország ellen irányult volna, s forradalmi úton felszámolta volna a balti németiség monopolhelyzetét.⁶⁸

A finn nagyhercegség sajátos alkotmányjogi helyzete az orosz birodalmon belül – amelyet az 1905. évi forradalom előtt és alatt olyan keményen vitattak – megfelelő támadási pontot kínált a német szándékoknak. Ezeket támogatta a viszonylag erős, főleg svédországi emigráció. A német birodalmi vezetés nagykövetségei révén már 1914. augusztus elejétől finnországi összekötőként összegyűjtötte ezeket az emigránsokat. Augusztus 6-án Bethmann Hollweg a stockholmi követet finnországi felkelés kirottantásával bízta meg, többek között a svédországi párttal való kapcsolatfelvétel révén. A finneknek szóló felhívásokban autonóm állam felállítását helyezték kilátásba, anélkül, hogy a német kormány kötelező nemzetközi jogi ígéretet tett volna. A finn tárgyaló felek a felkelés feltételül hazájukban német csapatok jelenlétét, vagy Svédország Oroszország elleni háborús részvételét állították, amelyen a német diplomácia évek óta sikertelenül fáradozott.

Vezető finn hazafiak országuk felszabadítását a nem-orosz nemzetiségek felszabadításának keretében képzelték el. A Külügyi Hivatal 1914. augusztusban tiroli emigrációjából Berlinbe hozatta a szenvedélyes Castrén ügyvédet. A háború éveit folytatódottak a német szándékok finn akciócsoportok alakítására és finn pártok megnyerésére, amelyet fékezett a ős-finnek törekvése, akik megelégedtek volna az orosz birodalmon belüli autonómiával, miközben Németország Finnország leválasztására törekedett Oroszországról. Ezen előkészületek legkonkrétabb esete a „finn légió” felállítása volt finn önkéntesekből, amely a többi más párhuzamos szervezetek alakításához hasonlóan meglehetősen kis létszámú maradt.⁶⁹

68 Uo. 124.

69 Uo. 125.

Az oroszországi nemzetiségek fellázításának német igyekezetei viszonylag kis hatással jártak, de általuk világhossá váltak a keleti német hadicélok: a népek felszabadításával gyengíteni Oroszországot és saját hatalmi pozíciót felépíteni Európában.

Oroszország „forradalmasítása” (1914. szeptember – 1917. november)

Oroszországra nézve a nemzetiségek aktivizálásánál is súlyosabb következményekkel járt az orosz forradalmi szocializmus mozgósítása. A „nemzeti” mellett az orosz „szociális” mozgalmak forradalmasítása is a belső feszültségek növelését szolgálta.

Az első világháború kezdetén német részről még nem létezett egységes álláspont az Oroszországgal szemben folytatandó célszerű német politikáról. De Oroszország forradalmasítása és harckészségének aláásása érdekében támogatták a bolsevikokat pénzügyileg és technikai-lag-szervezetileg, mivel Oroszországban csak a bolsevikok hajlottak a háború szükség esetén különbékével való befejezésére. A német Legfelső Hadvezetés e lehetőség maximális kihasználásával számolt. Nem csak a kétfrontos háború befejezésére és a német keleti front katonai tehermentesítésére, s így a nyugati német csapatok harci erejének erősítésére gondolt, hanem arra is, hogy Oroszországot területi elcsatolásokkal és gazdaságilag meggyengítse, nagyhatalomként visszazorítsa, vagy optimális esetben e pozíciójából kiszorítsa.

A német politika már az első világháború előtt felfigyelt az oroszországi és az emigrációban élő orosz forradalmi ellenzékre. Érdeklődése természetesen erősödött a háború kitörésével. A berni német követ, Gisberg von Romberg báró – az észt hazafi és német ügynök, Alexander Eduard Kesküla⁷⁰ révén – már 1914. szeptemberben kapcsolatba lépett a svájci orosz emigránsokkal, akik azonnal feltették neki a kérdést: milyen álláspontot foglal el Németország a jövő oroszországi forradalommal szemben. A forradalmárokhoz tartozott Lenin is, aki Robert Grimm svájci szocialista közbenjárására 1914 szeptemberében érkezett Bernbe és 1917 februárja óta Zürichben tartózkodott. Október elején Romberg svájci német követ részletes jelentésben foglalta össze a felhasználhatóságukat a német célok érdekében.⁷¹

Kesküla kapcsolatfelvétele után Törökországból is beérkezett Alekszandr (Lazar Iszrail) Parvus (dr. Helphand)⁷² orosz forradalmár és fegyverkereskedő javaslata, akire 1915. január 8-án a konstantinápolyi német követségről Wangenheim hívta fel a Külügyi Hivatal figyel-

70 Kesküla, Alexander Eduard (1882–1963): észt hazafi, német ügynök 1917. júniusig. Ekkor elfordult Németországtól arra hivatkozva, hogy a német politika Észtszország annexiójára törekszik.

71 Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn – (PA AA, B), Wk 11, adh. 1, Bd. 1. Gesellschaft Bern an AA. 1914. október 5.

72 Parvus, Alekszandr (Lazar Iszrail) (dr. Helphand) (1867–1924): Odesszában született, s az 1905. évi orosz forradalmárok köréhez tartozott. Éles ellenfele volt a cári monarchiának; a szocializmus érdekében a központi hatalmak győzelmét várta. Úgy vélte, hogy a cárizmust a porosz bajonetek és az orosz proletáröklök kettős szövetségével kell legyőzni. 1917 májusában a Lenin hazaszállítása ügyében folytatott tevékenységéért porosz állampolgárságot kapott.

mét, mint Oroszország forradalmasítási vállalkozásának kulcsfigurájára. Berlinben fogadta őt Ludwig Zimmermann külügyi államtitkár is. A háború gyors befejezésében érdekelt német kormánynak egy oroszországi forradalom akcióprogramját kínálta. A Külügyi Hivatallal 1915 márciusában közösen kidolgozott tervzetben mindenre gondoltak, amely egy tömegmozgalom módszeres kiépítéséhez és a kívánt irányba tereléséhez szükséges. A tervzet egy receptkönyvhöz hasonlított. A politikai rendszer erőszakos megdöntésének teljes eszköztára megtalálható volt benne: a szabotázscelemekenyektől kezdve a bakui olajkutak felgyújtásán keresztül az ukrainai és finnországi nemzeti és szeparatista mozgalmak támogatásáig. E művelet csak az orosz szociáldemokrácia vezetésével valósulhat meg. Utóbbi radikális szárnya már akcióba lépett. Szükség van a mérsékelt kisebbségi frakció csatlakozására is. Az egyesülést eddig főleg a radikálisok akadályozták meg. Utóbbiak vezetője, Lenin, két héttel ezelőtt maga vetette fel a kisebbséggel való egyesülés kérdését. Egy középútas megállapodásra van szükség annak érdekében, hogy a háború révén meggyengült belső adminisztratív apparátus miatt az abszolutizmus elleni energikus akciókra kerülhessen sor. Megjegyzendő, hogy a mérsékelt szárny áll legerőteljesebben a német szociáldemokrácia befolyása alatt...” – írta.⁷³

A forradalmi mozgalom élére állítható személyként Lenint javasolta. A német Külügyi Hivatal azonban csak Lenin hét pontos programjának (a köztársaság kikiáltása, a nagybirtokok kisajátítása, 8 órás munkanap, teljes autonómia a nemzetiségek számára, békeajánlat Franciaországra való tekintet nélkül, amelynek során Németországnak le kell mondania az annexiókról és a háborús kártérítésekről, az orosz hadsereg azonnal elhagyja Törökországot, lemond Konstantinápolyról és a Dardanellákról, az orosz hadsereg bevonulása Indiába) vizsgálata után járult hozzá az akcióhoz, s induló tőkeként kétmillió márkát adott.⁷⁴

E célkitűzések egybecsengtek a német külpolitikai törekvésekkel. Zimmermann ugyanis már 1914. november 27-i titkos memorandumában kifejtette, hogy „politikánk célja természetesen a jelenlegi, hallatlan áldozatokkal folytatott háború békével való befejezése, amely nemcsak tisztességes, hanem tartós is. E cél elérése érdekében kívánatosnak tartom, hogy éket verjünk ellenfeleink közé, s egyik vagy másik ellenfelünkkel lehetőleg mielőbb különbékét kössünk... Az Oroszországgal kötendő különbékét Oroszországnak kell kezdeményeznie. Ehhez le kell győzni Szerbiát is. Ez a különbéke pedig arra az eredményre vezetne, hogy Németország nincs többé lekötve keleten, s mind saját erőit, mind az oszt-rák-magyar csapatokat bevetheti Franciaország ellen.”⁷⁵

73 ELISABETH HERESCH: *II. Miklós. Gyávaság, hazugság, árulás. Az utolsó orosz cár élete és halála*. Magyar Könyvklub, Budapest, 1995. 198.

74 Uo. 199–200.

75 Uo. 184–186.

1915-re az Oroszország elleni keleti front felszámolásának egyik eszköze a „titkos front” felépítése, a hátországi bomlasztás és forradalmasítás lett. A német és osztrák katonai vezetés a hadműveletekkel párhuzamosan titkos ügynökök sokaságát vetette be az orosz hadsereg és kormány destabilizálására, s II. Miklós cár megbuktatására. Ebben a főszerep a Külügyi Hivatalnak és a Ludendorff vezette német vezérkarnak jutott, amelyek II. Vilmos jóváhagyásával cselekedtek. Parvus Koppenhágában létrehozta a Nemzetközi Gazdaságkutató Intézetet s onnan szövögette hálóját. Az operációkat semleges országokon – Svájcban, Svédországon, Norvégián és Dánián – keresztül bonyolították. A diplomaták saját köreiken kívül hasonló gondolkodású politikusok, újságírók, bankárok, vállalkozók, arisztokraták és tudósok körében működtek. Összekötőik többnyire olyan oroszok voltak, akik forradalmi nézeteik miatt vagy külföldön éltek, vagy állandóan utazgattak Szentpétervár és Nyugat-Európa között. Ők szállították az információkat Oroszországból, szervezték a propagandát otthon, a Német Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia orosz hadifoglyai között, s bomlasztották az orosz hadsereget.⁷⁶

Lenin, mint „célszemély” előtérbe helyezése a német politikai vezetés számára két fő ágon haladt előre. 1915. március 25-én Kesküla értesítette von Romberg követet a „lenini irányzatú orosz szocialistákkal” folytatott találkozójáról és az elfogadott határozatokról. Július 26-án pedig átnyújtott a követnek egy memorandumot, amely a „nagy, modernizált Oroszország figyelmeztetését” összekötötte Lenin ajánlásával és a „forradalmi szervezetek energikus tevékenységét” ellensúlyként kezelte az „alkotmányos demokraták” veszélyével szemben. 1915 szeptemberében Kesküla is átadta Rombergnek Lenin „programját”. Ennek ismeretében Romberg azt javasolta, hogy azt franciaországi agitációjuknál használják fel. Lenin programja – írta szeptember 30-án Bethmann Hollweg birodalmi kancellárnak – „felbecsülhetetlen szolgálatot nyújtana számunkra.” Szerinte „Németország különbékéje az orosz demokráciával rendkívül értékes üttőkártya lenne Delcassé úrral szemben és egy velünk kötött különbéke a kezünkre játszana.”⁷⁷

Az orosz forradalmárokkal 1917 márciusa előtt német részről zömében csak információs együttműködés alakult ki. A német diplomácia gyűjtötte róluk az információkat, de visszafogottnak mutatkozott, beleértve pénzügyi támogatásukat is. A német kormány megválaszolatlanul hagyta az orosz emigránsok Kesküla által közvetített kérdését, hogyan viszonyul Németország egy jövőbeni orosz forradalomhoz, s nem követte Romberg követ javaslatát sem, hogy a lenini programmal Franciaországban kezdjenek akciót. A német külpolitikusok nemcsak az orosz forradalmi mozgalmat figyelték, hanem laza kapcsolatot tar-

76 Uo. 200–201.

77 PA AA, B. Abt. A/betr. Allgemeine Angelegenheit Rußland von 1. 10. 1915. – 30. 6. 1916. Romberg követ jelentése a birodalmi kancellárnak, 1915. szeptember 30. Lásd: WERNER HOHLWEG: *Lenins Reise durch Deutschland im April 1917*. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 5. Jahrgang 1957. 4. Heft/Oktober, 310.

tottak fenn az emigráns táborral is. Főleg Lenin emigrációs szerepe volt viszonylag korán ismert, de behatóan nem foglalkoztak nézeteivel. A Romberg által megküldött *Sbornik Socialdemokrata* példányai felvágatlanul heverték a német iratok között. Ugyanakkor figyelték a cári Oroszország vereségével kapcsolatos kijelentéseiket. De a fő kérdés továbbra is az maradt, hogyan lehetne különbékét kötni Oroszországgal. 1916. augusztus 7-én II. Vilmos császár így vélekedett: „Tisztán katonailag szemlélve fontos a harcoló felek egyikét különbékével kiszedni a szövetségből, s azután egész haderőnket a többiekre zúdítani... Franciaország nagyon gyorsan követné Oroszországot. Ekkor az egész német haderő teljesen a legfőbb hadúr rendelkezésére állna a brit hadsereg ellen, amelynek megsemmisítését az angol kormány jó-rossz békekötéssel megelőzhetné... Harcunkat ezután csak annyiban tudjuk folytatni, amennyiben az oroszországi belső harcok befolyásolják a velünk való békekötést.”⁷⁸

Gazdasági összeomlás és a cárizmus bukása Oroszországban

1913-ban Oroszország lakosainak száma 159,1 millió volt, s a világ népességének 8,2%-át alkotta. Lakóinak 82%-a vidéken élt. Ipari termelése azonban mindössze 2–3%-át, jóllehet a század első évtizedében figyelemre méltóan fejlődött. Főleg a gépipar maradt le, amely elsősorban német importra szorult. A részvénytársaságok tőkéjének egyharmadát külföldiek (főként franciák) birtokolták. Oroszországot nemzeti ellentétek is feszítették. Az alig 50%-ot alkotó nagyorosz nemzet elnyomta a több mint 60 nemzetet és nemzetiséget.

A harmadik háborús év kezdetén a cári birodalom katonai köreiből nem uralkodott semmiféle katasztrófahangulat. Ellenkezőleg: meg voltak győződve arról, hogy az új kezdeményezésekkel egész háborús helyzetüket befolyásolják. De azok kezdete előtt Oroszország a forradalmi káoszba süllyedt, s a lakossági ellátás összeomlása megghiúsította a katonai vezetés további akcióit. A cári birodalom összeomlásában nem a katonai helyzet volt mérvadó, hanem a soknemzetiségű állam gazdasági katasztrófái, amely annyira befolyásolta a lakosság erkölcsét, hogy a februári forradalom elsöpörte a dinasztikus monarchia politikai eresztékeit. Az összeomlás az ellátási válságban jelentkezett, a hadseregben és a városokban egyaránt. Mindez demoralizálta a haderőt, amely meglehetősen passzív maradt az eseményekben, s a városi központokban a munkásság ment a barikádokra.

Az orosz kapitalizmus összeomlásának fő oka a pénzügyi rendszer összeomlása volt az infláció nyomán. A háborús erőfeszítések miatt a kormánynak rendkívüli összegeket kellett előteremtenie a haderő kiépítésére és fenntartására. A kritikus pont a kiadott pénz valamilyen módon való visszavezetése volt az állami költségvetésbe. Ehhez a normális orosz adórendszer nem volt elég, mert az állami monopóliumok közvetlen adóira és bevételeire épült. A fennálló rendszer továbbfejlesztése azonban elmaradt, mert az államapparátus nem érezte magát eléggé felkészültnek a további közvetlen adóztatás kiépítésére, illetve a közvetett adózás adminisztrációjára. Ezért a megoldást a háborús kölcsönök érdekében

indított széleskörű kampányban látták. A küszöbön álló győzelem reményében a polgárság beruházási kedvét fix kamatokkal igyekeztek vonzóvá tenni. A háború alatt összesen hat kölcsönt bocsájtottak ki, de a szűk kereslet miatt eredménytelenek maradtak. Az infláció leküzdése a kölcsönök stabil kamatlábaival értelmetlen volt, mivel a befektetőnek a gyors pénzromlás idején e kölcsönök nem hozhattak profitot. Így az orosz kormánynak csak egy lehetősége volt az állami csőd elkerülésére: a bankóprés, hogy az államot újonnan nyomtatott papírpénzzel finanszírozza. Mindez több mint 800% -al növelte a forgalomban lévő pénz mennyiségét, amely végül tovább növelte az infláció gazdaságra gyakorolt hatását.

Feltűnő fejlemény volt, hogy az orosz hadigazdaság az ember- és művelési területek elvesztése ellenére többletet termelt. Így az országban nem termelési-, hanem elosztási gondok jelentkeztek. A mezőgazdasági termelés struktúrája folyamatosan változott. Szinte teljesen kiváltak a termelésből a nagy földbirtokosok, akik a háború előtt a termés 25%-át adták. Az elsöprő erejű infláció és a hadiipar kiépítése miatti munkadrágulás nyomán a latifundiumok számára a gabonatermelés gazdaságtalanná vált, ezért a földet kisparasztoknak adták bérbe. A kis családi gazdaságok rendszere ugyan kiválóan működött, de nem érezte szükségét annak, hogy termékét a városban értékesítse. Miközben a földbirtokos közvetlen kapcsolatban állt a városok piacaival, a paraszt mindezt csak közvetítőkön keresztül tehetette, amely csökkentette nyereségét. Ha a paraszt áruját mégis értékesítette, azért csak kevésbé vonzó ellenszolgáltatást kapott. A hadsereg igénye számos ipari termék árát csillagászati mértékben növelte. A textíliák ára 1913-hoz viszonyítva 300%-al, a vásáruké 1000%-al nőtt. Így az 1917. évi gabonatermésnek csak 15%-a került szabadpiacra, a szokásos 25% helyett.

A modern hadviselés szükségletei a cárizmust az ipari kapacitások kiépítésére sarkallták. Annak finanszírozására a hadikölcsönök meghíúsulása után a bankóprést használták. A pénzmenyiség felszaporodása a háború második évében markáns inflációt eredményezett; 1916 végéig a munka és az áruk 400%-al drágultak. Így szinte megbénult a bérmunkásokat foglalkoztató földbirtokosok élelmiszertermelése. Mivel a városi szükségletek növekedtek a németek által megszállt területről menekülőök miatt is, mindez az utolsó orosz háborús évben katasztrofális ellátási viszonyokhoz vezetett.

Az 1917. évi események fontos feltétele volt az iparosítás és a munkásság új társadalmi csoportjának – a negyedik rend – kialakulása, amely főleg az akkori fővárosban, Péterváron (1914 augusztusa óta Szentpétervár) ment végbe. Az új munkásság nem illett a cárizmus agrártöbbségű „rendjébe”. Idegen test maradt, amelyet a részleges modernizálási kísérletek ellenére sem az autokrácia, sem a nemesség nem fogadott el, mert a birodalom lakosságának legkisebb részét alkották.

A háború sokrétű kihívásainak megfelelően a városokban egyfajta kulturális modernizáció ment végbe. Dinamikusan nőtt a kvalifikált személyek száma. A zemsztvók az oktatásügy és az egészségügyi ellátás kiépítése során jelentős eredményeket értek el. Az állam egyetemeket állított fel, ahol nagy számban nyugat-európai eszméket valló tanárokat,

orvosokat, jogászokat és mérnököket foglalkoztatott. A publicisztikai nyilvánossággal együtt mindez a szlavofil áramlatokkal szembeni nyugatiasodást jelentette, a kultúrában és művészetben egyaránt. Kialakult a reformoknak elkötelezett értelmiség, amely nyilvános cselekedeteiben elutasította a mindenható állam korlátozásait.

A kisparasztság még ugyan elegendő élelmiszert termelt, de termékei eladása gazdaságtalanná vált. Az inflációs és a katonai szükségletekre termelés növelte az ipari termékek árát, amelyekre viszont a parasztságnak szüksége volt. Mivel elapadt a késztermékek városból a vidékre áramlása, megbénult a mezőgazdasági termékek szállítása is. E folyamatnak több millió kézműves gazdaság esett áldozatul. A társadalom e fél-paraszti rétegét gyengítette a katonai szolgálat kötelezettsége, illetve a városi gyárak magasabb munkabére is.

A politikai fejlemények nem tartottak lépést a társadalmi, gazdasági és kulturális változásokkal. Ez volt a kormány reformpolitikájának egyik alapidilemmája is, vagyis az autokrácia elmulasztotta saját modernizálását. A pétervári általános sztrájk nyomására a cár 1905. októberi manifesztumában ugyan engedélyezte a дума felállítását, de jogait korlátozta. Így a parlament végül is tehetetlen maradt, mert nem választhatott kormányt, s így felelősségre sem lehetett vonni. A munkásság köreiből növekedett a marxista mozgalom, s jöllehet a parasztság hallani sem akart semmiféle cárellenes mozgalomról, soraikban is növekedett azok száma, akik az új ideológiát támogatták és a cár bukását emlegették. Utóbbiak egy új, agrárszocialista államot képzeltek el maguknak.

Amikor 1915 szeptemberében a cár ismét feloszlatta a parlamentet, napvilágra kerültek azok az ellentétek, amelyek lehetetlenné tették a belső társadalmi békét. A kormányzóságok önkormányzati szervei, a zemsztvók és a birodalmi méretekben szerveződő városi önkormányzatok a különböző liberális pártokkal szövetkezve a Dumában megalakították az ún. Haladó Blokkot, amely kormányrésztvételt követelt. A zemsztvók az önkényuralom megszüntetését és a háború győztes befejezését sürgették. A cár erre feloszlatta a Dumát, amelynek képviselőt jogellenesen rendőri felügyelet alá helyezték. Ekkor lángolt fel ismét a fővárosi munkások sztrájkmozgalma, amely a háború előtti évben érte el tetőpontját, majd az új nemzeti szolidaritás jegyében alábbhagyott. Az 1916–1917. évi rendkívül hideg tél tüzelőhiánya és a rossz ellátás miatti felháborodást az autokrácia többé már nem volt képes megfékezni. A lakosság ellátási helyzete kritikussá vált. A kényszer-beszolgáltatás és az új beadási rendszer is elhibázott lépésnek bizonyult. 1917 elején az ipari központokban éhség-lázadások, sztrájkok és tüntetések törtek ki. A tüntetéseken a pétervári véres vasárnap 12. évfordulójára is emlékeztek.

Az 1917. februári forradalom „spontán” népmozgalom volt, amely a nemzetközi nőnap (a gregoriánus naptár szerint március 8-án) megmozdulásaiból nőtt ki, s főszereplői főleg a Viborg kerületbeli munkás- és katonafeleségek voltak. Mivel a munkásbizottságok valószínűtlennek tartották a hadsereg támogatását, a munkástanács a békés népmozgalom

gondolatával állt elő. Még sztrájkfelhívást sem adtak ki, hogy elkerüljék az összetűzést a rettegett rendőrséggel. De már az első összecsapások során megmutatkozott, hogy a katonák a polgári lakosság, s közöttük a katonafeleségek oldalára álltak.

A „nőnap forradalom” munkás- és katonafeleségei a háború azonnali befejezését, élelmszer-osztást és a cár lemondását követelték. Március 9-én a munkásbizottságok felszólítására a pétervári munkásság több mint fele csatlakozott a felkeléshez. Az üzemekben az 1905. évi mintára öngazgatási szerveket, munkástanácsokat (szovjet) választottak. A rövidesen országos méretű mozgalom a Pétervári Szovjetet kormányként ismerte el.

A felkelés harmadik napján a cár parancsára a pétervári városparancsnok a kozákokat küldte a felkelők leverésére. De azok megtagadták a tűzparancsot, s elfogadták a nekik átnyújtott vörös szegfűt. A helyőrségi katonák és a tüntetők is fraternizáltak, s megrohmozták a fegyverraktárakat. A forradalom sikere nagyrészt a munkások és a katonák szövetségében rejlett.

Miután a cári kormány egységesen lemondott, új politikai centrumok jöttek mozgásba. Amikor a miniszterelnök meggondolatlanul ismét feloszlatta a parlamentet, a képviselők a tüntetések miatt megtagadták a rendelkezés végrehajtását. A Duma elnöke, s a Haldó Blokk vezetésével megalakult a *Közrend helyreállításának ideiglenes bizottsága*, amely továbbra is a cári vélemény megváltozásában reménykedett. Mivel erre nem került sor, a Duma az utca nyomására parlamenti hatalomátvitelre kényszerült: letartóztatta a kormányt, a katonai főparancsnokot, majd március 21-én a cárt is. Új főparancsnokot nevezett ki, s Duma-megbízottakat küldött a minisztériumokba. Az ideiglenes Duma-bizottság a következő választásokig maradt hivatalban.

A cári kormány testületi lemondása után a helyzet kulcsa a hadsereg kezébe került, amelynek főparancsnokságát a cár bizalmasainak tanácsa ellenére még 1915 augusztusában átvett, s főhadiszállását a távoli Mogiljevben rendezte be. II. Miklós a csapatokat a frontról Carszkoje Szelóhoz, nyári rezidenciája védelmére irányította, de egyidejűleg táviratilag utasította őket, hogy ne vonuljanak a forradalmi főváros ellen.

Amikor Pétervár felé vette útját, vonatát a felkelők megállították, s Pszkovba, az északi front főhadiszállása felé irányították. Mivel a tábornokok itt sem bíztak a forradalom katonai leverésében, arra kényszerítették a cárt, hogy hozzájáruljon a *Társadalmi bizalom kormányának* megalakulásához. Péterváron azonban már a cár lemondását követelték, sőt egyesek már halálát is. A cár engedett a nyomásnak s kiskorú, vérzékenységben szenvedő, egyedüli fiúgyermeké nevében is lemondott a trónról. Testvére, Mihály is elutasította a sorrendiség szerint neki felajánlott koronát, s 1917. március 3-án befejeződött a Romanov-dinasztia 300 éves uralma.

A cár, majd ezt követően a kormány testületi lemondása nyomán keletkező hatalmi vákuumot két intézmény töltötte be. Az egyik a Duma, a másik az éppen megalakult Pétervári Szovjet volt. Kettejüknek kellett végrehajtó hatalmat létrehozni, amely a győzelem mámorá-

ban viszonylag egyszerűnek tűnt. A mensevikek a szovjetekben elsőbbséget adtak a Duma liberálisainak. Ortodox-marxista elemzésük abból indult ki, hogy a feudális monarchia a polgári-kapitalista demokráciát követné, s így a terepet a liberális polgárság szerezne meg.

Valójában azonban még a nagy tekintélyű, egykori zemsztvo-vezető, Georgij Lvov herceg, és Pavel Miljukov, az alkotmányos demokraták (kadétok) vitathatatlan vezetője sem rendelkezett olyan, a Haladó Blokk soraiból álló komplett csapattal és programmal, mint aminek szerettek volna látszani. Ezért inkább a katonák, s főleg a radikális küldöttek pozíciója erősödött. Legfontosabb, közvetlen céljukat akkor érték el, amikor a szovjet végrehajtó tanácsának lediktálták híres, 1. számú parancsukat, amely ezredbizottságok választását, az ezredeknek a szovjetek parancsnoksága alá rendelését, s valamennyi katonai egységnél katonatanácsok választását rendelte el. Kilátásba helyezték a tisztek választását is, de azok tiltakozására visszavonták a parancsot, amely a katonák körében több helyen csalódást okozott.

Így már semmi sem állt a kormányalakítás útjában. Március 2-án délután Miljukov, a Duma székhelyén, a Tauriai palotában bejelentette a megállapodást, s bemutatta Lvov Ideiglenes Kormányát, amely átmenetet jelentett az önkényuralomtól a törvényes, ugyan nem demokratikus, de választott, a felkelő munkások és katonák által elfogadott parlament felé.

Az új hatalmi centrumok kompromisszumánál még fontosabb volt a tábornokok hallgatóságos támogatása, hiszen magától értetődött, hogy a forradalmi kormányváltás nélkülözhetetlen feltétele a hadsereg vezetésének egyetértése. E mögött nem a liberalizmus és demokrácia iránti szimpátiájuk, hanem egyedül a védelmi képesség iránti aggodalom és a háború folytatásának szándéka rejtett. A vezérkar lojalitási konfliktusba került a monarchia és a nemzet között, s a monarchiát feláldozta a nemzet javára. A cári hadsereg gyengesége ugyanis nem a katonák erkölcsében és felszereltségében, hanem inkább belső megosztottságában rejtett. A katonák közötti szakadék – földbirtokosok és egykori jobbágyaik – voltaképpen a társadalmat képezte le, s a két tábor között állandóan újjáéledtek a feszültségek. Az osztályharcos jelszavak ezért a hadsereg soraiban is terjedtek. 1917 során a katonák még a munkásságnál is erőteljesebb bázisát jelentették a forradalomnak. Oroszország békekötésének és a társadalmi ellentéteinek dilemmája főleg a frontokon kapcsolódott össze.

Az új szabadság és népszuverenitás csak egy fél évig tartott, mert az októberre tervezett demokratikus választásokat megelőzte a bolsevikok forradalma. Az időközben erősen nyugatiasodott liberálisok kimerültek a realitásokkal folytatott küzdelemben. Viszonylag könnyedén felszámolták a feloszlott *ancien régimes* maradványait, s a vidéki területeken megszilárdították új demokratikus elveiket. De az emberek anyagi létfeltételein nem sikerült javítaniuk. A világháború és az infláció miatt az Ideiglenes Kormányuk nem sikerült biztosítania az emberek ellátását, s folytatta a háborút.

A városok élelmiszerellátásának megghiúsulása miatt a „februári rendszer” kártyavárként omlott össze. Az új rendszerhez nagy várakozások fűződtek, s az Ideiglenes kormány legnagyobb problémája főleg a nyomor csökkentése volt.

Az 1917. februári/márciusi oroszországi forradalom után

Az 1917. márciusi orosz forradalom kiábrándultságot eredményezett Németországban. A megkönnyebbülés helyett ugyanis a Lvov herceg, Miljukov, Gucskov és Kerenszkij vezetete Ideiglenes Kormány rövidesen bejelentette, hogy kitartanak a cár által aláírt szerződések mellett, s a háborút a szövetségesek oldalán a végső győzelemig folytatják. Alekszandr Fjodorovics Kerenszkij hadügyi- és tengerészetügyi miniszter vezetésével offenzívát kezdeményeztek, amely rövid idő alatt összeomlott. Egyre több katona szökött meg egységétől vagy kötöttek informális fegyverszünetet (fraternizálás) az ellenféllel. Júliusban a Lvov kormány ugyan elhárította Kornyilov tábornok puccskísérletét, s Kerenszkij lett a miniszterelnök, de a helyzet többé nem nyugodott meg.

Ezzel szemben Németország még inkább úgy gondolta, hogy kül- és belpolitikai okokból egyaránt az Oroszországgal kötendő mielőbbi békére vannak utalva, mielőtt Nyugaton sor kerül a végső összecsapásra. Az oroszországi helyzet azonban még meglehetősen zavaros és tisztázatlan volt. Ezt mutatták a német Külügyi Hivatalba 1917. március–áprilisban beérkező jelentések is, s a német külpolitikuskoknak ezek alapján kellett dönteniük további tevékenységükről. A német kormány sokat áldozott az orosz médiában folytatott pacifista propaganda támogatására, ám a forradalmi folyamat egyszerre számukra is ellenőrizhetlenné vált. 1917. március 27-én Romberg a Weiss nevű ügynökkel folytatott megbeszélésekről készített négy oldalas jelentésében kiemelte, hogy „az antant minden eszközzel hecceli ellenünk a lakosságot,” s német részről tenni kellene valamit, hogy „meggyőzzük az orosz forradalmárokat arról, hogy „Németországban is új idők következnek, mert nem lehet számunkra semmi sem veszélyesebb, mint a jelszó, hogy Németország maradt a reakció utolsó bástyája, amelyet le kell küzdeni.”⁷⁹

A Lenin-csoport hazaszállítása Svájcban (1917. április)

Ludendorff tábornok rövidesen ismét reménytelinek ítélte a helyzetet. Szerinte az orosz forradalom „katonailag” előnyös Németország számára; a katonai helyzet „olyan szerencsésen” alakult, hogy „nem kell számolnunk többé az oroszok offenzívájával”, s „már most” áthelyezhetjük haderőinket Keletről Nyugatra, s „a legnagyobb bizalommal tekinthetünk a jövőbe.”⁸⁰ Max Hoffmann ezredes a keleti front helyzetét tekintve az orosz hadseregnek hozzávetőlegesen 8 hetet adott a teljes széthullásig.

Bethmann Hollweg kancellár azonnal elfogadta az új helyzetet, s az orosz forradalom kitörése után azonnal utasította a berni német követet, hogy „a hazájukba való hazatérés céljából... lépjen kapcsolatba a Svájcban élő oroszországi politikai száműzöttekkel, s kínálja fel számukra a Németországon keresztüli hazatérést.”⁸¹

79 Elisabeth Heresch: *II. Miklós...* i. m. 256–257.

80 Werner Hohlweg: *Lenins Reise...* i. m. 312.

81 Uo. 314.

Zürichből az orosz emigránsok csoportjának hazaszállítását „biztos kísérettel” a helyettes vezérkar III b osztálya (hírszerzés és kémelhárítás) vette át a Külügyi Hivatallal együtt. Az utazást a két hivatal 50 német alkalmazottja bonyolította, akik megállapodásuk szerint „udvarias módon kísérik őket Németországon keresztül.” Német részről tudatában voltak annak, hogy rendkívül körültekintően kell eljárni, úgy, hogy a forradalmárok ne kompromittálódjanak, de a németek is megőrizték arcukat. Ezért nyilvánosan nem ajánlatos túlságos buzgóságot tanúsítani – ajánlotta Romberg március 28-án a Külügyi Hivatalnak –, s a forradalmárok se forduljanak közvetlenül hozzánk. Az emigránsoknak úgy kellene viselkedniük, mintha segíteni szeretnénk nekik.⁸²

A kompromittálódás veszélyét elkerülendő Leninnek az utazás előtt nemzetközi jogi és politikai oldalról egyaránt biztosítania kellett magát, ezért 9 pontos utazási feltételt állított össze. Franciaország, Németország, Lengyelország, Svájc, Svédország és Norvégia vezető „internacionalistái” közös nyilatkozatot adtak ki: Lenin és hívei visszatértek Oroszországba, hogy a „forradalomért dolgozzanak”, s így segítsenek valamennyi ország proletariátusának – beleértve Németországot és Ausztriát is – saját kormányuk elleni forradalmi harcának. Ilyen körülmények között a forradalmárok nemcsak jogosultak, hanem kötelezettek is az Oroszországba való visszatérés számukra felkínált lehetőségének elfogadására.⁸³ Április 7-én a Külügyi Hivatal a Legfelső Hadvezetéssel egyetértésben elfogadta Lenin utazási feltételeit. A német vezérkar megküldte a berni követnek a technikai utasításokat: a német határ átlépése Gottmadingennél; a csoport szállítása Saßnitzig; a csomagok leplombálása, nincs útlevél-ellenőrzés; két darab II. osztályú vasúti kocsit rendelkezésre bocsátása. A Külügyi Hivatal kérésére Ludendorff tábornok kísérőnek báró Arwed von der Planitzot, a szász gárdalovasság századosát nevezte ki.

Lenin és csoportjának elutazására Zürichből a német hatóságok által megállapított időben, 1917. április 9-én, menetrend szerint 15 óra 10 perckor került sor. A 33 utas között 19 bolsevik volt, Lenin és felesége mellett közeli munkatársa, Grigorij Zinovjev és Karl Radek.⁸⁴ Az emigráns bizottság határozata ellenére történő elutazás lármás kiabálás közepette történt; az elutazókat „provokátoroknak, lumpeneknek, disznóknak” nevezték.⁸⁵ Az utazás Singen–Offenburg–Mannheim–Frankfurt/Main–Bergen–Saßnitz útvonalon zavartalan volt. A német hatóságok mindenütt figyelmesek voltak hozzájuk s gondoskod-

82 Uo. 316.

83 Uo. 323–324.

84 Zinovjev (1885–1936): orosz hivatásos pártmunkás, 1903-tól bolsevik. Az októberi forradalom után a szentpétervári szovjet, majd a Komintern elnöke. Terrorista tevékenység vádjával Sztálin kivégeztette.

Karl Radek (1885–1939): bolsevik pártvezető, a Kommunista Internacionálé egyik vezéralakja. Ő is a sztálini tisztogatás áldozata lett.

85 Werner Hohlweg: *Lenins Reise...* i. m. 324.

tak ellátásukról. A gyermekek még tejet is kaptak. Lenin vonata Berlinben megállt, s hét órán keresztül egy holtvágányon vesztegelt, ahol a Külügyi Hivatal tagjaival találkozott. Saßnitzban pedig, ahol a vonat késése miatt az április 11-éről 12-ére virradó éjszakát töltötték, „jó szállást kaptak egy zárt helyiségben”. Másnap kompon keltek át Svédországba. Malmöben pedig Parvusszal tisztázott bizonyos anyagi és szervezeti kérdéseket. Lenin és emberei szigorúan tartották magukat az utazási feltételekhez. Planitz százados szerint „egy majdnem ünnepi és konok tartózkodás” érződött közöttük. Az utasok szinte alig beszéltek. Később Lenin messzemenően elégedetten nyilatkozott utazásáról. Egy zürichi pártbeli társának írt levelében „rendkívül korrektnek” minősítette a németek magatartását, akik „szigorúan betartották” az utazási feltételeket.

Lenin a Treheborg–Malmö–Stockholm–Tomio–Bjelo–Ostrov útvonalon április 16-án este, angol tisztek kíséretében érkezett Szentpétervárra, ahol lelkes munkástömegek fogadták. Malmöi megérkezéséről jelentve Brockdorff-Rantzau kiemelte, hogy a fogadására ott megjelent oroszországi forradalmárok „feltétlenül szükségesnek” tartották „lehető nagyszámú kiemelkedő agitátor tevékenységét, hogy szembeszegüljenek Miljukovnak és Gucskovnak a háború folytatására irányuló szándékaival.”⁸⁶ 1917. május közepén a német és az osztrák vezérkar bécsi együttes ülésén elfogadták azokat a közös lépéseket, amelyek az oroszországi Ideiglenes Kormány politikai eszközökkel való megdöntését célozták. Ezután a németek még határozottabban segítették a bolsevikokat Lenin hatalomra juttatása érdekében.⁸⁷

Az orosz hadsereg 1917. június 6-án/19-én offenzívát indított, amely katasztrófálisan végződött. Az újonnan kinevezett tisztek nem álltak feladatuk magaslatán, s meghozta eredményét Parvus bomlasztó tevékenysége is. Ő ugyanis a katonák beleszólási jogát tudatosan beépítette felforgatási tervébe, sikeresen aláásva a katonai fegyelmet: a katonák kora hajnalig szavazgattak a támadási tervről, s végül úgy döntöttek, hogy azt nem hajtják végre.⁸⁸

A bolsevikok számoltak az offenzíva összeomlásával s a kudarc okozta hangulatot kihasználva megkísérelték puccsal magukhoz ragadni a hatalmat. De az új belügyminiszter keresztül húzta tervüket, s a puccskísérlet kudarcba fulladt. A rendőrség átkutatta a bolsevik pártirodát, és számos kompromittáló iratot talált. A hírt Pereverzev igazságügy-miniszter nyomban a sajtó elé tárt: „Lenin a német ellenség ügynöke. Irodájában ezt bizonyító iratokat foglaltunk le. Vizsgálataink és információink szerint Lenin titkos ügynökeként dolgozik Stockholmban a bolsevik Jakob Fürstenberg, aki Ganyeckij néven ismert, valamint a bolsevik Parvus (dr. Helphand), Petrográdon pedig a bolsevik Kozlovskij, a Ganyeckijjal rokonságban álló és együttműködő Sumenson asszony és még több más személy is. Megállapítottuk, hogy ezen személyek részére, elsősorban Kozlovskij címére, német pénz

86 Uo. 326.

87 Elisabeth Heresch: *II. Miklós...* i. m. 278.

88 Uo. 282.

érkeznek, amelyeket Berlinből a Diskonto-társaságon keresztül a stockholmi Nia Bankba, majd onnét a petrográdi Szibéria Bankba utalnak át, ahol jelenleg több mint kétmillió rubel van a számlán. A katonai cenzúra azt is leleplezte, hogy a német és a bolsevik ügynökök táviratilag állandó összeköttetésben állnak egymással.”⁸⁹ Kerenszkij miniszterelnök elrendelte Lenin, Kamenyev, Zinovjev és Sumenson azonnali letartóztatását. A *Pravda* szerkesztőségét bezárták. Karinszkij államügyész azonban értesítette ismerősét, Boncs-Brujevicset, Lenin barátját a vádemelésről. Így Lenin másnap Zinovjevvel együtt eltűnt Szentpétervárról, s a finn határ mellett húzták meg magukat.

Az illegálításban dolgozó bolsevikok megkísérelték koholmánynak beállítani a Lenin elleni vádakot. Berlin és Stockholm azonnal határozott hangú hivatalos cáfolatot adott ki. Rövidesen újabb sokkoló hír érkezett Berlinbe arról, hogy kitudódott: Lenint a németek támogatják. A koppenhágai német követ jelentése szerint „a *Revs* (Beszéd) című orosz lap július 20-i száma arról tudósított, hogy két német vezérkari tiszt, név szerint Schidicki és Lusbers közölték Jermolenko orosz hadnaggyal, hogy Lenin német ügynök. A bolsevikok és a császári kormány között német ügynökként Jacob Fürstenberg és Dr. Helphand (Parvus) közvetített.”

Mivel a német kormány a sikertelen bolsevik puccskísérlet után úgy ítélte meg a helyzetet, hogy Lenin talán mégsem tudja olyan gyorsan megdönteni az oroszországi rendszert, sőt esetleg nem is képes célt érni, 1917. szeptember végén (október közepén) északnyugatról támadást indított Oroszország ellen. A németek előtt rövidesen nyitva állt az út Kronstadt és Szentpétervár felé.

A bolsevikok egyre több hatalmi pozíciót szereztek meg, mivel a mensevikek és az ideiglenes kormány nem volt képes az emberek helyzetét lényegesen javítani. A bolsevikoknak sikerült a moszkvai és szentpétervári szovjetben megszerezni a hatalmat. Október 12-én/25-én megalakították a Forradalmi Katonai Bizottságot, amely hivatalosan „a német invázió elleni védelmet,” valóságban azonban a kormány megdöntését célzó puccsot előkészítését szervezte.

A szentpétervári katonai forradalmi bizottság elnöke Lev Trockij lett. A bolsevikok vezetői a forradalmat készítették elő és híveik fegyverkeztek. Október 22-én a Trockij vezette forradalmi bizottság átvette a helyőrség vezetését. Több hazai és nemzetközi körülmény figyelembe vételével Lenin a fegyveres felkelést 1917. október 25-re (november 6-ra) tűzte ki, s végül sikerrel járt: a bolsevikok elfoglalták Szentpétervár stratégiai pontjait, megrohamozták az ideiglenes kormány székhelyéül szolgáló Téli Palotát, s átvették a kormányzást. Amikor másnap a rölapok az Ideiglenes Kormány megdöntéséről és az államhatalomnak a Forradalmi Katonai Bizottság kezébe való kerüléséről tudósítottak, Luzius, a stockholmi német nagykövet Berlinbe küldött táviratában csak ezt írta: „további kétmilliót kérek az is-

mert célra.”⁹⁰ Nem sokkal később további tizenötmillió márkát utaltak át, már közvetlenül Leninnek. Ludendorff tábornok pedig köszönetet mondott a Külügyi Hivatalnak az orosz forradalom támogatásáért.

November 9-én (november 22.) Lenin rádióbeszédben fordult az orosz csapatokhoz azzal a követeléssel, hogy kezdjenek tárgyalásokat a központi hatalmakkal az ideiglenes fegyverszünetről, mert az orosz csapatok főparancsnoka, Nyikolaj Duhonyin tábornok megtagadta azt. Duhonyin szembeszegülésével saját halálos ítéletét írta alá.⁹¹

1917. december 3-án Richard Kühlmann külügyi államtitkár a Nagy Főhadiszálláson tartózkodó összekötő tisztjéhez küldött táviratában megerősítette a korábbi célt: a bolsevikok hatalomra jutását az antant szétrobbantására és Oroszország Németországhoz való közeledésére kell felhasználni. „A legfontosabb diplomáciai hadicél az antant szétrobbantása és annak nyomán számunkra kedvező új, s nekünk megfelelő politikai kombináció létrehozása. Az ellenséges lánc leggyengébb tagjának az orosz gyűrű túnt; ezért fokozatos fellazítása, s ha lehetséges, kikapcsolása érvényesült; e célt szolgálta a destruktív munka, amelyet Oroszországban a front mögött folytattunk, elsősorban a szeparatista tendenciák támogatása és a bolsevikok támogatása révén. Azok a pénzügyi eszközök, amelyek a bolsevikok számára különböző csatornákon és változó címkék alatt a bolsevikokhoz folyamatosan folytak, lehetővé tették számukra a Pravda, fő sajtóorgániumuk kiadását, élénk agitáció kifejtését, és a párt kezdetben vékony bázisának erőteljes kibővítését. A bolsevikok most hatalomra jutottak; az még nem látható, hogy mennyi ideig tudják magukat hatalmon tartani. Pozíciójuk megszilárdításához békére van szükségük; bennünket pedig minden érdekünk arra szorít, hogy talán csak rövid kormányzati idejüket kihasználva előbb fegyverszünetre, majd ha lehetséges, békekötésre jussunk velük. A különbéke megkötése hadicélunk megvalósítását, Oroszország szakítását jelentené szövetségeseivel. E szakításból szükségszerűen adódó feszültség ereje fogja Oroszország közeledési igényének intenzitását és Németországhoz fűződő jövőbeli kapcsolatait meghatározni. Korábbi szövetségesei által pénzügyileg cserbenhagyva Oroszország nálunk keres támogatást. [...]”⁹²

A bolsevikok hatalomra jutása után polgárháború kezdődött, amelynek során antant csapatok szálltak partra orosz földön, hogy a fehér hadsereget támogassák a bolsevikok elleni harcukban. Távol-Keleten 70 000 japán és 8000 amerikai katona szállt partra. A harcokban 2500 brit, 1500 francia és 1500 olasz is részt vett. Franciaország flottaegységet állomásoztatót Ogyesszában, amelyet azonban visszavontak, mert a matrózok között felkelés tört ki.

90 Uo. 298.

91 Uo. 302.

92 HORST GÜNTHER LINKE (Hrsg.): *Quellen zu den deutsch-sowjetischen Beziehungen 1917–1945*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1998. 32.

1916: a Naracs-tavi csata

Az 1916. év az orosz hadvezetésnek bizonyos nyugalmat hozott. A löszerválságon a saját termelés növelésével lettek urrá, így Nagy Főhadiszállásuk a hadsereget ismét bevethetőnek ítélte. A cári hadsereg régi elitje az első két háborús év súlyos veszteségeit egyedül a nehéztüzérség és lövegek hiányával magyarázta. Az idejét múlt taktikákat nem elemezték behatóan, mivel a többnyire nemesi származású, magas rangú tisztek már idősek és társadalmilag is elszakadtak a csapatok többnyire kispolgári származású vezetőitől. Az orosz vezérkarok az egész háború alatt nem tudták túltenni magukat a háború előtti katonai elmélet színvonalán. Ennek nyomán 1916 tavaszán az Északnyugati fronton, Belorusszia területén a régi hagyomány szerinti offenzívát tervezték. A Naracs-tavi csata több mint százezer fő veszteségével vitát váltott ki, amiért lélektanilag részben megbénult az orosz hadvezetés. Maga Alekszejev főparancsnok is kételkedett az új támadások sikerében. Miután az első két évben a magas parancsnoki helyeken megszüntették az anyagi nehézségeket, az emberi és anyagi fölénytől reméltek eredményeket. Ezért a Naracs-tavi csata cezúrát jelentett a háború menetében: ez volt a régi katonai elit utolsó aktív akciója. Az érintett tiszteket ugyan leváltották, de már senki sem hitt a támadás sikerében, s nem is vágytak ilyenek indítására.

A Bruszilov offenzíva – a „gőzhenger”

Miközben a vezérkar nagy része rezignáltan az összes hibát az egyszerű katonákra kennte, az orosz hadseregben mégis jelentkeztek taktikai újdonságok. Alekszej Bruszilov már az előző háború évben új elképzelést dolgozott ki. A régi taktika értelmében kisebb szakaszon lehetőleg nagy erőt kellett összpontosítani, s hosszú tüzérségi támadás után a gyalogság rohammal támadt az ellenséges állásokra. Mindez nagy veszteségekkel járt, anélkül, hogy döntő sikert ért volna el.

Bruszilov sikeresebb taktikát dolgozott ki. Több száz kilométeres szakaszon, több irányú támadást javasolt. Ezzel megakadályozta az ellenfél tartalékainak gyors és tervszerű elosztását. Másrészt a gyalogság által megteendő távolságot is lehetőleg rövidere szabta. A Naracs-tavi csatáig az orosz lövészeknek majdnem egy kilométert kellett megtenniük, addig Bruszilov a lövészárkokat olyan közel építtette ki az ellenséges állásokhoz, amennyire csak lehetett. Arra használta a tartalékait, hogy mintegy 300 méter hosszú és 90 méter széles fedezékeket épített ki az egész arcvonalon. Ezek menedéket jelentettek a csapatok számára, és megakadályozták, hogy az osztrákok megfigyeljék őket. Az oroszok titokban 90 méterre (néhány ponton mindössze 65 méterre) közelítették meg az osztrák vonalakat. Bruszilov meglepetésszerű támadást készített elő mintegy 490 kilométeres fronton.

A nyugati szövetségesek által kifejtett egyre nagyobb nyomás miatt az oroszok felgyorsították az előkészületeiket. Bruszilov négy hadsereget gyűjtött össze, amelyek összesen negyven gyaloghadosztályból és tizenöt lovashadosztályból álltak. Harminckilenc osztrák

gyaloghadosztálya és 10 lovashadosztálya állt szemben, amelyek három sorban egymás mögött húzódozó védelmi vonalon voltak elosztva, bár később a németek erősítéseket küldtek. Mivel Bruszilov tudta, hogy nem kap jelentős erősítéseket, előredobta tartalékait az arcvonalba. A főhadiszállás sürgette Bruszilovot, hogy jelentősen rövidítse le a támadási arcvonalszakaszt, és jóval nagyobb mértékben összpontosítsa az orosz csapatokat. Bruszilov azonban ragaszkodott a tervéhez, s a főhadiszállás engedett.

1916. június 4-én az oroszok az osztrák–magyar védelmi vonalak elleni nagy erejű, pontos, de rövid ideig tartó tüzérségi előkészítéssel nyitották meg az offenzívát. A hangsúlyt a korabeli, hosszú ideig tartó tüzérségi előkészítéssel ellentétben – amely időt adott a védőknek, hogy előhozzák tartalékaikat és kiürítsék a legelső lövészárkokat, s ráadásul olyan komoly károkat okozott a terepben, hogy a támadók nehezen tudtak előrenyomulni – most az előkészítés rövideségére és pontosságára helyezték. A tüzérségi tűz még tartott, amikor megindította az első vonal támadását, s az egymás után indított sűrű rajvonalaknak a védők nem tudtak ellenállni. A támadás kezdetben sikeres volt, az osztrák–magyar vonalakat áttörték, és Bruszilov négy hadserege közül három széles fronton tudott előrenyomulni. Az áttörés sikerét segítette Bruszilov újítása, hogy rohamcsapatokat alkalmazott az osztrák védelmi vonalak gyenge pontjai ellen, amelyek áttörést értek el, amit ezután a fő orosz hadseregek kiszélesíthettek. Bruszilov taktikai újításai fektették le az alapját a németek beszívargásos taktikájának (más néven a Hutier-féle taktikának), amelyet később a nyugati fronton használtak.

Bruszilov soktaktikája a cári hadsereg első győztes offenzíváját eredményezte 1914 óta, miközben a központi hatalmaknál ideiglenes válságot váltott ki. Az első sikerek után azonban visszatértek a konzervatív taktikához, amely miatt ismét felszöktek az orosz veszteségek. Ugyan 1916 telén az orosz katonák ismét a Kárpátokban álltak, mégsem álltak át a soktaktikára, mert katonai vezetésük nagy része alábecsülte jelentőségét, mivel azt csak a k.u.k. hadsereg frontszakaszán alkalmazták.

Románia hadbalépése (1916. augusztus)

Miközben a cári birodalom katonai vezetése új utakra lépett, az ország politikai vezetése szintén a helyzet javításán munkálkodott. A világháború alatt a nagyhatalmak megkísérelték a kisebb államokat a maguk oldalára állítani. Bulgária hadbalépése a központi hatalmak oldalán ilyen sikeres kísérlet volt. Az orosz politikusok Romániában látták a mérleg nyelvét, hogy a háborút Oroszország javára fordítsák. Az orosz kormány tervei szerint – Erdély megszerzésének ígéretével – Románia offenzívát indíthatna Ausztria–Magyarország ellen, s ezzel kikapcsolná Németország legszorosabb szövetségését.

Az optimista várakozások azonban meghiúsultak. A balkáni állam hadserege számszerűen ugyan erős volt, de gyengén felfegyverzett és rosszul vezetett. Románia Oroszország által ünnepelt hadbalépése végül összeomlással zárult. A román hadsereg 1916 késő nyarán

ugyan benyomult Erdélybe, de Mackensen hadseregcsoportja és a Falkenhayn tábornok vezette 9. hadsereg ősszel nyolc hét alatt kiszorította őket. A németek lovasságukat is bevetették, de az év végén a lóhiány miatt legtöbb lovas hadosztályukat feloszlatták és lövész-hadosztálya alakították.⁹³

Már 1916. december elején elesett Bukarest, s az év végéig a központi hatalmak szinte az egész ország területét ellenőrzésük alá vonták. Pontosán bekövetkezett, amitől Alekszejev vezérkari főnök tartott: Románia gyengesége miatt a központi hatalmak Dél-Oroszországot fenyegették. A román front inkább gyengítette Oroszországot, mert az orosz csapatátelhelyezések gyengítették a keleti frontot Galíciában és Volhíniában.

A keleti német impérium

Miután Szovjet-Oroszország és a központi hatalmak már 1917. december 5-én tíz napos fegyvernyugvásban, majd december 15-én hosszútávú fegyverszünetben egyeztek meg, hosszadalmas tárgyalások kezdődtek, amelyet az orosz delegáció február 10-én megszakított.

1918 januárjában élénk vita alakult ki a polgári birodalmi vezetés és a Legfelső Hadvezetés között – beleértve Hindenburg und Ludendorff január 7-i lemondási ajánlatát is –, mert a felek eltérő véleményen voltak az Oroszországgal szembeni lépésekről. Végülis a szerződés – amely az európai Oroszországot visszavetette a Nagy Péter előtti határaitra – tartalmilag a Külügyi Hivatal többsége által 1914 óta képviselt hadicél-elképzelést valósította meg.

A *Pörölycsapás* nevű német támadáshoz kapcsolódóan a breszt-litovszki békeszerződést 1918. március 3-án írták alá,⁹⁴ lényegében olyan formában, ahogyan a németek a támadás megindítása és március 1-je között kidolgozták. A 14 cikkelyből álló szerződés területi határozatainak értelmében Németország annektálta Lengyelországot, Litvániát, Kúrföldet, Livóniát, Belorussia és Észtország jelentős részét. Oroszországnak ki kellett ürítenie Kelet-Anatóliát, Ardagan, Karsz és Batumi vidékét. A nyáron tárgyalat pénzügyi egyezményben Oroszországot 6 milliárd márka hadisarc fizetésére kötelezték Németországnak, ebből 1,5 milliárdot aranyban és bankjegyekben, 1 milliárdot árukban, 2,5 milliárdot speciális hitel formájában, 1 milliárd sorsáról pedig később szándékoztak dönteni. Szovjet-Oroszország hozzávetőlegesen 780 ezer km²-nyi területet veszített, kb. 56 millió lakossal. E területeken folyt a vastermelés 73%-a, s termelték ki a szén 79%-át, s ezek voltak az ország legiparosítottabb részei.⁹⁵

93 GERHARD HIRSCHFELD, GERD KRUMEICH UND IRINA RENZ (Hrsg.): *Enzyklopedie Erster Weltkrieg*. Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2003. 610.

94 BAUMGART, WINFRIED: *Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges*. Wien–München, 1966. p. 13, Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht*. 155, 627, PETZOLD, JOACHIM (u. a.): *Deutschland im ersten Weltkrieg*. Band 3. November 1917 bis November 1918. Berlin, 1969. 101, 118.

95 Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht...* i. m. 446–448.

A breszt-litovszki tárgyalások alatt az ukrán *Zentralna Rada* delegációja 1918. február 9-én békeszerződést írt alá a központi hatalmakkal, amellyel az ország valójában kilépett az orosz államszövetségből.⁹⁶ Február 12-én a Rada-kormány átnyújtotta a német félnek a formális beavatkozási kérést Ukrajnában a bolsevikok által ellenőrzött Kijev megszállására. Február–április között német és osztrák–magyar csapatok átvették az ellenőrzést az egész „független” Ukrajna felett és – a breszt-litovszki békeszerződés megsértésével – megszállták a Krímet (május 1-jén Szevasztopolt), az egész Donyec-medencét, s végül május 8-án Rosztovot. Az orosz fekete-tengeri flotta Novorosszijkba húzódott vissza, ahol nagy része június 17–18-án a kilátástalan helyzetben elsüllyesztette önmagát.

A Legfelső Hadvezetés elutasította az osztrák–magyar csapatok kijevi állomásoztatását, s a német egységek március 1-jén foglalták el a várost. Néhány hét múlva a Monarchiának Volhínia, Podólia, Cherson és Jekatyerinoszlav kormányzóságokat juttatták. Az ukrán politikára egyedül a kijevi német katonaság gyakorolt meghatározó befolyást, elsősorban Wilhelm Groener, az ottani hadseregcsoport vezérkari főnöke. A szovjet-orosz kormány ellen velük együttműködő, de selektívöképtelennek tekintett ukrán Központi Rada gyorsan terhes lett számukra. Április 28-án német tisztek fegyverrel a kézben letartóztatták a Rada által támogatott kormányt. Egy nappal később – előzetes német bátorításra – a kijevi cirkusban Pavlo Szkoropadszkij tábornok vezetésével összeült a nagybirtokosok gyűlése, az ún. hetmanat.⁹⁷

A jóvátételi kérdést kivették a szerződésből, s a nyilvánosság kikapcsolásával majd a nyár folyamán Berlinben tárgyalták. Augusztus 27-én itt több kiegészítő szerződést írtak alá, s Oroszországot Grúzia függetlenségének elismerésére kötelezték. Ellentételezésként megígérték a német csapatok visszavonását a Berezina mögé, valamint az észti és lívföldi hártárt.⁹⁸ A megszállás során súrlódásokra került sor a német és az osztrák–magyar parancsnokságok között, mivel nem állítottak fel egységes parancsnokságot s az első hónapokban nem határolták el a megszállási övezeteket sem. A felek kezdetben egyfajta versenyfutással, gyors előrenyomulással igyekeztek kész helyzetet teremteni („Versenyfutás Ogyesszáért”).

Az ukrán bábkormány a német csapatok decemberi kivonásáig tartotta magát. Pártfogásával 1918 november elejéig 34 745 vagon élelmiszert, gabonát és nyersanyagot szállítottak el Ukrajnából (kerekén 20 000 vagon Ausztria–Magyarországra, 14 100 Németországba, a maradék Bulgáriába és Törökországba), s hajlandónak nyilatkozott a megszállási költségek fizetésére is.⁹⁹

96 Petzold, Joachim (u. a.): *Deutschland im ersten Weltkrieg...* i. m. 187.

97 Baumgart, Winfried: *Deutsche Ostpolitik 1918...* i. m. 127.

98 Petzold, Joachim (u. a.): *Deutschland im ersten Weltkrieg...* i. m. 385.

99 Baumgart, Winfried: *Deutsche Ostpolitik 1918...* i. m. 150.

Az 1918. március 7-én aláírt német–finn szerződésekkel megkezdődött Finnország bevonása Németország politikai és gazdasági érdekszférájába. A politikai szerződésben – a békeállapot és a függetlenség, a háborús kiadásokról való lemondás, valamint a magánjogi és pénzügyi viszonyok szabályozása mellett – mindenekelőtt Finnország kötelezettségeit ismerték el: nem enged át területet harmadik hatalomnak s német hozzájárulás nélkül nem szövetkezik más hatalommal. A német–finn kereskedelmi szerződés előírta, hogy a két ország személyei és kereskedelmi szervezetei azonos jogokkal rendelkeznek, amely a két ország közötti jelentős gazdasági eltérések miatt egyértelműen Németországnak kedvezett. A német áruk vámmentesen érkezhettek Finnországba, miközben Németország vámmokkal sújthatta a finn árukat. Így Finnország Lengyelországgal együtt Németország ipari értékesítő piaca lett. A gazdaságvédelmi övezet mellett a titkos katonai pótegyezményben Finnország kötelezettséget vállalt, hogy nem engedélyezi területén idegen hatalmak katonai támaszpontjainak létesítését a háború alatt és azután, Németország azonban jogosult haditengerészeti támaszpontok, valamint egy hírszerző támaszpont létesítésére Torneóban. A szerződésileg kiépített északi sarkpillért Ukrajnához hasonlóan katonai segítségnyújtással kellett biztosítani, nemcsak a régi finn nagyhercegség határai közepette, hanem Orosz-Karéliával együtt Nagy-Finnország keretei között, teljesen visszaszorítva Oroszországot az Északi-tengertől. A fiatal finn állam 1917-ben hatalomra jutott személyiségei egyfajta „közbulső államnak”, a monarchista Közép-Európa északi-tengeri sarkkövének képelték országukat.¹⁰⁰ A szerződést aláíró fehér-finn kormány képviselői áprilisban, a német intervenció csapatok nyomában tértek vissza ismét Helsinkibe. 1918. október 9-én a finn parlament Friedrich Karl von Hessest választotta finn királynak.

Grúzia – amely május 26-án függetlennek nyilvánította magát – két nappal később Potiban írta alá első szerződését. Júniusban egy kisebb német katonai kontingens szállt partra, és megszállta Tbiliszit. Majd a grúziai német csapatokat gyorsan megerősítették, s létszámuk 1918 szeptember közepén már 19 000 főre nőtt.¹⁰¹

Az 1918. május 7-én aláírt bukaresti békeszerződéssel¹⁰² Románia szintén kivált a háborúból (a fegyverszünetről 1917. december 9-én Focşaniban egyeztek meg). A szerződés alapvető politikai és gazdasági beavatkozást helyezett kilátásba: az olajmezők 90 évre szóló bérlése német társaságok által, a mezőgazdasági termékek exportja csak Németországba és Ausztria–Magyarországra, leplezett jóvátételi fizetések, a megszállás fenntartása, felügyelő német polgári tisztviselők a román minisztériumokban. A románoknak sikerült kivonniuk magukat a további német követelések alól – a Külügyi Hivatal eredetileg Constanta kikötő

100 Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht...* i. m. 451–453.

101 BIHL, WOLFDIETER: *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte. Teil 2. Die Zeit der versuchten kaukasischen Staatlichkeit 1917–1918.* Wien–Köln–Weimar, 1992. 76.

102 HALMOSY DÉNES: *Nemzetközi szerződések 1918–1945.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1983. 31–37.

bérlése mellett Németország és Románia perszonalunióját tervezte, vagyis a román királyi korona átadását II. Vilmosnak –, nem utolsó sorban Ausztria–Magyarország ellenállása miatt, amely szintén biztosítani szerette volna magának Románia ellenőrzését.

Bulgária az egész Dobrudzsát követelte és ezzel Románia kiszorítását a Fekete-tengertől, amit azonban Törökország alapvetően elutasított. Így a tárgyalásokon a központi hatalmak maximális programjai kölcsönösen semlegesítették egymást; Románia így – jóllehet egyedüli hadviselő hatalomként teljes katonai vereséget szenvedett és az egész országot ellenséges csapatok szállták meg – legalábbis területi vonatkozásban kíméletes elbánásban részesült.

Bulgária megkapta Dél-Dobrudzsát, amelynek ellentételezésül Románia megkapta Beszarábiát, az egykori orosz kormányzóságot, így területe még növekedett is. Bulgária területi gyarapodásáért katonai konvenció aláírásával fizetett, lemondott újonnan szerzett területi gazdasági előnyeiről és ezen túlmenően Németországnak is gazdasági befolyást kellett biztosítania a szerb–macedón bányavidéken. Románia Cernavoda–Constantán keresztül kereskedelmi útvonalat kapott a Fekete-tengerhez. Ausztria–Magyarország néhány területet szakított el a Kárpátokban; stratégiai határkorrekció révén Magyarországhoz csatoltak egy keskeny, 2–10 km-es sávot, ahol 23 ezer ember élt, amelyek utolsó területi nyereségei voltak.¹⁰³

1918. május 12-én Károly meglátogatta a Spa-i főhadiszálláson tartózkodó II. Vilmos császárt, ahol a nyugati hadjárat német sikerei nyomán emelkedett hangulat uralkodott. Jóllehet a szigorúan titkos szövetségi szerződés tervezete már készen állt, a lengyel kérdés eltérő megítélése miatt aláírására mégsem került sor. II. Vilmos és Károly, valamint Hertling kancellár és Burián külügyminiszter mindössze egy megállapodást írt alá arról, hogy felgyorsítják kormányaik ilyen értelmű munkáját, hogy megvalósuljon a hosszú távú, szoros, a két császárság védelmét és biztonságát szolgáló politikai szövetség, a fegyverszövetség, valamint a vám- és gazdasági szövetség, amelynek végcélja a szerződő felek közötti teljesen vámmentes forgalom. Ezek feltételül azonban Károly a lengyel kérdésben történő megállapodást szabta.

Oroszország visszaszorítása és a kelet-európai német dominancia nem a különböző érdekcsoportok és a Ludendorff által követelt közvetlen annexiók révén, hanem az újonnan létrehozott, politikailag és gazdaságilag Németországhoz kötött szatelit-államok feletti informális uralom révén valósult meg. Mindez közvetlen kül- és belpolitikai előnyöket is kínált: a Richard von Kühlmann felelős államtitkár részéről tett német hitvallás a „népek önrendelkezéséről” megszüntette az antant korábbi propagandisztikus monopóliumát, s lehetővé tette a Reichstag többségének, hogy a breszt-litovszki békeszerződést arcuata teljes elvesztése nélkül ratifikálja. Breszt-Litovszkkel létrejött a német vazallus- és kliensállamok rendszerének alapja, amely Berlinnek közvetlen politikai, gazdasági és katonai befolyást ígért „Murmanszktól Bakuig.” Közép-Európa kiépítése továbbra is az európai hegemoniá-

103 Petzold, Joachim (u. a.): *Deutschland im ersten Weltkrieg...* i. m. 203.

ra törekvő német igények bázisa maradt. Bulgária és Törökország bekapcsolódásával Közép-Európa mellék-országaival együtt kibővült volna közvetlen német, vagy osztrák–magyar befolyás alatti uralomra az Antwerpen–Hamburg–Bécs–Szófia–Konstantinápoly–Bagdad vonalon. *Így a német Közép-Európa az Északi-sarktól a Perzsa-öbölhöz terjedne.*

A Kaukázusban 1918 késő nyarán már kirajzolódtak egy új német–brit front körvonalai, mivel egyidőben brit csapatok szálltak partra a Kaszpi-tenger nyugati partján és augusztus 4-én Bakut is elfoglalták. A Baltikum északi részén, amelynek nyílt vagy rejtett annexiója belpolitikailag nem bizonyult megvalósíthatónak – elsősorban a Legfelső Hadvezetés szorgalmazására – kísérlet történt arra, hogy Egyesült Balti Hercegség néven a német kisebbség által uralt államrendszert hozzanak létre. Litvániában a német politika ugyan nagyobb játéktérrel engedett a hazai nacionalistáknak, de mégis egy württembergi gróft helyezett trónra II. Mindaugaus királyként. De a litván koronára a szász királyi ház is igényt támasztott.¹⁰⁴

Háborús döntés nyugaton s a központi hatalmak összeomlása

1918 elején a breszt-litovszki tárgyalások siettetésének fő célja a Legfelső Hadvezetés részéről azon megfontolás volt, hogy mielőbb csapatokat szabadítson fel a már 1917 novembere óta nyugaton tervezett döntő harcra. 1917 vége és 1918. november között a nyugati frontra 63 hadosztályt csoportosítottak át keletről, s további három hadosztályt a Balkánra helyeztek. Ausztria–Magyarország 1918. január–augusztus között az olasz frontot 25, a balkáni frontot 5, korábban keleten lekötött hadosztállyal erősítette meg.

A keleten maradt egységek száma azonban továbbra is magas volt. 1918. március 21-én, a németek nyugati offenzívájának kezdetén keleten még mindig 53 német hadosztály és 13 önálló brigád állt, összesen több mint egy millió katona. A német katonai állomásoztatás súlypontját a Legfelső Hadvezetés által „mesterséges képződménynek” nevezett Ukrajna alkotta, amely a félelmek szerint „automatikus visszazuhanna Oroszországhoz”, ha a német és osztrák–magyar megszálló csapatok számát erőteljesebben csökkentenék. Őszig azonban mégis fokozatosan kivontak 25 további hadosztályt, így összlétszámuk valamivel több mint 500 000 főre csökkent – elosztva a Baltikumban állomásozó 8. hadsereg, a Belorussziában és Kelet-Lengyelországban maradt 10. hadsereg, valamint a kijevi hadseregcsoport között. Az Ukrajnában állomásozó 2. osztrák–magyar hadsereg 1918 nyarán 200–250 000 főt számlált.¹⁰⁵

A keleti frontról érkező valamennyi német egységet nyugati bevetésük előtt speciális oktató tisztek intenzív „hazaifias oktatás” alá vetették, mert a Legfelső Hadvezetés az 1917–1918 fordulóján jelentkező súlyos fegyelmi vétségek – önkényes távolmaradás, dezertáció, nyílt parancsmegtagadás – miatt abból indult ki, hogy az orosz forradalom közvetlen hatásai nem maradtak hatástalanok a csapatok „megbízhatóságára.”

104 Lásd összefoglalóan BASLER, WERNER: *Deutschlands Annexionspolitik in Polen und im Baltikum 1914–1918*. Berlin, 1962.

105 Baumgart, Winfried: *Deutsche Ostpolitik 1918...* i. m. 149.

1918 szeptemberében Rownoban, Sepetovkában, Kijevben és Polozkban először került sor fegyveres összecsapásra a legénység és a tisztek között. Harkovban a katonák nyíltan fellázkodtak a nyugati frontra történő áthelyezésük ellen, és vörös zászlót vontak fel. Szeptember végén emiatt adták fel Szentpétervárt és Murmanszk már előkészített megszállását, hasonlóképpen a Grúziából tervezett Baku ellenes vállalkozást is. Ludendorff 1918 októberében azt mondta Max von Baden kancellárnak, hogy a keleti német csapatok tömegei többé már nem alkalmazhatók offenzív akciókra, s már csak „bizonyos védekező erővel” rendelkezik.

A szovjet-orosz kormány már 1918. november 13-án, két nappal a compiégne-i fegyverszünet után érvénytelenítette a breszt-litovszki békeszerződést. Európa keleti területének nagy részét 1920–1921-ig, a háború végétől azonnal az orosz polgárháború, a nemzeti államilapítások- és állami terjeszkedési elképzelések és politikai–társadalmi felkelések frontvonalai szöttek át.¹⁰⁶

Epilógus a dilettáns háborútervezésről, a hadseregekről és a veszteségekről

Az első világháborús osztrák–magyar haditerv már a háború elején több sebből vérzett; túlságosan sok tényező pusztá spekulációra, feltételezésre és téves számításokra épült. „Ennél dilettánsabb módon még nem robbantottak ki háborút, mint 1914-ben Szerbia ellen” – vélekedett Fritz Fellner, a közelmúltban elhunyt osztrák történész.

Az első világháború előtt a Monarchia – Németországhoz hasonlóan – szintén kétfrontos háborúra készült: Oroszország és Szerbia ellen. Az elképzelések szerint a mozgósított haderő egyötöde a szerb hadsereggel szemben védekezik, négyötöde Galíciában támad, hogy megzavarja és lassítsa az orosz hadsereg felvonulását, majd a beérkező német hadseregekkel együtt általános támadásba lendül. Az oroszországi siker után a haderő jelentős részét a déli arcvonalra dobják át, és lerohanják Szerbiát. Conrad fontosnak tartotta, hogy legkésőbb az orosz mozgósítást követő 35. napon 20 német hadosztály érkezzon a nyugati frontról, mert nélkülük a Monarchia nem tudja feltartóztatni az orosz haderőt. Erre azonban Moltkétól sohasem kapott megnyugtató ígéretet, aki kb. 6 hétben jelölte meg a nyugati hadművelet idejét. (Szeptember 20-a körül valójában csak 9 német hadosztály érkezett.)

A Monarchia közel kétmillió hadereje azonban a kétfrontos háborúhoz elégtelennek bizonyult. Egyfrontoshoz is csak akkor lett volna elég, ha az ellenfél nem Oroszország, mert ebben az esetben is már német segítségre volt szüksége. Szerbia (és Montenegró) ellen viszont elegendő erőfőlennyel rendelkezett a támadó háború esetén is. Diplomáciájának csak az oroszokat kellett távol tartani az ügytől, mert ellenkező esetben a Monarchiának már le

106 GALLUS, ALEXANDER (Hrsg.): *Die vergessene Revolution von 1918/19*. Göttingen, 2010. 187–222.

kelltt mondania a lépésről; így Szerbia legyőzésére is csak Oroszország távolmaradása esetén volt lehetősége. Ha Oroszország belgrádi pártfogoltja segítségére siet, akkor már csak a kontinentális háború kockázatával lehet a konfliktust tovább élezni.

Conrad von Hötzendorf osztrák–magyar vezérkari főnök tervei irreálisak voltak, s rendkívüli veszteségekkel jártak. A Monarchia külpolitikai érdekeit szerinte leginkább akadályozó szerbek legyőzéséről még akkor sem kívánt lemondani, ha ennek ára az oroszokkal szembeni időleges visszavonulás és területvesztés lenne. Öngyilkossággal felérő hazárdírozást folytatott, hiszen tudta: mit sem ér a Balkánon kivívott győzelem, ha az oroszok tönkreverik csapatait Galíciában. Ezért alternatív megoldást dolgozott ki: orosz hadbalépés esetére délen csak a védelemhez minimálisan szükséges erővel számolt, s minden nélkülözhető csapatot az oroszok ellen vetne be. Ha pedig az oroszok mégsem indítanának háborút a szerbek oldalán, egy gyors és megsemmisítő hadjáratral kikapcsolná Szerbiát.

A rendelkezésre álló 48 hadosztályt három csoportra osztotta. Az első, nyolc hadosztályból álló, ún. minimális Balkán-csoport egységei minden esetben a Balkánon kerülnének bevetésre. A maradék 40 hadosztály kerülne orosz háború esetén az északi hadszíntérre, a vasutak szállítási kapacitása miatt két csoportban: előbb a 28 hadosztályból álló **A lépcső, majd a 12 hadosztályból álló B lépcső. Ha viszont az oroszok kimaradnak a háborúból, a B lépcső is délre indul, s ott a minimális Balkán-csoporttal együtt (20 hadosztály) kétszeres erőfölényük elegendő lehet a szerbekkel szembeni győzelemhez.**

Mivel 1914. július 31-én bizonyossá vált, hogy Oroszország nem marad ki a konfliktusból, megkezdődött a Monarchia haderejének általános mozgósítása. Conrad megkísérelte a már a Balkán felé vonatozó B lépcső szállítmányait átirányítani az északi hadszíntérre, ám a vasúti szállítási szakembereknek nem volt átirányítási forgatókönyvük. Így Conrad tudomásul vette a helyzetet, s beleegyezett abba, hogy a B lépcső szerelvényei utazzanak le a Balkánra, ott rakodjanak ki, s ha majd északon befejeződik az **A lépcső szállítása, akkor indítsák őket is Galícia felé. Így azután a B lépcső (a komplett 2. hadsereg)** dél felé vonatozott, miközben északon lett volna minden katonára szükség. Conrad ugyan a 2. hadseregnek megtiltotta, hogy beavatkozzon a balkáni harcokba, nehogy késedelmet szenvedjen majd északra szállításuk, a tilalom azonban nem sokat ért. A 2. hadsereg egyes csapatai soha nem jutottak el Galíciába, de a többiek is csak jelentős késéssel. Így a 2. hadsereg tevélegesen nem vehetett részt a balkáni harcokban, de az oroszok ellen is jó ideig hiányzott. A balul sikerült felvonulás a Monarchia 1914. évi nagy vereségeinek egyik okozója volt.¹⁰⁷

A keleti hadszíntéren eleve a Monarchia gyengébb pozícióját kalkulálták. Sem a mozgósítási időben, sem a hadsereg létszámában, sem a fegyvernemi erőviszonyokban nem értek fel az orosz haderőhöz, ennek ellenére kardcsörtető politikát folytattak. A központi hatalmak arra számítottak, hogy az orosz támadásra csak a mozgósítás teljes befejezése

107 POLLMAN FERENC: *Dilettáns háborútervezés*. In: *Rubicon*, 2014/4–5. 82–86.

után, a hadüzenettől számítva hat hét elteltével kerül sor. A Monarchia vezérkarát meglepte, hogy az orosz csapatok a mozgósítás befejezése előtt támadásba lendültek. Nem tudták ugyanis, hogy az antant vezérkarok a háború előtti értekezletükön az orosz támadás lehetőségét a mozgósítás kezdetét követő 20. napon határozták meg; valójában azonban már a 17. napon megindultak.

A Monarchia hadserege a dualista struktúra miatt nem volt egységes felépítésű. A haderő hétnyolcad részét a közös hadsereg keretében szervezték, amely emberállományának felét a magyar korona országai adták. A közös hadsereg mellett és attól elkülönítve szerveződött a magyar korona országaiban a honvédség, az örökös tartományokban a Landwehr.

A Monarchia a háború elején már több mint 3 millió embert vonultatott be, amelynek majdnem fele a magyar korona országaiból került ki. A súlyos emberveszteségek ellenére hadseregének létszáma a háború alatt 4–5 millió fő között mozgott; a frontokon állandóan 2–3 millió katona tartózkodott. Mivel a veszteségek (elesettek, sebesültek, hadifoglyok) rendkívül súlyosak – közel 5 millió – voltak, az állandó magas létszámot a Monarchia úgy érte el, hogy a háború alatt összesen 8–11 millió embert állított fegyverbe, s ebből legalább 3,8 millió főt a magyar korona országaiból.¹⁰⁸

A Monarchia hadseregének utánpótlása a katonák számát tekintve a háború egész ideje alatt kielégítő volt (az oroszokhoz hasonlóan itt is a magas létszámmal pótolták a hiányosságokat), de kiképzettsége nem felelt meg a kívánalmaknak. A hadsereg ellátása fegyverrel, ruházati és élelmezési anyagokkal egyre romlott. Az óriási hadsereg fenntartása és utánpótlása a Monarchiának kerekén 70 milliárd koronájába került. A kvóta értelmében (63,6:36,4) ebből mintegy 25 milliárd jutott Magyarországra, amely teher meghaladta teljesítőkéességét.¹⁰⁹

A Monarchia az első világháborúban rendkívüli vérveszteséget szenvedett: 1,56 millió halottat (1,1 millió katona és 467 000 civil) vesztett; a sebesültek és hadifoglyok száma 3,6 millió volt. (A nyugati hadszíntéren a háború egész menete alatt a két oldalon csupán 1,3 millió katona esett hadifogságba, amely a lövészárók-küzdelem sajátosságainak köszönhető.)

Az orosz veszteségeket a hiányzó statisztikák alapján nehéz felbecsülni. A történészek a halottak számát 1,3 millióban, a hadifoglyokét 2,9 millióban adják meg, amely hozzávetőlegesen megfelel Franciaország és a Monarchia veszteségeinek.

108 Galántai József: *Magyarország az első világháborúban...* i. m. 124, 126.

109 Uo. 126.

GALI MÁTÉ

Berzeviczy Albert az első világháborúról

Berzevicei és kakashomneci Berzeviczy Albert (1853-1936) a XIX-XX. századi magyar történelem egyik kiemelkedő személyiségének tekinthető. Hosszú életpályája rendkívül gazdag és sokrétű volt: politikai karrierje csúcsára vallás- és közoktatásügyi miniszterként ért Tisza István első kormányában, 1903 és 1905 között, majd 1905-től 1936-ig az MTA elnöki pozícióját töltötte be. Mindezekon túl jelentős író, történészi és művészettörténészi munkát is kifejtett. Legfontosabb művei: *Itália. Úti rajzok és tanulmányok* (1899), *Beatrix királyné (1457-1508). Történelmi élet- és korrajz* (1908), valamint a négy kötetben megjelent *Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849-1865* (1922-1936), melynek első részéért 1924-ben akadémiai nagyjutalomban részesült. Az első világháború éveit Berzeviczy 1916-ig Budapest II. kerületének országgyűlési képviselőjeként a képviselőház különböző bizottságaiban (pénzügyi bizottság, összeférhetetlenségi ítélőbizottság) dolgozott, 1917-ben pedig IV. Károly király élethossziglan a főrendiház tagjává nevezte ki.

1912 októbere és 1920 márciusa között Berzeviczy Albert naplót vezetett. A feljegyzéseit tartalmazó, öt darab kiskalakú füzet túlélte az elmúlt század második felének viharait, és jelenleg a Szalay-Berzeviczy család tulajdonát képezi. Előadásomban ezen naplófeljegyzések 1914 júniusa és 1918 novembere közötti részét ismertetem.

Berzeviczy naplója fontos kordokumentum, mivel írója a Tisza István vezette kormányzó erő, a Nemzeti Munkapárt meghatározó politikusa, ezáltal pedig nemcsak szemlélője az ország sorsát befolyásoló közvetlen eseményeknek, hanem egyik alakítója is volt. A szövegben vezérfonalként szerepelnek Berzeviczynek Tiszával folytatott bizalmas beszélgetései, melyekből a miniszterelnöknek a háborús helyzettel kapcsolatban megfogalmazott benyomásain túl a személyiségét is megismerhetjük: Berzeviczy Tiszát javíthatatlan optimistaként írja le, aki nagyfokú önbizalommal bírt, és véleményéről másokat is képes volt meggyőzni. Kezdeti ellenkezését követő kiállása a háborús erőfeszítések mellett sokak véleményét befolyásolta. Mintegy egygyé vált a háborús politikával. Ebből következett, hogy amikor 1918 őszére a vereség immár mindenki számára nyilvánvalóvá vált, népszerűsége gyorsan szertefoszlott. A közvélemény – Berzeviczy szerint – „mogorva részvétlenséggel fordult el koporsójától”.¹¹⁰

A naplófeljegyzések további érdekessége, hogy Berzeviczy nemcsak párttársaival, hanem az ellenzéki politikusokkal is mindvégig kapcsolatban állt, és a különféle bankettek, vacsorák, vagy informális találkozók útján velük folytatott beszélgetéseit is lejegyezte. Ezekből

110 *Búcsú a Monarchiától: Berzeviczy Albert naplója (1914-1920)*. Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta: Gali Máté. Budapest, 2015, Helikon Kiadó, 229. (továbbiakban: Berzeviczy, 2015)

olyan információk birtokába kerülhet az olvasó, melyeket a korabeli sajtóból, levéltári dokumentumokból, vagy a képviselőházi naplóból nem ismerhetne meg. Berzeviczy naplója alapján Apponyi Albert személyében egy kiváló képességű szónok jelenik meg előttünk, míg ifjabb Andrássy Gyula Tisza kérlelhetetlen politikai ellenfeleként tűnik fel. Az Andrássy és Tisza közötti kibékíthetetlen rivalizálás okát Berzeviczy a személyes ellentétekben vélte felfedezni: „Mindenféle kiegyenlítésnek közte és Andrássy közt főakadálya ma a mélyreható, személyes antagonizmus, mely e két embert elválasztja. Nemcsak gyűlölik, hanem – egész indokolatlanul – kicsinylik is egymást, majdnem megvetéssel beszélnek egymásról. Andrássy egyáltalán nem ismeri el Tiszát nagy kaliberű embernek, az pedig, amely elismeréssel nyilatkozik például Apponyi hazafias magatartásáról, oly utálattal szól azokról a celszövényekről, s az osztrák és német befolyások ama harcba viteléről, melyekről Andrássy és hívei neki a külügyminiszterséget megszerezni akarnák.”¹¹¹

A több nyelven beszélő Berzeviczynek mindezeket túl nem okozott gondot, ha külföldi diplomatákkal, osztrák politikusokkal, vagy magával a királlyal kellett érintkeznie, így ezekről is beszámolt naplófeljegyzéseiben. Ferenc Józsefet mélyen tisztelte, mivel acélos kötelességtudattal és szilárd jellemmel rendelkező, bölcs uralkodónak tartotta, valamint az uralkodócsalád legnagyobb tekintéllyel bíró tagjának. Utódjáról, IV. Károlyról, azonban már kevésbé pozitív képet alkotott, mivel úgy látta, hogy rossz tanácsadókkal veszi körül magát, könnyen befolyásolható, kapkodó, és megszedítette a hatalom. Még 1918. november 13-án – amikor az eckartsauai nyilatkozatában lemondott a magyar államügyek intézéséről, nem sokkal az után, hogy október 16-án föderatív állammá nyilvánította birodalma ausztriai részét – sem volt teljesen tisztában a saját, valamint a Monarchia helyzetével, ahogyan arról a lemondó nyilatkozat ügyében kiküldött főrendiházi delegációt vezető Wlassics Gyula¹¹² Berzeviczynek

beszámolt: „Eszerint Habsburg Károly a monarchia föloszlásának kezdetén abban az illúzióban élt, hogy ez rá nézve csak annyiban jelent változást, amennyiben ezentúl két korona helyett ötöt fog viselni, merthogy a csehek, románok és délszlávok is őt fogják királyukul elismerni, azíránt nem is kételkedett. Habár ezek az illúziói már az osztrák császári hatalomról való – kissé homályos – lemondásakor eloszolhattak, mégis Magyarország kívánsága meglepte, s eleinte mereven ellenkezett a lemondás gondolatával. Úgy okoskodott, hogy helyzete egészen más Ausztriával és más Magyarországgal szemben. Ő magyar királlyá megkoronáztatott, fölkenetett, esküt tett királyi kötelességei teljesítésére, s azoknak megfelelni el is van határozva.”¹¹³

111 Berzeviczy, 2015, 166-167. (Andrássy végül 1918. október 24-30-a között a Monarchia utolsó közös külügyminisztere lett.)

112 Wlassics Gyula báró (1852-1937), 1895-1903 között vallás- és közoktatásügyi miniszter, a főrendiház utolsó elnöke (1918).

113 Berzeviczy, 2015, 230-231.

Berzeviczy ezeken kívül naplófeljegyzéseiben folyamatosan értékeli az ország világháborús helyzetét, és a hadi események alakulásával együtt lehetséges forgatókönyveket is felvázol egy, a háborút követő területi rendezésre vonatkozóan is. Valójában azonban mindvégig háborúellenes volt, s önmagát „notórius békeapostolnak” tartotta. Már 1915 márciusában arról ír, hogy a háborút az Osztrák-Magyar Monarchia sem anyagi, sem pedig katonai értelemben nem fogja huzamosabb ideig bírni, ezért a béke mielőbbi megkötését elengedhetetlenül szükségesnek érzi. A későbbiekben pedig felajánlotta, hogy nemzetközi kapcsolatait felhasználva (1896-ban lett a szuverén államok parlamentjeinek szövetségéként funkcionáló Interparlamentáris Unió magyar delegációjának alelnöke, majd 1920-1934 között elnöke) részt venne egy esetleges békekonferencia megszervezésében is, a dualista állam vezetői azonban elvetették az ötletét. Az elutasítás okára Berzeviczy ekképpen emlékezett vissza: „Burián¹¹⁴ kérve kért, hogy ne tegyem azt, mert mégis azt hihetnék, hogy e lépés mögött kormányunk rejtőzik, s ez gyöngiténé pozícióinkat!”¹¹⁵

Annak ellenére, hogy Berzeviczy előszeretettel jellemezte magát liberálisként, és a politikai eszmevilágában valóban meghatározóak voltak a liberális jegyek (az állampolgári jogegyenlőség elvéhez szilárdan ragaszkodott, elutasította az antiszemitizmust és a faji gondolatot, a gazdasági és társadalmi folyamatokban történő állami szerepvállalás terén a törvényesség és a méltányosság klasszikus szabadelvű elgondolásait vallotta), a nemzetiségi kérdésben Tisza Istvánhoz hasonlóan a magyar szupremácia, valamint a fennálló társadalmi és kulturális rend feltétlen híve volt. Ez a naplófeljegyzéseiből is kitűnik, mivel több esetben is hivatkozik a fronton harcoló nemzetiségi katonaság megbízhatatlanságára. 1914. november 8-án fel is jegyzi a naplójában: „A nemzetiségek viselkedése a háborúban – köztudomás szerint – nem volt mindenütt, és minden esetben kifogástalan.”¹¹⁶ Ezért ellenezte azok saját zászló- és jelvényhasználatát, és bírálta Tiszát, amiért ő 1914 szeptemberében felvetette az 1907-es népiskolai törvény felekezeti iskolákra vonatkozó előírásainak revízióját, és amelyet a miniszterelnök a közös hadseregben szolgáló román nemzetiségű katonák helytállása okán helyezett kilátásba.

A nemzetiségek állampolgári lojalitása mellett Berzeviczy kételkedett a Németországgal való szövetség helyességében is. Úgy ítélte meg – jó érzékkel –, hogy a németek igyekeztek maguk alá gyűrni a Monarchiát. Nem volt kétséges számára, hogy „Németország kíméletlenül kihasznál bennünket imperialisztikus tervei érdekében, hogy aztán – megtörvén erőnk e háborúban – velünk is éreztesse hatalmát”.¹¹⁷ Szerinte a keleti fronton a háború

114 Burián István gróf (1851-1922), a Monarchia közös pénzügyminisztere (1903-1912, 1916-1918) és külügyminisztere (1915-1916).

115 Berzeviczy, 2015, 220.

116 Uo. 75.

117 Berzeviczy, 2015, 132.

terheit Ausztria- Magyarország vállalta magára Berlin helyett, miközben a német sajtó tapintatlanul viselkedett szövetségével, diplomáciájuk pedig meglátása szerint mindig is titkolta valódi szándékait és hajlandóságait.

Az olasz kultúra és történelem után szenvedélyesen érdeklődő, az Appennini-félszigetre korábban többször is ellátogató báró Olaszország 1915-ös hadba lépését az antant oldalán személyes csalódásként érte meg, lelki válságba került miatta. Így fogalmazott: „Úgy érzem, mintha egy hozzám legközelebb álló lényt veszítettem volna el, vagy halála vagy – ami még rosszabb – becstelensége által. Mintha ki volnék ezentúl tiltva egy hajlékból, amelybe mindennap üldülni, örülni, megnyugodni jártam.”¹¹⁸ Románia magatartásával kapcsolatban viszont mindvégig gyanakvó volt, és az ország háborúba történő 1916-os bekapcsolódásakor arra az álláspontra helyezkedett, hogy érdemesebb lett volna már korábban leszámolni a megbízhatatlan szomszédal: „ha úgylis csak ezt várhattuk Romániától, akkor hiba volt rajta nem ütni, mikor jobb erőben voltunk”.¹¹⁹

Nem túl részletesen ugyan, de Berzeviczy a naplófeljegyzéseiben beszámol a hátország háború alatti mindennapjairól is. Leírja, hogy már 1914 augusztusában felborult a vasúti menetrend, és szeptemberre megteltek a pályaudvarok a frontokról visszatérő sebesültekkel. 1915 áprilisában pedig, amikor Bécsbe látogatott, azzal szembesült, hogy a császárvárosban bevezették a kenyérjegyeket, amivel Budapesten addig még nem találkozott. A következő év őszén nagy fájdalommal járt számára – akárcsak a többi falubélinek –, hogy a berzevicei templom harangjait ágyúöntés céljából levették és elszállították, neki pedig csak hosszas közbenjárás után sikerült a legnagyobbat megmentenie. Berzeviczy háború alatti lelkiállapota tükrözi a magyar társadalom viszonyát a konfliktushoz. Az oroszok ellen 1914 nyarán a Kossuth-nótát énekelve hadba vonuló katonák láttán még elérzékenyült, könnybe lábadt a szeme, és bizakodva tekintett a jövőbe. Az elhúzódó harcok, a nélkülözés és az óriási veszteségek azonban később csak fokozták a kiábrándultságát és a békevágyát. Felismerte, hogy ez az első olyan háború az emberiség történetében, amelyben nem a katonák száma és egyéni bátorsága, hanem a hadseregek mögött álló anyagi erő fogja eldönteni a konfliktus kimenetelét. 1915. július 19-én ezt vetette papírra: „Ez a háború abban is elüt minden eddigitől, hogy ez alkalommal lesz a hadviselés először par excellence ipari kérdéssé, t. i. a fegyver- és lőszergyártó ipar kérdésévé. Kétségtelenné vált azoknak az államoknak katonai fölénye, amelyekben a legjobban szervezett, legnagyobb technikai tökélyű, s legbiztosabban működő fegyver- és lőszergyártásuk van. Ez magyarázza meg, hogy ma egy vár elpusztítása vagy elfoglalása a háború kimenetele szempontjából sokkal lényegtelenebb, mint aminő volna egy nagy fegyvergyártó-telep megsemmisítése vagy meghódítása. Hogy Anglia jobban siet iparának hadi szervezésével, mint az általános védkötelezettség behozatalával, s hogy Ro-

118 Uo. 104.

119 Uo. 164.

mánia azzal, hogy át nem bocsátja lőszerünket Törökországba. Észak-Amerika azzal, hogy fegyvert enged szállíttatni az Entente-hatalmaknak, anélkül, hogy fegyvert fogna, többet árt nekünk e háborúban, mint egynémely ellenséges állam.”¹²⁰

Helyesen vette észre azt a sajnálatos jelenséget is, hogy ez a háború minden korábnál jobban rombolta az erkölcsbe, a tisztességbe és az egyetemes civilizatórikus értékekbe vetett hitet. 1915. augusztus 18-án szomorúan írta naplójába: „Bármekkora tisztító és megváltó hatása lesz talán ennek a háborúnak politikai tekintetben, az nem fogja ellensúlyozni azt a rombolást és pusztítást, amelyet példátlan brutalitásával az emberiség erkölcsi javaiban véghezvisz. Ma már nincs nemzetközi jog, tisztesség, becsület, emberiség, sok olyan igazság sem, amelyet mindenki elismerne. Ma csak az jogos, tisztességes és igaz, amit a nemzetek határtalan és könyörtelen önzése magára nézve hasznosnak talál. Elszomorító látni, hogy a külföldi szellemi élet kitűnősegei hogy lesznek egymásután rabjaivá a legvadabb és legvadabb gyűlölködésnek. Már tudományban, művészetben, irodalomban sincs tárgyilagos ítélet, amit az emberiség szellemi közkinccseinek tartottunk azok nagy része elveszti elismert értékét napjainkban. Már nincs emberiség, nincsenek a civilizációban versengő nemzetek, a népek egymást kölcsönösen fölfaló különböző fajú farkas falkákká változtak.”¹²¹

Berzeviczy naplófeljegyzéseinek nagyjából kétharmadát az 1914-1916 közötti események leírása teszi ki, ám viszonylagos töredékessége ellenére naplója további része is rendkívül érdekes. A közelgő katasztrófát érzékelve egyre pesszimistábbá vált, és aggodalommal töltötték el az 1917 utáni belpolitikai események fejleményei is: sem az Esterházy- (1917 június-augusztus) sem pedig a harmadik Wekerle-kormányt (1917 augusztus-1918 október) nem tartotta alkalmasnak arra, hogy az országot kivezesse a nehéz helyzetből, a választójog szerinte – radikális reformját pedig ellenezte. Esterházy Móric gróf kormányalakításáról ezt írta: „Amit programja és kabinetje kialakulásáról addig hallottunk, az a kiegészíthetetlen abszurdumok halmaza.”¹²² Wekerleben pedig azért csalódott, mert a múltja és a tekintély ellenére „teljesen lekötötte magát az Esterházy programjához és társaságához, s szinte groteszk benyomást tesz, hogy ez a nagy tekintély mélyen szolgálai módon ismétli a távozott fiatal főúri dilettáns minden kijelentését és ígéretét.”¹²³

A napló legmeglepőbb részei azok, amelyekben Berzeviczy a Monarchia és a történelmi Magyarország jövőjével foglalkozik. Gyakran hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy amiről a politikusok a nyilvánosság különböző színterein nem beszélnek, arról nem is tudnak, illetve nincs is véleményük. A valóságban ez gyakran nincs így, és Berzeviczy esetében sem

120 Berzeviczy, 2015, 112.

121 Uo. 118-119.

122 Berzeviczy, 2015, 203. (Esterházy legfőbb politikai programja a választójog reformja volt. Ezt azonban a parlamenti többséggel bíró Nemzeti Munkapárt akaratával szemben nem tudta keresztülvinni, és végül lemondott.)

123 Uo. 206.

volt így. Ha a nyilvánosság előtt nem is szólt róla, naplójában megvallotta: a háború tétje a történelmi Magyarország léte. Kezdetől balsejtelmek gyötörték. 1915 március 23-án, egy nappal Przemysl erődjének elését követően, Tisza Istvánnal folytatott beszélgetése után jegyezte fel: „Én Tiszát mély meggyőződésnek megfelelően az égre kértem, hasson oda, hogy mielőbb békét kössünk a status quo-nk alapján. Mi hódítani úgyse akarunk, bennünket akartak megsemmisíteni, ezt pedig ők nem értik. Értjük be ezzel az eredménnyel, nagyokat már úgyse remélhetünk. Minél később kötjük meg a békét, annál rosszabb lesz, az ország pedig belepusztul ebbe a háborúba.”¹²⁴ 1915 szeptember 6-án pedig azt írja: „a háború további erőltetése végre is előbb fog kimeríteni bennünket, mint ellenfeink egynémelyeikét, és olyan terheket fog a jövő nemzedékre zúdítani, melyek fejlődésünket teljesen meg fogják bénítani”.¹²⁵

Mivel Berzeviczy az írást a világháború befejeztével sem hagyta abba, ezért képet kaphatunk arról is, hogy miként élte meg a polgári demokratikus forradalom időszakát. Károlyi Mihályt már a világháború évei alatt is kritizálta, amiért szerinte a választójog kiterjesztéséért folytatott vitában szélsőséges álláspontot képviselt az általános választójog bevezetésének követelésével, kormányra kerülése után azért pedig bírálta, mert úgy vélte, hogy a gróf nem lépett fel erélyesebben az ország területi integritásának védelmében. Az volt a meggyőződése: „Bizonyos hogy Károlyi Mihályból Tisza csinált nagy embert, minden alkalommal elsősorban ellene intézett vehemens támadásával”.¹²⁶ (Maga Károlyi mindig szerte hangoztatni a konfliktusait Tiszával, hogy ezáltal a nagyformátumú államférfi méltó ellenfelének szerepében tetszelegessen.)

Az elmondottak, úgy érzem, meggyőzően bizonyítják, hogy Berzeviczy Albert naplófeljegyzései az első világháború történetének kutatása szempontjából igen releváns elsődleges források. A Szalay-Berzeviczy család képviselőivel egyetértve ezért döntöttünk úgy, hogy alapos jegyzetekkel ellátva a teljes szöveget közzétesszük. A naplófeljegyzések első kiadása 2014 decemberében jelent meg a kolozsvári Komp-Press Kiadó gondozásában *Az ország belepusztul ebbe a háborúba - Berzeviczy Albert kiadatlan naplója (1914-1920)* címmel, míg a második kiadásra idén nyáron már a Helikon Kiadó jóvoltából került sor, *Búcsú a Monarchiától. Berzeviczy Albert naplója (1914-1920)* címen.

124 Uo. 93-94.

125 Uo. 121.

126 Berzeviczy, 2015, 209.

BARTÓK BÉLA

A negyvennyolcas hősök unokái (A kárpáti harcok emléke a Heves vármegyei iskolákban)

1916. május 1.

Még ma is megoszlanak a vélemények az 1915. évi gorlicei áttörés kezdő időpontját illetően. A német, francia, olasz, cseh szakértők szerint május 1-jén, az angol, lengyel, orosz kutatók szerint május 2-án kezdődött az offenzíva.¹²⁷ A tüzérség május 1-jén végrehajtotta a betörést, a gyalogság 2-án virradó hajnalra elfoglalta rohamállásait. A hadművelet ténylegesen 1915. május 1-jén hatalmas tüzérségi előkészítéssel és az azt követő zavarótűzzel kezdődött. Ez a háború addigi leghatalmasabb tüzérségi összpontosítása volt. A front egyes szakaszain még ugyanazon a napon beszívárgott a gyalogság, német járőrök pedig a felvonulás álcázására osztrák egyenruhába öltöztek és már napokkal előbb megszállták és átkutatták a senki földjét. A német 11. hadsereg 13 órás tüzérségi előkészítés után május 2-án 10 ókor lendült támadásba. Az első roham az orosz arcvonalba több helyen ütött rést.¹²⁸ Sokkal pontosabb lett volna, ha a kultuszminiszter *Gorlice-napot* rendel el, ami jobban kifejezte volna a történelmi valóságot, ahogyan 1920 után bevezették a december 11-én tartandó *Limanowa-napot* is, de *Caporetto-nap* 1917-ben már szóba sem került.

Más szempontból is elgondolkodtató az időpont kiválasztása, hiszen 1916-ban május 1-je hétfőre, munkanapra esett, ezért a tanítóknak, tanároknak valószínűleg az iskolai oktatás keretében kellett megoldani a megemlékezést, az adományok gyűjtését, hiszen ha kevesebb felnőtt nézte meg a gyerekek emlékműsorát, kevesebb lett a bevétel is. Az előző hétvégét még nem lehetett volna összekapcsolni a gorlicei ellentámadással május első vasárnapja viszont már az anyák napja lett, és azt a háborús körülményekre való tekintettel sem volt szabad elhomályosítani. Valószínűleg valamilyen kényszer szülte ezt a megoldást.

A magyar nyelvű területek nagy részén május 1-jére virradó éjszaka egyébként májusfákat állítottak. A májusfa, a feldíszített zöld leveles faág a természet újjászületésének szimbó-

127 Egy német példa: <http://www.wintersonnenwende.com/scriptorium/deutsch/archiv/weltkampf/wer0212.html> Másik példa: http://www.historyofwar.org/articles/battles_gorlice_tarnow.html letöltés: 2016.01.28.

128 Julier Ferenc: A világháború magyar szemmel 1914-1918, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1933 http://mek.oszk.hu/02200/02221/html/3_4.html letöltés: 2016.01.29.

luma, a legtöbb esetben szerelmi ajándék.¹²⁹ Azt sem szabad elfelejteni, hogy május elseje a 19. század végén a munkásosztály körében a munka ünnepe lett. Magyarországon először 1890-ben rendeztek május elseji felvonulást Budapesten. A dualizmus korabeli kormányok sosem nézték jó szemmel ennek megünneplését, és a Kárpáti-nap lehetőséget adott annak felváltására vagy háttérbe szorítására.

A dolgozatnak az a célja, hogy a trauma és válság jellemzőit elhelyezze egy látszólag nyugodt és békés környezetben. Azt szeretnénk megvizsgálni korlátozott forrásaink segítségével, hogy másfél évvel az orosz betörés traumája és egy évvel annak befejezése után egy kisebb – és a harctéri események közvetlen szörnyűségeitől távol fekvő - helyi közösség – Heves vármegye és különösen Eger - tanulói és tanárai hogyan emlékeztek vissza a tragédiára. Az egri megemlékezések azt példálták, milyen eszközökkel és módszerekkel próbálta feldolgozni az első világháború polgári lakosokra gyakorolt traumáját a nemzet. Az ünnepségek bemutatása, a beszédek elemzése megmutathatja a nemzeti identitás állapotát, a lakosság szociálpszichológiai jellemzőit.

Előkészületek

*Jankovich Béla*¹³⁰ dr vallás- és közoktatásügyi miniszter 1916. március 16-án rendelte el az iskolákban a Kárpáti Nap megtartását. A miniszteri rendelet értelmében valamennyi közép- és alsóbb fokú intézetben az „*anyagi áldozat meghozatala mellett*” május 1-jén egy órát kellett szentelni a haza különösen pedig a Kárpátok iránti szeretet és hála érzéseinek erősítésére, ápolására és az elpusztult kárpáti falvak újjáépítésének valamilyen mértékben való előmozdítására. Az iskolákban nagyban készültek a nap méltó megünneplésére.¹³¹

A *Néptanítók Lapja* meglehetősen didaktikusan és érzélgősen vezette be a miniszter rendeletét, amelyet a kárpáti hajléktalanok iránti együttérzés, a szeretet és az áldozathozatal ünnepének szántak. A szerző először az 1915. március 20-án meginduló 3. orosz támadásra utalt, amely során az ellenség beözönlött „*imádott hazánk megszentelt földjére*” és az ún. húsvéti csata néven vonult be a hadtörténelembe. Drámai szavakkal ecsetelte az orosz be-

129 Magyar néprajz, VII. Foklór 3, Népszokás, néphit, népi vallásosság, Május, <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/07/122.html> letöltés: 2016. 02. 3.

130 Jankovich Béla (1865-1939) elméleti polgári közgazdász, miniszter, az MTA tagja volt. Jogi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte. 1901-ben a közgazdaságtan magántanára, 1910-ben nemzeti munkapárti országgyűlési képviselő, 1911-ben a képviselőház alelnöke lett. 1913. febr. 26-tól 1917. jún. 17-ig vallás- és közoktatásügyi miniszter. Több fontos közoktatásügyi intézkedést hozott (ingyenes népoktatás kiegészítése, állami és nem állami óvónők, a gazdasági szaktanítók fizetésrendezése, a hajdúdorogi görög katolikus püspökség megszervezése), tervezetet dolgozott ki a középiskolák reformjára. 1918-ban visszavonult a politikai élettől és rácalmási birtokán gazdálkodott. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC06879/06955.htm> letöltés: 2016. január 17.

131 Egri Újság, 1916. április 19. 3.

törés következményeit, amelyek a „*nagy magyar Alföldet, hazánk szívét*” fenyegették. A szöveg kitér az iskolákra is: „*Elnémultak a harangok, kiürültek az iskolák, széjjelrebbent a gyermek-had jó magyar falvakból.*”³² Az igazság az, hogy főként rutének és szlovákok, románok lakta községekről volt szó, a magyar lakosság inkább a kisvárosokban érezte az orosz megszállást. Érdekes eszmefuttatás az is, hogy milyen távolabbi következményei lettek volna, ha az oroszok elfoglalják egész Magyarországot. „*Mert, ha barbár ellenségünk végképpen eléri célját, akkor nemcsak a mi gyönyörű székesfővárosunk veszett el, hanem kaput nyitottunk volna a vad hordának Bécsbe, Berlinbe és ha csak átmenetileg néhány hónapra vagy csak hétre megfészkelhették volna magukat Isten áldotta, televény földünkön: nemcsak mi, hanem az egész nyugati kultúra évtizedekig megérezte volna gyilkos ittvoltukat.*”³³

Az író Isten kegyelmének és szeretetének tulajdonítja, hogy nem ez történt, rámutat a Kárpátok természeti és katonai jelentőségére és tulajdonképpen sikeresnek minősíti Conrad osztrák vezérkari főnök haditervét, ami Julier Ferenc szerint az volt, hogy becsalogassa a cári hadsereget a Kárpátok völgyeibe és ott semmisítse meg. Az Erdős Kárpátok lettek az oroszok temetői, de a magyar katonák hősi ellenállása is hozzájárult a győzelemhez. Az elmenekült lakosok visszatértek az ellenség által lerombolt falvakba, de borzalmas látvány fogadta őket. Budapesti küldöttség utazott az elpusztított vidékre és híres közéleti személyiségekből egy bizottság alakult, amely felhívta a társadalmat, hogy segítse anyagilag az újjáépítést. „*Hogy ezekben a szörnyűségesen földúlt falvakban legyen templom Isten dicsőségére; legyen iskola az ige hirdetésére. Legyen kiseddóvó az ártatlanok védelmére. Azonban a társadalomnak ebben a nemes fölhevülésében részt kell juttatni a kicsinyek szervezett társadalmának, az iskolának is.*”³⁴ Ezért rendelte el a miniszter a Kárpáti-napot. Voltak már korábban is megünnepeleendő napok a közoktatásban, de ez volt az első olyan emléknap, amely egy közeli történelmi eseményre utalt. Ha volt is politikai felhangja, az elnevezés arra utal, hogy szerettek volna hagyományt teremteni, amikor a Magyarországot körülvevő hegységről és nem egy csatahelyről nevezték el ezt a napot.

„*Ez a nap az okulásnak, a háború legszebb tanulságai megismerésének napja lesz a gyermekekre nézve, - folytatja a szerző – ha tanítója meg tudja értetni vele az ünnep jelentőségét. Ha föltárja szívét és megnyitja szemét és megtanítja Isten iránt való háládatosságra azért, hogy az ő otthona ép maradt és sértetlen, a haza védelmében elesett hősök iránt kegyeletre, a háború közvetlen károsultjai iránt igaz és mélyleges részvételre. A tanítónak meg kell magyaráznia, miért kívánják a gyermektől a nagy célra való áldozást, holott tudván tudjuk, hogy nem a magáéból ad, hanem a szüleiéből, akiket bizonyára száz és százfelé hívott el már áldozásra a közjótékonyság. Igenis, áldozzon a gyermek abból, amit a szülői gond és jóság az*

132 Kárpáti-nap a feldúlt tűzhelyekért, Néptanítók Lapja 1916. március 16. 1.

133 Uo.

134 Uo 2.

ő kényelmére, fölöslegére, elkényeztetésére szánt. Tanulja meg gyakorolni a lemondás erényét: soha az idők még alkalmasabbak nem voltak erre a leckére. Vesse le természetes, gyermeki önzését, lépjen ki magából, hogy beléhelyezkedjék a vele egykorú szenvedők, a hajléktalanná lett gyermekek bús lelki állapotjába. A nagy napok viharaiiban tanulja meg, hogy az egocentrikus fölfogás helytelen volt a béke boldog és gondtalan napjaiban, de halálos bűn ma, amikor annyi a szenvedés, oly sürgős a segítség, oly igen szükség van meleg és érző szívekre.¹³⁵

A lap szerkesztője bízik a tanítóknak, hogy sikeresen fogják teljesíteni ezt a feladatot is és legalább két haszna biztosan lesz a rendezvénynek. A több millió gyerek filléréiből sok ház felépülhet, de erkölcsileg is tanulságos lehet: „...*legyen a háború viharának tisztító, fölemelő, szívnyemesítő, lelkesítő hatása is. Akkor lehet reméllenünk, hogy a háború nyomorúságai idővel elenyésznek; nevelő tanulságai azonban az egymást követő nemzedékek javára és épülésére örökkön megmaradnak.*”¹³⁶ Ez az idealista nézet általános volt az első világháború első két évében és voltak jelek, hogy valóban elterjedt az önzetlenség és az önfeláldozás érzése, de a túlélők megtapasztalhatták az önzés és az erőszak gyors növekedését is.

A rendelet

Ezek után érdemes részletesen megismerni a kultuszminiszter rendeletével, amelyet elküldtek valamennyi tanfelügyelőnek, tanfelügyelői kirendeltség vezetőjének, tankerületi főigazgatóságnak, a felsőbb leányiskolák miniszteri biztosának, a felső kereskedelmi iskolák főigazgatóságának, az iparoktatási főigazgatónak, az állami polgári iskolai tanítókat és tanítónőket képző-intézet igazgatóságának. A rendelet pontos címe a következő: „A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 30.000/1916. VI—a. ü. o. számú körrendelete a Kárpátok jelentőségének méltatására elrendelt ifjúsági ünnepély és a kárpáti elpusztított falvak javára engedélyezett ifjúsági iskolai gyűjtés tárgyában. A miniszteri rendelet is az előzőhöz hasonlóan elsőként az orosz pusztítás drámai körülményeit ecseteli, majd arra figyelmeztet, hogy ki kell fejeznünk hálánkat és szeretetünket azok iránt, akik feláldozták életüket és javaikat a többiek megvédéséért. Nemcsak a hegyeket hanem az ott harcolt katonákat és az ott szenvedett polgári lakosokat is tisztelni és segíteni kell. Ezután fogalmazza meg tulajdonképpen az ünnep célját: „...a tanuló ifjúságban a haza földjének és ezúttal különösen a «Kárpátok» iránti szeretet és hálaérzet ápolására kívánok alkalmat nyújtani lelkes tanítóinknak és tanárainknak, amidőn elrendelem, hogy folyó évi május hó 1-én, délelőtt 10 órakor az összes elemi és ismétlő népiskolákban, az alsófokú iparos- és kereskedő tanonciskolákban, a felső nép- és polgári fiú- és leányiskolákban, a felső kereskedelmi iskolákban, a kisdédóvónőképző-intézetekben, az elemi és a polgári iskolai tanító- és tanítónőképző-intézetekben, valamint a gimnáziumokban és a reáliskolákban a Kárpátok nagy – a most dúló világháborúban igazolást nyert – jelentőségének méltatása érdekében a tanulóifjúság számára ünnepély tartassék.

135 Uo 2.

136 Uo 3.

Megengedem, hogy ez alkalommal, az ünnepély után közvetlenül a tanuló ifjúság és a résztvevő közönség, tettekben nyilvánuló áldozatkész hazaszeretetének kifejezésére, a Kárpátoknak hazánk védelmében elpusztult falvai javára gyűjtés rendeztessek. Az ünnepélyre, melynek programját a Himnusz, az iskola tanítója, tanárja, vagy igazgatója részéről megtartott alkalmi beszéd és a Szózat előadásában állapítom meg, nemcsak az iskolai, hanem a helybeli egyházi és világi hatóságok és a nagyközönség is alkalmas módon meghívandók.”¹³⁷

A gyűjtést egy vagy két tanítós iskolában a tanító és a gondnoksági, iskolaszéki elnök együttesen végezték, több tanítós iskolában, valamint minden más egyéb tanintézetben az igazgató vezetése alatt álló 2—3 tanárból álló bizottság intézte. A tanulók és a közönség önkéntes adományait közvetlenül az ünnepély és gyűjtés után, még az napon (május hó 1-jén) késelem nélkül postára kellett adni azon a postai befizető lapon, amelyet a Néptanítók Lapja április 20-án megjelenő számának mellékleteként minden iskolához elküldtek. Ugyanezen a napon az ünnepély lefolyásáról, valamint a begyűlt összegről jelentést írtak. Az iskolában rendezett gyűjtés eredményét, és az egyházi kimutatások eredményét június 1-ig jelentették a kultuszminiszternek. Az iskolák felügyelőinek a rendeletet azonnal közzölték az állami, községi, izraelita, egyesületi és magániskolákkal és az ünnepélyek méltó módon való megtartásáról saját hatáskörükben intézkedtek. A tanítás azonban május 1-jén délelőtt 10 óráig rendesen meg kellett tartani. ¹³⁸

A minisztériumban fontosnak tartották, hogy még egy buzdítást intézzenek az olvasókhhoz, ami az olajozottan működő oktatási rendszerre és a nemzeti egységre is felhívta a figyelmet, amikor a legnagyobb és a legkisebb iskolákban egyszerre szólalt meg a csengető és ugyanabban az időpontban a „történelem vonult be az oktatási intézményekbe”. „*Oh, a Kárpátok!* – sóhajtott fel a lap munkatársa közvetlenül az ünnepségek megtartásának napján - *Azok a Kárpátok, amelyekről már korán azt tanulja a gyermek, hogy itt jöttek be a magyarok, hogy déli lejtőjén gyönyörrel legeltették szemöket a fűben, halban, vadban dúsan megáldott országban . . . A Kárpátok . . . Hazánk tündöklő szépsége, nemzeti büszkeségünk... Szent-István birodalmának erdővel koszorúzott bástyafala, állami létünk kapuja... Apáink, testvéreink, mátkáink, fiaink szomorú temetője... Mennyi magyar vitéz, kartársunk s testvérünk küldte onnan utolsó sóhaját hitveséhez, gyermekeihez — hozzánk.*” A szentimentális vallomás azonban utalt nemcsak a földrajzi és történelmi tananyagra hanem a tartalékos tisztként a hegyek között hősi halált halt tanítóokra, a kartársakra is. Nekik és a hajléktalanoknak is tartozik annyival a társadalom, hangzik a magyarázat, hogy segítséget nyújt az újjáépítéshez. Tehát adósságát fizeti vissza az, aki pénzzel támogatja a rászorulókat.

137 Uo

138 Néptanítók Lapja 1916.március 16.1-3. [http://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Neptanitolapja_1916/?pg=274&layout=s&query=SZO%3D\(k%C3%A1rp%C3%A1ti%20nap\)](http://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Neptanitolapja_1916/?pg=274&layout=s&query=SZO%3D(k%C3%A1rp%C3%A1ti%20nap)) letöltés: 2016. január 14.

takat. „Minden áldozat a mi kényelmes otthonunkat, a mi békés munkálkodásunkat biztosította. – emlékeztet a publicista - Hát szívesség, áldozatkészség hazánk kapujának újjáépítését minden háztól egy kövel és téglával előmozdítani? — Nem! Ez — kötelesség! A kitűzött napon és órában adjunk szabad folyást bánatunknak, könnyeinknek. Lelkünk melegségével, szívünk dobbanásával lopjuk be érzéseinket az ifjú nemzedék lelkébe - s míg e cselekedetünkkel sok lélekbe a hazafiasság virágerdejét plántáljuk el - áldozatkészségüknek, kötelességérzetüknek anyagi megnyilatkozását – filléreiket - fogadjuk szeretettel, hiszen minden porszem, amit összehordunk, értünk áldozatul esett hazánk-kapujának izmosabbá, szebbé való újjáépítését szolgálja.”¹³⁹ A lényeg tehát az önfeláldozáson volt és az érzelmekre ható érvelés ezt szolgálta.

Egri iskolák

Az egri lap több mint egy hónappal a rendelet kiadása után emlékeztetett ismét a Kárpáti nap megtartására és az adakozás fontosságára. A nagyon rövid és hivatalos tudósítás majdnem teljesen szó szerint felidézte a jogszabály szövegét. „A miniszteri rendelet értelmében valamennyi közép- és alsóbb fokú intézetben az anyagi áldozat meghozatala mellett május 1-jén egy órát kell szentelni a haza földje különösen pedig a Kárpátok iránt érzett szeretet és hála érzelmének erősítésére, ápolására és az elpusztult kárpáti falvak felépítésének legalább parányi mértékben való előmozdítására.”¹⁴⁰

Az egri iparostanonc iskola a kárpáti harcok emlékét felidéző megemlékezését május 3-ára vasárnap délelőtt 10 órára hirdette meg és az iskola vezetése meghívta a felügyelőbizottságot valamint az iparosmestereket is.¹⁴¹ Az egri iparostanonc iskola 1883-ban alakult meg, 1925-ig a lányok és fiúk közös oktatásban részesültek és 1916-ban az oktatás az ún. Tábornok-házban folyt, de a nagy férőhelyet igénylő rendezvényekre átvonultak a közelben fekvő halaspiaci állami elemi iskolába. Az iskola jogutódjának visszaemlékezése a 100 évvel ezelőtti állapotokat idézi: „Az országot-világot sújtó borzalmas világháború hatása alatt teltek el a háborús tanévek. Ezek a tanévek mély nyomot hagytak a tantestület és a tanulóifjúság lelkében. Az iskola akkori növendékeinek százait hurcolták el a borzalmas világegés szereplőiként. A tanítás is különbözött a normális évek tanításától. A szokásos év végi rajz- és munkakiállítások a háború egész ideje alatt szüneteltek.”¹⁴² Azt az ellentmondást azonban eddig még nem sikerült feloldani, hogy tulajdonképpen mikor volt az ünnepség, mert május 3. szerdára esett, előtte vasárnap április 30. volt utána pedig május 7. volt. Az emlékezés tartalmáról sem található leírás.

139 Néptanítók Lapja, 1916. május 1. 1.

140 Egri Újság, 1916. április 19.3

141 Egri Újság, 1916. április 29.3.)

142 <http://www.bgeger.hu/az-iskolarol/az-iskola-tortenete/> letöltés: 2016. január 16.

Az *egri magyar királyi polgári leányiskola* „lélekemelő Kárpát-ünnepélyéről” már csak utólag értesülhetett a közönség, viszont egy kicsit többet tudhatott meg a programról. Eszerint az iskolai énekkar több gyönyörű hazafias dalok előadásával gyönyörködtette a jelenlévő szép számú meghívott vendéget. Valószínűleg egy tanár mondott érzelmes ünnepi beszédet: „*Misikné úrasszony irodalmi színvonalon álló magas szárnyalású beszédével könnyekig megindította a jelenlévőket.*” Több vers is elhangzott, végül a *Hertelendy-induló*¹⁴³ hangjai mellett gyűjtés kezdődött a kárpáti falvak javára, amelynek állítólag igen szép – bár pontosan nem tudható – eredménye lett.¹⁴⁴ Remélhetőleg a huszárokat felidéző zene nemcsak az egykori udvarlókra hanem a bevonult hozzátartozókra is emlékeztette a lányokat. Helyi és nemzeti vonatkozása viszont egyértelmű volt. Fontos volt Egerben, hogy minden iskolatípusról tudósítsanak, amely kivette részét a megemlékezésekből, hiszen azok a magyar társadalom különböző rétegeit – pl. munkásság, parasztság, középosztály – és reprezentálták

Az egri állami polgári leányiskola egyébként 1898-ban nyílt meg állami felsőbb leányiskolaként, de kezdetben viszonylag kevés tanulója volt. 1906-ban alakult át, amikor *Polereczky Irma* volt az igazgatója. 1909-ben *Szétsényiné Gyürky Ilona* lett a vezetője, akit *Hipp Marianna*, *Honysyné Cseőke Teréz* és *Komlódy Teréz* követték. Az első világháború alatt az iskola tanulóinak létszáma rohamosan apadt, de 1919 után *Keller Aladár* igazgató újra biztosította annak fejlődését. 1929-ben az újra önállósított iskola *Ivánovich Viktor* igazgatása alá került.¹⁴⁵

A *magyar királyi állami főreáliskola* inkább az egri polgári középosztályt jelenítette meg, de még másodrendű középiskolaként is elismert intézmény volt Egerben. Ott a kitűzött napon megtartották az ünnepet, amelyen a Kárpátok jelentőségéről és a „*nemzeti létbiztonságunkért folyó nagy küzdelmünkről*” *Vigh Béla* igazgató és *Csoltkó István*¹⁴⁶ tanár tartott előadást, az ifjúság pedig hazafias dalokkal vett részt.¹⁴⁷ Nem tudni viszont, hol tartották meg ezt a rendezvényt, mert az iskola épületét hadikórházzá alakították át és a hadsereg kezelésében volt. Amint az értesítőben szerepel: „*Az ifjúság kegyeletes és hazafias érzelmeinek felébresztésére és ápolására a folyó tanévben megfelelő helység hiányában továbbá a zene és énektanítás szünetelése miatt nem rendezhettünk nyilvános iskolai ünnepségeket és hangversenyeket csak néhány házi alkalmi ünnepélyt.*”¹⁴⁸ Az viszont kiderült, hogy 630 korona 40 fillér volt a gyűjtés eredménye.¹⁴⁹

143 A Gyöngyösön állomásozó cs.és kir. 12. (Nádor) huszárezred *Indulója*. Az 1805-ös ulmi kitérés alkalmából keletkezett.

144 *Egri Újság*, 1916. május 2. 3.

145 Hevesvármegyei ismertető és adattár, szerk. dr. Ladányi Miksa, Budapest, 1936, 466-467.

146 *Vigh Béla* 1903-tól volt igazgató, *Csoltkó István* történelem-földrajz szakos tanár pedig a lugosi állami gimnáziumtól került Egerbe 1915 augusztusában.

147 A magyar királyi állami főreáliskola értesítője az 1915/1916.tanévről, Eger, 1916, 107.

148 Uo 107.

149 Főreál értesítő 94.

Nagyobb figyelmet kapott a *ciszterci gimnázium* megemlékezése, mert az iskola az egri úri középosztály és a vármegyei elit utánpótlását biztosította. Előbb a helyi lap hívta meg az olvasókat a rend templomába a „kárpati diadalmas csaták” emlékére rendezett Tedeumra. „*A hazai föld különösen a Kárpátok iránti szeretet és hálaérzet ápolására az esemény jelentőségét Kovács Pius¹⁵⁰ dr. főgimnáziumi tanár fogja méltatni. Ez ünnepély arra is alkalmul fog szolgálni, hogy a tanulóifjúság valamint a megjelent közönség a Kárpátoknak hazánk védelmében elpusztult falvai javára önkéntes adományát a kitett perselyben elhelyezhesse.*”¹⁵¹

Az értesítő szerint a gimnázium tornatermében is hadikórház volt, ezért vonultak a templomba hálaadó istentiszteletre, amely alatt az iskolai énekkar a régi magyar templomi énekköltészet darabjait adta elő és végezetül a Himnuszt énekelte el. Előtte Kovács Pius dr. hittanár az ünnepet méltató és – „*a könnyekig meghatott közönség és tanuló ifjúság előtt – feledhetetlenné tevő beszédet tartott.*”¹⁵²

Pius atya abban a tanévben többször is szerepelt a diákok és a tanárok előtt az első világháborúval kapcsolatos előadásokkal. Előbb boszniai úti élményeit írta meg és mutatta be vetített képekkel *A világháború szülőföldjén. Úti emlékek* címen.¹⁵³ Ezután hadikórházi tapasztalatairól beszélt a közönségnek *A lövészároktól a kórházig* című beszámolójával.¹⁵⁴ Ő volt ugyanis a Vörös Kereszt főkkórházának igazgatója és lelkésze 21 hónapon keresztül.

A feldúlt kárpati falvak „felségélyezésére” rendezett eredményes templomi gyűjtésről anynyit tudunk meg, hogy a „tanulók szerény erszényéből” csak 140 korona került, mert 3 egyéb háborús gyűjtés is volt a tanévben.¹⁵⁵ Viszont azt olvashatjuk, hogy a hasonló alkalmából és célból az angolkisasszonyok érseki leányiskolájában tartott ünnepélyen a szónok a gimnázium tanára, Torday Ányos dr. volt.¹⁵⁶

Angolkisasszonyok

Az Egri Újság tudósítása szerint „erkölcsileg és anyagilag is szépen sikerült” az angolkisasszonyok egri intézetének ünnepsége, amely a Szózatallal kezdődött, és Torday Ányos dr. főgimnáziumi tanár beszéde volt a fénypontja.¹⁵⁷ Torday Ányos¹⁵⁸ dr., ciszterci rendi

150 Kovács Pius dr. ciszterci rendi áldozópap, a hittudományok doktora, a Magyar Vöröskereszt Egyesület egri kiegészítő kórházának igazgatója és lelkésze, a tanári könyvtár őre, ifjúsági hitszónok, az ifjúsági énekkar felügyelő tanára; az a vallástan rendes a gyorsírás rendkívüli tanára. Ciszterci értesítő 1915-1916. 11.

151 Egri Újság, 1916.április 29.3.

152 A ciszterci rend egri katolikus főgimnáziumának értesítője az 1915-1916. tanévről, Eger, 1916, 98.

153 Uo 71.

154 Uo 72.

155 Uo 83.

156 Uo 80.

157 Egri Újság, 1916.május 5.3.

158 Ciszterci értesítő 1915/1916. 11.

áldozópap, filozófiai doktor, okleveles rendes tanár volt. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság választmányja, az Országos és a Katolikus Középiskolai Tanáregyesület, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, a Magyar Történelmi Társulat és a Szent István Társulat tagja, a Vitkovics Önképzőkör elnöke címeket viselte. A gimnáziumban 1915-16-ban a III. osztály főnöke, a III., VI., VIII. osztályban a magyar nyelv és irodalom, a III. osztályban a latin nyelv rendes tanára volt. Heti óraszámuk akkor 16, tanári éveinek száma 14 volt.¹⁵⁹

Torday atya élénk vonásokkal ecsetelte a Kárpátok jelentőségét a „mi nagy háborúnkban”, aztán a haza határait védő katonák önfeláldozó hősiességét magasztalta. Ezután rámutatott arra a siralmas helyzetre, amelyet az északi vármegyékben a Kárpátokon átözönlött ellenség okozott. Végül *Szabolcska Mihály* egyik háborús versének érdekes gondolatából kiindulva megható szavakkal arra buzdította a lányokat, hogy áldozzák filléreiket a kárpáti falvakban feldúlt tűzhelyek felépítésére. Ez hazafiúi kötelesség és a keresztény irgalmasság cselekedete is - teszi hozzá a tudósító. Az ünnepi beszéd után *Horváth Hedvig* IV. éves tanítónő-jelölt adott elő nagy hatással és zajos tetszéstől kísérve egy szép háborús költeményt. Végül a Himnusz hangjai zárták be a feledhetetlen kedves ünnepélyt.¹⁶⁰

Torday atya ünnepi beszédének bevezetőjében a feltámadásra, a világosságnak a sötétség felett aratott diadalára utalt és az eddig ismert előadók közül csak ő említette a gorlicei „hajnalt”. Elsősorban az emlékezés napjának nevezte május 1-jét. *„Csak akkor tudjuk igazában felfogni a szabadulás jelentőségét, ha újra lelkiünkbe idézzük az évfordulón a borzalmak és szenvedések sötét képeit, amelyekből kivezetett az Úr hatalmas keze seregeink dicsősége által.”*¹⁶¹ Érzékletesen ecsetelte előbb az 1914. évi osztrák-magyar vereség következményeit, majd a visszavonulás nehézségeit, és Przemysl elesését. Nemcsak a természet pusztult, mondta, de a katonák is emberfeletti szenvedéseket álltak ki a hóval borított téli Kárpátokban. Ezután felsorolta a civil lakosság megpróbáltatásait és nem feledkezett meg a nemzetiségek dicséretéről. *„De mindezek ellenére az a tót, az a rutén nép, amelynek nyelve nem a miénk, mel nem a magyarság fájáról sarjadt, sőt ősi gyerekkorában az ellenséggel közös bölcsőben ringott, nem tántorodott meg egy percig sem, ha nyelve, ha faja nem magyar is, szíve-lelke azzá vált*

159 Torday (1898-ig Tolvay) Ányos Gyula, menyői (Hejőcsaba, 1879. aug. 3. – Baja, 1938. jan. 17.): gimnáziumi tanár. – Szülei menyői Tolvay László iparos és Vályi Ilona voltak. A gimnáziumot Egerben végezte. 1895-ben lépett be a ciszterci rendbe, a teológiát Bécsben és Budapesten végezte, 1902-ben tett fogadalmat, és szentelték pappá, 1903-ban a budapesti egyetemen doktorált és 1904-ben magyar–latin szakos tanári oklevelet is kapott. 1903-tól Székesfehérváron, 1904-től Pécsen, 1909-től Baján, 1913-tól Egerben gimnáziumi tanárként tanított. 1924-ben Baján igazgató és házfőnök lett. 1928-tól volt Szent István akadémia III. osztályának tagja.

160 Egri Újság, 1916. május 5. 3.

161 Az angolkisasszonyok B.M.V. egri római katolikus intézetének értesítője az 1915-1916. iskolai évről, Eger, 1916. 18.

már, s inkább menekült ősi földjéről semhogy az ellenséggel szövetkezett volna.¹⁶² Felsorolta a hadszíntér sajtóából ismerte településeit, folyóit és emlékeztette a hallgatókat, hogy az Eger-től vasúton 60 kilométerre és manapság autóval alig 1 óra távolságra fekvő Mezőnyék (ma Nyékládháza része) már a harctérhez tartozott. Torday atya színes képekkel festette le a német-osztrák-magyar ellentámadást is. „Május másodikán hajnalban 1500 ágyú dördült meg Gorlice mellett s ontotta ellenállhatatlan tüzét félnapon át az orosz állásokra s a mi katonáink összefogva német bajtársaikkal oly csapást mértek az orosz seregre, hogy megingott tőle Uzsoktól Dukláig a föld.”¹⁶³ Ezután két héttel már nem voltak élő orosz katonák magyar földön, ahol zúgtak a harangok, Tedeumokat mondtak a templomokban, és hálát adtak Istennek a szabadulásért. A ciszterci templomban is ilyen szertartás volt ezen a napon. Érdekes az a kissé erőltetett fejtegetés, amely a hegyek („az ércnél ércebb falak”) stratégiai jelentőségét hangsúlyozza. „...himnuszt kelle írni róluk, a hála és magasztalás himnuszat a mi legerősebb várrendszerünk a Kárpátok dicsőítésére!”¹⁶⁴ Verdun, Ivangorod, Antwerpen (és Pzemysl) nem védte meg az országokat, mert a betonerődök összeomlottak, de a magyar nemzetnek sokkal erősebb védelme van: „...a mi isten alkotta várunk, a Kárpátok száz meg száz csúcsa és gerince nem tört meg az ostromlók ádáz dühe alatt!”¹⁶⁵ Megidézte Álmos vezér alakját mintha ő vezette volna a honvédeket majd ismét lírai hangon ecsetelte a természet tavaszi ébredését.

Másodsorban a könyörületre emlékeztette a hallgatókat. Színes és érzelmekre ható szemléletes képekkel írta le ő is az orosz pusztítás következményeit, majd megfogalmazta a feladatot, a szerencsés távollévőknek kell újjáépíteni a kárpáti falvakat, mert ők csak lelkiileg szenvedtek. „Mert nemcsak honfitársaink, barátaink, testvéreink nekünk e nép, hanem valóban megváltónk is: feláldozták minden vagyonukat, hogy a miénknek kára ne essék!”¹⁶⁶ Ezután idézte fel Szabolcska Mihály „Legenda a csatáról” című versét, amely megszokott jellemzője volt a hivatalos magyar háborús megemlékezéseknek, hiszen a szerző egy elismert – bár az utókor által nem sokra tartott – költő volt. A vers szerint mindkét sereg katonái egy útszéli feszülethez imádkoztak és a csata után megdöbbenve látták, hogy minden golyó a keresztben függő Krisztus szobrot találta el. Torday szerint azt kell újjáépíteni, amit a kereszt jelent: a hitet és a békét de fontos az egységes nemzet és az asszimiláció is. „Segíteni kell minden erőnkkel hogy akik ez élethalál harcban csak érzésben voltak honfitársaink ezután egyek legyenek velünk nyelvben és magyarságban is...”¹⁶⁷

162 Uo. 19.

163 Uo. 20.

164 Uo. 20.

165 Uo. 21.

166 Uo. 22.

167 Uo.

A vén honvéd álma

Egyedül Heves vármegyei Kápolna községből érkezett jelentés a megyei laphoz a Kárpáti napról, de az tartogatott néhány meglepetést. Először is nem a kultuszminisztérium szándékát hangsúlyozták hanem a vármegye önálló akcióját, amely 1915. augusztusában kezdődött és a Kárpátokban lerombolt Felsőhunkóc falu helyén felépítendő Hevesfia érdekében indított gyűjtést. A kápolnai ünnep ennek és nem egy diákakciónak volt a része. A másik meglepő esemény az volt, hogy Torday Ányos *A vén honvéd álma* című darabját adták elő az iskola növendékei. „*A rendező Losonczy Erzsike tanító és Losonczy Gyula helyettes kántor fáradozása kellő eredményt érték el a szép előadással. A szükséges kellékeket Görög I. Péter gyógyszerész díjtalanul bocsátotta rendelkezésre. Az előadás 150 koronát jövedelmezett Hevesfia céljaira.*”¹⁶⁸

Kápolnán a római katolikus elemi iskolában 1915-16-ban *Salamon Nándor* kántor tanító tanította az I-III. évfolyamokat, amelyekben 140 mindennapi és 52 ismétlő kisdiák tanult. *Losonczy Erzsébet* tanítónő a IV-VI. évfolyamon 85 mindennapi és 59 ismétlő tanulót oktatott.¹⁶⁹ A kápolnai kimutatásban szerepel *Trajtler Géza* tanító neve a *hsz.* rövidítéssel, ami honvédelmi szolgálatra utal. Trajtler 1888-ban született Hevesvezekényben az elemi iskolát, a gimnáziumot és a tanítóképzőt Egerben végezte. 1908-ban kapott tanítói oklevelet, gyümölcstermesztési, testnevelési és népművelési tanfolyamokat végzett. 1908-1927 között a kápolnai római katolikus elemi iskolában tanított, majd Egerben a tanítóképző gyakorló iskoláját vezette. 1914-től azonban tartalékos tisztként a cs. és kir. 60. gyalogezred tartalékos tisztjeként szolgált és hadnagyként szerelt le. Közben verseket írt, amelyek később Egerben jelentek meg.¹⁷⁰ Elképzelhető, hogy pl. szabadsága alkalmával fellépett a színdarab bemutatásáért.

A színdarab 1915. március 15-én debütált az egri ciszterci gimnáziumban. A korabeli értesítő szerint *A vén honvéd álma* 3 képből álló ifjúsági színjáték volt. Egy vén honvéd, Imre és Laci, az unokái, egy hadnagy, Varga közvitéz, katonák, sebesültek, muszka foglyok szerepeltek benne. Az első és harmadik kép a vén honvéd kertjében, a második a harctéren, a Kárpátok között játszódott 1914-ben.¹⁷¹

A cselekmény a későbbi kiadás¹⁷² alapján a következő. Az 1. szín egy kert, amelyből oldalt az utcára lehet látni. Fák, virágok, nagy karos szék az előtérben. Imre a kert szélén áll, Laci és a nagyapó a virágokat öntözik. Az első jelenetben Laci virágot kér és elviszi, hogy a frontra

168 Egri Újság 1916.május 4.3.

169 Schematismus Cleri Archi Diocesis Agriensis 1916. Eger, 1916, 20.

170 <http://lexikon.katolikus.hu/T/Trajtler.html> letöltés: 2015. szeptember 30. Kötetei: *Hatvanasok*. Harctéri versek 1914–1916. Eger, 1932. – *Békevárás*. Versek a harctérről 1917–1918. kiadási hely és év nélkül.

171 1914-1915 ciszterci értesítő 30. [http://library.hungaricana.hu/hu/view/Eger_7095_ciszterci_gimnazium_7160_1915/?pg=33&layout=s&query=SZO%3D\(Torday\)](http://library.hungaricana.hu/hu/view/Eger_7095_ciszterci_gimnazium_7160_1915/?pg=33&layout=s&query=SZO%3D(Torday)) letöltés 2016.01.18.

172 Torday Ányos: *A vén honvéd álma*. Iskolai színjáték 3 képben. Budapest, 1916. 40 1. Franklin Kiadás

induló katonákra szórja, az öreg örömmel ad: „...apóka küldi néktek,/A vén negyvennyolcas-
áldásaival,/Belőlük e föld szíve ver felétek,/Ha ágyú szól s a harci kürt rivall!” A 2. jelenetben
Imre meséli az apónak, hogy a nók szalagot kötnek a zászlóra, a pap megáldja a lobogót, majd
felhangzik a Himnusz, „Köszönöm, hogy megértem e napot! Érzem a lelkem ma megiffodott,
Hatvanhat évig nem hiába várta: Magyar zászlót visz a magyar sereg, Sapkája mellett a magyar
kokárda, Szívét magyar himnusz dobbantja meg!”¹⁷³ Ezután hallatszik a Kossuth-nóta, de még
az öreg sem döbben meg, hogy ezúttal Ferenc József üzent, hogy elfogyott a regimentje.
Ezután ő is összeköti a szabadságharcot és a világháborút: „Bár félvilág fegyverrel törne ránk:/
diadallal fognak előtte megállni/ A negyvennyolcas bősök unokái!”¹⁷⁴ Indul az alakulat, Imre in-
teget, de az öreg szomorú, hogy csak a lelke lett fiatalabb a teste már vén. Megígéri, hogy
felveszi csákóját és kardját, ha győztesen hazatérnek a katonák.

A 3. jelenetben a visszatérő Laci elmondja, hogy a vasútállomáson vörös keresztet ko-
csikat is látott, ami némi betekintést ad arra, hogy a háborúnak áldozatai is vannak. Apó
véleménye: „Virágos hőst visz az egyik vonat, A mozdonyán a harci mámor áll...A másik hoz
letört virágokat, Kalauz rajta a sápadt halál!”¹⁷⁵ Az öreg szomorúsága csak fokozódik, de
többször elmondja, hogy szeretné még megérni a magyarok diadalát. Miközben elszuny-
nyad, a fiúk egy korabeli katonanótát énekelnek, amit Torday beépített a darab szövegébe.
„Égbenyúló hegyek ormán...”¹⁷⁶ a szöveg és a szerbiai front említése miatt alapján talán
Egerben a 60/II. zászlóaljtól hallhatta a szerző. A fiúk betakarják az öreget és az állomásra
indulnak a sebesültekhez.

Tulajdonképpen a középső rész mutatja be a vén honvéd álmát. A 2. szín a lövészárók
mögött játszódik, valahol a Kárpátokban. A szín egyik oldalán a lövészárók vége húzó-
dik, a másik oldalon kis kalyiba (kötözőhely) . A háttér messze nyúló csatatér hegyekkel,
erdőkkel. Hajnalodik. A szín kezdetben sötét, a világosság lassan erősödik. Oldalt
tábornőz. Az 1. jelenetben a tábornőz mellett katonák melegeznek s halkán énekelnek. Apó
fején a vörös sipka, de kard nélkül, a szín szélén áll egyenesen, fiatalosan. Hallgatja a nótát.
Itt ismét becsempészett az író 2 katonanótát: *Az Isten veled fálum, elvállok én tőled... és Dió-
fából sejhaj Diófából nem csinálnak koporsót!...* kezdetű dalokat. Az öreg érkezése meglepi
a katonákat, a hadnagyuk pedig parancsot ad: „Kiben van bátorság patrulba menni most?”¹⁷⁷
Mindenki jelentkezik, de sorsot húznak és csak 5 katona megy járőrbe. Közben az öreg
elárulja, hogy honnan jött: „...Élő történelemnek én maradtam, Az utolsó negyvennyolcas
vagyok!”¹⁷⁸ A hadnagy azt kérdezi, mit keres itt, mire ez a válasz: „Fizetni jöttem...Rég

173 Uo. 6.

174 Uo. 7.

175 Uo. 11.

176 Uo. 13.

177 Uo. 19.

178 Uo. 23.

*adós vagyok! Adósságom Világostól maradt, Mikor seregünk diadalmas útját Sárba fullasztotta a muszka had. A nagy leszámolás órája eljött, Nem ülhet otthon a nagy idők fia...*¹⁷⁹ A fiatal tiszt annyira meghatódik, hogy átadja az öregnek a kardját és rangját. Az őrző tagjai 3 orosz foglyot hoznak, akik közül az egyik egy amulettel akar fizetni a kenyérért. Hihetetlen fordulatként az öreg felismeri rajta anyja arcképét, és kiderül, hogy az orosz a nagyapjától kapta, aki 1849-ben Magyarországon zsákmányolta. Az oroszok cserébe élelmet kapnak és szabadon eresztik őket, ezért hálából elárulják, hogy oldalba fogják támadni a magyarokat. Ezután indul meg az oroszok rohama a magyar állások ellen és egymás után sebesülnek meg a katonák. Az öreg kivont karddal fellép az árokspartra. Sortűz után nagyhurrázva kirohannak, a színen csak a sebesültek és szanitécek maradnak. Kívülről sortűz. A vén honvéd elesik, kardja kicsúszik kezéből. A hadnagy felkapja s a szanitécekre kiáltva kiront. Az öreg lassan haldoklik, de elégedett a sorsával és optimista: „*Mi elbuktunk, de a ti harcotok Kívívja érzem a nagy diadalt...*”¹⁸⁰ A hadnagy azzal tér vissza, hogy győztek és ezt Istennek és az öregnek köszönhetik. A győzelmet ismét egy népdallal ünneplik a katonák „*Galíciában a határon/ Csata akar lenni...*” Az öreg búcsúszavai ezek: „*Fiúk! Előre! Éljen a haza!*”¹⁸¹

A 3. kép ismét az öreg kertjébe vezet vissza bennünket, Imre és Laci sebesült katonákkal érkezik és Laci veszi észre, hogy nagyapjuk álmában meghalt. A sebesültek bejönnek az udvarra és az egyik megállapítja a halál okát: „*Szegény apót a szíve ölte meg: Magyar vitézre nincs nagyobb csapás Mint az, ha nélküle megy a sereg!*”¹⁸² A katonák virágaikat a halottra helyezik és elbúcsúztatják a hőst: „*Az égben ott a béke szent honában/ a jó Isten ad néki drága bért.../Bajtársaim! Imádkozzunk a lelke üdvéért!*”¹⁸³

A korabeli és helyi fogadtatást jól jellemzi az a rövid írás, ami 1916 márciusában jelent meg a darabról és művészi érzéssel szólt hozzá a premierhez. „*Kis dramolettjéhez a nagyon bevált Rostand jámbusokat választotta dr. Torday Ányos s a finom veretű sorok a szépen össze csendülő rímek nagyban fokozzák az egész kis darab hangulatos szépségét A stilusa emelkedett nemes lendületű, tele kifejező képekkel, ami a kedves dramolettnak az alkalmi darabok níveljén túlnövő állandó irodalmi értéket ad.*”¹⁸⁴ Mindenesetre nagy teljesítmény volt egy községi elemi iskolától ennek a darabnak a bemutatása még akkor is ha esetleg szabadabban értelmezték a szöveget mint a szerző.

A színdarab érdekes magyarázatát adja a kárpáti harcoknak, mert úgy állítja be mintha az 1848-49-es szabadságharc folytatása lenne és az 1915-ös győzelem elégtételül szolgált volna az oroszoktól akkor elszenvedett vereségért. Szemlélete kissé torzít, mert romantikus színezetet ad a háborúnak és a tizenéveseket buzdítja későbbi áldozatvállalásra.

179 Uo. 24.

180 Uo. 34.

181 Uo. 35.

182 Uo. 39.

183 Uo. 40.

184 Egri Újság, 1916. március 16. 3.

Az 1916. május 1-jén Egerben és Heves vármegyében rendezett Kárpát-napi ünnepségek pénzügyi eredményéről még került elő forrás, de van egy rövid tudósítás, amely magában foglalja a kápolnai népiskolát is. Az egri érseki főegyházmegyéhez tartozó római katolikus elemi iskolákban 7.557 korona és 12 fillér gyűlt össze az „oroszdulta” kárpáti falvak újjáépítésére.¹⁸⁵ Az eredmények vármegyénként így alakultak:

Abaúj	14.80
Borsod	1402.67
Jász-Nagykun-Szolnok	1441.42
Hajdú	159.90
Heves	2521.86
Szabolcs	1340.04
Egyenesen a központba küldtek	596.49
Az érseki tanítóképző intézet gyűjtése	79.94
Összes	7557.12

Ami pedig a kárpáti harcok traumájának kérdését illeti manapság már sokkal több eszközzel és módszerrel rendelkeznek a szakemberek egy ilyen megrázkódtatás feltárásához és kezeléséhez. Ilyen szempontból viszont elgondolkodtató, hogy 100 évvel ezelőtt is ösztönösen alkalmaztak bizonyos félmegoldásokat. Más volt persze egy közvetetten érintett népcsoport – jelen esetben az egri lakosság – traumájának feltárása és más módszerek kellett volna a közvetlenül érintett nemzetiségi lakosság megsegítéséhez. Ma is úgy tartják, nem baj, ha sokat és sokszor beszélnek egy traumáról a túlélők. Ezt olvashattuk a lapokban és talán könnyebb volt Egerben emlékezni mint a Duklai-szoros közelében mindent újra felépíteni. Az emlékezők egy teljesebb kép kialakítására törekedtek és – mint Tordai Ányosnál láttuk - minden emléket összegyűjtöttek, felidéztek. A befogadás egyetlen lehetséges módja 1916-ban az volt, hogy újra és újra felidéztek az orosz invázió részleteit, ezáltal eltávolodott annak szörnyűsége még az olvasóktól is. Amit már ezerszer elmeséltek, az kevésbé kelt félelmet mint az amire gondolni sem merünk. Ezért volt feszültségoldó hatása is az ünnepségeknek. Olyan részletek is felmerültek, amelyek segítettek a pontosabb kép kialakításában, mert nagyon sok múlt azon, hogy később hogyan értékelték a tragédiát. A következtetéseket sokan sokféle módon levonták - mint Tordai Ányos is – de az okok feltárása politikai okok miatt még évtizedekig elmaradt. Torzításmentes ítéleteket 1916-ban nem lehetett megfogalmazni vagyis a trauma terápiája előre kudarcra volt ítélve. Minden társadalmi és politikai csoportnak mást jelentettek a kárpáti események. Azt vi-

185 Egri Egyházmegyei Közlöny, 1916. június 16. 12.98.

szont már nem állíthatjuk, hogy a távolságtartás, az objektivitás is jellemző volt, hiszen tovább folyt a háború és a harcok miatt felfokozott torzító szemlélet nemcsak a terápiát, de a józan ítélkezést is akadályozta. A kárpáti csata emléke legalább 1918-ig beépült a nemzeti emlékezetbe és az élet visszatért a háborús kerékvágásba, amely során még olyan újabb csapások érték a civil lakosságot mint pl. az 1916. augusztusi román betörés, de ennek az egri recepciója már egy másik feladat.

SZABÓ VIKTOR

Az első világháború ábrázolása a Magyarországi Tanácsköztársaság propagandájában

Az első világháború meghatározó élményévé vált az azt – akár a frontvonalakon, akár a hátszágban – átélő emberek számára. Magyarországon a vereség tudata, még erőteljesebbé tette az ezzel kapcsolatos érzelmi megnyilvánulásokat. Ennek hatása alól a háborús kabinet bukását követő kormányok sem vonhatták ki magukat, így a Magyarországi Tanácsköztársaság vezetői sem.

A kommün fennállása alatt a világháború negatív színben való feltüntetése a rendszer ideológiai igazolásának egyik fontos tényezője volt. A Tanácsköztársaság propagandájában a világháború többféle aspektusban jelent meg. Egyrészt, abból a szempontból, hogy milyen következményekkel járt a háború a világ számára, másrészt milyen következményekkel járt Magyarország számára, és végül, hogy az egyszerű, dolgozó emberek életére ez milyen hatással volt.

Először vegyük azt górcső alá, hogy a globális következmények hogyan jelentek meg a kommün propagandájában. Ennek megértéséhez azonban első lépésként azt kell megvizsgálunk, hogy a háborús felelősség kérdése miként jelent meg.

A Tanácsköztársaság propagandájában alapvetően az a nézet érvényesült, mely szerint a világháború az imperialista hatalmak a gyarmatokért és a világ (újra)felosztásáért vívott egymás elleni küzdelmének a következménye volt. Tehát nem egy konkrét ország, hanem minden állam kapitalista vezetői egyaránt felelősek voltak a világháború kirobbantásáért. Konkrétan a magyar vezetők felelőssége csak ritkán került előtérbe, inkább – sok más egyéb „bűnük” mellett – mintegy mellékes tényezőként szerepelt. Ez az elképzelés tulajdonképpen nem más, mint Lenin úgynevezett imperializmus-elméletének¹⁸⁶ az egyik változata. Mivel az „oroszminta” a magyar és más európai kommunista vezetők számára ekkor meghatározó tényező volt, ezért ez alapján könnyen levonhatnánk azt a következtetést, hogy a Tanácsköztársaság vezetői nem tettek mást, mint szolgáian átvették Lenin elméletét. Ez azonban csak részben igaz, ennél sokkal árnyaltabb a kép.

Magyarországon a háborús összeomlás együtt járt az ország vezetésében történt eliticserével is. A Károlyi Mihály vezette kormányzatban kifejezetten háborúellenes politikai erők kerültek hatalomra. Sőt a polgári demokratikus kormányzat maga is – a saját rendszerének

186 V. I. Lenin: *A Forradalmi Szociáldemokrácia feladatai az európai háborúban*. In: *V. I. Lenin művei*. 21. kötet, Szikra Kiadó, Budapest, 1951. 1-5.

ideológiai igazolása érdekében – a bukott háborús kabinet ellen erőteljes propagandát fejtett ki.¹⁸⁷ Ezért a polgári demokratikus időszak alatt a kommunisták számára egyszerűen értelmetlen lett volna a magyar háborús felelősség kihangsúlyozása, mert ezzel semmilyen aktuális politikai előnyhöz nem jutottak volna. Majd a Tanácsköztársaság kikiáltását követően a magyar kapitalizmust, és a kapitalista vezetőket legyőzöttnek minősítették, ezért nem tartották szükségszerűnek, hogy a bukott magyar „burzsoák” lejáratására nagyobb energiát fordítsanak. Példaként egy a Tanácsköztársaság alatt megjelent röpiratot említhetünk, melyben markánsan megjelent ez a nézet: „Magyarországon egyidőben történik a kapitalisták letörése és a kommunista állam felépítése. A kapitalizmus megsemmisítése úgyszólván egyetlen éjszaka alatt megtörtént: elég volt hozzá az ipari üzemek, a bankok, bérházak, kereskedelmi raktárak köztulajdonba vétele, a bankbetétek lefoglalása.”¹⁸⁸ Ezt persze az aktuális politikai helyzet módosíthatta, így például július folyamán, az ellenforradalom erősödésével a magyar kapitalista vezetők háborús felelőssége is erőteljesebben jelent meg a propagandában. Vagyis – a kommunista taktikának megfelelően¹⁸⁹ – a magyar kommunista vezetők az éppen aktuális politikai helyzethez igazították a háborús felelősséghez kapcsolódó propagandájukat (is).

A Tanácsköztársaság alatt alapvetően ez a háborús felelősséghez kapcsolódó nézet határozta meg a világháború globális következményeinek a propagandában való megjelenítését is. A világháború a kapitalista nagyhatalmak „legfőbb bűneként” jelent meg, ami egy olyan kataklizma volt, amely minden értelemben – gazdasági, emberi, erkölcsi, társadalmi szempontból is – pusztulást hozott (1. melléklet), és az emberiség, az emberi történelem abszolút mélypontját jelentette.¹⁹⁰ Ezzel pedig bebizonyosodott a kapitalista-imperialista világrend-szer csődje. Egyetlen pozitívuma az volt, hogy ennek köszönhetően hatalomra kerülhetett

187 A polgári kormányzat alatt több röpirat és plakát is napvilágot látott ebben a témában. Néhány példa: *Miért volt szükség a forradalomra?* Budapest, 1919. – Diószeghy Tibor: *Vádirat az „uzsoki hős” ellen \ Leleplezések Szurmay generális vérlázító kegyetlenkedéseiről és hazug győzelmeiről.* Az Ember – Újságüzem nyomda, Budapest, 1919. – *Ne felejtőd el!...* 1918. (plakát) Országos Propaganda Bizottság, (Budapest : Világosság) Országos Széchenyi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtár (Továbbiakban: OSZK PKT) PKG.1918/PF/13 – *Anyák! Hitvesek! Másodszor adtok életet fiaitoknak, ha megmentitek őket a királyságtól, mert amíg király lesz - háború is lesz. Éljen a Köztársaság!* 1918. (plakát) OSZK PKT PKG.1918/PF/15/a

188 *Mit adott a forradalom?* Közoktatásügyi Népbiztosság, Budapest, 1919. 4.

189 A kommunista taktikáról az adott időszakban Lukács György értekezett mélyebben: Lukács György: *Taktika és etika.* In: Lukács György: *Taktika és etika.* Közoktatásügyi Népbiztosság, Budapest, 1919. 5-13.

190 Néhány példa: *Nem akarunk látni, csak katonát!* Vörös Újság, 1919. május 7. 1. – *Mi a Tanácsköztársaság?* Közoktatásügyi Népbiztosság, Budapest, 1919. 6-8. – *Kommunizáljuk-e Zsófit?* Közoktatásügyi Népbiztosság, Budapest, 1919. 9-10. – *A kommunista világrend alapelvei.* Budapest. 1919. Közli:Tiszay Andor (szerk.): *A Magyar Tanácsköztársaság röplapjai.* Budapest, 1959. 356. számú melléklet

a kommunizmus, mely – a kommün vezetőinek elképzelései szerint – egy gyökeresen új társadalmi rendet fog felépíteni, és ki fogja vezetni a világot ebből a válságból. (A kommunista propagandában – bármilyen témával kapcsolatban – állandó elemként jelent meg a sötét múlt és a pozitív jövő szembeállítás. Ezzel a bukott kapitalista rendszert – és annak szereplőit – gyakorlatilag démonizálták, a jövőben megvalósuló kommunista rendet pedig piedesztálra emelték.)

A fentiekkel összefüggésben ábrázolták a világháború Magyarországra vonatkozó következményeit is. Ebben az esetben a kulcsszó a veszteség volt.

Ez egyrészt jelentett területi veszteségeket. A Tanácsköztársaság kikiáltásakor (1919. március 21.) már sejteni lehetett, hogy az ország területeket fog elveszíteni, majd ezt az 1919. június 13-ai úgynevezett második Clemenceau-jegyzék – melyben először közölték hivatalos formában is a Magyarország számára kijelölt északi és keleti határokat – bizonyossá tette. A kommün propagandájában az ország területi vesztesége teljes mértékben az első világháború következményeként jelent meg. Ahogyan az egyik röpirat megfogalmazta, mindazt a helyzetet, „melybe az ötödfél éves háború az országot döntötte”, mindent ami „itt nyomor és züllöttség van, mindezt a proletárdiktatúra készen kapta és nem maga okozta”.¹⁹¹

A másik a veszteség, amely Magyarországot érzékenyen érintette az embervesztés volt. Ezt a legszemléletesebben a Bokros Ferenc és Fejes Gyula által készített „1914-1918 Statisztika a háború szörnyű éveiből”¹⁹² című plakát mutatja be. (2. melléklet) Ez tulajdonképpen néhány 1909 és 1913 közötti statisztikai adatot (férfiak természetes halálózása, házasságkötés, fiúgyermek születése) hasonlít össze a háborús évek veszteségeinek adataival.¹⁹³ Azonban, ha alaposabb vizsgálat alá vesszük ezt az alkotást, akkor megállapíthatjuk, hogy itt sokkal többről van szó, mint szimpla statisztikai összehasonlításról. A plakát készítői ugyanis mindegyik adatot egy-egy ábrával illusztrálták. A számsorok ilyen módon való vizualizálásával a készítők valószínűleg azt szerették volna hangsúlyozni, hogy ezek mögött a számok mögött hús-vér emberek, emberi drámák, tragédiák vannak. A plakáton a háború veszteséglistáin szereplő szokásos adatok (elesett, sebesült, fogságba esett, eltűnt), illetve ezek következményeit bemutató számsorok (hadiárva és rokkant gyermeke, hadirokkant, hadivak, hadiözvegy) mellett szerepelnek – mintegy összehasonlítás-ként – az 1909-1913 közötti éveknél is látható adatoknak (férfiak természetes halálózása, házasságkötés, fiúgyermek születése) az 1914 és 1918 közötti időszakra vonatkozó szá-

191 *Mi van a vörös függöny mögött?* Budapest, 1919. 1.

192 Bokros Ferenc - Fejes Gyula: *1914-1918 Statisztika a háború szörnyű éveiből*. 1919. (plakát) (Budapest : Kultúra) OSZK PKT PKG.1919/84/a

193 A háborús veszteségre vonatkozó adatok valószínűleg túlzóak, de az alkotóknak nyilván nem pontos statisztikai adatok közlése volt a célja, hanem – mint minden propagandának – az emberek manipulálása. Ezért a magasabb veszteségek feltüntetése propaganda szempontból hatásosabbá tette az összképet.

mai. Érdekes, hogy ebben a kontextusban a házasságkötések számának, és a fiúgyermek születésének drasztikus csökkenése – azaz a meg nem született gyermekek – is a háború veszteségeiként értelmezhetők. Az alkotók ábrázolásmódjánál az ellentétpárok tudatos alkalmazását is megfigyelhetjük. A háború előtti évek házasságkötéseit illusztráló képen egy szépen felöltözött ifjú párt láthatunk, akik örömtől sugárzó arccal állnak a pap előtt, bizonyára abban a hitben, hogy egy boldog jövő elé néznek. A háborús évek ugyanezre vonatkozó adatánál megjelenített fiatal pár arcán viszont komorságot láthatunk. Erre a völegény ruházata adhat magyarázatot, hiszen uniformisban van, és valószínűleg hamarosan indul a frontra, ahonnan nem biztos a visszatérése. Vagyis egy bizonytalan és talán tragikus jövő vár rájuk. A fiúgyermek születésénél ábrázolt két csecsemő alakjánál is hasonló különbséget fedezhetünk fel. A háború előtt születettnél egy mosolygós arcú, vidám gyermeket láthatunk, míg a háborús éveké egy keservesen síró csecsemő. (Ezt akár úgy is értelmezhetjük, mintha a meg nem született gyermekeket siratná, vagy mintha éppen önmagát, amiért erre a kegyetlen világra kellett megszületnie.) A drámai hatást csak tovább erősíti a plakát felső részén látható „halálmenet”. Ez egy koronás alaktól indul ki, aki korbáccsal a kezében hajtja háborúba a katonákat, míg a menet elején – vértől csöpögő kaszával a vállán – a halál lovagol. A háború borzalmait a vérben fetrengő emberi roncsok, a robbanások, az egymást gyilkoló, emberi masszává összegabalyodó katonák által jelennek meg. A plakát alján pedig nagy piros betűk hirdetik, hogy mindez „a régi rendszer bűne”.

A fenti plakát esetében alkalmazott ábrázolásmód átvezet minket a Tanácsköztársaság világháborúval kapcsolatos propagandájának harmadik szintjére, azaz a háború egyszerű emberek életére gyakorolt hatásának bemutatására. Ezt a kommün alatt készült két propaganda-film (úgynevezett „agitka”) jelenítette meg a legszemléletesebben, ezért a következőkben ezeket vesszük górcső alá.

Az „Őfelsége, a király nevében”¹⁹⁴ című némafilm alkotói ismeretlenek. Ez az alkotás az egyszerű emberek sorsán keresztül mutatja be, hogy az első világháború hogyan tett tönkre sok ezer családot, hogyan pusztított el, vagy tett nyomorékká sok millió fiatal, életerős férfit.

A kezdő képsor egy munkás-család idilli képével kezdődik. A főszereplő Alattvaló János gyári munkás hazaér a munkából és szívélyesen üdvözli feleségét és gyermekeit. Leülnek az asztalhoz és mosolyogva beszélgetnek. Egyszer csak kopogtatnak és megjelenik a postás, aki egy katonai behívót nyújt át a férfinak. Egy pillanat alatt szertefoszlik a békés családi kép és berobban az életükbe a világháború. A főhős elkecsereedik és kétségbeesetten öleli át gyermekeit, a felesége sír. Ez a jelenet a zaklatottsága által mintegy megelőlegezi a később bekövetkező tragikus végkifejletet.

¹⁹⁴ Őfelsége, a király nevében. (némafilm) Rendező: ismeretlen, Gyártó: ismeretlen, Gyártási év: 1919. Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filmintézet

A következő képsorok már a fronton játszódnak. A katonák otthonról érkezett leveleket olvasnak és arról beszélgetnek, hogy ki mit veszített el a háborúval. Az inzertek¹⁹⁵ szövegeit, vagyis az egyes katonák által elmondott veszteségeket, ezeket illusztráló mozgóképes vágásokkal jelenítik meg. Először Alattvaló János szólal meg: „Családomtól szakítottak el.” Képsor: a főszereplő családja körében látható. Másik katona mondja: „Engem ifúságomból ragadott ki a háború.” Képsor: ő és egy fiatal nő egy erdőben kergetőzik a fák között. A férfi utoléri a nőt, átkarolja és megcsókolja. A harmadik katona: „És engem az eke szarva mellől hoztak a vágóhídra.” Képsor: a férfi látható, amint lóval szánt egy falu határában.

Majd újra a három katonát láthatjuk, akikben felmerül a szökés, a dezertálás gondolata is, ám ekkor felrémlik a kivégzőosztag elé kerülés lehetősége: „Megszökni?... Akkor Lukachich kezére jutunk.” Majd egy kivégzés képei következnek.¹⁹⁶

Ezt követően visszatérünk a frontra, ahol elkezdődik a kegyetlen harc és csatajelenetek sora követi egymást. Égő házakat, rohamozó, majd eleső katonákat, sebesülteket, haldoklókat és halottakat láthatunk. A képsorokat tragikus hangvételű szövegek szakítják meg: „Gránátvetők zuhatagában kellett átrohanniuk.”; „És vas és tűz söpörte őket mezőn és városban.”; „Így halt meg 1 278 000 férfi és így rokkant meg 260 000.”; „Így vált 300 000 gyermek árvává és 15 000 asszony özvegyé.”

Majd a következő képeken Alattvaló János otthonát láthatjuk feleségével és gyermekeivel. Egyszer csak kopogtatnak, és a postás hozza a tragikus hírt közlő levelet, mely szerint Alattvaló János „királyához hűen” „hősi halált halt”. A feleség összeomlik és elájul.

A film készítői az utolsó inzertben a kisemberek veszteségeit bemutató mikroszintről átváltanak az országot – és talán szimbolikusan a világot – jelentő makroszintre, és egy erőteljes kapitalizmusellenes felhanggal zárják az alkotást: „... és így mentek tönkre milliárdok öfelsege a király nevében és a kapitalisták érdekében”. A záró képsorokban pedig – ezt alátámasztandó – a pusztulás képei jelennek meg romos épületek és lerombolt házak formájában. A film végén tehát nincs katarzis, nincs megnyugtató befejezés, csak az értelmetlen veszteségek nyomasztó érzése.

195 Az inzert a némafilmek esetében a két mozgókép közé elhelyezett szöveges állóképet jelenti.

196 Ez a jelenet azért különösen érdekes, mert az ábrázolásmód és az elrendezés kísértetiesen hasonlít Vértés Marcell „Lukacsics!” című ismert plakátjára. A filmben egy rácsos kapu előtt álló, elkeseredett arcú nő látható, két síró gyermekével. A börtönudvaron kivégzőosztag áll, mellettük egy kardjával tüzet vezénylő tiszt. Velük szemben a bekötött szemű elítélet, középen fehér reverendában pedig egy feszületet tartó pap látható. Arra nézve, hogy ez mennyire volt szándékos utalás a fentebb említett plakátra csak feltételezéseink lehetnek, de az ábrázolásmód hasonlósága – illetve, hogy a képsort megelőző inzertben is feltűnik Lukachich neve – nagyon valószínűvé teszi a film készítői részéről a tudatosságot. Vértés plakátjának adatai: Vértés Marcell: *Lukacsics!* 1918. (Budapest : Kultúra) OSZK PKT PKG.1918/PF/6/a

Ezzel összefüggésben azt is megállapíthatjuk, hogy a filmből teljesen hiányzott a személyes hősiesség megjelenítése. Ez egyébként általában a Tanácsköztársaság első világháborúval kapcsolatos propagandájára érvényes volt. Ennek oka abban keresendő, hogy – a kommün vezetői szerint – az imperialista célokért vívott világháború nem hősi esemény, hanem egy teljesen értelmetlen mészárlás volt, ahol a burzsoázia által félrevezetett proletárok gyilkolták egymást. Ebből következően a személyes bátorság, hősiesség, önfeláldozás is értelmetlen cselekedetek voltak, mivel csak a kapitalisták érdekeit szolgálták. Vagyis ebben a háborúban nem voltak hősök csak áldozatok.

A másik ilyen jellegű alkotás a „Jön az öcsém”¹⁹⁷ című némafilm volt. Ez Farkas Antal azonos című verse nyomán készült (ezért szokták versfilmként is említeni). A forgatókönyvet Siklósi Iván filmdramaturg írta, a rendező Kertész Mihály¹⁹⁸ volt. Ez a film művészileg is az adott időszak magasabb színvonalú alkotásai közé tartozik. A képi megjelenítés jól illeszkedett a vers hangulatához, melynek fő mondanivalója a világháború szörnyűségeiből, és a kapitalizmus bukásából megszülető világforradalom eljövetele volt. Az egyes jelenetek lényegében a felvillanó versszakok képi ábrázolásai voltak. A kezdő inzeremben a vers első verssorait olvashatjuk:

„Valami csoda készül, nagy csoda
Az ajtóm néha magától kitárul,
Csörög a szarka a házunk előtt...
Tán megjön az öcsém Szibériából.”

A film kezdőjelenében egy szegényes szobabelsőt láthatunk. Az asztalnál munkás kinézetű férfi ül és olvas. Mellette egy kisfiú játszik, a háttérben egy nő dolgozik a varrógépén. A ruhájuk kopottas, arcukon fáradt közöny. (Garai Erzsikönyvében úgy értelmezi ezt a jelenetet, hogy ők együtt egy család, azaz apa, anya és a gyermekük.¹⁹⁹ Azonban valószínűbbnek tartjuk, hogy a férfi inkább az anya sógora és a gyermek nagybátyja lehet, tehát a jelenetben a címszereplő fivér feleségét, gyermekét és bátyját – azaz egy csonkacsaládot – láthatunk. A vers szövege és a film későbbi jelenetei is erre utalnak: az anya csókkal üdvözlö a fivért, a zárójelenetben a kisfiút átölelő fivérhez simul hozzá, nem a bátyhoz.) A bejárat

197 *Jön az öcsém.* (némafilm) Rendező: Kertész Mihály, Gyártó: ismeretlen, Gyártási év: 1919. Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filmintézet

198 Kertész Mihálynak ez volt az utolsó Magyarországon forgatott filmje, mely után elhagyta az országot és elindult a világhírnév felé. Karrierje csúcsát a „Casablanca” című film jelentette, melyért 1944-ben megkapta a legjobb rendezőnek járó Oscar-díjat. Ekkor már Michael Curtiz-nek hívták.

199 Garai Erzsik: *A magyar film a Tanácsköztársaság idején.* Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum, Budapest, 1969. 251, 257.

ajtó hirtelen kitárul, a férfi reménykedő arccal felugrik és kisiet – mintha a változás szelét várná –, de nem lát semmit. Becsukja az ajtót, lemondóan legyint a kezével és visszaül az asztalhoz. A film szerkezete ez után is követi a vers felépítését:

„Ahol négy éve hallgat hófehéren
Onnan hazatér hangos-pirosan,
Vöröst lobogtat s az útja
Mérföldet lépő csizmákkal rohan...
Siess öcsém siess!”

Egy domb tetején megjelenik a piros zászlót lengető főszereplő, hősi pózban, elszánt arccal.

„Ma még ott van, estére már a Kárpát
Ormárol kürtől ide riadója.
Hajnalra talpra állanak a völgyek,
Délben fölugrik a nyugalmas róna:”

„S a délibáb vöröset játszik egyre,
Hogy a vén pásztor nézve nézi, ámul:
Mióta és, nem látott ily csudát –
Megjött az öcsém, meg Szibériából...
Siess öcsém siess!”

A címszereplőt láthatjuk, amint hevesen beszél, gesztikulál, és szavára az emberek futva megindulnak a dombról lefelé. A következő jelenetekben visszaugrunk a világháborúba:

„Mikor odament – mert odáig veté
A hatalomnak ólmos kancsukája
Szomorkodott, fehér volt, vérfolyását
Elnézegette, tán meg is csudálta:”

Katonák menetelnek, majd rohamoznak, néhányat eltalálnak és elesnek. A következő képen a főhőst látjuk, aki maga is megsebesült. Az arcára kiül a rémület, a világháborúban átélt szörnyűségek hatására már-már az őrület határán van. Háta mögött egy zászló leng, az előtérben füst gomolyog. Majd folytatódik a versszak:

„Szava alig volt, szeme lecsukódott...
Friss hó hullott rá, síri takaróul...
Ki hitte volna, hogy még talpra ugrik,
Ki hitte volna, hogy még kigyógyul?...
Siess öcsém, siess!”

A címszereplőt láthatjuk a hóban fekvé, sebesülten. Kissé felemelkedik meggyötört arc-
cal, majd visszazuhan a hóba. Eme jelenetek érdekessége, hogy a világháború borzalmait
nem nagy csatajelenetekben, hanem a főszerepet játszó színész – Beregi Oszkár – mimiká-
ján, arcjátékán keresztül érzékeltetik.

Ezt követően a címszereplőt egy sötét cellában láthatjuk újra. A sebesülése ugyan már
gyógyul, de a hadifogság lélekölő reménytelensége, és kilátástalansága tükröződik vissza
az arcán és a gesztusain. És ekkor következik a film kulcsjelenete. A világot sötétségbe és
pusztulásba taszító világháborúból, mintegy fénylő világosságként bontakozik ki a kom-
munizmus eszméje. Ezt fejezi ki a főszereplő előtt a sötét börtönfalon éles fehér színben
megjelenő „Világ proletárjai egyesüljete!” felirat.²⁰⁰ (3. melléklet) Ez a látomás ösztönzi őt
arra, hogy megszökjön és elinduljon hirdetni a megváltó eszmét.

„Hallod a hangját? Mint a mennydörgése!

Nézd a szemének mérges villanását!

Nézd csak a karja sziklákat gurít el –

És ezt az erőt tiporták gylázták?

Csak rajta hát, mutasd meg, hogy ki vagy!

Jártál elégszer gyáván óvakodva,

A lépésedtől dobbanjon a föld,

Sáros csizmával lépj az aranyokra...

Siess, öcsém, siess!”

A címszereplőt egy szikla tetején látjuk újra, amint egy letört faágra kitűz egy vörös zász-
lót. Újra visszatér a dombtetőn zászlót lengető jelenet, de most már a főhős köré – aki erő-
sen gesztikulálva magyaráz (agitál) – emberek gyűlnek, a vállukra emelik, majd éljenezve
elindulnak.

„Csókolja le mérföldes csizmáidról

Észak havát a forró déli nap.

Nyugatnak kincsét add asszonyodnak,

Kelet gyöngyével játsszék a fiad.”

200 Ez kísértetiesen emlékeztethet arra a bibliai történetre, mikor Bélszázár, az utolsó babilóni ki-
rály palotájának falán megjelent a “számba vétetett, megmértetett és szétosztatot” felirat, mely jóslat
a birodalom végét jelezte, hiszen Babilont még aznap éjszaka elfoglalta az újonnan felemelkedő Méd
birodalom hadserege. Persze lehet, hogy ez nem tudatos párhuzam volt, de mindenesetre figyelemre
méltó, hogy a kapitalizmust megdőnteni szándékozó kommunizmus eljövételének megjósására egy
ilyen ábrázolásmódot alkalmaztak.

A következő jelenetben visszatérünk a film elején látott szegényes munkáslakáshoz, és lakóihoz. A pozícionálás is ugyanaz. A férfi az asztalnál ül, a kisfiú mellette játszik, a nő a háttérben a varrógépen dolgozik. Az ajtó megint kivágódik, a férfi és a nő odafordul. Ekkor zászlóval a kezében, átszellemült arccal belép a hazatérő fivér. A bátyja és az asszony (felesége) csodálkozva nézik, majd odarohannak hozzá. A bátyját megöleli, a nőt csókkal fogadja, a gyermeket (kisfiát) felemeli és gyengéden magához szorítja. A következő képsorokon újra ezt az immár egyesült családot látjuk, de már egy szép – mondhatni nagypolgári – környezetben, elegáns ruhákban. (Talán ez szimbolikus utalás a kommunizmusra, mint mindenki számára jólétet teremtő rendszerre.) Az ablakon kinézve pedig a világháborúból hazatérő férfiakat látunk, akik vörös zászlók alatt hozzák magukkal a megváltó eszmét. A család lelkesen integet, és örömtől csillogó arccal tekintenek a szebb jövő felé. A film végső inzertje a vers utolsó versszakának záró sorai:

„Legyen tied mind, ami sohse volt még.
Te rongyos óriás, te koldus-árva!
Siess vörösre vált Szibériádból,
Siess vörösre vált Szibériádba!...
Siess, öcsém, siess!”

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a Tanácsköztársaság propagandistái a világháború – különböző aspektusokon keresztül megvalósuló – negatív ábrázolásával a bukott rendszer teljes elutasítását kívánták kifejezni, mely egyúttal – elképzelésük szerint – egy boldogabb és igazságosabb világ felépítésének a kezdetét is jelentette volna.

Függelék

1. melléklet

Krivoss Béla: *Az imperialista háború*
Érdekes Újság, 1919. máj 29. 8.

2. melléklet

Bokros Ferenc - Fejes Gyula:
1914-1918 Statisztika a háború szörnyű éveiből
Forrás: www.kepkonyvtar.hu

3. melléklet

Részlet a *Jön az öcsém* című filmből
Forrás: www.youtube.com

II.

TRAUMA ÉS VÁLSÁG

GAZDASÁG, TÁRSADALOM, MŰVELŐDÉS

RAKITA ESZTER

A vasúti kisajátítások hatásai a vecsési társadalomra (1845–1846)²⁰¹

Ebben a tanulmányban az 1845-ben és 1846-ban zajlott vasúti kisajátítási persorozatot fogom bemutatni a vecsési jobbágytársadalom szemszögéből. Az események sok szempontból jól illeszkednek doktori kutatási témámba, amelyben a modernizáció hatásait vizsgálom a parasztfalvak, különösképpen Vecsés vonatkozásában.

A modernizáció, kétségtelen előnyei mellett, sokszor negatív hatással is lehetett az emberek életére. A vasút Magyarországra érkezése a modernizációs folyamat előszelét jelentette a 19. század első felében. A magyarországi vasútépítések kezdete során a pályahálózat kialakításához – nemzetközileg elterjedt szokás szerint – az állam földeket sajátított ki a kijelölt vasútvonalak mentén. Ez természetesen a helyi földbirtokosok és jobbágyok érdekeibe ütközött, hiszen számukra sok esetben termőföldvesztéssel járt a dolog. Igaz, az elvett földekért az állam kárpótlást fizetett, de ennek összege általában nem fedezte a kieső termelést. Emellett az elvett, vagy megcsonkított földek művelése is problémássá vált azok feldaraboltsága és persze a vasúti töltés által jelentett akadály miatt. A jelenlegi kutatás célja a kisajátítások gazdasági–társadalmi hatásainak feltárása Vecsés lakosságának esetében. Ezzel a témával két okból is érdekes lehet foglalkozni.

Az egyik az, hogy a vasút nem csak a gyakorlatban, hanem szimbolikusan is a modernizáció jele. A régi rend társadalmá pedig – a kisajátítások révén – láthatóan rögtön negatív vonatkozásban találkozik a modernizációval. A másik ok pedig az, hogy a kisajátítás azon ritka alkalmak egyike volt, amikor a jobbágyok és a földesurak (akik általában egymással pereskedtek) ezúttal egy oldalon álltak az állammal szemben. Ez a tanulmány tehát ezen szempontok szerint próbálja megvizsgálni, hogy hogyan folyt a magyarországi vasútépítések kezdeti szakasza – társadalomtörténeti perspektívában.

Magyarországon elsőként 1846. június 1-jén nyílt hagyományos, gőzvontatású, közforgalmú vasútvonal, Pozsony és Nagyszombat között. Egyébként már ennél jóval korábban, 1827-ben is helyeztek üzembe vasutat az országban, azonban ez még úgynevezett lebegő lóvasút volt. Ez tulajdonképpen azt jelentette, hogy a kocsikat lovak vontatták egy fából készült, kötelekkel megerősített pályaszerkezeten.²⁰² Ez a vasút Pest és Kőbánya között, 7,5

201 A kutatás a TÁMOP-4.2.1.D-15/1/KONV-2015-0013 “Kutatás, Innováció, Együttműködések – Társadalmi innováció és kutatási hálózatok együttműködésének erősítése” című projekt keretein belül valósult meg.

202 Czére Béla: A vasút története. Corvina, Bp. 1989. 71.

km hosszú szakaszon közlekedett. Hamar kiderült viszont róla, hogy hiába olcsó, de mégsem kifizetődő. A pálya ugyanis nem bírta a terhelést, ezért alig egy évvel később, 1828. március 20-án fel is számolták.²⁰³

A magyarországi vasútépítést az 1836:XXV. törvénycikk szabályozta.²⁰⁴ Az 1832–1836-os országgyűlésen – javarészt Széchenyi István grófnak köszönhetően – fontos pont volt a vasútépítés ügye, aminek eredményeképpen hazánkban európai viszonylatban is igen hamar megszületett az azt szabályozó törvény. Ez volt az első úgynevezett kisajátítási törvény Magyarországon, amelyet még ugyanebben az évben, majd pedig 1840-ben továbbiak követtek. Az ebben a tanulmányban vizsgálni kívánt téma szempontjából nagyon fontos ennek a törvénynek a megszületése. Ennek nyomán indult el ugyanis a birtok-kisajátítások sorozata, amely az 1845 és 1850 közötti időszakban Vecsésen (és persze az ország több más településén is) zajlott. Ez egy 169 személyt érintő folyamat volt a településen, ami az akkoriban még túlnyomóan földművelésből élő lakosság egy része számára komoly megterhelést jelenthetett. Hogy ez a megterhelés mekkora lehetett, illetve milyen mértékig lehetett elég a kárpótlásként kapott összeg, arra próbálok ebben a tanulmányban megkeresni a válaszokat.

Röviden érdemes áttekinteni magát a kisajátítás intézményét általában, és röviden szólni a kisajátítási törvények magyarországi alkalmazásáról is. „*A kisajátítás (expropriatio) a magántulajdon kényszerű igénybevétele közcélra törvényes eljárásban és kártalanítás ellenében.*”²⁰⁵ Így határozza meg a fogalmat Ruzsoly József jogtörténész 1996-os tanulmányában. A szerző a definícióhoz azt is hozzáteszi, hogy a kisajátítás nem azonos a vagyonekbozással és a 20. századi szocializálással, tárgya pedig csak ingatlan, vagy ahhoz kapcsolódó jog lehet. Fontos még, hogy a kisajátított birtokot csak maga az állam, vagy közcélú munkát végző vállalat veheti használatba. Ezt a 12. századi Itáliából származó intézményt 1789-ben helyezte modern jogi keretek közé a francia parlament Montesquieu követelésére, a 19. századra kialakult gyakorlat szerint pedig vasút-, út- és erődépítések, majd városrendezés céljából alkalmazták. A kisajátítási törvénykezés a közjog és a magánjog határán helyezkedett el, mivel közigazgatási hatóságok rendelkeztek a végrehajtásáról, de a kárpótlási vitás kérdések a rendes, megyei törvényhatóságokra tartoztak.²⁰⁶

Ilyen törvények szabályozták nemcsak az első vasútépítéseket, de születtek hasonló rendelkezések például hidak, vagy a később aztán el nem készült Duna–Tisza csatornának építését megelőző folyamatok szabályozására is. Az 1840-es évektől folyamatos vitáknak volt kitéve az intézmény törvényesítése. A szabadságharc leverése után 1867-ig az Osztrák Pol-

203 Uo.: 74.

204 1836. évi XXV. törvénycikk az Ország köz-javát és kereskedését gyarapító magányos vállalatokról <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5170> (utolsó letöltés: 2015. 10. 29.)

205 Ruzsoly József: Kisajátítási törvények Magyarországon. In: Jogtudományi Közlöny, LI/4. (1996. április). 153.

206 Ruzsoly 1996. i. m. 153.

gári Törvénykönyv ide vonatkozó részei voltak érvényben, majd 1868-ban sikerült egy általános kisajátítási törvényt alkotni. Ezt több speciális kiegészítés követte, végül 1881-ben egy új, részletesebben kidolgozott, általános törvény²⁰⁷ lépett érvénybe, amely végül 1951-ig hatályban is maradt.²⁰⁸ Ezek a kisajátítási törvények a korszak legfejlettebbnek számító megoldásait vették át a francia és a német jogrendszerből, ezáltal pedig jelentős mértékben előre mozdították a magyarországi modernizáció és a polgárosodás ügyét.²⁰⁹

Az imént felvázolt törvénykezés első példája Magyarországon a már említett, a vasútépítések kezdetén született 1836:XXV. törvénycikk volt (egyébként a következő törvény, az 1836:XXVI-os épp a közismert Lánchíd építéséhez szükséges kisajátításokról rendelkezett). A vasútvonalak meghatározásánál a törvényalkotók célja az volt, hogy Pestről minél gyorsabban el lehessen jutni az ország kereskedelmi szempontból legfontosabb pontjaira. A törvény szövegében elsőként kijelölték azokat az útvonalakat, ahol a magyar vasúthálózat alapvető vonalainak húzódnia kellett. Ezután meghatározták a kivitelező társaságok jogköreit a kisajátításra vonatkozóan, majd a kárpótlás felőli szabályokat hozták meg.²¹⁰

A törvény harmadik paragrafusa úgy rendelkezett, hogy „*a vállalatok egész vonalába eső földek és épületek tulajdonosai kötelesek az e végre szükséges és egyedül ezen célra fordítandó helyet, tőkéletes és teljes mértékű kárpótlás mellett, általengedni...*”²¹¹ Ennek általánosan bevett módja az volt, hogy a vasúti társaság és a bizottmány megbízásából kiküldött becsűsök felmérték a földek értékét és megállapítottak egy kártérítési összeget. Természetesen Vecsés esetében is így jártak el.²¹² Az ekkor felajánlott összeggel sem az uradalom, sem az érintett jobbágyok nem voltak elégedettek, amint az a forrásokban meg is mutatkozik. A törvény értelmében a döntést a kisajátítási bíróságok mondták ki, fellebbezési kérelemmel pedig a vármegyei törvényszékek polgári ügyekkel foglalkozó üléseihez lehetett fordulni, ami természetesen általában be is következett. Ezen ügyek bővebb elemzése és a problémák vizsgálata a tanulmány második részében lesz részletezve.

A Pest–Szolnok vonalat a Pest–Debrecen vasút részeként (és mellesleg Magyarország történetének harmadik gőzvontatású vasútvonalaként) 1847-ben adták át a forgalomnak, ezen a szakaszon található Vecsés is. A tényleges kereskedelmi forgalom 1847. szeptember 1-jén indult meg. A következő térképvázlat az 1857-ig elkészült magyarországi vasúthálózatot mutatja. Ezen már látható a Pest–Szolnok vonal.

207 Ez az 1881. évi XLI. törvénycikk volt.

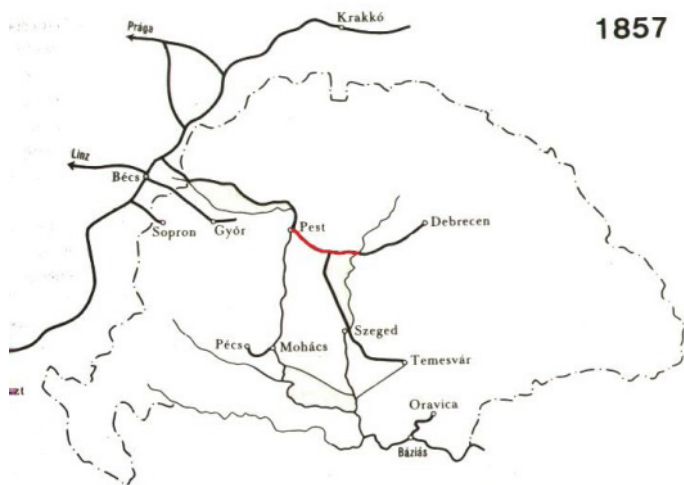
208 Ruszoly 1996. i. m. 155.

209 Ruszoly 1996. i. m. 161.

210 1836. évi XXV. törvénycikk, i. m.

211 1836. évi XXV. törvénycikk, i. m.

212 Müller Veronika: Vecsés újjátelepítése és reformkori fejlődése. In: Vecsés története. Szerk.: Lakatos Ernő. Vecsés, 1986. 83.

1. térkép: Magyarország 1857-ig elkészült vasútjai²¹³

A térképen pirossal kiemelve látható a szóban forgó vasútvonal. Vecsés ezen a vonalon, Pest délkeleti kapujaként helyezkedett el.²¹⁴ A vasútvonal rövid időn belül rendkívül kedvező hatást gyakorolt Vecsés gazdasági életére, a településfejlesztésre és a községszerkezet alakulására is. 1877-re már postahivatala, távírdája és vasútállomása is volt a községnek.²¹⁵ A kereskedelem fellendült, a Vecsést átszelő Pest–Szolnok vasútvonal már az önkényuralmi időszak alatt is, de a kiegyezés után méginkább fellendítette a gazdaságot. Ennek is köszönhető volt, hogy kereskedelmi szempontból kiválóan ki tudta használni a leendő főváros közelségét. A fejlődő Budapest piacain a századfordulóra már nagy hírnévre tett szert a vecsési konyhakertész, különösképpen a káposzta.²¹⁶

A vasútvonal kiépítése során, 1845-ben Vecsés határának ügyében is összeült az úgynevezett Vasúti Kisajátítási Bizottmány. Az üléseken a település részéről jelen volt a jegyző, a bíró, a törvénybíró és egy öt tagot számláló esküdtszék. A gödöllői uradalom részéről az uradalom igazgatója, inspektora és mérnöke vett részt a tárgyalásokban. A vasúttársaság pedig az igazgató főmérnökét, egy osztálymérnököt, két társasági meghatalmazott ügyvé-

213 Az eredeti térkép helye: Horváth Ferenc: A magyar vasút építési és fenntartási szervezetének története, 1827–2004. MÁV, Bp. 2005.

214 Major Jenő: Vecsés és környékének természeti földrajza. In: Vecsés 1986. i. m. 19.

215 Müller 1986. i. m. 108.

216 Sin Edit: Vecsés a főváros vonzásában 1900–1944. In: Lakatos (szerk.) 1986. 136.

det és ezeknek egy segédjét delegálta az ülésekre.²¹⁷ Ezeken az üléseken részletesen, pontról pontra megvitatásra került a kisajátítási ügy, a felek bemutatták a felmérések eredményeit, a vecsési küldöttek panaszokkal éltek, amelyekre a társaság benyújtotta válaszait.

A tanulmány további részében a jegyzőkönyvek és a csatolt iratok alapján a kisajátítási folyamat vitáival foglalkozom, illetve néhány példával próbálom illusztrálni, hogy milyen problémákkal kellett szembenéznie a vecsési jobbágyoknak (és persze az uradalomnak). Ehhez néhány táblázatban bemutatom az érintett személyeket, és a tőlük elvett földmennyiséget összevetem az 1841–1844-es évek során készült telekkönyvi/földkönyvi adatokkal.²¹⁸ Emellett idézek néhány panaszlevélből is, majd a kárpótlási tárgyalások eredményeit ismertetem.

A szóban forgó kisajátított terület összesen 48 hold 304 négyszögölt tett ki, amelyen a bizottmány a szántók „silányságára” és a gyakori gyér termésre hivatkozva próbálta minél lejjebb alkudni a kártérítés összegét. Holott ez a terület nagyrészt a halomi pusztá nevé dűlőn helyezkedett el, ahol igen jó minőségű földek voltak. Ezt a becüsü vizsgálat is alátámasztotta.²¹⁹ A kisajátítandó területek között volt még egy majorsági tábla is, ami pedig egyenesen Vecsés legjobb földje volt. Ez azonban a társaság állítása szerint csak burgonya-termelésre volt alkalmas és azt is legtöbbször belepte a homok. A gödöllői (a forrásokban Grassalkovich-nak nevezett) uradalom ebben a kérdésben a község védelmére kelt.²²⁰

Mivel a falu jobbágy lakói önállóan nem számítottak jogi személynek, így peres ügyben nem volt jogi képviselőjük. II. József jobbágyrendeletének 1787-es kiegészítése szerint a parasztok képviselőjének ellátása az állami ügyvédek kötelessége volt.²²¹ Ez eredetileg a földesurakkal szembeni védelmet jelentette, itt azonban már egy állami szervvel szembeni perről volt szó. Emiatt az uradalom segítségével pártfogó ügyvédek jelöltek ki számukra. Ez az ügyvéd Egressy G. Sámuel pest megyei táblabíró, „főügyvéd” volt.²²² Egressy életéről és tevékenységéről sajnos nagyon kevés adat áll rendelkezésre. Valószínűsíthetően azonos

217 MNL PML IV. 3-f. 2. A Vasúti Kisajátítási Bizottmány iratai 1844–1848. Pest–Debrecen vonal iratai. Vecsés.

218 MNL PML IV. 165/c. 246–247. kötet: Vecsés telekkönyve 1841, és földkönyve 1844.

219 Müller 1986. i. m. 71.

220 Az iratokban több helyen „Grassalkovich herceg” van megnevezve földesúrként. Ugyanakkor közismert tény, hogy Grassalkovich Antal főispán 1841-ben utód nélkül halt meg, így a gödöllői és hatvani uradalom előbb unokaöccséhez, Viczay Mihályhoz került, aki aztán 1850-ben eladta báró Sina György bécsi bankárnak. A tanulmányban tárgyalt események idején, 1845–46-ban tehát még a Grassalkovich-uradalom elnevezés lehetett érvényes, még ha maga a herceg már nem is élt, az uradalom pedig kikerült a család tulajdonából.

221 Magyar Katolikus Lexikon, „jobbágyrendelet” szócikk. <http://lexikon.katolikus.hu/J/job%C3%A1gyrendelet.html> (utolsó letöltés: 2015. 10. 30.)

222 MNL PML IV. 3-f. 2.

lehet azzal az Egressy Samu nevű főügyvéddel, aki 1848 augusztusában Kossuth Lajostól kapott megbízást arra, hogy segítsen Szalay László kormánybiztosnak szabadcsapatot szervezni a Hajdúkerületben. Ez a megbízatása azonban csak szeptember 12-ig tartott.²²³

A kijelölt uradalmi pártfogó ügyvéd vitába szállt a Kisajátítási Bizottsággal, hogy a felajánlott kártérítési összeget vizsgálja felül, mert az semmiképpen sem elég a veszteségek fedezésére. A jegyzőkönyvekhez csatolt egyik levélben például úgy érvelt, hogy még ha igaz is lenne, hogy csak burgonyát lehet a földön termelni, akkor sem lenne elég a felajánlott összeg. A homokos burgonyát illetően megjegyzi, hogy még „*a társaság és Ügyvéde is látott szóba lévő homokos földekben sok szép tiszta búzát*”,²²⁴ tehát az állítás egyáltalán nem állja meg a helyét. Az itt említett jogász Simon Florian főügyvéd, aki a korszakban szintén Pest-Pilis-Solt vármegye általi ügyvédei közé tartozott, ő képviselte a vasúttársaságot.²²⁵ Róla sajnos még Egressynél is kevesebb adat ismert, egyetlen említése gróf Batthyány Kázmér 1846-os levelében található, amelyben leírja, hogy „T. K. F. ügyvéd Simon Florian” úrtól kért jogi tanácsot.²²⁶

Alázatos levelekben panaszkodtak a jobbágyok is, legfőképpen a pártfogó ügyvédnek, hogy képviselje ügyüket a társasággal szemben. A legtöbb panaszlevél a kisajátítandó területek helytelen kijelölésével, a munkálatok során okozott károkkal, illetve az alacsony, vagy teljesen elmaradt kárpótlásokkal kapcsolatos. Az egyik panasz szerint például a vasúttársaság kárt okozott azzal, hogy a földjeiken lévő kukoricát kivágta az előmunkálatok során. Ráadásul a pályakiszélesítési munkát a jobbágyok eszközeinek igénybevételével végezték, amiért a napi béreket nem fizették ki. A vasúttársaság ügyvédje ezeket a panaszokat mind visszautasította. A kukoricában keletkezett károk kifizetését azzal hárította el, hogy a vecsési előljárók nem nyújtották be időben a panaszigényüket. A bérek kifizetéséről pedig azt írja, hogy a társaság kifizette a jegyzőt és a bírót, a törvény szerint pedig másokat „*díjjazni nem köteles*”.²²⁷ Tehát ne is próbálkozzanak tovább hasonló panaszok benyújtásával. Ebből az is látható, hogy az ügyvédi érvelés már 1846-ban is a maihoz hasonló módon működött.

Egy más jellegű problémát vázol fel Vermes Mihály uradalmi ügyvéd 1845. szeptemberi levelében. Vermesről annyit lehet tudni, hogy nemesi családból származott és Bartal Jánossal ketten látták el a gödöllői uradalom jogi képviseletét.²²⁸ Az ügyvéd a kárpótlási összeg

223 *Nyakas Miklós*: Sillye Gábor kormánybiztos tevékenysége és a hajdúvárosok önvédelmi harca 1848-ban és 1849-ben. Hajdúsági Múzeum és Polgármesteri Hivatal, Hajdúböszörmény, 1999. 29. Egressy Samuról egyébként érdekesség, hogy a neve („*Egressy Samu, ki Pest megyei főügyvéd volt*”) említésre kerül az Erdélyi János válogatott művei című kötetben, Erdélyi naplójegyzeteiben, ahol kiderül róla, hogy több zenei szerzeménye is megjelent nyomtatásban. Lukácsy Sándor (szerk.): Erdélyi János válogatott művei. Szépirodalmi, Bp. 1961. <http://mek.oszk.hu/04900/04939/04939.htm#50> (utolsó letöltés: 2015. 12. 01.)

224 MNL PML IV. 3-f. 2.

225 MNL PML IV. 3-f. 2.

226 *Füzes Miklós*: Dokumentumok gróf Batthyány Kázmér közéleti tevékenységéről. BML, Pécs. 2006. 49–50.

227 MNL PML IV. 3-f. 2.

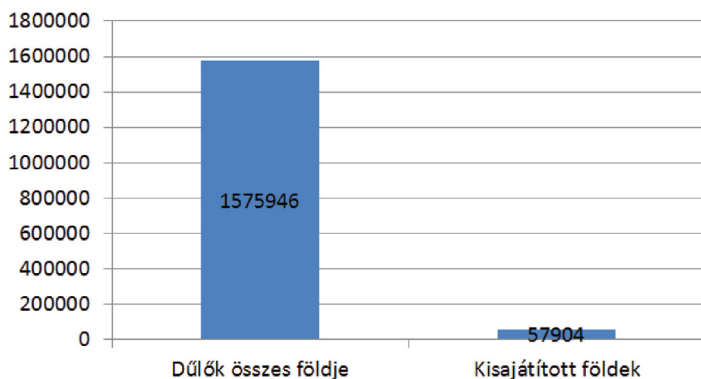
228 G. Merva Mária–Horváth Lajos (szerk.): Gödöllő története I. A kezdetektől 1867-ig. Gödöllő. 2007. 183.

felemelését kéri a kisajátítási bíróságtól a lőrinci határban található úrbéres földekre vonatkozóan. Arra hivatkozik, hogy ezek a földek „nem egy vagy két hanem az egész Jobbágság között apróbb darabokban felosztva” vannak, amelyek ha „jobban szét darabolatnak, így a' művelés, trágyázás messzebb való kerülésének által kétszer háromszor is több fáradságába és munkájába kerül a' szegény Jobbágnak, sok idő veszteséggel”.²²⁹ Tehát a földek szétdarabolása technikailag is problémát okozott, hiszen például a szántást a vasúti töltés által kettévágott földeken ugyanúgy el kellett végezni, mint azelőtt.

Még erősebben fogalmaz a pártfogó ügyvéd, Egressy Sámuel ebben a kérdésben. Azt írja az ügyben, hogy „bár mint szeretne is a' társaság ügyvéde (...) vitatott ugar által mulasztott haszon felett tréfálódzni, tegye kezét szívére, 's magát a' (...) tengődő jobbágy helyzetébe gondolván, vallja meg, miért hagyná magát földének bár legesekélyebb részecskéjétől, azért megfosztatni, hogy jövőre, még ketté szelt föld művelésében is egy új kényúr, a' társaság önkényeskedéseinek legyen folyamatosan kitéve.”²³⁰ Ez az idézett mondat igen szemléletesen illusztrálja, hogy a jobbágyok számára mit is jelentett valójában, a hétköznapiakban a kisajátítás.

Több problémás kérdés is volt még, mint például az, hogy az elvett földeken a szántás és a vetés költségét nem akarta kifizetni a társaság. A kisajátítások kárpótlásaira pedig még 5% kamat is járt volna, amit szintén meg akartak spórolni a kivitelezők. Az iméntiek persze csak példái a jogi vitáknak, de arra talán alkalmasak, hogy lássuk, hogyan érinthette a község jobbágyait a vasút megjelenése.

Érdeemes foglalkozni a kisajátított területekkel és a kárpótlási összegekkel, hiszen ezek jelentették a fő problémát az események során. Az alább látható diagram az érintett jobbágyoktól kisajátított földeket mutatja.

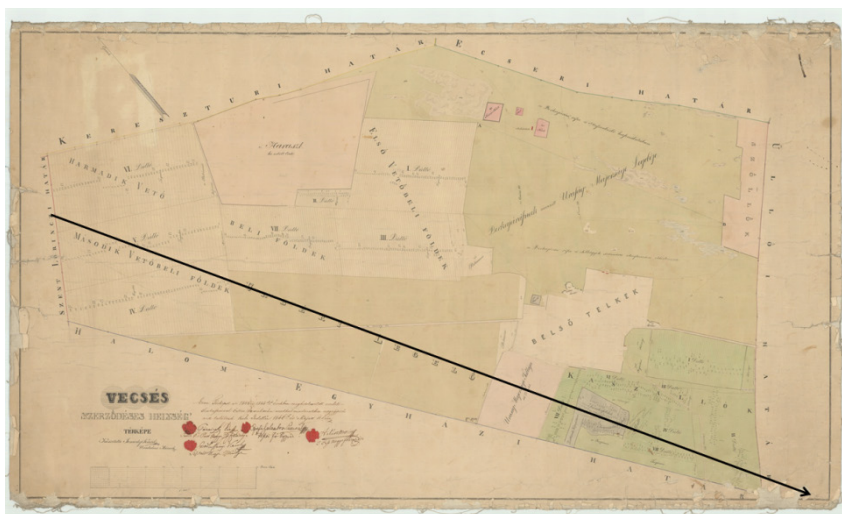
1. ábra: A dűlőkön lévő szántók és a kisajátított földek aránya (négyzetögl)

229 MNL PML IV. 3-f. 2.

230 MNL PML IV. 3-f. 2.

Ahogy a diagramon is látszik, a kisajátított földterület az érintett dűlőkön lévő összes földbirtokhoz képest nem tűnik kiemelkedő mennyiségűnek. A számítás alapját az 1841-es telekkönyvben szereplő jobbágyok földjeinek összege adta. Bár maga a kisajátított szántóterület nem kifejezetten nagy (nem éri el a 60 ezer négyszögölt), mégis – a már tárgyalt okok miatt – nagy érvágást jelentett a jobbágyok számára az elvesztésük.

Ezek a földek az úgynevezett halomi pusztán (mely a nevét a szomszédos Halomegyházáról kapta), a Szentlőrinc és Vecsés közötti határvonalon helyezkedtek el. Az itteni dűlőkön lévő földek művelési águkat tekintve szántók voltak. Az érintett dűlők a IV-es V-ös és VI-os számúak lehettek. Ezek elhelyezkedése az alábbi térképen látható.²³¹

2. térkép: A vasút átszeli Vecsés határát

A térképen a források leírásai alapján megpróbáltam hozzávetőlegesen bejelölni azt a vonalat, amely mentén a vasút átszelte a vecsési jobbágyok földjeit. Látható rajta, hogy a három dűlőn kívül (amely valószínűleg azonos azzal a területtel, amit a korszakban Halomi pusztá névvel illettek) a legelőkön, a korábban is említett majorsági táblán, és az igen értékes kender- és káposztaföldek egy kis részén is áthalad.

A halomi pusztán történt kisajátítások a forrásokban talált táblázatok szerint 405 kisebb-nagyobb földdarabot érintettek. Ezek összesen 169 személy között oszlottak meg. A rengeteg adat között ott található a kisajátított földmennyiségek négyszögöltben meg-

231 MNL PMU 052. Vecsés szerződéses helység térképe, 1846.

adva és a becsült kártérítési összegek is. Szerepelnek a vetéstípusok (búza, árpa, rozs) és a kamatok összegei is. Ez azért is hasznos forrás, mert értékes adatokkal szolgál többek között a terméshozamra nézve is. Jelenleg a kutatás szempontjából viszont egyelőre csak a kisajátított föld mértéke a releváns.

Az 1841-es telekkönyv adatai alapján tudjuk, hogy a település szerződéses jobbágycsaládjai mekkora szántóterületekkel rendelkeztek. Az ő adataikat össze lehet vetni a kisajátítási iratok táblázataival. Ebből láthatóvá válnak az elvett földek arányai. A zsellérekkel már nehezebb ezt elvégezni, mivel a telekkönyv csak a házhelyeik méretét tartalmazza, tehát nem tudunk hasonló összevetést készíteni. Az úrbéri peres iratok között van még egy 1847-es úrbéri táblázat, amely alkalmas lenne az összevetésre.²³² Ezzel a forrással azonban az a probléma, hogy pontos másolata az 1841-es telekkönyvnek, tehát nem lehet kimutatni belőle a változásokat.

A telekkönyv és a kisajátítási táblázatok összesítése a következő táblázatban látható. Az itt szereplő jobbágycsaládok azok, akikről mind a telekkönyvben, mind pedig a kisajátítási táblázatokban található adat. A szántók mérete négyzetméterben van megjelölve.

Jobbágy neve	Összes szántó	Kisajátított szántó ²³³	%	Jobbágy neve	Összes szántó	Kisajátított szántó	%
Berger József	31300,3	595	1,90	Liebe Márton	31292	533	1,70
Dein Mihály	31248	896	2,87	Liebe Mátyás	31266	926	2,96
Eisen Mihály	31298	174	0,56	Manger János	31281	413	1,32
Frühwirth József	31239	889	2,85	Manger József	31274	871	2,79
Geringer Mihály	31278	551	1,76	Osztertag János	31242	550	1,76
Kelner Péter	24898	157	0,63	Pfeffer Ferencz	31347	462	1,47
Kelner Tamás	37676	1175	3,12	Pohl János	31236	158	0,51
Khun József	31302	576	1,84	Pröbstl Ferencz	31293	606	1,94
Kirchner Mihály	31262	231	0,74	Purscht Mátyás	31289	233	0,74
Krausz Ádám	6396	358	5,60	Scheiling Mátyás	5200	635	12,21
Krauz András	24843	911	3,67	Schwab Gáspár	31276	453	1,45
Kreis Jakab	31242	429	1,37	Stiller Mihály	31292	1013	3,24
Lee Mátyás	31241	930	2,98	Strohmayr Gáspár	31286	281	0,90
Leimeter Ádám	20834	215	1,03	Szapper Ferencz	31277	883	2,82
Leimeter Márton	31293	284	0,91	Tagscherer József	31236	180	0,58
Liebe Ádám	31248	496	1,59	Wirth József	31273	320	1,02
Liebe János	31255	330	1,06				

1. táblázat: A kisajátításban érintett szerződéses jobbágycsaládok birtokadatai (négyzetméterben)

232 MNL PML IV. 165/a. 83. A vecsési úrbéri perek iratai 1768–1867.

233 A kisajátított földek méretére és a kárpótlási összegekre vonatkozó adatok az MNL PML IV. 3-f. 2. iratcsomóban található táblázatokból kerültek gyűjtésre. További hivatkozás ezekre nem szükséges.

Látható, hogy a teljes szántóhoz képest a szerződéses jobbágyoktól elvett terület szinte elenyésző. Nem ebben mérhető tehát a kisajátítások valódi problémája. A sorokat egyenként megvizsgálva szembetűnik, hogy alig akadnak olyan esetek, ahol a kisajátított szántó aránya meghaladta az 5%-ot. Az egyedüli jelentősebb veszteség Scheiling Mátyást érte. Az ő 5200 négyszögölt kitevő szántójából 635 négyszögölt sajátított ki, ami az összes terület 12,21%-a. Az ő számára tényleges probléma lehetett az eset, de a forrásokból sajnos nem derül ki, hogy volt-e más bevételi forrása, például értett-e valamilyen kézműves foglalkozáshoz. Az 1847-es úrbéri tabella sajnos nem segít a kérdés feltárásában, a már említett okok miatt.

Az alábbi táblázatban a szóban forgó szerződéses jobbágyok megítélt kárpótlási összegei olvashatók név szerinti bontásban. Hozzá kell tenni, hogy az itt szereplő összegek tartalmazták a mag árát és a kamatokat is, amelyeket, mint korábban említettem, a vasúttársaság nem szándékozott megfizetni – ami számos vitához vezetett.

Jobbágy neve	Pengőforint	Krajcár	Jobbágy neve	Pengőforint	Krajcár
Berger József	80	128,5	Liebe Márton	92	164,6
Dein Mihál	12	123	Liebe Mátyás	73	106,2
Eisen Mihály	60	63,1	Manger János	65	84,4
Frühwirth József	89	83	Manger József	53	183,9
Geringer Mihály	70	81,5	Osztertag János	32	91,6
Kelner Péter	14	57,3	Pfeffer Ferencz	25	175,6
Kelner Tamás	72	150,3	Pohl János	22	122,4
Khun József	51	121,3	Pröbsztl Ferencz	43	73,6
Kirchner Mihály	14	33,9	Purscht Mátyás	28	10,9
Krausz Ádám	37	82,7	Scheiling Mátyás	37	97,8
Krauz András	51	83,1	Schwab Gáspár	39	82
Kreisz Jakab	21	75,7	Stiller Mihály	52	164,9
Lee Mátyás	46	79,8	Strohmayer Gáspár	8	81,2
Leimeter Ádám	37	76,2	Szapper Ferencz	39	107,7
Leimeter Márton	17	21,7	Tagscherer József	5	96,7
Liebe Ádám	32	76,2	Wirth József	23	81,4
Liebe János	57	38,4			

2. táblázat: A kárpótlási összegek megoszlása a szerződéses jobbágyok között

A táblázatban látható, hogy a legmagasabb becsült kárpótlási összeg Liebe Mártont illette és 92 forintot, valamint 164,6 krajcárt tett ki. A legalacsonyabb, mindössze 5 forint és 96,7 krajcár Tagscherer Józsefnek járt. Az 1. táblázatban látható, hogy Tagscherertől mindössze 180 négyszögölt területet sajátított ki, ami a szántóinak mindössze 0,58%-át

jelentette. Ez majdnem a legkisebb az elvett földek közül, így érthető az alacsony összeg. Figyelmet érdemel viszont az, hogy a Liebe Mártontól kisajátított föld ennél arányaiban nem sokkal volt nagyobb, mindössze 533 négyszögöl. Ehhez képest aránytalanak tűnik az, hogy ő kapta a legmagasabb kárpótlási összeget. Különösen szembeűnő ez az adat akkor, ha figyelembe vesszük, hogy Liebe a szántójának mindössze 1,70%-át veszítette el.

A legnagyobb arányú veszteséget elkönyvelő Scheiling Mátyás viszont meglehetősen szerény összeget kapott: 37 pengőforintot és 97,8 krajcárt. Az ellentmondás nyitja minden valószínűség szerint az adott telkek fekvése és minősége. Ahhoz, hogy ezek az összegek értelmet nyerjenek, figyelembe kell venni, hogy ebben az időszakban egy hold szántóföld becsült értéke 87 ezüstforint volt, és ekkora terület szántása és maggal való bevetése 5 forintba került.²³⁴ Egy holdat a korabeli szokás szerint 1200–1600 négyszögöllel²³⁵ számítva még érdekesebbé válnak az adatsorok.

Csak néhány példát kiragadva, Frühwirth Józsefnek több mint 89 forint kártérítést becsültek, holott a tőle kisajátított föld mérete mindössze 889 négyszögöl volt. Még érdekesebb viszont Eisen Mihály esete, akitől a legkisebb méretű szántót vették el. A kisajátított területe 174 négyszögöl volt, ezért viszont a részére kiszámított összeg a 60 forintot is meghaladta. Ugyanakkor Kelner Tamás, akitől a legnagyobb területet (majdnem egy holdat), 1175 négyszögölt vettek el, aránytalanul kicsivel kapott többet. A számára becsült kártérítés 72 forint és 150,3 krajcár volt.

A táblázatok böngészése közben több hasonló kérdés is felmerülhet még, ezek megválaszolására a korabeli gazdasági viszonyok további kutatása lenne szükséges, ami azonban már meghaladja ennek a tanulmánynak a lehetőségeit. Annyi azonban így is kitűnik, hogy ha a kárpótlási összegekből levonjuk a mag árát és az 5%-os kamatot, akkor a legtöbb esetben érthetővé válnak a parasztok panaszaik, hiszen többségüknek épphogy a földjei árát megtérítették, de jobbára még azt sem. Ha ezek mellett figyelembe vesszük még azt is, hogy ez a terület a község legjobb minőségű termőföldjén található, ezek az összegek méginkább kevésnek tűnnek.

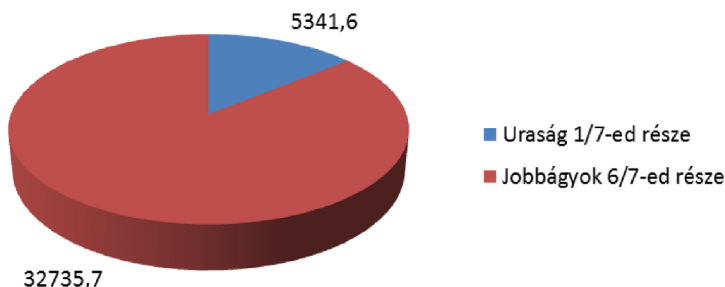
A szerződéses jobbágyok többségét azonban, mint látható volt, nem érte súlyos kár. Viszont más lehetett a helyzet a zsellérek esetében, akikről, mint már említettem, sajnos ilyen jellegű adatsorok nem állnak rendelkezésre. További kutatási feladat lesz a zsellérek helyzetének vizsgálata, mert rájuk gazdaságilag is sokkal nagyobb terheket róhatott a kisajátítás. Nem csak a kisajátított földek jelentették azonban a problémát. Láthattuk, hogy a vasúttársaság nem volt hajlandó kifizetni a jobbágyoknak a vetőmag és a szántás árát (ami pedig az uradalom szerint járt volna), ez pedig a zsellérek számára igencsak komoly veszteséget jelentett. Nekik lehetett ez valódi csapás, mivel eredetileg is sokkal kisebb területekkel rendelkeztek a szerződéses jobbágyoknál. Ez is csak növelte tehát a lakosság felháborodását.

234 MNL PML IV. 3-f. 2.

235 <http://mek.oszk.hu/00000/00056/html/184.htm> (utolsó letöltés: 2015. 10. 30.)

A kisajátítások leginkább szántóföldekre vonatkoztak, de fontos még megemlíteni, hogy a vecsési kavicsbánya kisajátítása során is tetemes kár keletkezett a jobbágyi földekben. Az erről született jelentés szintén sok érdekes adatot tartalmaz.

A forrásban összesen 241 rekord található, amelyek a munkálatok során keletkezett költségeket és azok kamatait mutatják. Ebben a kérdésben összesen 165 személy volt érintett, tehát közöttük oszlottak meg a költségek. Köztük volt a kántor, a jegyző és a falu plébánosa is. A megítélt kártérítés összege a jobbágyok és a földesúr között a diagramon látható arányban oszlott meg.

2. ábra: A kavicsbányák kisajátítása során keletkezett károk miatt fizetett kárpótlási összegek (pengőforint)

A teljes összeg 38 077 forint és 3 krajcár volt. Ennek a pénznek, amint a diagram is mutatja, 1/7-ed része 5 341 forint és 6 krajcár volt. Ez illette a Grassalkovich-uradalmat. Az összeg 6/7-ed része, azaz 32 735 forint és 7 krajcár pedig az érintett 165 személy között oszlott meg. A legnagyobb összeget, 5 forintot és 27,6 krajcárt egy Prebstl Konrád nevű jobbágy kapta, a legkisebbet, mindössze 2,1 pengőt Wirth Ferdinándnak utalták ki. Az alábbi rövid táblázat az egy forintnál nagyobb kárpótlási összegeket mutatja.

Érték	Előfordulás
1–2 Ft között	94
2–3 Ft között	47
3–4 Ft között	3
5 Ft fölött	1
Összesen	145

4. táblázat: Az egy pengőforint feletti kárpótlási összegek a kavicsbánya esetében

A táblázatból látható, hogy összesen 145 esetben ítétek meg egy forintnál magasabb összeget. Ebből 94-szer 1 és 2 forint között, 47-szer pedig 2 és 3 között. Három esetben kaptak 3 és 4 forint között, és mindössze egy kiemelkedő, 5 papírforintnál magasabb összeg szerepel. 4 és 5 forint közötti összeg nem volt. A többi 96 káresetben kevesebb, mint egy forint volt a kártérítés összege.

A forrásokban lévő táblázatok átvizsgálása és a részletesebb elemzések elvégzése után összegzésként elmondható, hogy a vecsési jobbágyság ugyan megszenvedték a kisajátítási procedúrát, de helyrehozhatatlan káraik (legalábbis a szerződéseseknek) nem keletkeztek miatta. Áttekintve a kisajátított földek megoszlását és az eredményeket részletesen összevetve az 1841-es telekkönyvvel és az 1844-es földkönyvvel kiderül, hogy a szerződéses jobbágyság viszonylag sok földdel rendelkeztek, ezek között pedig nem csak szántók, de kertek, szőlők, rétek és nádasok is voltak. Ebben a tanulmányban mindezek részletezése és az adatok név szerinti bontása nem volt célom. Annyit azonban talán így is sikerült érzékeltetnem, hogy a modern világ megjelenése a falu határában eleinte szinte csak kellemetlenséget okozott a lakosságnak.

Láthattuk, hogy a modernizáció eleinte negatív hatásként érte a paraszti mikrotársadalmat. A polgárosodás útján épp csak elindult Magyarországon talán a vasúti kisajátítás lehetett az első példa arra, hogy a „régiben” társadalma az új típusú bürokráciával találta magát szembe. Ez talán Vecsés példáján is láthatóvá vált. Az emberek nem látták át a rendszert, nem értették, miért nem annyi pénzt kapnak, amennyi járt volna nekik és szembeütköztek azzal, hogy a hivatalok különböző indokokra hivatkozva nem hajlandók kifizetni a káraikat. Az ilyen, modernizációval kapcsolatos nehézségek miatt sokan érezhették úgy, hogy a „régiben”, amikor még elég volt a földesúrral meggyezniük, jobb volt, mert más nem zaklatta őket. A szaporodó és egyre bonyolultabbnak tűnő problémák miatt a 19. századi paraszti társadalom nehezen tudta felvenni az „új rend” ritmusát és lassan háttérbe is szorult. Ennek is köszönhető, hogy számos korábbi parasztfalu, köztük Vecsés foglalkozásszerkezete is gyökeresen átalakult, ami a település funkcióváltásához vezetett. Ez azonban máris egy másik tanulmány témája.

A filoxéra nevű eloszkodót elsőként az Amerikai Egyesült Államokban, New York államban írták le 1854-ben. A szőlőgyökérre telepedve, a nedv-elszívásnak köszönhetően a tőke lassan elhal, majd a kártevő áttelepszik egy másik tőkére. Ilyen módon a fertőzés körkörösén terjed, közben pedig szüznemzéssel szaporodva gyors ütemben növekszik a szőlőgyökértetvek száma is. Két fajtája, a gyökérlakó és a levélgubacs-lakó közül Európában az előbbi terjedt el. A magyarországi és európai kötött talaj különösen kedvező feltételeket teremtett a filoxéra számára a nagy számban való szaporodásra.²³⁶

AMBRUS LÁSZLÓ

Filoxéravész a bükkaljai borvidéken²³⁶

Ebben a rövid tanulmányban a 19. század egyik legnagyobb természeti–gazdasági katasztrófájának, a filoxéra vésznek a hatásaival foglalkozom Magyarországon, azon belül is a Bükkalja térségének vonatkozásában. Ez a projekt egy, már régebb óta tartó kutatás részeként folyt, aminek egy szeletét kívánom az itt rendelkezésre álló terjedelemben bemutatni. Az események megértéséhez beszélni kell röviden a filoxéráról és annak elterjedéséről, a bükkaljai borvidék múltjáról és jelenéről, és persze arról is, hogy mit is jelentett számokban a magyar bortermelők számára ez a valóban válságos és traumatikus helyzet.

A filoxéravész 1865-ben jelent meg Európában, elsőként Franciaországban. A kártevő által okozott katasztrófa óriási volt, 30 év leforgása alatt az európai szőlővidékek mintegy kétharmadát tette tönkre. Az eredetileg Észak-Amerikában honos filoxéra (*phylloxera vastatrix*), más néven szőlőgyökértetű, a levéltetvek családjába tartozó rovar. Ez a rendkívül gyorsan szaporodó, a szőlő legveszedelmesebb kártevőjeként számon tartott rovar teljesen elszívja a nedvességet a szőlőtőkék gyökerétől, minek következtében a tőke fejlődése visszaesik, majd alig néhány éven belül teljes pusztulása is bekövetkezik.

Filoxerák:

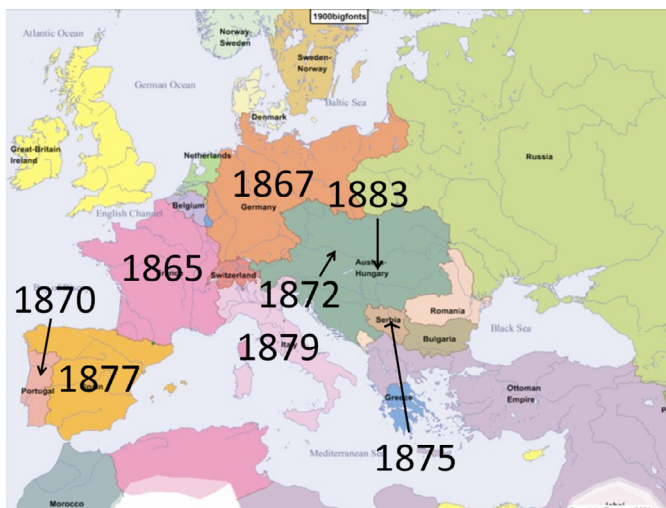
135

²³⁶ Jelen kutatás a TÁMOP-4.2.1.D-15/1/KONV-2015-0013 “Kutatás, Innováció, Együttműködések – Társadalmi innováció és kutatási hálózatok együttműködésének erősítése” című projekt keretein belül valósult meg.

²³⁷ Kozári József: Adalékok a filoxéra-pusztításnak Eger város gazdaságára gyakorolt hatásához. HSM TFK Tudományos Közlemények. 1982. 134.

A filoxéra nevű élősködőt elsőként az Amerikai Egyesült Államokban, New York államban írták le 1854-ben. A szőlőgyökérré telepedve, a nedv-elszívásnak köszönhetően a tőke lassan elhal, majd a kártevő áttelepszik egy másik tőkére. Ilyen módon a fertőzés körkörösen terjed, közben pedig szűznemzéssel szaporodva gyors ütemben növekszik a szőlőgyökértetvek száma is. Két fajtája, a gyökérlakó és a levélgubacs-lakó közül Európában az előbbi terjedt el. A magyarországi és európai kötött talaj különösen kedvező feltételeket teremtett a filoxéra számára a nagy számban való szaporodásra.²³⁸

A filoxéravész előtt a magyar szőlészet európai szinten az élvonalba tartozott. Ehhez képest viszont a borászat, azaz a késztermékek kezelése még gyerekcipőben járt.²³⁹ A reformkorban nagyjából sikerült rendbe tenni a kérdést, javult a hordókezelés, beiktatták a folyamatba az addig jobbra kihagyott lépéseket, mint például a borfejtés vagy a kénezés.²⁴⁰ Igyekeztek visszaszorítani a gyakori visszaéléseket, a borhamisításokat is. A nagy gonddal kialakított új rendszer éppen az 1870-es évekre állt fel, és ekkor érte a megrengető csapás is: a filoxéra. A következő térkép vázlatosan próbálja bemutatni a járvány európai terjedését.

1. térkép: A filoxéra terjedése Európában

238 Kozári József: Adalékok a filoxéra-pusztításnak Eger város gazdaságára gyakorolt hatásához. HSM TFK Tudományos Közlemények. 1982. 134.

239 Magyar Néprajz II. kötet: Gazdálkodás. Online változat: <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/02/263.html> utolsó elérés: 2015. 10. 30.

240 Uo.

Az Egyesült Államokból Európába hurcolt kártevő először Franciaországban kezdte meg pusztítását 1865-ben, majd a szőlőállomány szinte teljes letarolásával közel ötmilliárd frank kárt okozott a francia gazdaságnak. A következő bő egy évtized során aztán végigpusztította az európai szőlőket, 1867-ben Németországban, 1870-ben Portugáliában, 1877-ben Spanyolországban, 1879-ben pedig Olaszországban is rohamos terjedésbe kezdett. Egyébiránt egyes adatok szerint az első európai megjelenést 1845-re tehetjük, amikor egy angol kertész a filoxérára jellemző tüneteket fedezett fel szőlőhajtató házában, ám ekkor ez még nem eredményezett rohamos terjedést.²⁴¹ Ami az Osztrák-magyar Monarchia területét illeti, elsőként 1872-ben észlelték Klosterneuburg szőlészeti telepén. A Magyar Királyság területén a ma Szerbiában található Pancsova szőlővesszőin jelent meg először 1875-ben. Az egri borrégióban 1883-ban fedezték fel, elsőként Felsőtárkányban. Magyarországon a kártevő megjelenése után 10 évvel jelentkeztek a pusztítás félelmetes méretei, az 1890-es évek közepéig a magyar szőlők több mint 40%-át, összesen 391 314 katasztrális holdat tett tönkre.²⁴²

A kártevő felfedezése a legtöbb forrás szerint Geiger Ede távirda-ellenőrhöz fűződik, mások Deiningner Imre nevéhez kötik. A Földművelésügyi Minisztérium gyorsan reagált, szakbizottságot hozott létre, majd zárlatot rendelt el, illetőleg a fertőzött szőlőterületek radikális kiirtását. Ez az intézkedés azonban megkésettnek bizonyult, így a kártevő először a Tiszántúlon, majd onnan átterjedve északi, végül nyugati borvidégeinken is pusztítani kezdett.

Az ezt követő évek során a minisztérium több mint 190 rendeletet adott ki a filoxérával és annak utóhatásával kapcsolatban. Ezek szabályozták a természetből szőlőtípusokat, a védekezés és megelőzés módját és eszközeit, a szakértői vizsgálat lefolytatásának mikéntjét, vagy például a használatos szerszámok tisztítási módját is. A védekezés módszerei között szerepelt a vízzel való elárasztás (ami hazánkban a domborzati viszonyok miatt kevésbé volt megoldható), a tőkék homokra való áttelepítése, vagy a vadszőlőbe oltott szőlőfajták előtérbe helyezése, hiszen ezekben a kártevő sokkal nehezebben telepszik meg. Mindezen intézkedések sem voltak viszont eleinte elegendőek ahhoz, hogy meggátolják a fertőzés terjedését, így az hamarosan az ország teljes területén felütötte a fejét. A filoxéra egri borvidéken való megjelenését követő évben, 1884-ben, Széchenyi Pál földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter rendeletet bocsátott ki a további terjedés megakadályozására. A fertőzött településeket a fertőzés mértékének, illetve földrajzi elhelyezkedésüknek függvényében 23 csoportra osztották. A rendelet módosította az egyes területekre már korábban kiadott zárlatokat úgy, hogy lehetővé tette a szőlőnövény bármely részének, „továbbá bármilyen fa- vagy cserjeültetvény, használt dúczok és szőlőkarók, szőlőlevélbe csomagolt bármilyen tárgy” ki-, illetve bevitelét az azonos csoportba tartozó települések között. Országos szinten megerősítette viszont a csoporton kívülre vitel tiltását, valamint utasította

241 Kozári: Adalékok. i. m. 135.

242 Kozma Pál: Szőlőtermesztés 2. Mezőgazdasági, Bp. 1966. 27.

a nevezett települések szőlőtulajdonosait, hogy „az egyes phylloxeracsoportokba beosztott községekben foglalkozó szőlőmunkásokat szőlőkben alkalmazni óvakodjanak, mivel ezek ruháikon, de főleg szerszámaikon a szabad szemmel nem igen látható rovar könnyen elhurcolhatják a még egészséges szőlőikbe.”²⁴³

Országos szinten a védekezés ezután sikeresnek volt mondható. A nagyobb léptékű területrekonstrukció 1896-ban indult, aminek törvényi kereteit az 1896/V. törvénycikk (az úgynevezett „szőlőfelújítási” törvény) határozta meg. Ez a jogszabály elrendelte a megfelelő szőlővessző és oltvány termesztését és jutányos áron való forgalmazását a történelmi borvidékeken, a szakmunkások díjazással való kiképzését, a pinceegyletek felállítását, megszervezését és segélyezését. A törvényhely minderre összesen huszonötmillió forint hosszú lejáratú kölcsönt biztosított. Mindezek mellett kötelezővé tette a szőlőkarók használatát, szűkítette a telepíthető fajták mennyiségét, szabályozta a szaporítóanyagok forgalmát, illetve segélyekkel serkentette a magánvállalkozások telephely-létesítését.²⁴⁴ A törvénynek köszönhetően 1898-ban megkezdte működését a Szőlészeti Kísérleti Állomás is. Az intézkedéseknek hála, az első világháborút megelőző évekre a hazai szőlőtermesztés talpra állt, sőt, összességében nagyobb szőlőterület állt rendelkezésre, mint a katasztrófa előtti időszakban.²⁴⁵

A pusztulás mértékének nyomon követését több tényező is nehezíti. A kártevő megjelenése után folyamatosan rögzítették a szőlő pusztulását, de az ültetvények eltérő módon és időben mentek tönkre, s emiatt nem lehetett évi bontásban közölni az adatokat. Az időnként 2–3 évvel később rögzített kipusztulás miatt eleve nehéz pontos számot adni a vész hatásáról. Ráadásul sok gazda a kivágás után rögtön újratelepítette a szőlőjét, s ez további bonyodalmakat okoz a kutatás során, hiszen megnehezíti a tönkrement szőlő mennyiségének kiszámítását.

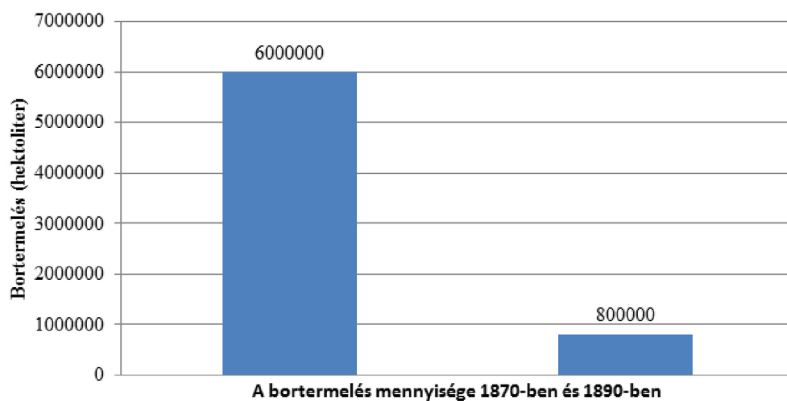
Szemléltetésül az alábbi ábrán tekinthető meg, hogy körülbelül hogyan viszonyult egymáshoz a filoxeravész előtti és a pusztítás utáni időben országosan megtermelt bor mennyisége.²⁴⁶

243 A földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi m. kir. miniszternek 56,944/1884. sz. a. valamennyi megye és törvényhatósági joggal felruházott város közönségéhez intézett körrendelete, a phylloxera-lepett területeknek csoportokba való beosztása tárgyában. Online változat: az arcanum.hu rendelettára, <http://info.arcanum.hu/rendtar/opt/a090217.htm?v=pdf&a=start>. Utolsó elérés: 2015. 10. 30.

244 1000ev.hu internetes törvénytár. <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6622>. Utolsó elérés: 2015. 10. 30.

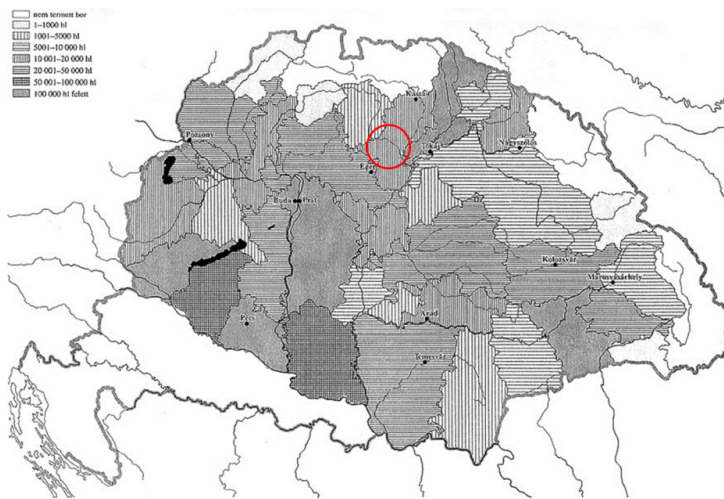
245 Kozma: Szőlőtermesztés i. m. 28.

246 Az adatok származási helye: Magyar Néprajz II. kötet: Gazdálkodás. Online változat: <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/02/263.html> utolsó elérés: 2015. 10. 30.

1. ábra: Bortermelés a Magyarországon a filoxéra előtt és után (hl)

Látható, hogy 1870-ben, vagyis mielőtt még a katasztrófa bekövetkezett volna, az országos bortermelés elérte a 6 000 000 hektolitert, míg az 1890-es évekre már az egymil-liót sem. Az alábbi térképen az országos bortermelés borvidékenkénti megoszlása látható, 1864-es adatok szerint.

2. térkép: A bortermés mennyisége 1864-ben, megyei bontásban²⁴⁷

²⁴⁷ A térkép eredeti helye: Magyar Néprajz II. kötet: Gazdálkodás. Online változat: <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/02/263.html> utolsó elérés: 2015. 10. 30.

A térképen kivehető, hogy a pirossal karikázott terület, ami hozzátétőlegesen lefedi a jelen kutatás tárgyát képező vidéket, a középmezőnybe tartozott. Ebben a térségben 1864-ben átlagosan 10 001 és 20 000 hektoliter közötti mennyiségű bort termeltek.

Borvidékeink elhelyezkedésében a filoxéravész következményeként markáns területi átrendeződés zajlott le, ami a borok minőségi megoszlásában is maradandó változásokat idézett elő. Az új elrendezést az 1893:XXIII. törvénycikk alapján a 83 432-es kereskedelmi miniszteri rendelet határozta meg. Míg a filoxéravész előtt a magyar borvidékek túlnyomó része domb- és hegyvidékeken helyezkedett el, addig a filoxéravész után a termőterületek nagyobbik része síkvidéken, főként az Alföldön foglalt helyet. A hegyi szőlőknek ugyanis csak mintegy 60%-át rekonstruálták, a homoki szőlők területe viszont a filoxéravész előtti kiterjedésének háromszorosára növekedett. Ma már alig tudunk valamit például a nyúli borvidékről, de a száz-százötven éve még híres budai szőlőknek is csak az emléke él. Ezzel ellentétes módon az Alföld régi, paraszti szőlőkultúrájának emlékét éppen a 19. század végétől óriási méreteket öltő homoki telepítések homályosították el a köztudatban. Új bortermő tájak azonban nemcsak az Alföld homokján keletkeztek, hanem a Dunántúl hasonló adottságú térségein is, például Ászáron, Móron, a Balaton déli partján és a Bükkalján. Az új elrendezés szerint a Bükkalja az abaúj-miskolci borvidék része lett.²⁴⁸

Az 1828-as jobbágyösszeírásból tudjuk, hogy Borsod lakosságának szegényebb rétegei többek között Miskolc vagy Eger szőlőiben kerestek munkát. Tibolddarócról, amely a kutatásban az egyik markánsan megjelenő település, pedig kiderül például, hogy a 19. és a 20. században híres pezsgő alapbort termelő vidéknek számított. Erre Olaszrizlinget és Furmitot használtak.

Néhány szót a térségről és a borvidékről röviden. A Bükkalja a térképen látható módon helyezkedik el Magyarország területén. Földrajzilag ez jól behatárolható, de Borvidékként a dolog nem ilyen egyértelmű. Ma hazánkban 22 borvidék található, amelyek 7 borrégióba vannak besorolva. A bükkaljai, mai nevén bükki borvidék az egri borrégióba tartozik a mátrai és természetesen az egri borvidékkel együtt. A talaj riolituffán kialakult lösztalaj, éghajlata napfényben gazdag, viszont hűvösebb és kevésbé csapadékos, mint az országos átlag, ezért elsősorban a fehér borok termelésének kedvez. Bükkalját egyébként csak 1970-ben nyilvánították önálló borvidékké. Előtte a források az innen származó szőlőt és borokat bükk-vidéknek is nevezték, de elterjedt volt a miskolci megnevezés is a térség boraira. Hivatalosan tehát sokáig nem hívták borvidéknek, illetve az ide tartozó települések más borvidékek részeit képezték. Tehát tulajdonképpen a ma ide tartozó települések vizsgálá-

248 A kereskedelemügyi m. kir. miniszternek 83.432. számú rendelete, a mesterséges borok készítésének és azok forgalomba hozatalának tilalmazásáról szóló 1893 : XXIII. t.-cz. végrehajtása iránt.

Online változat: az arcanum.hu rendelettára <http://nfo.arcanum.hu/rendtar/opt/a090217.htm?v=pdf&q=WRD%3D%28borvid%29&s=SORT&m=2&a=rec> utolsó elérés: 2015. 10. 30.

táról van szó, a bükkaljai borvidék kifejezés használatával a 19. század esetében tehát némi anakronizmussal élnék – habár a köznyelvben már akkoriban is előfordult, hogy így neveztek. Jelenleg Magyarországon hét borrégió (Sopron, Balaton, Észak-Dunántúl, Pannon, Duna, Eger és Tokaj) található. A borvidék fogalmának meghatározása, szintén az idézett törvénycikkben, a következő: *„olyan termőhelyek összessége, amely több település közigazgatási területére kiterjedően hasonló éghajlati, domborzati, talajtani adottságokkal, jellemző fajtaösszetételű és művelésű ültetvényekkel, sajátos szőlő- és bortermelési hagyományokkal rendelkezik, és amelyről sajátos jellegű borászati termékek származnak.”*²⁴⁹

A bükkaljai borvidék (mai nevén bükki borvidék, amely az egri borrégió része jelenleg) Aszaló, Bogács, Borsodgeszt, Bükkaranyos, Bükkzsérc, Cserépfalu, Cserépváralfa, Edelény, Emőd, Harsány, Kács, Kisgyőr, Kistokaj, Mályi, Megyaszó, Mezőkövesd, Miskolc, Nyékládháza, Sály, Szikszó, Tard, Tibolddaróc, Vatta településeket foglalja magába. Bár akadnak eltérések a 19. századhoz képest abban a kérdésben, hogy ezek a települések hová is tartoztak, de mégis ez lenne a bázisa a kutatásnak.

A kártevő terjedése elleni védekezés egyébként sajnos nem sorolható a borvidék sikertörténetei közé. A filoxéra elleni óvintézkedések nagy általánosságban sem mindig hoztak eredményt, még a legnagyobb körütekintés mellett sem. Ráadásul a környék településein még a legegyszerűbb óvó rendszabályokat sem foganatosították a gazdák szőlőik védelmére. Annak ellenére, hogy miniszteri rendelet figyelmeztetett minden szőlősgazdát a fertőzött területen lakó munkások alkalmazásának veszélyeire, sőt, kifejezetten tiltotta az ilyen személyek alkalmazását a még meg nem fertőzött településeken, az alispáni iratok tanúsága szerint rendszeres volt a „vendégmunkások” foglalkoztatása a régió legtöbb településén, de például még itt, Egerben is. Jelenleg bizonytalan, hogy a térségbe az idegen munkások, vagy a szőlővessző-kereskedelem juttatta-e a filoxérát, sőt, még az is elképzelhető, hogy a kártevő felismerésére tartott kormánybiztosi határszemlék során hurcolhatta be ruháján a fertőzést maga a kormánybiztos, esetleg a helybírót, akik minden ilyen határjáráson részt vettek.²⁵⁰

A jelenleg is folyamatban lévő kutatás széles forrásbázisra épül. Fontos, kiindulópontként használhatóak a kezdeti statisztikai művek, például Fényes Elek²⁵¹, vagy Vályi András²⁵² munkái. Ezekből képet kaphatunk a vizsgálandó településekről a 19. század első feléből. Rengeteg fontos adattal szolgálnak a mezőgazdasági statisztikák, az úgynevezett gazdacím-tárak is. A szőlőföldek statisztikáit ezek segítségével követhetjük nyomon. A primér források, amelyek pontosítják az adatokat az egyes települések földkönyvei és telekkönyvei,

249 http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0400018.TV utolsó elérés: 2015. 10. 30.

250 Kozári: Adalékok. i. m. 136.

251 Például: Fényes Elek: Magyarország geográfiai szótára. Pest, 1851. Online is elérhető: <http://www.fszek.hu/digitdoc/fenyес/> utolsó elérés: 2015. 10. 30.

252 Vályi András: Magyarország leírása. Buda, 1796. Online elérés: <http://www.fszek.hu/digitdoc/valyi/> utolsó elérés: 2015. 10. 30.

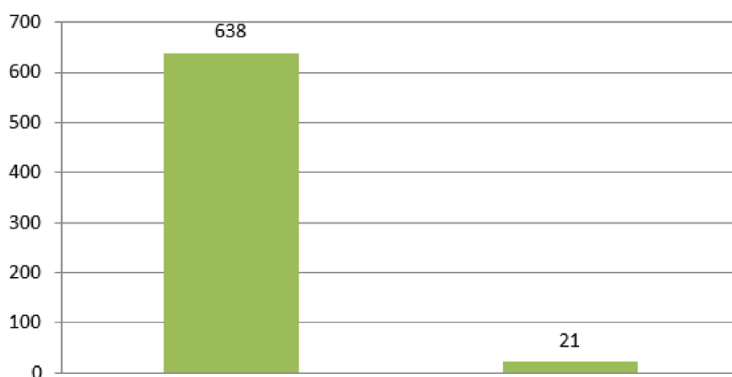
úrbéri tabellái és adóösszeírásai, illetve az 1860–1870-es évektől kezdődően már kataszteri telegkönyvekkel is számolhatunk. A vármegyei iratok közül az alispáni és főszolgabírói iratcsoportokat kellett bevonni a kutatásba, mert ezek alapján több esetben is rekonstruálhatóvá vált a filoxéravész lefolyása és az ellene való védekezés problémás menete. Ehhez szintén találhatóak adalékok a plébániai iratanyagokban is. Mindezek felül a felekezeti anyakönyvek feldolgozása is folyik, mert ezekből kapható pontosabb kép arról, hogy a társadalom hogyan élte meg a filoxéravészt, azaz például milyen arányú volt az elvándorlás, vagy a foglalkozásváltás a lakosság körében. A források feldolgozottsága jelenleg településenként változó, a kutatás végső célja természetesen az összes kiválasztott település anyagának feldolgozása. A feldolgozás jelenlegi állása szerint 13 település: Bogács, Bükkaranyos, Cserépfalu, Edelény, Emőd, Harsány, Kács, Mályi, Mezőkövesd, Nyék és Ládháza, Sály, Tard és Tibolddaróc esetében rendelkezem részletes adatokkal. Az alábbi táblázat az összeített szőlőföld-adatokat mutatja.

1851-ben ²⁵³	1895-ben ²⁵⁴	
	ültetve	kiirtott
5 166	104	361

1. táblázat: Használatba vehető szőlőföldek a vizsgált településeken (bécsi/kat. hold)

Látható a táblázatban, hogy 1851-ben a vizsgált 13 településen összesen 5 166 hold megművelhető szőlőterület volt található. Ebből 1895-re, a filoxéravész utánra már csak 465 katasztrális hold maradt meg, amelyből mindössze 104 volt beültetve, 361 pedig kiirtott állapotban volt.

A települések közül egy példát, Tibolddarócot emelném ki, ahol a források szerint 638 bécsi hold (azaz kat. hold) szőlő volt a határban a filoxéra előtt. A következő diagram a település adatait mutatja.

2. ábra: Szőlőföldek 1851-ben és 1895-ben (bécsi/kat. hold)

²⁵³ Fényes Elek munkája alapján.

²⁵⁴ A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Bp. 1897.

Igen szemléletes a változás a szőlőföld mennyiségében, ugyanis azt láthatjuk, hogy a filoxéra után a falu határában lévő beültethető szőlőföld területe mindössze 21 kat. holdra csökkent. Ez egyébként Borsod vármegye egri járását tekintve (hiszen a falu ide tartozott) a járás összes használatba vehető szőlőjének 26%-át (80-ból 21 kat. hold) tette ki.

A szőlő pusztulásával együtt járt a munkaigény rendkívül nagyarányú csökkenése is. Lássunk néhány adatot a pusztítás mértékének érzékeltetésére. Ehhez mindössze néhány egyszerű számítást kell elvégeznünk, amelynek mintája a Kozári József által Eger esetében elvégzett kutatás.²⁵⁵

Összes napszámkiesés:	30 850
Veszteség (Ft)	617 000
Kieső bor (hl)	12 340
Kieső bor ára (Ft)	185 100
Ki nem fizetett napszám (Ft)	38 562,5

2. táblázat: A tibolddaróci szőlőföldek veszteségei

Kozári József nyomán haladva tehát példánkban a veszteségek szemléltetésére egy hold szőlő egyszeri megmunkálására 8 napszámot számolhatunk. Az összes művelési munka elvégzéséhez (nyitás, fedés, metszés, kötözés, és legalább háromszori kapálás) átlagosan 50 volt napszám szükséges. Ez alapján a filoxéravész előtt a tibolddaróci szőlők megmunkálásához 31.900 napszámra volt szükség. Ez a katasztrófa hatására mindössze 1050-re csökkent. Egy hold szőlőföldön termelhető szőlő átlagos értékét a kor historikusainak számításai alapján 1.000 osztrák-magyar Ft-nak véve könnyen kiszámítható, hogy a veszteség ideális termelés esetén átlagban 617 000 forint volt. Ekkora érték ment tehát veszendőbe a szőlőültetvények pusztulásával. Amennyiben 1 hold szőlő évi terméséből átlagosan 20 hl bor állítható elő, akkor a termelésekiesés megközelítőleg 12 340 hl, ami hektoliterenkénti 15 Ft-os piaci árral számítva 185 100 Ft-ot tett ki. A tibolddaróci szőlősgazdák tehát ekkora bevételhiányt könyvelhettek el, nem beszélve a napszámából élő parasztemberekről, pontosabban az ő megélhetésüket súlyosan érintő keresetkiesésről. Ha az átlag napszámot a vonatkozó szakirodalom alapján 1,25 Ft-nak vesszük, a szőlőföldek csökkenése miatti hiány is könnyen kiszámolható.²⁵⁶ A rövid számítások elvégzésével azt láthatjuk, hogy a kieső napszámok miatt összesen 38 562,5 forintnyi összeg nem került kifizetésre. Az eddigiekben közölt adatok pontossága természetesen több szempontból is kifogásolható. Arra azonban alkalmasak, hogy megközelítőleg jól illusztrálják, mekkora jelentőséget tulajdoníthatunk a filoxéra pusztításának egy kis agrárközösség szempontjából.

255 Kozári: Adalékok. i. m. 136.

256 Szederkényi Nándor: Heves vármegye története. Eger, 1893. 474–475.

Nézzük meg ugyanezeket a számításokat az eddig bevont települések összes adataival.

Összes napszámkiesés:	235 050
Veszteség (Ft)	4 701 000
Kieső bor (hl)	94 020
Kieső bor ára (Ft)	1 410 300
Ki nem fizetett napszám (Ft)	293 812,5

3. táblázat: Az eddig vizsgált települések összegei

A táblázat mutatja, hogy az eddig megvizsgált 13 településen összesen 235 050 napszám kiesésével kellett számolni. A tönkrement szőlő értéke meghaladta a négy és fél millió forintot, a kieső bortermelés pedig közel másfél millió forintot tett ki. Ez összesen 94 020 hektoliter bort jelentett. A napszámos szőlőmunkások kasszájából pedig összességében 293 812,5 forintnyi ki nem fizetett napszám hiányzott a filoxéra miatt.

Mivel jelen tanulmány, amint azt írásom bevezetőjében is említettem, egy régebb óta zajló, nagyobb kutatási projekt részét képezi, ezért átfogó, részletes eredmények közzétételére nem vállalkoznék, hiszen a folyamatos forrásfeldolgozás számos ponton minden bizonnyal módosítani, kiegészíteni fogja az eddig elmondottakat. A filoxéravész eseményeinek rekonstrukciója és a társadalmi megélés megjelenítése doktori disszertációm egyik alappilléret jelenti, így a kutatás további fő iránya (a települések adatainak további feltárása, a forrásfeldolgozás folytatása, az elvándorlás és a foglalkozásváltás kérdéseinek vizsgálata) ennek a témának a teljes feldolgozása lesz.

Válság a jogakadémiákon, az egri intézmény példáján keresztül²⁵⁷

A jogakadémiákat érintő válságot szeretném bemutatni, ami a 19. század második felében bontakozott ki és elsősorban a jogakadémiai diákság létszámának csökkenésében érhető tetten. A tanulmány első felében bemutatom a vizsgált időszakban a jogakadémiákon érvényben lévő tanulmányi rendszert és az azokban történt változtatásokat. Ezt követően áttekintem a jogakadémiák válságának bemutatására, különös tekintettel az Egri Érseki Jogakadémián észlelhető válságjelenségekre. Az 1865-1866-os tanévtől az 1899-1900-as tanévig vizsgáltam meg az ezen időszak alatt bekövetkezett változásokat a jogakadémiai képzésben, azok megvalósulását az egri jogakadémián és a diákok létszámának változását, valamint több olyan forrást is feldolgoztam, amelyek a jogakadémiai képzés elnéptelenedésével és annak lehetséges megoldásaival foglalkoznak. A vizsgált időszak kiválasztásában fontos szerepet játszott, hogy az 1874 előtti időszak is szerepeljen a vizsgálatban, amivel reményeim szerint jól láthatóvá válik majd egy több mint 30 éven át tartó változás a jogakadémiák képzési rendszerében, az egri jogakadémia példáján át a jogakadémiákat érintő válságban. A hallgatóság létszámváltozásait az iskolai anyakönyvek adatait tartalmazó adatbázis alapján vizsgáltam meg.

Mivel a vizsgált időszakban a jogakadémiai képzés három jelentősebb változáson, reformon esett át, ezért ezek bemutatása nem hagyhatók ki, mert ezek segítenek a jogakadémiák elnéptelenedésének megértésében. Ezért először az 1874-es jogakadémiai reformot megelőző képzési rendszer kialakulását és tartalmát mutatom be röviden. „A királyi akadémiák jogi tanfolyamai jogakadémiaként, intézményesen önállósult és kizárólag jogászképzéssel foglalkozó formájukat az 1850-ben kezdődött Thun-féle oktatási reform keretében nyerték el.”²⁵⁸ Az akadémiák feladata közül 1850-ben kivonták a bölcsészeti képzést, és azt, mint VII. és VIII. osztályt a gimnáziumi struktúrához csatolták. Ezzel ténylegesen szakiskolákká formálták az akadémiákat.²⁵⁹ Az 1850. évi reformmal egységesítették a jogakadémiai képzést. Tantervük egységessé vált és elrendelték a tandíj-kötelezettséget.²⁶⁰ A felekezeti jogakadémiák csak akkor kapták meg az oktatás jogát, ha megfeleltek a jogakadémiák-

257 A kutatás a TÁMOP-4.2.1.D-15/1/KONV-2015-0013 „Kutatás, Innováció, Együttműködések – Társadalmi innováció és kutatási hálózatok együttműködésének erősítése” című projekt keretein belül valósult meg.

258 Mezey Barna: A jogakadémiák a jogászképzés történetében. In: A Pécsi Püspöki Joglíceum emlékezete. Szerk. Kajtár István - Pohánka Éva. Pécs. 2009. 22.

259 Uo. 22.

260 Uo. 25.

kal szemben felállított képzési feltételeknek. Amennyiben ennek nem feleletek meg, abban az esetben a felekezetek által fenntartott intézményekben a képzés kényszerűen szünetelt. „A felekezeti akadémiák 1861 októberét követően térhettek vissza a képzési palettára.”²⁶¹ Az iskolák így a vallási felekezetek által fenntartott jogakadémiák esetében is megnövekedett az államhatalom befolyása, amit az államsegély tett lehetővé. Az államsegélyért cserébe pedig az állami iskolák rendszabásait kellett követniük pl.: a tanterv esetében és még az önrendelkezési joguk egy részéről is le kellett mondaniuk a felekezetek által működtetett jogakadémiáknak.²⁶²

A jogakadémiai képzésben a következő fontos változást az 1855. október 2-i közoktatási miniszter rendelete jelentette. A jogakadémiai képzés célját ezzel teljesen elkülönítették az egyetemétől. A jogakadémiai képzés idejét 3 évre emelték, és kizárólagos feladata „...az egyetemi jogi oktatásról leválasztott bírói és közigazgatási szakemberképzés”²⁶³ lett. Ezzel egy új önálló képzési út alakult ki. A jogakadémia elvégzése után is lehetett az egyetemre menni, mert csak ott kaphattak a diákok a végzés után doktori címet,²⁶⁴ és egyedül az egyetemnek volt habilitatio és promotio joga.²⁶⁵ Az új szabályozás értelmében a jogakadémiai tanulmányokat az államvizsga zárta le.²⁶⁶ 1870-ben még 15 jogakadémia működött a királyi Magyarország területén. A jogakadémiák között azonban jelentős különbségek voltak, például az egyes intézményekben a tanárok számát illetően. A Győri Királyi Jogakadémián két tanár oktatott jogot, míg a Nagyszombeni Királyi Jogakadémián 11 tanár tanított. Ezek a különbségek az egyes jogakadémiák képzési színvonalában is nagy eltéréseket eredményeztek, ezért ezt az egyetemek élesen bírálták, és támadásokat intéztek a jogakadémiák ellen.²⁶⁷ A jogásztársadalom kritikáját az 1870. évi Jogászgyűlésen fogalmazta meg. A gyűlés résztvevői kérték az alacsony színvonalú jogiskolák megszüntetését, valamint azt, hogy jogiskolákat csak az állam állítson fel.²⁶⁸ A jogászok irányából érkező támadások után új szabályzatot adott ki Trefort Ágoston, vallás- és közoktatásügyi miniszter a jogakadémiákra vonatkozóan: „Szabályzat a jogtanodák új szervezéséről, 1874. évi május hó 19-én. A királyi jogakadémiák és az állam közvetlen rendelkezése alatt álló egyéb jogintézetek

261 Uo. 26.

262 Hajdú János: Felsőbb oktatásügy és tömegnevelés. In: Magyar művelődéstörténet V kötet Letöltve 2015. 03. 20.-án a MEK.OSZK Weboldalról <http://www.mek.oszk.hu/09100/09175/html/tartalomjegyzek.html>

263 Mezey Barna: A jogakadémiák 1874. évi reformja. In: Jogtörténeti értekezések. Szerk. Kovács Kálmán 14. szám, Budapest 1984. 105.

264 Mezey B.: A jogakadémiák a jogászképzés i.m. 26.

265 Magyar nagylexikon Budapest 2000. 10 kötet 301.

266 Mezey B.: A jogakadémiák 1874 i.m. 105.

267 Uo. 106.

268 Mezey B.: A jogakadémiák a jogászképzés i.m. 28.

4 évi tanfolyammal ellátott teljes jog- és államtudományi karokká alakíttatnak át, egyedüli kizárásával a jogtudorozási és a magántanárrá való képesítési jogosítványnak.²⁶⁹ A törvény szövegéből is jól kivehető a változás. Kibővítette a jogakadémiákat négy évfolyamúra, és átalakította az egyetemi karokhoz hasonló „jog- és államtudományi főiskolákká.”²⁷⁰ Az új szabályzat lehetővé tette az átlépést a jogakadémiáról az egyetemre, és fordítva. Biztosították azt is, ha ilyen eset van, akkor a tanuló a vizsgáit abban az intézményben tegye le, ahol a tárgyakat hallgatta, és a vizsgák eredményeit a másik intézményben is elismerték. A vizsgálati rendszer kisebb eltéréseket leszámítva olyan volt, mint az egyetemeken. A jogakadémiai tanárok fizetését az egyetemi tanárok fizetéséhez közelítették, és a tandíj is megegyezett az egyetemi tandíjjal. Azaz intézkedés okozta a legnagyobb problémát és a legfontosabb különbséget, hogy a „jogakadémiákat a jogtudorsági és a magántanárnak való képesítési jogok nélkül minősítették jogi karoknak.”²⁷¹ Ez a különbség vezetett el a jogakadémiák számának fokozatos csökkenéséhez és háttérbeszorulásához. Mivel az igazságszolgáltatásban az ügyvédek alkalmazásának feltételül a jogtudorságot jelölték meg ez „az akadémiai hallgatók számára elzárta az igazságszolgáltatást. Ez a jogakadémiák lassú elsovadásához vezetett.”²⁷² Ezt követően a következő reformja a képzésnek az 1883-as új koncepciót. 1883. szeptember 4. adta ki a miniszter az új szabályzatot. Ez az új szabályzat „nem szakított egészen az eddigi rendszerrel, csakis a tanulmányi és vizsgarend módosítására terjeszkedett ki, egyebekben pedig jóformán érintetlenül hagyta az 1874-iki szabályzat rendelkezéseit.”²⁷³ Ezt követően pedig már csak kisebb változtatásokat hajtottak végre a jogakadémiai képzésben. A jogakadémiáknak a 19. században a kiegyezésig meghatározó szerepük volt a jogi felsőoktatásban, de a kiegyezést követően – részben az egyetemalapítások hatására – lassan elvesztették a jogi felsőoktatásban betöltött szerepüket.²⁷⁴

Mielőtt a konkrét hallgatói létszámadatok elemzésébe kezdenénk szükséges megismerni, hogy az egri intézményben hogyan hajtották végre az új képzési rendszereket és, hogy milyen nehézségekkel kellett szembenéznie a jogakadémiának. Az Egri Érseki Jogakadémia esetében több okból kifolyólag az 1855-ben bevezetett új képzési rendszer csak az 1862-1863-as tanévtől lett bevezetve. Ennek egyik oka az volt, hogy 1850. február 1-jével az ab-

269 Közoktatás. Művészet. II. kötet. Szerk. Halász Ferenc. Magyar Közigazgatási Törvények Grill-féle kiadása. Bp. 1910. 485.

270 A Magyar Tudománypolitika Alapvetése. Szerk. Magyar Zoltán. Bp. 1927. 218.

271 Mezey B.: A jogakadémiák 1874 i.m. 110. o.

272 Mezey Barna: Egyetemek és jogakadémiák. Győri tanulmányok tudományos szemle 20. (1998) 16.

273 Dr. Udvardy László: Az Egri Érseki Jogliceum története (1740-1896). Eger. 1898. 477.

274 Magyar Zoltán i.m. Bp., 1927. 218.

szolút kormány a tanügyi reform idejére bezáratta az egri jogakadémiát.²⁷⁵ Az 1861-1862-es tanévben indult meg újra a jogakadémiai képzés Egerben. Az érsek 1861. október 28-án a Helytartótanácsnak jelentést írt az oktatás elindításáról és kérvényezték a jogi kurzus állami elismerését és a nyilvánossági joggal való felruházását. Az érsek azt is kifejtette, hogy a következő tanévtől az egri jogakadémián is 3 évfolyamossá válik a képzés, ezzel is jelezve, hogy az 1855-ös jogakadémiai reform előírásait az érseki jogakadémián is alkalmazni fogják. Ezzel a képzés 3 évvé vált és a reform értelmében újabb tanszékeket is létrehoztak.²⁷⁶ 1862-ben a Helytartótanács megadta a nyilvánossági jogot az intézménynek ez azért fontos, mert ezzel az Egri Érseki Jogakadémián szerzett ismereteket az állam is elismerte.²⁷⁷ Az 1855-ös reform eredményeként függetlenítték a jogakadémiai képzést az egyetemi oktatástól és a jogakadémiák feladata/célja az állami köztisztviselők képzése lett pl.: bírák, közigazgatási szakemberek és ezzel egy új önálló képzési út jött létre.²⁷⁸

1862-től 1874-ig ez a 3 évfolyamos képzési struktúra volt érvényben. Ha kitekintünk a jogakadémiákat általánosságban érintő eseményekre, akkor ismét meg kell említenünk az 1870-es Jogászgűlést, ahol kritikákat fogalmaztak meg az alacsony színvonalú jogiskolákkal szemben. Kérték az alacsony színvonalú jogiskolák megszüntetését és azt, hogy csak az állam tarthasson fel jogiskolákat.²⁷⁹ Ezek a jogászok és a sajtóban is megjelenő bíráló megnyilvánulások, az ország összes jogakadémiájára hatással voltak. 1874-ben született meg a jogakadémiai képzést megváltoztató reform. Ezt a reformot Trefort Ágoston bocsájtotta ki, és léptette életbe május 19-én. Az 1874-1875-ös tanévtől kezdve volt érvényben a jogakadémiákon.²⁸⁰ Ez a szabályzat új utat nyitott meg a jogakadémiai képzés számára, és az egyetemi képzési rendszerhez hozta közelebb.²⁸¹ A képzési idő 3 évről 4 évre emelkedett, a meglévő 6 tanszék mellé még 2 tanszéket kellett felállítani, 8 nyilvános rendes tanárt és 3 magántanárt kellett alkalmazni, és ez anyagilag megterhelte az egri intézményt.²⁸² 1874 június 23-án az érsek a főkáptalanával tanácskozást tartott, és megállapodott az intézmény jövőbeni helyzetéről. Itt mondták ki, hogy az új szabályzat előírásait végre kell hajtani, és az ezáltal megnövekedett költségeket, ha az intézmény rendelkezése alatt álló jövedelmekből nem tudják fedezni, akkor az eddigi gyakorlatnak megfelelően felerészben az érsekség,

275 Kiss Péter : A Egri Líceum az egyetemi gondolatól a "Magyar Athen" jelképig . Agria XLV. Szerk.Veres Gábor . Eger. 2009. 200.

276 Dr. Udvardy L.: Az Egri Érseki Joglíceum i.m. 363.

277 Jusztinger János: Az Egri Érseki Joglíceum története (174-1949) In: A Pécsi Püspöki Joglíceum emlékezete. Szerk. Kajtár István - Pohánka Éva. Pécs. 2009. 58.

278 Mezey B.: A jogakadémiák a jogászképzés i.m. 26.

279 Mezey B.: A jogakadémiák a jogászképzés i.m. 28.

280 Dr. Udvardy L.: Az Egri Érseki Joglíceum i.m. 442.

281 Uo. 443.

282 Jusztinger J.: Az Egri Érseki Joglíceum története i.m. 59.

felerészben pedig a főképtalan saját jövedelméből fogják fedezni.²⁸³ Ebből jól látható, hogy az egri jogakadémián törekedtek arra, hogy az új szabályzatban meghatározott feltételeknek meg tudjanak felelni. Az új képzési rendszer bevezetése a felekezeti jogakadémiákra jelentős anyagi terheket rótt, amit a protestáns iskolákban sokkal nehezebben tudtak előteremneti, mint a katolikusokban.²⁸⁴ Az új szabályzatra való átállás és a korabeli rendszerből hátramaradottak vizsgáinak letétele után, az intézmény átment a kezdetni nehézségekben, és „belejött működésének rendes folyamába, melyben zavartalanul haladt is egészen 1880-ig.”²⁸⁵ 1880 júliusában a kultuszminiszter, Trefort Ágoston az érseket arra kérte, hogy „a jogakadémiák nagy számára és a jogásztúlképzésre tekintettel önként zárása be az egri joglíceumot.”²⁸⁶ Ezzel újra a jogakadémia léte került veszélybe. Az érsek Trefort kérésének nem volt hajlandó eleget tenni, és ezt egy válaszlevélben tudatta vele. Erre a levélre nem érkezett válasz, így a jogakadémia megmenekült, és a vártnál sokkal egyszerűbben megoldódott a kérdés.²⁸⁷ Az ezt követő eseményeket az adatok elemzése közben fogom bemutatni, mivel ezek nagyban hozzájárulnak a diáklétszám változásához.

Miután bemutattam, hogy az Egri Érseki jogakadémián, hogyan valósították meg a jogakadémiákat érintő változásokat, és azt, hogy hogyan alakult az intézmény sorsa 1860-as évektől az 1880-as év végéig. Ezek után a jogakadémia diákságának létszám változásait szeretném bemutatni és elemezni, ami azért fontos, mert egyértelműen mutatja az újabb képzési rendszerek bevezetésének hatásait a jogakadémiákon, így az egrinél is. A vizsgált időszak alatt, 1865/66 és 1899-1900 közötti tanévekben összesen 1070 tanulója volt az Egri érseki Jogakadémiának. A vizsgálatot azért kezdtem 1865/66-os tanévvel, hogy ezáltal az 1874 előtti 3 éves képzési rendszer hallgatói létszám adatai összehasonlíthatók legyen az 1874 utáni 4 éves képzési rendszerrel. Ezekben az okokon kívül azért is esett a választásom az 1865/66-os tanévre az elemzés kezdő dátumának, mert ekkortól hiánytalanul felelhetőek az iskolai anyakönyvek a levéltárban.

1865 és 1874 között összesen 957 tanulója volt a jogakadémiának. Ebben a 3 évfolyamos képzési rendszerben a kezdő tanévet kivéve minden tanévben összesen több mint százan tanultak itt, ami ahogy majd látható lesz a további évekhez viszonyítva nagyon magas létszámadat. Ebben az időszakban az országon belül 15 jogakadémia működött, amelyek között voltak királyi jogakadémiák, evangélikusok, reformátusok és a római katolikus egyház által fenntartott intézmények. A római katolikus egyház által fenntartott intézmény volt az egri is. Jelentős különbségek voltak közöttük, volt ahol még 1870-ben is kétéves volt a képzés pl.: Eperjesen és a tanárok számában is jelentős eltérések voltak az egyes jogakadémiák

283 Dr. Udvardy L.: Az Egri Érseki Joglíceum i.m. 447.

284 Mezey B.: A jogakadémiák 1874 i.m. 113.

285 Dr. Udvardy L.: Az Egri Érseki Joglíceum i.m. 454.

286 Jusztinger J.: Az Egri Érseki Joglíceum története i.m. 60.

287 Dr. Udvardy L.: Az Egri Érseki Joglíceum i.m. 473.

között. De a statisztikai adatok alapján elmondható, hogy az 1870/71-es tanévig a jogakadémiák többségében folyamatosan nőtt a diákok száma.²⁸⁸ Ezek alapján jól látható, hogy ebben az időszakban még nagyszámban voltak jogakadémiák az országban, és ezen belül az egri jogakadémiában is folyamatosan nőtt a létszám az 1873/74-es tanév végéig. Azzal, hogy 1872-ben létrehozták az ország második egyetemét Kolozsváron, már két egyetemen is lehetett jogot tanulni, ami hozzájárulhatott ahhoz, hogy még nagyobb lett a jogakadémiák elleni tiltakozás.

Az 1874-es új jogakadémiai szabályzat több nehézség elé állította az egri jogakadémiát, amelyekről már korábban írtam, de itt újra szükséges az események megértéséhez röviden bemutatni azokat. A képzési idő 3 évesről 4 évre emelkedett. Két alapvizsgát és két államvizsgát írt elő a szabályzat, amelyből a két államvizsgának: a jogtudományi- és az államtudományi államvizsga letétele után munkába lehetett állni. Nagyon fontos részét képezte a reformnak, hogy eltörölték a magántanulás lehetőségét a jogakadémiákon²⁸⁹ ezzel megszüntetve azt a lehetőséget, hogy a diákok a tanórák hallgatása nélkül tömegesen elvégezhessék a képzést, ami a korábbi 3 éves rendszerre oly jellemző volt. A jogakadémiák többségére anyagilag nagyon sok plusz terhet rótt az új rendszer bevezetése, mivel előírták, hogy minden egyes jogakadémián 8 tanszéket kell felállítani és minden tanszéken egy jogtanárnak kell lennie. Egerben a reformot megelőzően 6 tanár volt, de az új rendszer alapján még két tanárt kellett felvenni. Ez az újabb átalakítás egy mélyreható reform volt. Ez az egri jogakadémia pénzügyi és gazdasági viszonyait óriási nehézségek elé állította. 1874. június 23-án az érsek a Főképtalanával közös tanácskozást tartott, amelyben eldöntötték, hogy a joglíceumot fenntartják és az új miniszteri szabályzat értelmében az újjászervezést haladéktalanul végre kell hajtani. Valamint az újjászervezés által megszorodó költségeket, amennyiben a joglíceum a befolyó jövedelmekből nem tudja teljesen fedezni a fennmaradó részeket felerészben az érsek, felerészben a főképtalan a saját jövedelméből fogja pótolni. Kimondták, hogy az 1874/75-ös tanévtől az egri joglíceum tanári kara a királyi jogakadémiák fizetési szabályzata szerint fogják kapni a fizetésüket.²⁹⁰ Az egri jogakadémia történetének írója: Udvardy úgy gondolja, hogy ezzel a fizetésemeléssel kiemelkedett a jogakadémia az addigi „kisszerű házias jellegéből, ez öntött belé új lelket és életet, s tette így ránézve a reformot igazán epokális jelentőségűvé.”²⁹¹

Ahogy már korábban is írtam az új rendszer az 1874/75-ös tanévtől kezdve lépett életbe a jogakadémián és az 1882-1883-as tanévig szinte változatlan maradt. Ebben az időszakban 539 diák járt az intézménybe. Ha ezt összevetjük az 1874 előtti adatokkal, amikor is

288 Mezey B.: A jogakadémiák 1874 i.m. 106.

289 Dr. Udvardy L.: Az Egri Érseki Joglíceum i.m. 444.

290 Uo. 445 – 446 – 447.

291 Uo. 448.

957-en tanultak itt, akkor jól látható, hogy a diáklétszám szinte a felére csökkent, amit még tovább ront az a tény is, hogy még 1865 és 1874 között 9 tanévben volt összesen 957 tanuló addig itt most 9 tanévben volt feleannyi, vagyis 56%, ez még inkább mutatja, hogy ez az új képzési rendszer a jogakadémiák elnéptelenedéséhez vezetett. Az 1874-es új képzési rendszer 44%-os jelentős csökkenést eredményezett. Még tovább árnyalható ez a kép azáltal, hogy ha megvizsgáljuk a 3 évfolyamos képzési rendszer utolsó tanévének diáklétszámát, ami 1873-1874-ben 101 fő volt és az 1874 utáni 4 évfolyamos rendszer első tanévet, amikor 1874-1875-ben 65 hallgatója volt az egri intézménynek. Ebből is jól látható, hogy egy elég nagymértékű létszám visszaesésről van szó. Az 1882-1883-as tanévig 77 és 43 fő között ingadozott a diákok létszáma. Ez az 1874-es képzési rendszer a tanulókra is nagyobb terheket rótt anyagilag, mivel a képzési idő is megnövekedett, ezért további plusz kiadásokra volt szüksége²⁹² annak, aki mind a két államvizsgát le akarta tenni. Ez is hozzájárulhatott a diákok létszámának csökkenéséhez, de ennek egyértelmű kijelentéséhez további vizsgálatokra van szükség. Ez a nagyarányú diáklétszám csökkenés az országban működő többi jogakadémián is megfigyelhető, tehát az egri intézményben ekkor lezajló diáklétszám fogyását a jogakadémiákat érintő elnéptelenedési folyamat részeként kell értelmezni, amit feltételezhetőleg az 1874-es jogakadémiai reform eredményezett.

1880-as években újra felélénkült a jogakadémiákat ellenzők hangjai. Ennek nagyon jó példája lehet Dr. Pauer Imre munkája: A jogakadémiák kérdéséhez, ami 1879-ben jelent meg nyomtatásban. Ebben Pauer kifejti, hogy milyen okok miatt kell a jogakadémiákat megszüntetni, és azt is, hogy az 1874-ben bevezetett tanulmányi rendszer az egyetemen sem működik igazán jól, de a jogakadémiákon különösen nagy elméleti és gyakorlati hiányosságokkal végeznek a diákok, ezért szükséges a képzési rendszert gyökeresen megreformálni és a jogakadémiákat bezárni és ezek helyett inkább egy harmadik egyetemet kell létrehozni Pozsonyban. Aminek fedezetéül a megszüntetett királyi jogakadémiák fenntartására költött összegeket lehetne felhasználni.²⁹³ Maga a vallás- és közoktatásügyi miniszter, Trefort is a jogakadémiákkal ment szembe és eldöntötte, hogy miniszteri biztost rendel ki a királyi jogakadémiák és püspöki líceumok felügyeletére és ellenőrzésére.²⁹⁴ Erről az egri jogakadémia kegyurát 1880. január 2.-án tájékoztatta. Ezután egy éles hangvételű levélváltás vette kezdetét, de végül a miniszteri biztos meglátogatta a jogakadémiát. Ezt követően még ezen évben 1880. július 8-án Trefort arra kérte az érseket Bartakovics Bélát, hogy törölje el az egri líceumot.²⁹⁵ Most csak egyetlen érvet szeretnék kiemelni, amire a miniszter hivatkozik, hogy miért is kellene megszüntetni az egri jogakadémiát. Ez pedig

292 Bujdosné Papp Györgyi: Az Egri Érseki Jogakadémia In.: Az egri domus universitatis és líceum. Oktatás, tudomány, művészet 1763-2013 Eger. 2013. 250.

293 Dr Pauer Imre: A jogakadémiák kérdéséhez. Pozsony. 1879.

294 Dr. Udvardy L.: Az Egri Érseki Joglíceum i.m. 459.

295 Bujdosné Papp Gy.: Az Egri Érseki Jogakadémia i.m. 250.

a következő: „S mivel tagadhatatlan, hogy két tudományegyetemi jogi kar s tizenhárom jogakadémia, hazánk e részbeni szükségletét messze túlhaladja, s kétszeresen káros ... mindezeknél fogva a baj orvosságát, legközvetlenebbül a fennálló tizenhárom jogakadémia egy részének megszüntetésében, vagy kevesebb számú, de magasabb színvonalú jog- és államtudományi karokba összeolvasztásában vélem keresendőnek.”²⁹⁶ Erre az érsek Trefortnak azt a választ adta, hogy nem zárja be a jogakadémiát, ezt nyíltlevél formájában a hírlapok is közölték.²⁹⁷ A miniszteri érvelésben is benne foglaltatik, hogy sok a jogakadémia az országban, pedig 1871-ben még 15 jogakadémia volt, 1880-ban pedig már csak 13 működött hazánkban.

A következő reformra 1883-ban került sor a jogakadémiákon. Ez az új szabályzat, ahogy már korábban is említettem „nem szakított egészen az eddigi rendszerrel, csak is a tanulmányi és vizsgarend módosítására terjeszkedett ki, egyebekben pedig jóformán érintetlenül hagyta az 1874-iki szabályzat rendelkezéseit.”²⁹⁸ „Az új szabályzat tendenciája ugyanis csak az volt, a jogi vizsgák rendszerét összeegyeztetni a köztisztviselők minősítéséről szóló új törvény – 1883. I. törvénycikk által teremtett új helyzettel, s illetőleg ezen új helyzetre alkalmazni.”²⁹⁹ Az újdonsága ennek a reformnak az volt, hogy az államvizsgák minősítő jelleget kaptak és kinőttek a szigorlatok előfeltételének szerepéből és a jogvégzettséghez és a végbizonyítványhoz kötötték őket. El kellett végezni szabályszerűen a 8 félévet és végbizonyítványt kellett szerezni és csak utána lehetett letenni valamelyik államvizsgát, de csak ott ahol a képzést elvégezte a hallgató.³⁰⁰ 1883-1884 és 1899-1900 között összesen 1086 diák járt az egri líceumba. 1882/83-as tanévben még 66 tanuló volt, de az 1883/84 tanévben ez a szám visszaesett 53 főre. Ebből egyértelműen látható, hogy az 1883-as új tanulmányi rendszer bevezetésével újabb csökkenés következett be a jogakadémián belül. Ezt a 17 tanévet magába foglaló hosszú időszakot is érdemes még két részre osztani, mégpedig azért mert 1889-ben történt egy újabb változás a képzésen belül, ami indokolttá teszi ezt a megosztást a tanulók létszámának vizsgálatánál. 1889-es új tanulmányi rend úgy lett összeállítva, hogy azok, akik egyéves önkéntesi jogosítvánnyal bírnak, azok 7 félév alatt elvégezhetik a képzést. Ez az új tanulmányi rendszer az 1890-1891-es tanévvel lépett életbe.³⁰¹ Ezek alapján elmondható, hogy 1883/84 és 1889/90-es tanévek között összesen 364 tanulója volt a líceumnak, ami az eddigi legkevesebb diáklétszám az egri jogakadémia történetében. Ez az 1865-1874 közötti létszámnak már csak 38%, és az 1874-1883 közöttinek pedig 67%. Ezen adatok alapján elmondható, hogy kisebb mértékű, egész pontosan 33%-os volt a csökkenés, mint az első reform után.

296 Dr. Udvardy L.: Az Egri Érseki Joglíceum i.m. 470 - 471.

297 Uo. 472.

298 Uo. 477.

299 Uo.:491.

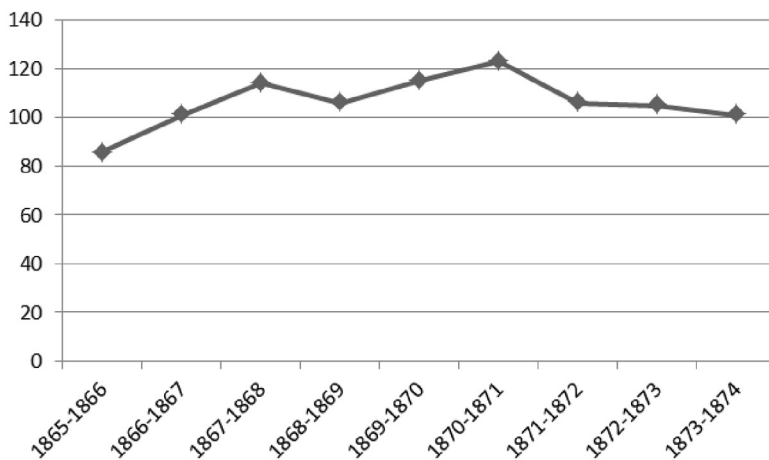
300 Uo. 492.

301 Dr. Udvardy L.: Az Egri Érseki Joglíceum i.m. 504

1890/91 és 1899-1900 között összesen 722 tanuló volt. 1889 után lassú növekedés figyelhető meg a jogakadémiai diákság létszámán belül az Egri Érseki Jogakadémiában. Ha azonban összehasonlítjuk ezt az adatot az 1874 előtti adatokkal, amikor is 9 tanév alatt 957 fő járt a jogakadémiára, 1889 után pedig 10 tanév alatt járt 722 fő, akkor láthatóvá válik, hogy az 1889 utáni növekedéssel sem sikerült elérni az 1874 előtti diáklétszámot. Az 1883-1890 közötti 364 főhöz képest viszont 358 fő, azaz 98 %-os rendkívül nagymértékű emelkedés tapasztalható. Ha összehasonlítjuk az 1874 előtti képzési rendszerben idejárt diákok számát, 957 fő, és az 1883 utáni reformot követő létszámot 1900-ig, ami 1086 főt foglal magába akkor jól látható, hogy a diáklétszám a vizsgált utolsó időszakban ugyan meghaladta az 1874 előttiét. Ennek ellenére 1883 és 1900 között 17 év alatt volt 1086 tanuló, addig 1865 és 1874 között 9 év alatt volt 957 tanuló. Tehát a tanévek számának figyelembevételével együtt kijelenthető, hogy az Egri Érseki Jogakadémián a diákok száma meg sem közelítette az 1874 előttiét.

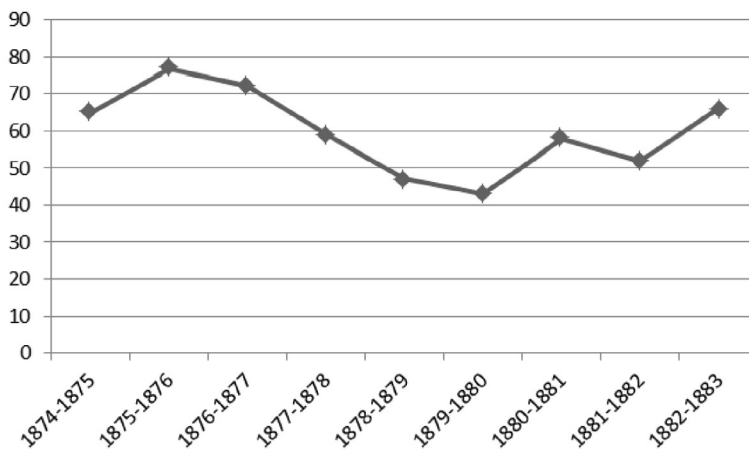
Azt követően, hogy ismertettem a vizsgált időszakon belüli képzési rendszereket és azok változásait az egri jogakadémián, úgyhogy a vizsgált 30 évet 4 időszakra bontottam, és megvizsgáltam az összes diáklétszám változásait az egyes időszakok között, úgy gondolom érdemes megvizsgálni tanévekre bontva is a tapasztalható változásokat.

Ahhoz, hogy jobban látható legyen az 1865 és 1900 közötti egri líceumi diáknépeség alakulása készítettem négy diagramot, amelyekben nagyon jól láthatóak a korábban már ismertetett új tanulmányi rendszerek hatásai a jogakadémiai diákságra. És itt szeretném bemutatni azt is, hogy ez a válság hogyan érintette az összes többi jogakadémiát.

1. Diagram: 1862-1874 közötti képzési rendszerben a diákok

1874 előtti 3 éves jogakadémiai képzési rendszerben 1865 és 1874 között látható az 1. diagram alapján, hogy a vizsgálat kezdő tanévét leszámítva a többi tanévben folyamatosan 100 fő fölötti a diáklétszám. Erről az időszakról elmondható, hogy kiegyensúlyozott a hallgatók száma és csak az 1868/69-es tanévben volt egy kisebb mértékű visszaesés. Már az 1870-es évben a magyar jogászgyűlésen belül jelentkeztek a jogakadémiákat támadó elképzelések. Ezek legfőbb támogatója Dárday Sándor igazságügy miniszteri titkár volt, aki szerint a jogakadémiákat meg kell szüntetni és helyettük két vagy három egyetemet kell létrehozni jog és államtudományi fakultásokkal. Hoványi Lajos, nagyváradai jogakadémia igazgatója szerint a jogakadémiák fenntartása mellett szól az érv is, hogy az állam szakemberigénye egyre növekszik. Lindtner Gusztáv a nagyszombati jogakadémia igazgatója, a jogakadémiák átalakítását nem utasította el, mint lehetőséget, de szerinte a Dárday által javasolt 4 jog és államtudományi kar felállítása nem pótolhatja a 15 jogakadémiát és az egyetemi jogi kart.³⁰² Végül 1870. szeptember 27-én a jogászgyűlés abban állapodott meg, hogy a jogakadémiákat az egyetemi jogi kar mintájára kell átalakítani.³⁰³ A jogakadémiák megreformálásának kérdése is napirendre került ebbe az időszakban.

2. Diagram: 1874 és 1884 közötti diáklétszám

1874 után 1883-ig elég nagy ingadozást mutatnak a jogakadémiai diáklétszámok Egerben, ami a 2. diagramon látható. A két szélsőérték 77 fő és 43 fő volt. A megvizsgált 1865 és 1900 közötti időszakon belül 1879/80-as tanévben összesen 43 tanuló szerepel az iskolai anyakönyvekben, ebben a tanévben érte el a mélypontot a diákok létszáma az egri jogaka-

302 Mezey B.: A jogakadémiák 1874 i.m. 108.

303 Uo.: 109.

démián. Az 1874-es jogakadémiai reformról részletekbe menően nem kívánok beszámolni, mert ezt már a tanulmány első felében megtettem, de szeretném felhívni mégis a figyelmet a két legfontosabb különbségre az 1874 előtti és az utáni képzési rendszernek. 1874-ig a jogakadémiák képezték a jogi szakoktatás súlypontját. A jogakadémiákon a képzés rövidebb volt, de a kvalifikáció tekintetében egyenlő rangúak voltak a Pesti Egyetemmel. 1874-es reformot követően a tanulmányi idő és a tanterv egyenlő lett az egyetemivel, de a jogakadémiákat hátrányba hozta azáltal, hogy doktori címet csak az egyetemeken lehetett szerezni, ami az ügyvédi oklevél megszerzésének előfeltétele volt.³⁰⁴ Ez volt az elsődleges oka annak, hogy a jogakadémiák kezdtek fokozatosan elnéptelenedni. Felmerül a kérdés ez, hogy hadd országos szintet a jogakadémiák létszámár?

	1873/74	1875/76	1878/79
két egyetemen	1523	1527	1600
a jogakadémiákon	1843	1204	921
Összesen	3366	2731	2521

Forrás: a jogi szakoktatás reformja és a jogakadémiák.
In. Jogtudományi közlöny 32. évfolyam 8. szám

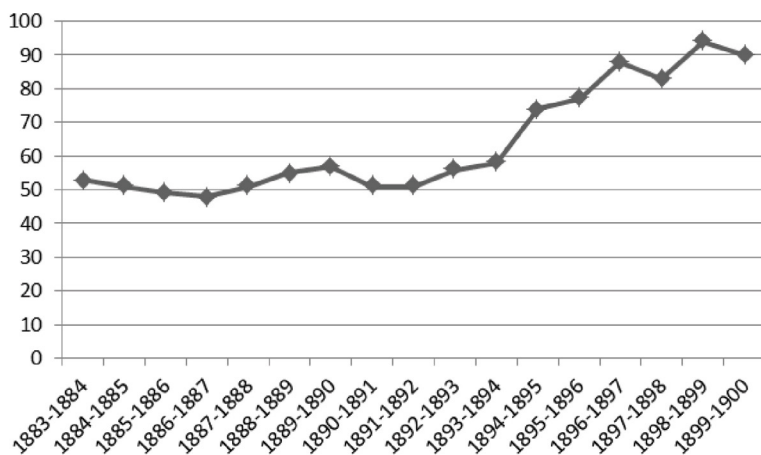
Ez alapján a táblázat alapján jól látható, hogy 1878/79-es tanévre az országban működő 13 jogakadémiára járó diákok száma felére csökkent az 1873/74-es tanévhez képest.³⁰⁵ Ezek az adatok is igazolják, hogy az 1874-es reform eredményeként jelentősen csökkent a jogakadémiák diákságának létszáma és, ahogy már korábban bemutattam ez a tendencia jelenik meg az egri jogiskolában is. A jogakadémiák ellenzői 1879-ben újra megkezdték a támadást a jogakadémiák ellen. Legfontosabb érvük az volt, hogy nagyon alacsony színvonalú a képzés a jogakadémiákon, ezért szükségesnek tartják a képzés reformját, amelynek a jogakadémiák megszüntetése az egyik kiindulópontja. Erről írt Dr. Pauer Imre is 1879-ben megjelent: A jogakadémiák kérdéséhez című munkájában. Itt csak megemlítem az 1880-as vallás- és közoktatásügyi miniszteri levelet, amelyben megkérte az érseket, hogy zárja be az egri jogakadémiát, a képzés alacsony színvonalára hivatkozik a jogakadémiákon valamint arra, hogy túl költséges a fenntartásuk, amit más oktatási célokra lehetne elkölteni, ennek megoldását pedig a jogakadémiák megszüntetésében látja.³⁰⁶ Természetesen ennek az érsek nem tett eleget, válaszlevelében kifejtette véleményét, mely szerint a bajokat

304 Dr. Ráth Zoltán: A jogi szakoktatás reformja s a jogakadémiák. Jogtudományi közlöny. 30. (1897) 57.

305 Uo. 57.

306 Dr. Udvardy L.: Az Egri Érseki Joglíceum i.m. 470.

nem lehet a jogakadémiák eltörlésével orvosolni. Valamint az egri intézmény fenntartásához „principális, tradicionális, és lokális érdekek is fűződnek.”³⁰⁷ Az érsek ezen kijelentése alapján egyértelművé válik az, amit a szakirodalom is hangoztat, hogy az egyházi fenntartású joglíceumok működésének fenntartásában a diáklétszám fokozatos csökkenése ellenére a felekezeti érdekek és a lokális érdekek is szerepet játszottak.

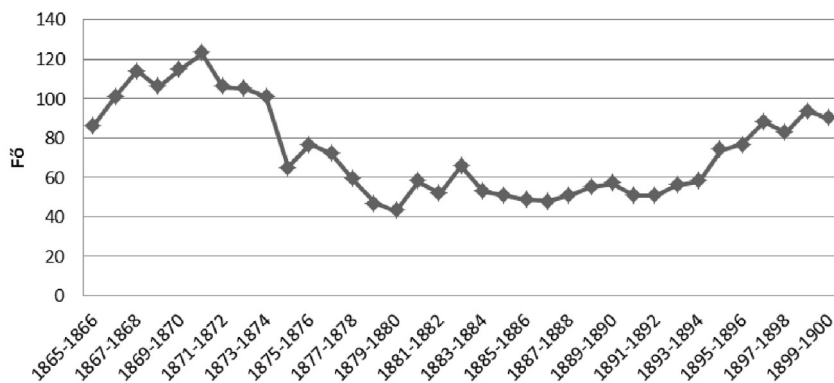
3. Diagram: 1883 és 1900 közötti diáklétszám

1883-ban újabb reformja következett a jogi oktatásnak, amiről nem kívánok részletesebben beszélni, helyette inkább ennek hatását szeretném ismertetni az egri jogakadémia diáklétszámára. Ezt követően 1889-ben kisebb változások történtek a képzésben ezért az 1883 és 1889 közötti változásokról szeretnék beszélni. Az 1882/83-as tanév 66 fős létszámadatához képest az új képzési rendszer bevezetésekor, ami a 3. diagramon látható, 1883/84-ben 53 főre esett vissza a diáklétszám az egri jogakadémiában az iskolai anyakönyvek alapján. Ami innentől kezdve folyamatosan 55 fő alatt mozgott az 1889/90-es tanévig. Ebben az időszakban 1886/87-es tanévben volt a legalacsonyabb az iskolába járók száma, ami ekkor 48 fő volt. Mint ismeretes a többi jogakadémia is ugyan úgy szenvedett a diáknépeség csökkenésétől, mint az egri intézmény. Ezért a kecskeméti református jogakadémia tanári kara 1885 februárjában egy felhívást adott ki a hazai jogakadémiáknak, amelyben egy országos tanárgyűlés megtartását kezdeményezte. Ezen a gyűlésen szerették volna megbeszélni a jogakadémiákat érintő bajok megoldási lehetőségeit. A gyűlés nem valósult meg. Ennek oka az volt, hogy az országban működő 12 jogakadémiából, csak a pápai, az eperjesi, és a máramarosszigeti csatlakozott ehhez a felhíváshoz. A győri, a nagyváradai és a pécsi

307 Dr. Udvardy L.: Az Egri Érseki Joglíceum i.m. 472.

jogakadémia tanárai egyértelműen kijelentették, hogy nem fognak megjelenni. A következő jogakadémiák pedig nem tudtak egyértelmű választ adni a részvételükre vonatkozóan, így őket nem is lehetett várni: debreceni, kassai, sárospataki és az egri. A nagyszebeni és a pozsonyi jogakadémiáról pedig nem érkezett válasz a kezdeményezésre.³⁰⁸ Ez egyértelműen mutatja, hogy a jogakadémiák megpróbálkoztak azzal, hogy közösen keressenek megoldást, az ekkor fennálló problémákra, de sajnos ezt nem sikerült megvalósítaniuk. Kovács Pál 1887-es munkájában beszámol arról, hogy a nagyváradi, a pozsonyi és a sárospataki jogakadémiai is írt a kecskeméti jogakadémiára leveleket „a jogakadémiák hanyatlásának okairól és az orvoslási módokról.”³⁰⁹ Szintén Kovács ír arról is, hogy 1887. június 29-én az Egri jogakadémia tanárai foglalkoztak ezzel a kérdéssel,³¹⁰ egy határozatukban, sajnos ezt a határozatot eddig nem sikerült megtalálni, így a tartalmáról nem tudok részletekbe menően beszámolni. Ezek alapján is jól látszik, hogy a probléma az ország minden jogakadémiáját érintette.

Végül az 1889-es módosítást követő diáklétszám változást szeretném bemutatni az 1899-1900-as tanévig. Az 1889-es módosítás az 1890/91-es tanévtől volt érvényben, ekkor látható a 3. diagramon egy kisebb visszaesés, az előző időszak utolsó tanévéhez képest, de ezt követően egyértelműen elkezdett a diáklétszám növekedni, minden tanévben egyre több diák jár az egri jogakadémiára az iskolai anyakönyvek adatai alapján. A népességszám az 1894/95-ös tanévben jelentősen megemelkedett 77 fő-re az előző tanévhez képest, amikor is 58 fő volt. A legtöbb tanuló pedig 1898/99-ben 94 fő. Egyértelműen látható, hogy növekedésnek indult a diáklétszám, aminek az okai egyelőre nem ismertek.

4. Diagram: A jogakadémia diákok eloszlása tanévenként

308 Kovács Pál: A jogakadémiák kérdéséhez. Kecskemét, 1887. 3.

309 Kovács P.: A jogakadémiák kérdéséhez i.m. 4.

310 Kovács P.: A jogakadémiák kérdéséhez i.m. 4.

A 4. diagramon a vizsgált időszak diáklétszám változásai figyelhetőek meg tanévenként. Ez alapján jól látható, hogy a korábbiakban részletesen megvizsgált változások, hogyan befolyásolták az 1865 és 1900 közötti diáklétszámot, az iskolai anyakönyvek adatai alapján.

Felmerül a kérdés, hogy ez a tendencia csak az Egri Érseki Jogakadémián mutatható ki vagy esetleg az összes ekkor működő jogakadémián hasonló képen megindult a diáklétszám növekedése az 1890-es években.

1885/86 II. félév	672
1889/90 II. félév	796
1893/94 II. félév	943
1896/97 I. félév	1211

Forrás: a jogi szakoktatás reformja és a jogakadémiák.
In. Jogtudományi közlöny 32. évfolyam 8. szám

A táblázatban szereplő létszámadatokból jól látható, hogy összességében az országban működő jogakadémiákban növekedett a diákok létszáma. Kijelenthető, hogy a jogakadémiákban eltérő mértékű volt a létszámnövekedés. Ezt bizonyítja a Jogtudományi közlönyben megjelent cikk is, amely 1896/97 I. félévének diáklétszám adatait közölte. 1897-ben, már csak 10 jogakadémia működött az országban és ezek között jelentősek a különbségek a tanulók létszámában.

1896/97 I. félév adatai a jogakadémiákon			
Debrecen	244 fő	Máramarossziget	99 fő
Nagyvárad	148 fő	Pécs	97 fő
Eperjes	142 fő	Eger	86 fő
Pozsony	138 fő	Sárospatak	76 fő
Kassa	107 fő	Kecskemét	74 fő

Forrás: a jogi szakoktatás reformja és a jogakadémiák.
In. Jogtudományi közlöny 32. évfolyam 8. szám

Ezen a táblázaton látható, hogy az országban működő 10 jogakadémiában milyen különbségek voltak diáklétszám tekintetében az 1896/97-es tanév első félévében.

Összességében elmondható, hogy a vizsgált időszak első felében 1874-ig nagyszámban jártak tanulók az Egri Jogakadémiára, ahogy az ország több jogakadémiájánál is kiegyensúlyozott volt a diáklétszám. Az 1874-es reform viszont negatívan hatott a jogakadémiákra azért, hogy a képzési időt 4 évre emelte és csak az egyetemeknek adott habilitációs és

magántanári képesítési jogot. Mivel a doktorátust jelölték meg az ügyvédek előképzettségének feltételül, így a jogakadémiákra nézve ez nagy hátrányt jelentett. Az 1874-es képzési reform eredményeként radikális csökkenésnek indult a jogakadémiai diákok száma és ez a tendencia az Egri Érseki Jogakadémia esetében is kimutatható, az anyakönyvek adatai alapján. Az 1874 előtti 100 fő feletti egri jogakadémiai diáklétszámot, csak az 1890-es évek végére közelítette meg újra, de nem érte el azt. 1874 után több kisebb változást vezettek be a jogakadémiákon, de 1874 és 1889 között a diáklétszám az egri intézményben továbbra is 77 és 43 fő között mozgott. Az 1889-es módosítást követően viszont újra megindult a jogakadémián a diákok létszámának növekedése. Elmondható, hogy a jogakadémiákat érintő válság, amelynek egyik kiváló mutatója a diáklétszám változás az egri jogakadémián is megfigyelhető az anyakönyvek adatai alapján, ezért a válság bemutatásához jó példának bizonyult az Egri Érseki Jogakadémia.

Felhasznált szakirodalom:

A Magyar Tudománypolitika Alapvetése. Szerk. Magyary Zoltán. Bp, 1927

Bujdosné Papp Györgyi:

Az Egri Érseki Jogakadémia In.: Az egri domus universitatis és líceum. Oktatás, tudomány, művészet 1763-2013 Eger. 2013.

Hajdú János:

Felsőbb oktatásügy és tömegnevelés. In: Magyar művelődéstörténet V kötet Letöltve 2015. 03. 20.-án a MEK. OSZK Weboldalról <http://www.mek.oszk.hu/09100/09175/html/tartalomjegyzek.html>

Jusztinger János:

Az Egri Érseki Joglíceum története (174-1949) In: A Pécsi Püspöki Joglíceum emlékezete. Szerk. Kajtár István – Pohánka Éva. Pécs. 2009.

Kiss Péter :

A Egri Líceum az egyetemi gondolattól a”Magyar Athen” jelképig . Agria XLV. Szerk.Veres Gábor . Eger. 2009.

Dr. Kovács Pál:

A jogakadémiák kérdéséhez. Kecskemét, 1887.

Közoktatás. Művészet. II. kötet. Szerk. Halász Ferenc. Magyar Közigazgatási Törvények Grill-féle kiadása. Bp. 1910.

Mezey Barna:

A jogakadémiák 1874. évi reformja. In: Jogtörténeti értekezések. Szerk. Kovács Kálmán 14. szám, Budapest 1984.

Mezey Barna:

A jogakadémiák a jogszékesítés történetében. In: A Pécsi Püspöki Joglíceum emlékezete. Szerk. Kajtár István - Pohánka Éva. Pécs. 2009

Mezey Barna:

Egyetemek és jogakadémiák. Győri tanulmányok tudományos szemle 20. (1998)

Dr. Pauer Imre:

A jogakadémiák kérdéséhez. Pozsony. 1879.

Dr. Ráth Zoltán:

A jogi szakoktatás reformja s a jogakadémiák. Jogtudományi közlöny. 30. (1897)

Dr. Udvardy László:

Az Egri Érseki Joglíceum története (1740-1896). Eger. 1898.

Források: Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára VIII-1/b 37-től 69-ig iskolai anyakönyvek

VÁRKONYI PÉTER

Válság és migráció. Kompolt – Granite City (IL)³¹¹

Problémafelvetés

A különböző létszámú embercsoportok spontán vagy szervezett tartós helyváltoztatása valószínűleg már a kezdetektől eleme az emberiség történelmének. Jelen tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy e migrációs jelenségeket az őskortól napjainkig részletesen áttekintsem. Fontosnak tartom azonban annak megvilágítását, hogy ez az állandó jelenség bizonyos időszakokban (tömegessége vagy társadalmi, politikai hatásai miatt) kiemelt figyelmet kap.

A középkor népeinek vándorlása például a magyarság Kárpát-medencébe érkezésében (s így az oktatásban) betöltött szerepe miatt, 1849 és 1956 magyar emigránsai a forradalmi előzmények okán, a XX. század elején kibontakozó vándormozgalom pedig tömegessége, s így társadalmi hatásai nyomán kerülhetett az érdeklődés középpontjába.

Subjektív megítélésem szerint napjainkban számos családot érint tagjainak Nyugat-Európa települése, illetve fokozott médiaérdeklődés kíséri a hazánkon átívelő, Európán kívülről induló migrációs folyamatokat.

Egy ehhez hasonló tanulmány céljai között nem szerepelhet e kérdések megválaszolása, ugyanakkor a közölt kutatási eredmények talán segítenek újabb, pontosabb kérdések megfogalmazásában, s hosszú távon elvezethetnek a jelenkor problémáinak megértéséhez.

Igyekezem azon előfeltevésemet igazolni, hogy az evidens eltérések mellett egyértelmű párhuzamok is kimutathatók a XX. és XXI. század első másfél évtizedében lezajlott migrációs folyamatok között.

Kutatási előzmények

A tanulmány alapjául szolgáló kutatás egy hosszabb távú tudományos munka legfrissebb szakasza. Az alábbiakban e munka előzményeit is ismertetni fogom.

2008-ban kezdett kutatásom középpontjában egy Heves megyei település, Kompolt áll. A báró (később gróf) Grassalkovich Antal által 1754. január 1-jén kiadott telepítési szerződés értelmében száz (főként Köln környéki) németajkú és néhány magyar család költözhetett Kompoltra. Munkám első fázisában a két etnikai csoportot vizsgáltam

311 A tanulmány alapjául szolgáló kutatás A tudományos képzés műhelyeinek továbbfejlesztése az Eszterházy Károly Főiskolán című, TÁMOP-4.2.1.D-15/1/KONV-2015-0013 számú projekt keretében valósult meg.

a gazdaság- és társadalomtörténet szempontjai mentén. Ennek keretében igyekeztem bizonyítani azon hipotézisemet, hogy bár a népszámlálások 1910-től nem tükrözik a falu német karakterét, a sváb identitás (a sváb kifejezést az ingroup és outgroup elnevezés nyomán és jobb híján használom) a 20. század közepéig (sőt, bizonyos tekintetben napjainkig) kimutatható a település életében. E feltevésemet a komplexitás igényével próbáltam igazolni, s ennek keretében vizsgáltam a sváb és magyar gyökerű lakosság életmódját, anyagi kultúráját, házassági szokásait, gazdasági helyzetét, a kollektív emlékezetben rejlő különbségeket és az életmódbeli különbségek településszerkezetben való megtestesülését. A kutatás eredményeit a XXIX. OTDK-n Svábok és magyarok Kompolton (1853–1920), valamint a XXX. (Jubileumi) OTDK-n Kompolt társadalmi és gazdasági viszonyai a XX. század első felében címmel adtam elő, s utóbbival megegyező című tanulmányom nyomtatásban is megjelent a díjazott pályaműveket publikáló kötetben. Figyelmem ezt követően a kivándorlás felé irányult. Azt vizsgálom, hogy a korábban feltárt különbségek hogyan hatottak a kivándorlók motivációira. A források lehetővé teszik annak feltárását, hogy milyen gazdasági háttérrel rendelkeztek azok a családok, melyeknek tagjai úgy döntöttek, hogy az Egyesült Államokban folytatják életüket. Személyes kapcsolatok és levéltári források révén a kivándorlók leszármazottainak életmódját is vizsgálom.³¹²

A kutatás összetettsége miatt a feldolgozott szakirodalom és források köre is sokrétű. Egyfelől az identitás kérdéséhez igyekeztem feltárni a témával foglalkozó nemzetközi és hazai tudományos előzményeket (pl. Gyáni Gábor és Friedrik Barth műveit). Másfelől felhasználtam a település történetével (pl. Bakó Ferenc és Éble Gábor írásait) és a sváb etnikummal általában (pl. Bindorffer Györgyi, Tóth Ágnes és Heinz Ervin munkáit), valamint a kivándorlással foglalkozó írásokat (pl. Puskás Julianna, Hautzinger Zoltán, Hegedüs Judit, Klenner Zoltán, helyi vonatkozásban pedig Horváth László³¹³ eredményeit).

Primer forrásaim között gazdasági, demográfiai, a kivándorláshoz kötődő és általános dokumentumok is megtalálhatók. A levéltári anyagon túl támaszkodtam az oral history és a terepbejárás módszerére is. Így (többek között) feldolgoztam az 1851 és 1941 közötti összeírások, népszámlálások eredményeit, az egyházközség 1819 és 1950 közötti anyakönyveit, az 1887. és 1911. évi kataszteri telekkönyvet és a kivándorlókat szállító hajók utaslistáit, s létrehoztam egy lokális oral history archívumot. Az adatokat egy adatbázisban összesítem, melynek alapjául a korábbi, gazdasági és anyakönyvi adatokat tartalmazó adatbázis szolgált. Ennek összekapcsolása a kivándorlók adatait tartalmazó adatbázissal jelenleg is folyik. E munka végén mintegy 250 személy fejenként 50 adatával dolgozhatom majd, elsősorban a kivándorlás gazdasági és személyes motivációit kutatva.

312 Várkonyi Péter: Kompolt gazdasági és társadalmi viszonyai a XX. század első felében. In: A XXX. Országos Tudományos Diákköri Konferencia díjazott hallgatóinak dolgozatai. Szerk. Bíró Melinda. Eger, 2013. 137-172.

313 Horváth László: A XX. századi Heves megyei kivándorlás alapvetése 1910-ig. In: *Agria* 37. (Az Egri Múzeum Évkönyve, 2001) 297–333.

Köln – Kompolt – Granite City (II)

Kutatásom földrajzi spektruma e három településnévvel ragadható meg a legegyszerűbben. Az általam vizsgált migrációs folyamat kezdőéve 1754-re, kiindulópontja pedig a mai Németország területére tehető. Báró (később gróf) Grassalkovich Antal a 18. század közepére megszerezte Kompolt teljes területét. A báró 1754. január 1-jén, Gödöllőn telepítési szerződést adott ki, melynek értelmében száz németajkú család költözhetett Kompoltra.³¹⁴

Noha a szakirodalom kiemeli, hogy a kompoltiak fogékonyak a történelem iránt és büszkék származásukra,³¹⁵ arról, hogy pontosan honnan érkeztek a XVIII. századi telepesek, megoszlanak a vélemények. Az írásos anyag szerint a kompolti németajkú telepesek Elzászból származtak.³¹⁶ A néphagyomány ennél jóval gazdagabban őrizte meg az 1754-ik évi telepítés körülményeit. Az idősebb kompoltiak még napjainkban is három telepítési hullámról beszélnek.³¹⁷

Az első hullámmal érkező telepesek házai a kastély és a temető közé épültek. Terepbejárásom alapján ez mintegy tucatnyi házat jelenthetett. Az első és második telepítési szakaszban – a hagyomány szerint – Köln környékéről érkeztek az új lakók. A szakirodalom által kiemelt 1754-ik év a néphagyomány szerint csak a harmadik költözési hullám éve volt, s ekkor már nemcsak Köln környékéről, hanem Németalföldről is jöttek családok. Bakó Ferenc megkísérelte évekhez kötni az első két telepítést. Kutatásai szerint az első hullám 1747-ben, a második 1748-ban volt. A telepítés időpontja azért vitatható, mert a Gödöllőn aláírt telepítési szerződés tartalmaz egy kitételt, mely szerint az új kompoltiak „házait a már odaérkezett telepesek” házainak mintájára kötelesek építeni. A korábbi szakmai közvélemény ezt úgy értelmezte, hogy a szerződés fogalmazója az 1743-ban Aldebrőre telepített svábokra gondol, míg Bakó és a kompoltiak korábbi telepítéseket feltételeznek.³¹⁸

A származás kapcsán újabb adalékkal szolgált a Német nyelvjárások 1928 című térkép, mely egy népszerű történelmi folyóirat cikkének³¹⁹ mellékleteként jelent meg s a Trianon utáni Magyarország német nyelvjárásait jelöli. Több elem is jelezte az alább közölt térkép problematikusságát. Heves megyében egyedül Kompoltot jelöli a térkép mint olyan települést, ahol német nyelvjárást beszéltek 1928-ban. A jelmagyarázat szerint a kompoltiak a mosel-frank

314 Éble Gábor: A debrői uradalom birtoklási története. Pfeifer Ferdinánd, Bp. 1909. 17.

315 Bakó Ferenc: Kompolt község településnéprajzának vázlata. Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére I. (Studio comitatensia 23. Szerk. Novák László). Különnyomat, Szentendre, é. n. 174.

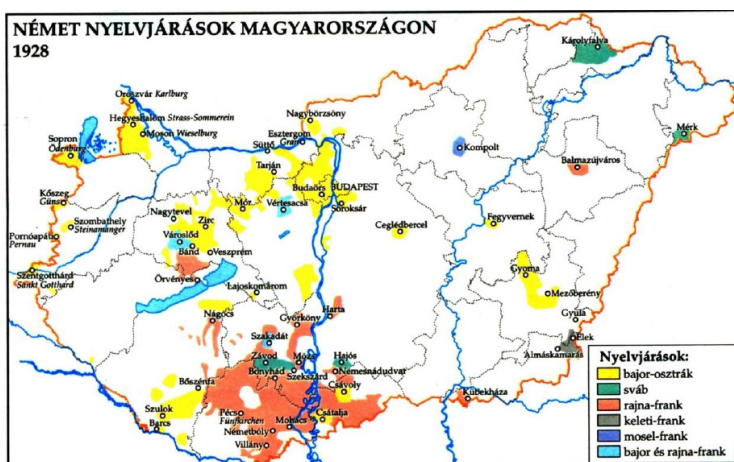
316 Bakó Ferenc: Párhuzamok és eltérések az Eger környéki magyarság és a nemzetiségek településében, építkezésében. In: Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. (Az 1984 októberében megrendezett konferencia anyaga) Miskolc 1984. 106.

317 Horhauzer Istvánné közlése.

318 Bakó Ferenc: Kompolt község... i. m. 174.

319 Tóth Ágnes: A svábok kiűzése, internálása, 1945. In: História 28. (2006:4) 8 – 12.

nyelvjárást használtak. A következő probléma a megjelölt évszám volt. Kutatásaim szerint 1928-ban nem történt semmiféle olyan irányú összeírás, mely indokolta volna a térkép keletkezését, sőt, az adatok ellentmondanak az időben közel álló (ám közismerten megkérdőjelezhető) népszámlálási eredményeknek. Emellett feltűnő volt, hogy a Dunántúl ábrázolása jóval kidolgozottabb, mint Kelet-Magyarorszáé. A térkép háttere a cikk írója előtt is homályban maradt, ezt firtató kérdésemre a folyóirat szerkesztőségétől sem kaptam választ. Rövid kutatás után azonban fény derült a térkép „titkára”.³²⁰ Bleyer Jakab 1928-ban megjelent könyve részletesen elemzi a magyarországi németek nyelvjárásait, s a kötethez térképmellékleteket is csatoltak, melyek a Dunántúl területét ábrázolták, a Dunától keletre eső területek azonban illusztráció nélkül maradtak. Véleményem szerint a térkép készítője felhasználta a Bleyer-kötetben található ábrát, s kiegészítette azt a szövegben olvasható kelet-magyarországi településnevekkel. Arra nézve, hogy miért csak Kompolt szerepel a Heves megyei települések közül a könyvben, érdekes adalék lehet, hogy Bleyer Jakab 1919-ben a nemzetiségi kisebbségek tárca nélküli minisztereként minisztertársa volt a Friedrich-kormányban a tárca nélküli kiskazda miniszteri posztot betöltő, kompolti születésű Mayer Jánosnak.³²¹

1. ábra: Német nyelvjárások Magyarországon 1928

320 Bleyer, J. (Hrsg.): Das Deutschtum in Rumpfungarn. (Mit ethnographischen und siedlungsgeschichtlichen Karten). Bp. 1928.

321 Magyarország kormányai 1919-1921 között. Letöltve 2015. május 20-án, a <http://sagv.gyakg.u-szeged.hu/tanar/farkzolt/HORTHY/KORMANY.HTM> weboldalról

Az eltérő és olykor bizonytalan információk figyelembe vételével az első dokumentált telepítés évét, 1754-et tekintem a svábok érkezési évének, s ugyan e fejezet címe is tartalmazza a Köln településnevet, fontosnak tartom jelezni, hogy a kibocsátó terület nem korlátozható a városra és környékére.

A vázolt nyugat-keleti irányú migrációs folyamat elsősorban gazdasági és társadalmi okokra vezethető vissza, s ennyiben illeszkedik a XVIII. századi Európa folyamataiba. A push és a pull tényezők egyaránt érvényesültek ebben a népmozgásban, hiszen a nyugat-európai népességtöbblet vándorolt a török időkben elnéptelenedett vidékekre, így Kompoltra is. A településre intellektuális és egzisztenciális többlettel érkeztek, épületfát és adómentességet kaptak.³²² Ez az előny közel kétszáz évre meghatározta a település életét.

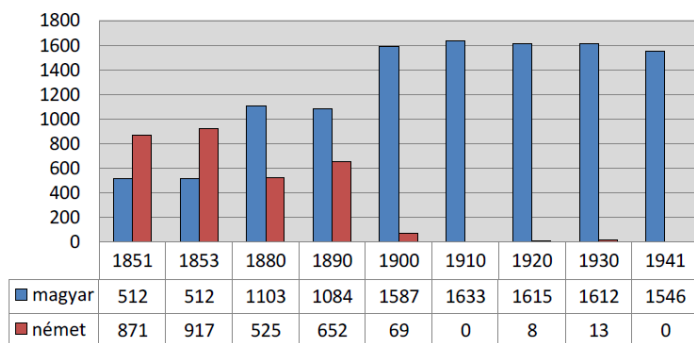
Az előzőekben bemutattam, hogy a kompolti svábok származását illetően több elmélet is létezik. Ezzel szemben a kompolti magyar telepesek eredetéről nincsenek adataink. A legkorábbi önálló kompolti anyakönyvek 1819-ből valók, s ekkor már a legöregebb halottaknál sem jelölték az eredeti illetőséget.³²³ A magyarok származására vonatkozó történet a ma élő kompoltiak tudatában sem él.

Az első általam dokumentált lényeges különbség a kompolti svábok és magyarok között tehát az, hogy míg a svábok eredeti lakóhelyét, illetve betelepülésük körülményeit a különböző forrásokból pontosan ismerhetjük, addig a magyarok származási helyéről semmit sem tudunk.

Emellett a sváb-magyar együttélés számos részletére rámutattam, s megállapításaimat az „egy község – két közösség” koncepciójában összegeztem. Ennek lényege, hogy bár a népszámlálási adatok tanúsága szerint 1910-re gyakorlatilag „eltűnt” a sváb etnikum, valójában körvonalazható egy olyan (ingroup és outgroup elnevezéssel is) svábnak nevezett csoport, melynek tagjai a németajkú telepesek leszármazottai, megőrizték német családnévüket, s a másodnyelv-dominancia mellett részlegesen, s olykor harciasan ragaszkodtak a német nyelvhez. Sikerült bizonyítanom, hogy a svábnak nevezett csoport a térkitöltés, az anyagi helyzet, a házépítési, családalapítási és temetkezési szokások, a hivatalviselés rendje és a kollektív emlékezet területén is elkülönült a nem sváb (a településen ingroup és outgroup elnevezéssel is magyarnak nevezett) csoporttól.

322 Bakó Ferenc: Kompolt község... i. m. 174.

323 Kompolti halottak, kereszteltek, házasultak anyakönyve I. kötet (1819-1859)

2. ábra: Kompolt etnikai szerkezete 1851-1941³²⁴

Az elvégzett kutatás egyfelől adalékokkal szolgált a népszámlálások kritikai szemléletéhez, másfelől megpróbálhattam választ találni a legalapvetőbb kérdésre, ami egy etnikummal foglalkozó kutatás kapcsán felmerülhet, nevezetesen, hogy mi alapján tekintünk valakit az adott etnikumhoz tartozónak. Friedrik Barth az etnikai tudás három szintjét különbözteti meg: az egyén, a csoport és az állam szintjét. Csoportszinten a közös eredet-tudat, a közös nyelv, önelnevezés vagy külső elnevezés, a közösen elszenvedett siker vagy trauma identitásképző tényező lehet. Az egyén szintjén ez kiegészül a csoporthoz való tartozás elismerésével.³²⁵ A kompoltiak esetében azt vizsgáltam, hogy különböző időmetszete-kben milyen elemekből épült fel a csoportos és az egyéni etnikai tudat.

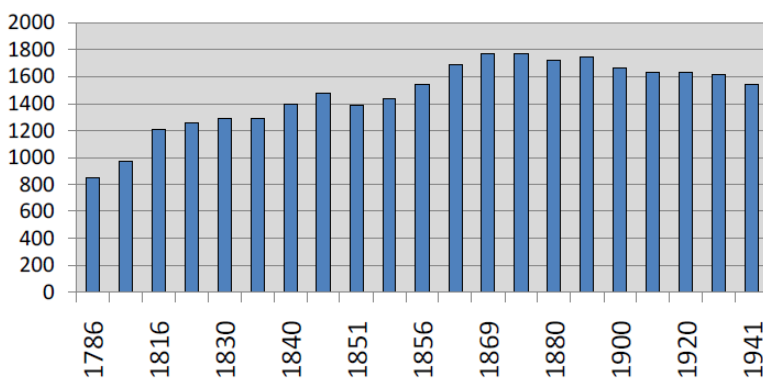
Bindorffer Györgyi a 2000-es évek elején több településen is tanulmányozta a helyi német gyökerű lakosok identitását. Megállapításai szerint a „Ki a sváb?” kérdésre a válasz nem egyszerű. A csoporttudat, a névhasználat, a nyelvhasználat, a származástudat és a kul-

324 Forrás: 1851. és 1853. évi Heves megyei összeírások községsoros adatai (HML IV-417/13–2011); Az 1890-iki népszámlálás főbb eredményei vármegyék és községek szerint. Szerk. Jekelfalussy József. Pesti Kvny., Bp. 1892. 218–219.; A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Szerk. és kiad. A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Pesti Kvny., Bp. 1902–1906. A népesség általános leírása községenként (1902) 531.; A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Szerk. és kiad. A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Atheneum, Bp. 1912–1920. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint (1912) 184–185.; Az 1920. évi népszámlálás. Szerk. és kiad. A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Pesti Kvny., Bp. 1923–1929. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint (1923) 82–83.; Az 1941. évi népszámlálás. 3/a Anyanyelv, nemzetiség, nyelvismeret. KSH, Bp. 1983. 86–87.

325 Barth, Friedrik (ed.): Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Cultural Differences. Bergen, 1969.

túra egyaránt hordozhatja egy csoport identitását.³²⁶ Ezek a tényezők idővel átstrukturálódhatnak, elhalványulhatnak. Előfeltevésem szerint az idézett szakirodalomban Véménd, Csolnok és Dunabogdány kapcsán felvázolt állapot (például a nemzetiségi nyelv térvesztése) Kompoltra a XX. század első felében volt jellemző.

A kutatás során a komplexitás kritériumát tartottam szem előtt, így a fő irány mellett számos ígéretes, még feldolgozásra váró „mellékszál” is kirajzolódott. Ezek közül kiemelkedett a nemzetközi vándormozgalom kompolti fejleményeinek vizsgálata. A kivándorlás népességre gyakorolt hatását a népmozgalmi adatok felvázolásakor is sejteni lehetett, s a levéltári forrásokban is gyakran talákoztam kivándorolt kompoltiakhoz köthető információkkal, például hagyatéki ügyekkel, vagy honosság elismertetésére irányuló kérelemmel.

3. ábra: Kompolt népessége 1786-1941³²⁷

Számításaim szerint az 1899 és 1914 közötti másfél évtizedben a település lakosságának mintegy 15%-a döntött úgy, hogy Észak-Amerikában folytatja az életét. A forrásokban pedig egyre gyakrabban talákoztam egy Illinois állambeli város, Granite City nevével.

A vándormozgalom résztvevőinek adatait az Ellis Island-en őrzött eredeti utaslistákról készített fényképeket tartalmazó internetes adatbázisból³²⁸ gyűjtöttem össze. Az utaslisták adattartalma időszakonként változott, de minden esetben tartalmazzák a kivándorló nevét,

326 Bindorffer Györgyi: Névhasználat és hazafiság a magyarországi sváboknál (Megjelent: Kötő-jelek 2002, (Eds Némedi D, Szabari V, Fonyó A), ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete, Budapest, 2003, 167-191.)

327 Forrás: Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). KSH, Bp. 1960. 68.; A népmozgalom főbb adatai községenként 1828–1900. VI. kötet (Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Miskolc, Heves megye). KSH, Bp. 1979. április 20. 19; 145.; A népmozgalom főbb adatai községenként 1901–1968. KSH, Bp. 1969. 132–133. Az 1941. évi népszámlálás. 2. Demográfiai adatok községek szerint. KSH, Bp. 1976. 229.

328 <http://www.libertyellisfoundation.org/>

nemét, életkorát, foglalkozását, családi állapotát, állampolgárságát. Az 1910-es évek dokumentumaiban már találunk utalást a utas egészségi állapotára is, sőt, az otthon maradt legközelebbi hozzátartozó és az amerikai kapcsolattartó pontos címét is tartalmazzák az ívek. Így akár 16 adatot is összegyűjthetünk személyenként.

No. on list.	Name in full.	Age		Sex.	Married or Single.	Calling or Occupation	Able to		Nationality.	Last Residence.
		Yrs.	Mos.				Read.	Write.		
1	Trans Amberling	53		M	Married	Labourer	Yes	Yes	Austria	Kompolt
2	Katharina "	56		F	"	"	No	No	Hungary	"
3	Sisella "	7		F	"	"	No	No	"	"
4	János Terenzi	32		M	Married	"	Yes	Yes	"	"
5	Styebeth "	26		F	"	"	No	No	"	"
6	Julia Szanyi	18		F	Single	"	Yes	Yes	"	"
7	Mária Kerekes	18		F	"	"	Yes	Yes	"	"
8	Maria Kerekes	16		F	"	"	Yes	Yes	"	"
9	Anna Soroka	22		F	"	"	Yes	Yes	"	"
10	Mary Szanokj	30		F	Married	"	Yes	Yes	"	W. mechny Hortovica

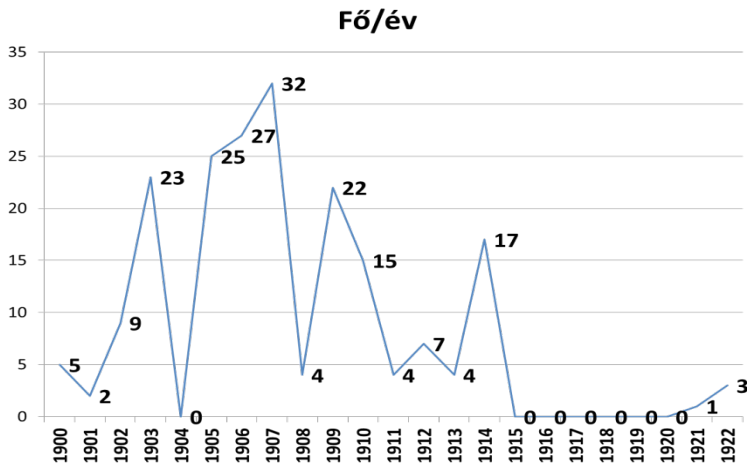
4. ábra: A Pannonia fedélzetén 1905. április 3-án New York-ba érkezők adatait tartalmazó utaslista részlete³²⁹

Adatbázisomban jelenleg 200 személy adatai szerepelnek, de kutatásaim nyomán fény derült további 50 olyan kiutazóra, akinek származási helyét elgépelték az utaslisták feldolgozása során, de a neve, az elgépelt településnév és a kapcsolati háló alapján egyértelműen kompoltiként azonosítható. Jelenleg e félszáz személy adatainak rögzítésénél, illetve a kivándorlási adatbázis és a korábban készített gazdasági és demográfiai adatbázis összekapcsolásánál tart a kutatásom. Ha ennek a munkának a végére érek, mintegy 250 személy fejenként akár félszáz adatával tudok majd dolgozni.

A 200 személy természetesen nem egyenletes eloszlásban hagyta el az országot. Az alábbi ábrán látható, hogy ahogyan országosan, úgy Kompolton is 1905 és 1907 közé tehető a kivándorlás csúcspontja. Az országos adatokhoz képest eltérés, hogy noha 1904 országosan is visszaesésként értékelhető, Kompoltról ebben az évben egyetlen személy sem vándorolt ki. Ennek helyi okát még kutatom, de az országosan alacsony adatok hátterében a hazai és célországbeli szabályok szigorodása állhat.³³⁰ Az első világháború alatt (érthető okokból) egyetlen személy sem döntött a kivándorlás mellett.

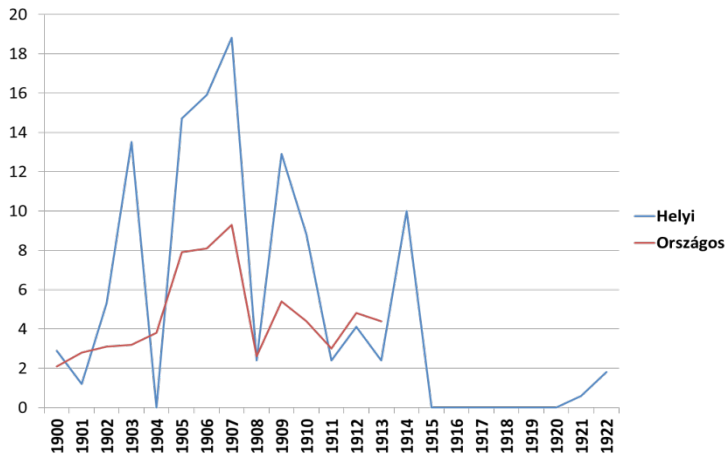
329 Forrás: Letöltve 2015. április 6-án a The Statue of Liberty – Ellis Island Foundation, Inc. weboldaláról: <http://www.libertyellisfoundation.org/passenger-details/czo4MjoiMTAyMzc4MDMwMjI4IjJs=/czo4OijtYW5pZmVzdCI7>

330 Puskás Julianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880-1940. Budapest, 1982. 66.

5. ábra: A kompoltiak kivándorlásának évenkénti megoszlása³³¹

Puskás Julianna kutatásai nyomán lehetőségünk van arra, hogy összevegyük az országos kivándorlási rátát a helyi adatokkal. Jól látható, hogy az 1905 és 1907 közötti évek mind országosan mind helyileg csúcspontot jelentettek, s 1906 ebben némi törést hozott. Összességében elmondható, hogy az országos arányokhoz képest Kompolton többen döntöttek úgy, hogy elhagyják hazájukat.

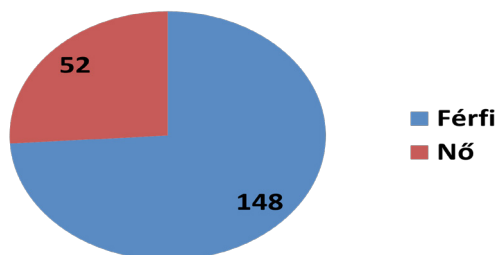

6. ábra: Kivándorlók száma ezer lakosra vetítve³³²

331 Forrás: Ellis Island-i utaslisták alapján készített adatbázis.

332 Forrás: Ellis Island-i utaslisták alapján készített adatbázis és Puskás Julianna: Kivándorló... 66.

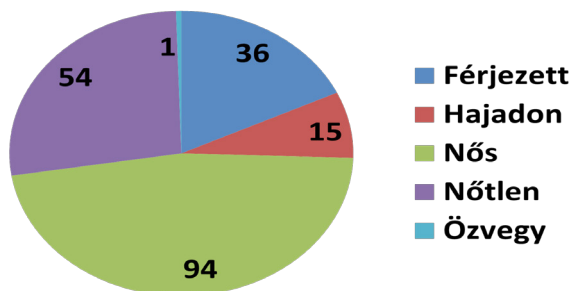
Érdeemes megvizsgálni a már rögzített 200 személy adatait. Az utaslisták tanúsága alapján a kivándorolt kompoltiak közül 148 volt férfi és 52 nő, tehát a már az adatbázisban szereplő migránsok nagyjából 75%-a volt férfi.

7. ábra: A kivándorolt kompoltiak nemek szerinti megoszlása³³³

Családi állapot alapján öt csoportba sorolhatjuk az adatbázisban szereplő kivándorlókat. A személyek közel fele (94 fő) nő, nagyjából negyede (54 fő) nőtlen férfi. Ha figyelembe vesszük, hogy a nőtlen férfiak között találjuk a fiúgyermekeket is, látható, hogy a migráns férfiak túlnyomó többsége a házasságkötés után döntött úgy, hogy útra kel.

A nők között 1 fő özvegyet, 36 férjezett asszonyt és 15 hajadon lányt találunk, vagyis a nők többsége is a házasságkötés után utazott.

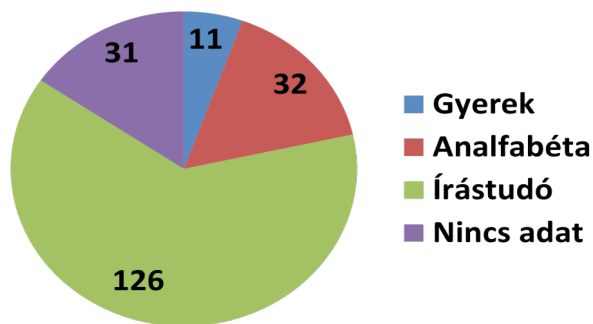

8. ábra: A kivándorolt kompoltiak családi állapota³³⁴

333 Forrás: Ellis Island-i utaslisták alapján készített adatbázis.

334 Forrás: Ellis Island-i utaslisták alapján készített adatbázis.

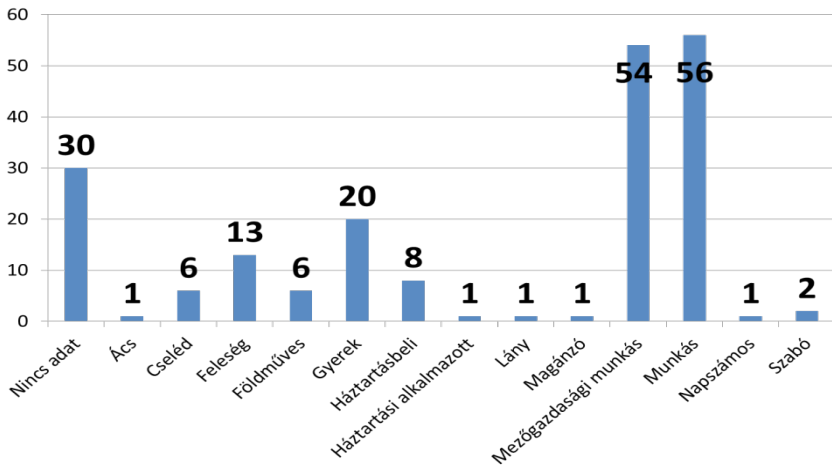
Az utaslisták abból a szempontból is egyedülálló források, hogy nominális adatokat közölnek a személyek alapvető műveltségéről. Ezt vizsgálva megállapítottam, hogy 32 kivándorló volt analfabéta, 126 írástudó, 31 esetben pedig nem áll rendelkezésünkre ez az adat. Külön csoportot képeznek azok a gyerekek, akik feltételezhetően pusztán életkorukból adódóan írástudatlanok (11 fő).

9. ábra: A kivándorolt kompoltiak alapvető műveltsége³³⁵

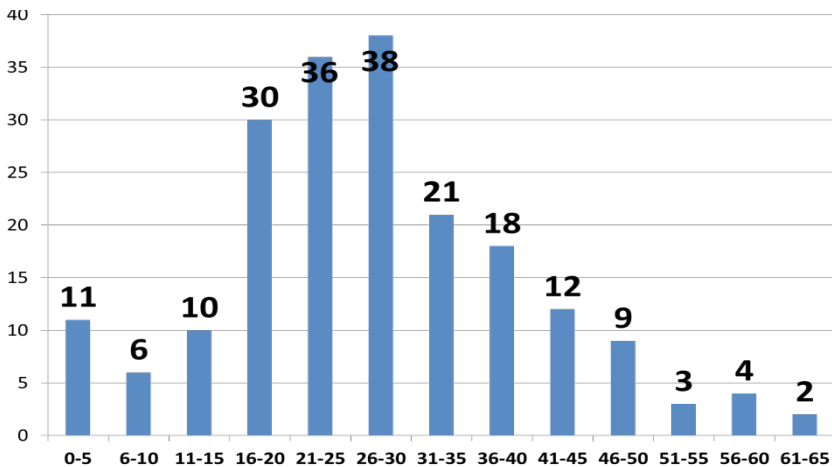
A foglalkozásszerkezetet ábrázoló diagramon látható, hogy a kivándoroltak között túlnyomó többségben voltak a mezőgazdasági munkások és a munkások. Ez érthető, hiszen a migránsok alapvetően agrár környezetből tartottak részben mezőgazdasági környezetbe, részben a szekunder szektorba.

335 Forrás: Ellis Island-i utaslisták alapján készített adatbázis.

10. ábra: A kivándorolt kompoltiak foglalkozásszerkezete³³⁶

A korcsoportok szerinti vizsgálatból kitűnik, hogy a 16 és 30 év közötti korosztály, tehát a legaktívabbak voltak többségben a kivándoroltak között.

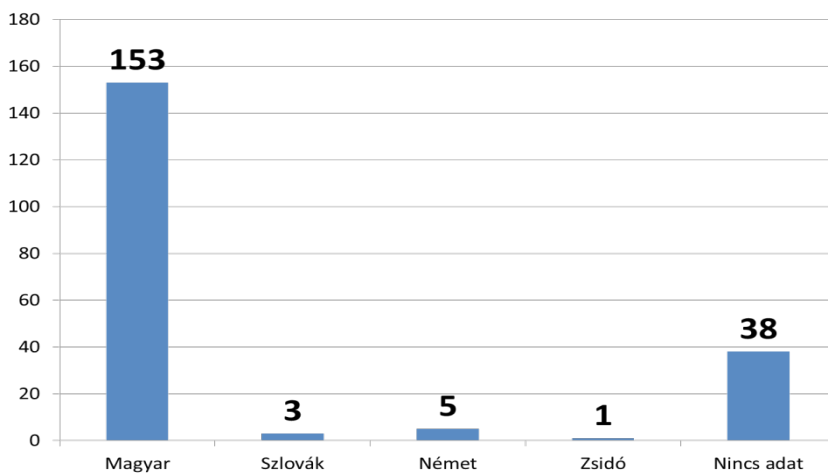

11. ábra: A kivándorolt kompoltiak korcsoportonkénti megoszlása³³⁷

336 Forrás: Ellis Island-i utaslisták alapján készített adatbázis.

337 Forrás: Ellis Island-i utaslisták alapján készített adatbázis.

Korábbi kutatási eredményeim szempontjából az utaslisták nemzetiségre vonatkozó adatai ígéretesek a legérdekesebbeknek. Ez az információ is önbevalláson alapult, ám komoly problémát jelent az adatok megbízhatóságának kérdése. Az adatbázis 200 személye közül 153 vallotta magát magyar nemzetiségűnek, s csak 5 németnek. Ez a kérdés további alapos kutatást igényel, azonban az nyilvánvaló, hogy a nemzetiség fogalma (a népszámlálások hasonló kérdéseivel szemben) nem feltétlenül volt világos az adatközlők számára.³³⁸

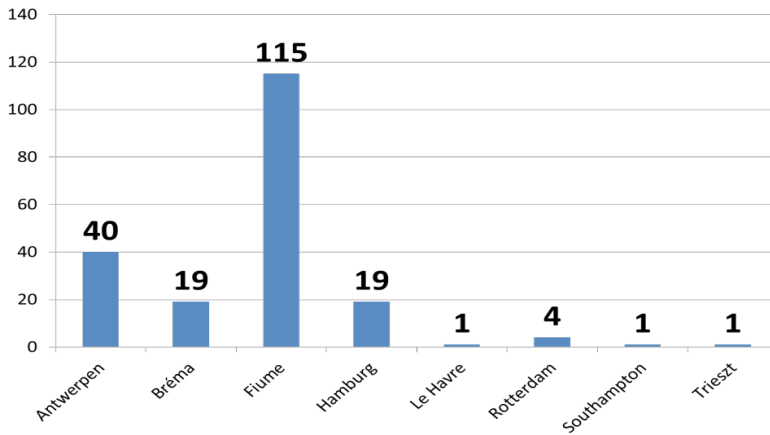
12. ábra: A kivándorolt kompolciaiak nemzetisége³³⁹

A források a behajózás helyét is rögzítik. Az utasok túlnyomó többsége (115 fő) Fiumében szállt hajóra, de a kikötők között találjuk Bréma, Le Havre, Rotterdam és Southampton városát is. Fiumében folyóirat is megjelent a kivándorlók névsorával, illetve az amerikai élethez kötődő rémhírekkel.³⁴⁰

³³⁸ Bindorffer Györgyi: „nem tudok jól magyarul”. A hazaszeretet megnyilvánulása Véménden. In: Kisebbségkutatás 4. (2004) 556.

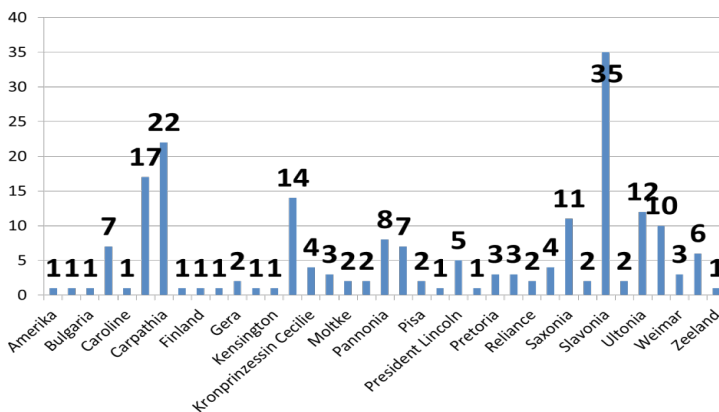
³³⁹ Forrás: Ellis Island-i utaslisták alapján készített adatbázis.

³⁴⁰ Puskás Julianna: Kivándorló... 141.

13. ábra: A behajózás helye³⁴¹

A megnövekedett migrációs igényeket számos hajó igyekezett kiszolgálni. A Kompoltról utazók többsége a Slavonia³⁴² fedélzetén hagyta el az országot.

14. ábra: Hajónkénti kompolti utasszám az adott hajó összes útját figyelembe véve³⁴³

341 Forrás: Ellis Island-i utaslisták alapján készített adatbázis.

342 A Slavonia 1883-ban épült Angliában. 570 utas szállítására volt alkalmas, ebből 20 fő I., 550 fő III. osztályon utazhatott. A források szerint 1907-ben leselejtezték. [Letöltve 2015. április 6-án a www.libertyellisfoundation.org weboldalról] A selejtezés dátuma felvet egy problémát, ugyanis az adatbázisomban több olyan személy is található, aki 1907 után utazott, de az utaslistán a Slavonia neve szerepel. Erre a dilemmára az lehet a megoldás, hogy a selejtezés után valószínűleg megkaphatta egy másik hajó is ezt a nevet. Ennek tisztázása folyamatban van.

343 Forrás: Ellis Island-i utaslisták alapján készített adatbázis.

15. ábra: A Slavonia³⁴⁴

1904-ben a Slavonia fedélzetén utazott az USA-ba, a St. Louis-i világkiállításra a Vasárnapi Ujság tudósítója, Zerkowitz Emil is. Utastársai között kivándorlók és az interparlamentáris kongresszusra tartó küldöttek is voltak. Képekkel illusztrált írása alapján magunk elé tudjuk képzelni azt a látványt, amely a kivándorlók elé tárult az Egyesült Államok partjaihoz érve.³⁴⁵

A partok közelébe érve az utasokon izgalom lett úrrá, s egyre csak a szárazföldet kémlelték. Miután a révkalauz átszállt a Slavoniára, a hajó átkelt a Narrows nevű szoroson. A hajóra ekkor orvosok és vámtisztviselők szálltak, akik alaposan meg-, és átvizsgálták az utasokat és holmijukat. Balról a Szabadság-szobrot, majd jobbról a Brooklyn hidat és a manhattani felhőkarcolókat láthatták. Az utazás végén a hajó kikötött Ellis Island-en.

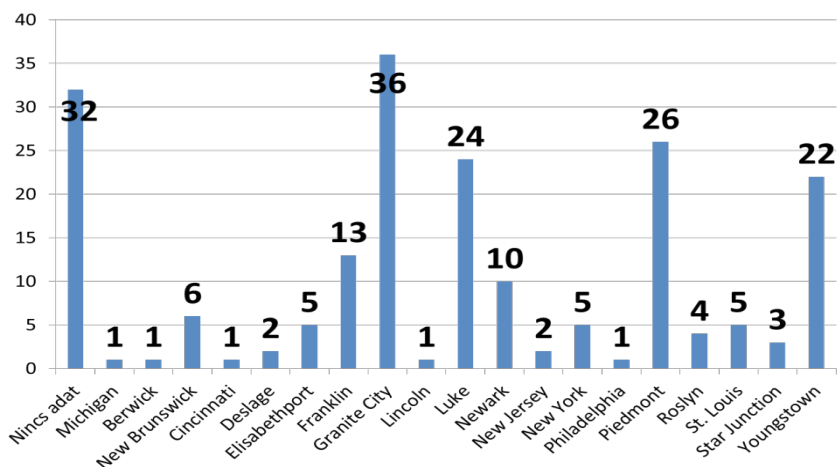
Elgondolni is nehéz, milyen mértékű kulturális sokk lehetett ez az utazás egy kompolti földműves számára. Ám az igazi erőpróba csak ekkor következett.

Az adatbázisban szereplő személyek számos várost megjelöltek végcélként, ám a legtöbben az Illinois állambeli Granite City-be utaztak.

344 Letöltve 2015. április 6-án a The Statue of Liberty – Ellis Island Foundation, Inc. weboldaláról: www.libertyellisfoundation.org

345 Zerkowitz Emil: New York. In: Vasárnapi Ujság 51:34. (1904. augusztus 21.) 581.

Célállomás

16. ábra: Végcélként megjelölt városok³⁴⁶

Granite City nevével a kutatás korábbi szakaszában is találkoztam. Egyfelől a képviselőtestület több alkalommal foglalkozott a kivándorlók honosságának ügyével, másfelől a jegyzőkönyvek tanúsága szerint előfordult, hogy Granite City-i lakosok ingatlant vásároltak Kompolton.³⁴⁷

A város honlapján is olvashatunk egy 1906-ik évi betelepülési hullámról, melynek során tízezer ember érkezett a városba Közép- és Kelet-Európából. A város egyik pontját „Hungary Hollow”-nak, vagyis „Magyar Völgy”-nek nevezték el.³⁴⁸

Az egyik legfontosabb Granite City-hez köthető dokumentumot még a kutatás elején találtam. Az 1915. évi képviselőtestületi jegyzőkönyvek között egy gyűjtőívre bukkantam. A Granite City-be elszármazott kompoltiak gyűjtést rendeztek a világháború károsultjainak, s az összeget (108 dollár 50 centet, vagyis 753 koronát) elküldték szülőfalujukba.³⁴⁹

346 Forrás: Ellis Island-i utaslisták alapján készített adatbázis.

347 Kompolt képviselőtestületi jegyzőkönyvei 1921-1930. (HML V-248/4)

348 Letöltve 2010. december 20-án a város weboldaláról: <http://www.granitecity.illinois.gov/wfapp?ACTION=Node&NodeID=83>

349 A gyűjtőív megtalálható az 1915-ik évi képviselőtestületi jegyzőkönyvek között. Az iratcsomó jelzete: HML V-248/2

4. Válságos hétköznapok

A személyes találkozás és a többszöri levélváltás nyomán feltárult előttem a kivándoroltak és leszármazottaik életmódja. Így a XVIII. századi telepítést követő mintegy 250 év történetének kutatása után lehetőség nyílt arra, hogy további száz év történetére koncentráljak.

Azt már a kivándorlás kérdéseire irányuló kutatás kezdetén feltételeztem, hogy a Kompoltól az Egyesült Államokba érkező személyek esetében egzisztenciális deficittel számolhatunk. A korábban saját földjükön önállóan gazdálkodó férfiak ipari (segéd)munkásokká váltak, s szinte egyik napról a másikra kellett életmódot váltaniuk.

Keith Veizer és más leszármazottak információi alapján körvonalazódni látszik, hogy ez egy önkizsákmányoló életmód volt. Mert bár lehet, hogy munkájukkal megteremtették egy stabilabb egzisztencia alapjait, azt gyakran saját egészségük rovására tették.

A gondok elöl sokan az alkoholizmusba menekültek. Tudunk olyan személyről, aki munkaképességét csökkentő munkahelyi balesete után lett az alkohol rabja.

A gazdasági válságok következményeit is fokozottan viselték a migránsok. Az 1907-es bankpánik után kibontakozó gazdasági válság idején a „Hungary Hollow” a „Hungry Hollow” nevet kapta.

A gazdasági világválság személyes tragédiákhoz vezetett. Volt, aki vonat elé vetette magát, volt, aki felesége sírján mérget ivott. A férfiak munkájukat elveszítve akár több száz mérföldet is gyalogoltak a sínek mentén, hogy pénzkereseti lehetőséget találjanak. A fiatalok a vasútállomásokról próbáltak tüzelőt lopni, ám a vasúttársaság fegyveres őrei gyakran rálöttek a migránsokra. Így tudunk olyan fiúról, aki haslövést kapott, de otthon nem merte elmondani, mi történt, így reggel vértócsában fekvé találtak rá az ágyában.

A gazdasági válság tehát fokozottan érintette a még csak bizonytalan egzisztenciával rendelkező bevándorló családokat.

5. Összegzésül

A migrációs folyamatok mögött számos motivációs tényező állhat. Ernst Georg Ravenstein alkottam meg a push- és pull-faktorok elméletét. Ennek értelmében a migrációt kiváltó tényezők vagy a kibocsátó ország felől mintegy „tolják” a népességet, vagy a célszág felől érvényesül egyfajta vonzás. Az esetek jelentős részében természetesen a push és pull hatás együttes működéséről is beszélhetünk.

Kutatásomban igyekszem fényt deríteni a kompoltiak vándorlását motiváló faktorokra. Eddigi eredményeim nyomán állítható, hogy elsősorban gazdasági motivációkról beszélhetünk. Készülő adatbázisom segítségével ennek részleteire is fényt deríthetnek. Emellett egyéni esettanulmányokon keresztül körvonalazódnak olyan személyes válságszituációk is, melyek arra ösztönözhatték az egyéneket, hogy egy új országban folytassák életüket.

Ugyancsak nagy jelentőséget tulajdonítok az adatbázis készítése során a kapcsolati hálózatok működésének. Amellett, hogy a szakirodalom is kiemeli ezek migrációban betöltött szerepét, saját kutatásomban is látszik, hogy az „anyaországban” kialakult személyes kapcsolatok jó táptalajul szolgálnak a kivándorlás tömegessé válásához száz évvel ezelőtt és napjainkban egyaránt.

Természetesen nem gondolhatom azt, hogy a fentiekben leírt kutatás befejezésével majd választ tudok adni a migrációs folyamatok kapcsán felvetődő kérdések mindegyikére, s megoldással sem szolgálhatok a vándorlás okozta társadalmi, politikai és gazdasági feszültségekre. Reményeim szerint azonban eredményeim segíthetik a problémakör megértését.

Arra nézve, hogy a kivándorlás kezelése a XX. század elején sem volt egyszerű és gyors feladat, jó példa az alábbi szöveg, melyet tanulmányom végszavául szánok:

„A kivándorlás csökkentésére a közgazdasági és iparfejlesztési irányban teendő intézkedések képezik a leghathatósabb eszközt, és a kormány minden egyes tagja saját ügykörében mindent el fog követni, hogy ez irányban kedvezőbb állapotokat teremtsen, és mindazok az okok, melyek a kivándorlást elősegíthetik, lehetőleg elháríttassanak.”

A nagyközség rövid történetében nem először fordult elő, hogy a vasgyári kolónia az anyaközségtől történő elválásért folytatott küzdelmet. Az első önállósodási kísérletre 1874-ben került sor, ám sem ekkor, sem 1893-ban, sem pedig 1903-ban nem sikerült elérni a kitűzött célt. A szakirodalom ezen elszakadási mozgalmakat kevésbé vizsgálta, rövid tényyszerű adatközléseket lehet csak olvasni.³⁵¹ Pedig az 1909-1910-es események könnyen fordulóponttá válhattak volna a nagyközség és Miskolc város történetében is.

Míg az egyik oldalon az egység fenntartása vagy az elszakadás sikere volt a tét, addig a „szomszéd” – Miskolc – is igyekezett saját érdekeit érvényesíteni. A város vezetése a 19. század közepétől nagy hangsúlyt helyezett a település modernizálására, regionális központtá való fejlesztésére. Az előljáróságok igyekeztek mind belső városszabályozási tervek révén, mind külső terjeszkedés által ezen törekvéseket megvalósítani. Már ekkor felmerült Nagy-Miskolc kialakítása, amely a környező települések beolvasztását takarta.³⁵² Kezdetben azonban a kis- és nagyközségek ellenálltak a függetlenségük elvesztésével járó folyamatoknak, emiatt az ezen időszakban regnáló miskolci polgármesterek nem is törekedtek direkt módon az egyesítésre. Amikor azonban 1909-ben megbomlani látszott az egység a szomszédos nagyközségben, éberén figyelték az eseményeket, hátha a helyzet úgy hozza, hogy lépéseket lehet tenni Nagy-Miskolc megvalósításáért.

A helyzet bonyolultságát továbbá Borsod vármegye is fokozta. Miskolcra, mint vármegyei központra tekintettek az előljáróságok, azonban a századfordulóra ez a viszony megváltozott. 1907 őszén az országgyűlés határozott arról, hogy 1909. január 1-től Miskolc törvényhatósági joggal felruházott várossá alakulhatott át.³⁵³ Ezt néhány évtizedes önállósodási küzdelem előzte meg, mely során a vármegye és a település viszonya megromlani látszott. Az országgyűlés határozata elmélyítette a két fél között a konfliktusokat, így a Nagy-Miskolc iránt való törekvés újabb szereplővel gazdagodott. A vármegyei álláspont egyértelmű volt, akadályozni kellett a kisebb települések egyesítését Miskolccal, hiszen ezáltal újabb vármegyei területek kerültek volna egy idegen törvényhatósághoz. Különös figyelmet fordították hát minden olyan eseménynek, amely valamely település függetlenségének elvesztésével járhatott.

351 Sem a legújabb várostörténeti és kolóniatörténeti munkák, sem pedig a Nagy-Miskolc kialakításáért folytatott küzdelemről szóló tanulmány nem ismerteti az eseményeket részletesen. Vö. Olajos, 1998. 16-21.; Somorjai, 2003. 145-149.; Somorjai, 2005. 199-208.

352 Olyan települések verték körbe ekkor Miskolcot, mint Diósgyőr, amely a Diósgyőri Magyar Királyi Vas- és Acélglyár révén a régió ipari központja volt; vagy Görömbölytapolca, amely híres fürdője miatt vált már ekkor turisztikai központtá.

353 1907. évi LI. tc. Miskolcz rendezett tanácsu városnak törvényhatósági joggal felruházásáról. <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6990> (utolsó megnyitás: 2015. október 29.)

1909 nyarán, amikor a külső részek elszakadási törekvése valósággá vált, egyik érintett – vagy kezdetben még kívülről – fél sem lehetett biztos abban, hogy mikor és hogyan zárul le az önállósodási folyamat. Jelen tanulmányban igyekszem részletesen ismertetni az elszakadási mozgalom előzményeit, az érdekeltek céljait, az események menetét, valamint az utóéletét is.

Előzmények – a kolónia megalakulása és terjeszkedése

1770-ben Mária Terézia vasgár létrehozását rendelte el az akkor még fennálló diósgyőri koronauradalom területén.³⁵⁴ Bő egy évszázaddal később, a fellendülő vasúti építkezések nagyobb kapacitású és modernebb üzemet igényeltek. Mivel 1858-ban jelentős szénkészletet tártak fel a területen, Lónyay Menyhért pénzügyminiszter 1867-ben megbízást adott az észak-erdélyi Terebesfejérpatakon működő vasgár igazgatójának, Glanzer Miksának, hogy egy új, korábbi állomáshelyéhez hasonló létesítmény tervezetét dolgozza ki. Az építkezések nem korlátozódtak az ipari komplexum kialakítására, kezdettől fogva szerepelt a tervek között a hivatalnokok, felügyelők és munkások részére lakóépületek felépítése is. A hetvenes években utóbbi társadalmi csoport nem élvezett prioritást, mondván Diósgyőr és Miskolc településeken találnak maguknak lakást, ám rövid idő elteltével munkáslakások százai kerültek felépítésre a gár közvetlen közelében, hiszen a fokozatos kapacitásbővítés miatt egyre több embert tudott alkalmazni a vállalat.

2. ábra: A gyári gyarmat helyszínrajza, 1910.

Forrás: Olajos, 1998. 36.

³⁵⁴ A királynő leiratából részletet közöl, valamint további közléseket ismertet: Porkoláb, 2003. 16-17.

A képen jól látszik, hogyan vált egyre nagyobbá és komplexebbé a mesterségesen kialakított és megtervezett telep. Az 1910-es statisztikai adatok alapján 436 lakóház állt itt, emellett rendelkezett a településrész saját római katolikus templommal, fiú- és leányiskolával, kisedővóval, egészségügyi szolgálatot ellátó intézménnyel, postával és gyógyszerházzal is.³⁵⁵

A korabeli leírások és tervezetek alapján úgy tűnik, hogy a kolónia akár önálló települést is alkothatt volna, hiszen kulturális, egészségügyi és egyéb szolgáltató intézményekkel is el volt látva. Ennek köszönhető, hogy a gyár vezetése a helyi lakosság egy részével többször is kezdeményezte az elszakadást Diósgyőr anyaközségtől. 1874-ben néhány helyi lakos együttesen fordult a vármegyéhez, hogy alakulhasson a gyári telep önálló községgé. Augusztus 5-én a törvényhatósági bizottság a kérelmet elutasította, mivel az 1871. évi XVIII. törvénycikkben előírt feltételnek nem felelt meg a beadvány, és az ülés időpontjáig nem sikerült a hiányzó dokumentumokat pótolni. 1893-ban és 1903-ban is konkrét lépéseket tettek az illetékesek az elszakadás érdekében, ezen törekvések azonban nem találtak támogatókra, így megmaradt helyi ügyként. A három sikertelen elválási kísérlet feszültté tette az anyaközség és a különválani szándékozó részek képviselőinek, valamint a két terület lakosainak viszonyát.

1909 nyarára ismét megérett a helyzet és a mozgalom arra, hogy az önállósodás érdekében határozottan fellépjenek.

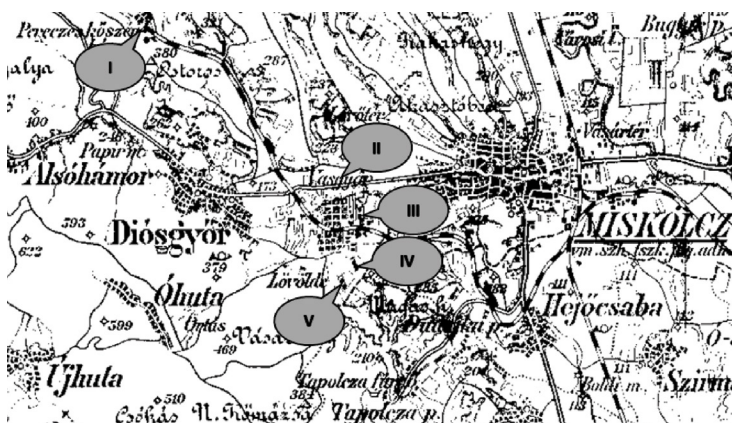
Elszakadási és egyesülési mozgalom a nagyközségben – 1909

Az 1909-ben induló anyaközségi érdekeltségű helyi lap, a Diósgyőr és Vasgyári Hírlap,³⁵⁶ már a nyár közepétől cikkezett a lakosság körében egyre szélesebb körben terjedő hírről, miszerint az alispán kezdeményezésére a külső részek kérvényezni akarták az elszakadást. Június 6-i cikkében a lap „Szemle” rovata hosszasan írt arról a bizonytalanságról, amely a tájékoztatás hiányából fakadt:

„Bármerre menjünk, mindenütt csak a gyár különválásáról hallunk beszélni, de olyanra, ki ezen ügy valódi állásáról felvilágosítást tudna adni, sehogysem akadunk. Az újdíósgyőrieket leginkább érdekli és érinti a dolog; mégis, ha találkozunk ők intéznek hozzánk kérdéseket a válás részleteiről.”

355 [sz.n]: A Diósgyőri Magy. Kir. Vas- és Aczélgyár története, 1765-1910. Szelényi és Társa Könyvnyomdája, Miskolc, 1910. <http://www.mek.oszk.hu/01200/01202/html/index.htm> (utolsó megnyitás: 2015. október 29.)

356 A Diósgyőr és Vasgyári Hírlap 1909. január 31-én indult; hetente megjelenő – alcíme szerint – szépirodalmi, közművelődési, társadalmi és közgazdasági lap. Felelős szerkesztője a vizsgált időszakban Kenyeres Károly, anyaközségi képviselő volt. További adatok: ld. Fülöp, 1964. 37.

3. ábra: Diósgyőr nagyközség részei
 Az elszakadást kezdeményező külső területek: I. Perces bányatelep; II. Újdiósgyőr;
 III. gyártelepi kolónia; IV. Pocogó; V. Nyírjes

Forrás: Magyarország megyetérképei a Hadtörténeti Térképtárban,
 1731-1948. ARCANUM, 2009.

Az első konkrét lépésre 1909. június 27-én került sor, amikor a külső részek (Gyártelep, Újdiósgyőr, Pocogó, Nyírjes, Perces) lakosai az önálló nagyközséggé válás tárgyában értekezletet tartottak a kolónia munkásétkezőjében. Az összejövétel súlyát az adta, hogy Tarnay Gyula alispán kérésére gr. Haller József, a miskolci járás főszolgabírója kezdeményezte a megbeszélést. A gyűlésen Sztroiny Román – gyárfőnök-helyettes – volt a szószóló, aki beszédében egyértelművé tette a vasgyár vezetésének azon szándékát, miszerint a külső részek lakosságának érdekében – a vármegye támogatását élvezve – kérvényt nyújtanak be az elválás és újjáalakítás érdekében. Mivel Haller József sem próbálta a jelenlévőket lebeszélni a szándékaikról, a gyűlés koordináló bizottságot küldött ki, melynek az elszakadás békés lebonyolítását adták feladatául.³⁵⁷

A testület néhány hónapos munka után összeállította a hivatalos beadványt, melyet 1909 végén a pénzügyminisztériumhoz – mint a Diósgyőri Magyar Királyi Vas- és Acélgyár felügyeletét ellátó hivatalhoz – terjesztettek fel.

Az anyaközségi képviselőket a június végi értekezlet válaszáig elé állította. Fel kellett adni azt a korábbi álláspontot, miszerint támogatás hiányában az elszakadási mozgalom nem lehetett sikeres, így nem kellett különösebben azzal foglalkozni. A különválást koordináló

³⁵⁷ A bizottság tagjai közé néhány prominens személyt is választottak, például Fleischmann Győző, gyárigazgató; Sztroiny Román, gyárfőnök-helyettes; vagy éppen Obholczér Béla, főmérnököt. A 20-as bizottság névsorát, valamint az értekezlet rövid összefoglalását közli: „A gyártelepi, újdiósgyőri, pocogói, nyírjesi és percesi lakosság értekezlete az önálló nagyközséggé való alakulás tárgyában”. Diósgyőr és Vasgyári Hírlap, I. évfolyam 23. szám. 1909. július 4. 2.

bizottság létrehozása, valamint a vármegyét képviselő főszolgabíró támogató magatartása egyértelművé tette az anyaközségi eljárások számára, hogy új fejezete kezdődött a külső részek elválási törekvéseinek. Ez a felismerés arra sarkallta az ellenzőket, hogy maguk is megvitassák a lehetséges alternatívákat. Július 9-re értekezletre gyűltek össze a községi tanácssteremben, ahol hosszas vita során foglalkoztak a kérdéssel. Fontos említést tenni arról, hogy ezen megbeszélésre a szervezők nem hívtak meg senkit a vármegyétől, hiszen álláspontjuk szerint a törvényhatóság azzal, hogy nem akadályozta az elszakadási törekvéseket, elárulta a dicső múlttal rendelkező települést. A jelenlévők számára három lehetséges megoldás kínálkozott: 1. nem akadályozzák meg a külső részek elválását; 2. rendezett tanácsú várossá alakulnak át; 3. külvárosként csatlakoznak Miskolc városához. Az első alternatíva hamar lekerült a napirendről, hiszen az elszakadó részekkel együtt elveszett volna a vasgyár is, amely a település fejlődésének záloga volt és kiválásával nem látszott biztosítottnak az anyaközség jövője. A második alternatíva, miszerint a nagyközség egybentartása érdekében kérelmezni kellene a rendezett tanácsú várossá alakulást, ekkor még nem kapott nagy hangsúlyt, ugyanis az ellenzők szerint magasabb költségek neheztedek volna a lakosokra, ilyen árat pedig a többség nem akar fizetni a rebellis településrészek miatt. Több felszólaló is – például Breinfeld Antal, ügyvéd; Nemes Károly, evangélikus lelkész; Kenyeres Károly, főszerkesztő – a Miskolccal való egyesülést támogatta. Az a tény, hogy a gyűlésen jelenlévők ez utóbbi javaslatot választották mutatja kétségbeesésüket, hiszen hajlandóak voltak akár függetlenségükről is lemondani, csak a külső részek nehogy elszakadjanak. Ez a gyűlés is kiküldött egy bizottságot – később csak 24-es bizottsággként emlegeti a sajtó – azzal a feladattal, hogy dolgozza ki azon feltételeket, amelyek teljesítése esetén Diósgyőr nagyközség (a külső részekkel együtt!) önként csatlakozik Miskolc városához.

1909 nyarán tehát két mozgalom is zászlót bontott a településen: egy régi-új törekvés elérése érdekében a külső részek az elszakadás megvalósításán dolgoztak, míg ennek megakadályozására egy új bizottság kezdett foglalkozni a Miskolchoz csatlakozás lehetőségével. A helyzet ennek megfelelően elmérgesedett a településen. Dobák Judit 2008-ban benyújtott doktori disszertációjában a kolónia történetével foglalkozott. Ebben jónéhány interjút is készített olyanokkal, akik egykoron ezen a területen éltek. A felvett beszélgetések alapján a jelelt arra a következtetésre jutott, hogy a „kolónia közössége ekkor már önálló identitással bírt, melynek egyik megfogalmazási módja a diósgyőriektől való különbözőségeen alapult.”³⁵⁸

Később idéz egyik interjúalányától, egy 72 éves nyugdíjas esztergályos férfitől, miszerint „győri paraszt, úgy mondtuk, persze ilyenkor előkerülhetett a bicska is...”³⁵⁹ Egyetérttek a disszertáció szerzőjével abban, hogy bár mindannyiszor – így 1909-ben is – a gyár vezetése kezdeményezte az elszakadást, a lakosságon belüli megosztottság emiatt egyre elmélyült és kiéleződött.

358 Dobák, 2008. 38.

359 Uo.

Említést kell tenni egy helyi jellegzetességről is, amely a településen élők egymáshoz fűződő viszonyait segíthet megérteni. Diósgyőr lakossága a 19. század közepéig főként a mezőgazdaságból és a fuvarozásból élt. A vasgyár fejlesztése érdekében azonban a település határában művelhető területeket adták át ipari célokra. Azáltal, hogy a vasgyári vezetés a század végétől kezdve a munkásokat a kolónián igyekezett letelepíteni, megosztotta a nagyközség lakosságát. Az anyaközség területén a korábban földművelésből, állattenyésztésből élők laktak, míg a külső részeken kizárólag a gyári munkások éltek. Ez is oka volt annak, miért nem integrálódott a kolónia lakossága a „helyi lakosságba”.³⁶⁰ Természetes módon amikor a különválás támogatása vagy ellenzése egyértelmű állásfoglalás elé állította a település lakóit, ez az ellentét azonnal hangsúlyossá vált és új színezetet adott a mozgalomnak. Elkezdődött az egymás hibáztatása a kialakult helyzetért, valamint a másik fél lejáratása minél nagyobb közönség előtt. Az anyaközségi érdekeltségű Diósgyőr és Vasgyári Hírlap hetente közölt olyan cikkeket, amelyekben áruházzal vádolták az elszakadni vágyókat. Számos hasonlatot hoztak annak érdekében, hogy minél szemléletesebben tudják bemutatni azt az erkölcstelenséget, amelyet a külső részek képviselői az anyaközség ellen elkövetni igyekeztek.

„Ez a nagyközség, a hajdankori király-város, mely a királyokat s a külföld követeit látta egykor magában, a megsemmisülés örvényének szélére sodortatott. Tulajdon édes gyermeke taszította oda. Pedig a gyermek saját testéből való. Verejtékkel táplálta. Sokszor egy-egy tagját hagyta levágni e gyermek haladásának, meggazdagodásának érdekében. A gyermek felcseperedett szépen; nem országos, de világhirre vergődött. Elérve kamaszkorát, érezvén erejét, duzzogni kezdett. Az anya csitította, édesgette, kényeztette, mindenben kedvére járt. (...)”³⁶¹

De a szülői gyámság alól is menekülni akart, hogy szenvedélyeinek korlátlanul élhesen. Minden szó nélkül hátat fordított az édesanyjának. Még a kapufélfától sem vett bucsut. Csak messziről hándálta fel az anyjának nyujtott segítséget. Ott hagyta a szülőlt nyomor és kétségbeesés között. Megfosztotta még az önfentartás reményétől is.”

Miközben az elszakadni vágyó részek igyekeztek a törvényi előírásoknak megfelelő kérelmet összeállítani, addig az anyaközségiek minden erejükkel arra koncentráltak, hogy sikerüljön Miskolc városával megállapodni a csatlakozás feltételeiről. Július végére a 24-es bizottság összeállította azokat a kritériumokat, melyeket a város vezetése elé kívántak tární. Ki kell emelni Kenyeres Károly, képviselő és főszerkesztő tevékenységét, aki többször is nagyhatású beszédet tartott az értekezleteken. A leginkább általa megfogalmazott javaslatok között voltak logikus és racionális kérések: 1. nevének örökös fenntartása mellett, mint

360 Uo. 39.

361 „Miskolc–Diósgyőr”. Diósgyőr és Vasgyári Hírlap, I. évfolyam 24. szám. 1909. július 11. 1.

külváros csatlakozik; 2. a külváros két külön kerületre osztatik, amely igazgatási, adózási, egészségügyi- és állatorvosi ellátás területén is két egységként kezelendő; 3. a diósgyőri fuvarozó lakosság előnyt élvezzen a külvárosi építkezések során; 4. a törvényhatóságban és bizottságaiban az újonnan csatlakozott részek számarányuk szerint képviselthetessék magukat; 5. a nagyközség tisztviselőiről gondoskodjék a város is. Voltak azonban olyan kitételek is, amelyek Miskolc számára jelentős anyagi és egyéb áldozattal jártak: 1. a külváros lakossága 25 évig adóalanyának 30%-át fizeti mint pótdát; 2. a két kerületben közös vágóhidat épít a város, a vágatási díjat 30%-kal alacsonyabb áron meghatározni, mint a belvárosban; 3. a művelődési intézményeket köteles a város fenntartani, fejleszteni és bővíteni; 4. a külváros minden területére szükséges Miskolc által és a település terhére az utcai villanyvilágítást bevezetni.

Felmerül a kérdés a város lakossága hogyan fogadta a nagyközség közeledését, valamint azokat a kemény feltételeket, amelyekről mind a diósgyőri, mind pedig a miskolci sajtó tájékoztatta őket.

„Ha Diósgyőr a hatalmas vasgyárral együtt Miskolcz városához csatoltatik, akkor egy erős, virágzó, nagy és gazdag magyar várossal lesz több. – Nem nagyközségek tesznek egy országot nagygyá, műveltté és gazdaggá, hanem a városok.

(...)

De egy dolog bizonyos. Ez az egy dolog pedig az, hogy Miskolcz város közönségének teljes erejével, erejének teljes megfeszítésével törekedni kell, hogy Diósgyőr és vele a vasgyár Miskolcz városához csatoltassék. Ennek az eredménynek az eléréséért nincs áldozat, amelyet készséggel és gondolkodás nélkül meg ne kellene hozni. Ha pedig valaki erre azt mondaná, hogy: - Jó, a vasgyár megér minden áldozatot, de minek nekünk Diósgyőr? Mit kezdjünk mi Diósgyőrrel? Hát ezeknek egy tréfás hasonlattal lehet csak felelni, t.i. azzal, hogy Miskolcz tulajdonképpen igazán csak a virágzó leányzót, a vasgyárat gondolja, ámde a leányzó hímes kötényébe belekapaszkodik – az anyós: Diósgyőr is. Egy jó parthie kedvéért pedig sokszor az ember nyakába veszi az ... anyóst is!”³⁶²

A fenti idézet jól mutatja, hogy a város számára kulcsfontosságú volt a vasgyár megszerzésének lehetősége. Egy híres, folyamatosan fejlődő ipari komplexum, amely az évtizedek alatt kiépült szisztéma szerint működik, jelentős nyereség lehetett volna a városnak. Nemcsak anyagi, hanem erkölcsi szempontból is. Éppen ezért volt hajlandó egy választott delegáció elfogadni a diósgyőri feltételeket.

Október 9-én kezdődött meg a tárgyalás a települések bizottságai között. A Diósgyőr és Vasgyári Hírlap már az október 17-i számában arról írt, hogy az egyesség megszületett

362 „Diósgyőr csatolása”. Miskolczi Napló, IX. évfolyam 157. szám. 1909. július 14. 1.

a két fél között, jelentős módosításokkal ugyan, de a miskolciak elfogadták a feltételeket. Ezután kellett volna következnie a diósgyőri képviselőtestület és a miskolci törvényhatósági bizottság jóváhagyásának, azonban erre már nem került sor. A levéltári forrásokban semmilyen irat nem utal arra, hogy a települések megállapodást kötöttek volna. Egyedül a már említett anyaközségi hetilap számolt be arról, hogy újabb lépést tett a két fél az egyesülés felé. Ám innentől kezdve sem a sajtóban, sem a hatósági dokumentumokban nincs további adat arra vonatkozólag, hogy a két fél közül valamelyik is igyekezett volna érvényt szerezni a megkötött megállapodásnak. Miskolc részéről a legfőbb oka annak, hogy hagyták elülni a csatlakozási szándékot egyértelműen a törvényhatósági jogú város rangjának megszerzésében keresendő. Habár az országgyűlési döntés már 1907 őszén megszületett, az érvénybe lépése a rendeletnek 1909. január 1-én történt meg. A város vezetése igyekezett a köztes időszakban is mindent megtenni annak érdekében, hogy az átállás zökkenőmentes legyen, nem lehetett mindent időre megvalósítani. A Miskolc története monográfia IV/1. kötetében és a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Évkönyv XII-XIII. számában Somorjai Lehel foglalkozik a Nagy-Miskolc koncepció XX. század eleji történetével. Teljes mértékben egyetért az álláspontjával, hogy a város vezetésének érdektelenségére a leginkább elfogadható magyarázat, hogy túlságosan lekötötte a hatóságokat az új jogi helyzetből fakadó közigazgatási átállás, emiatt nem tudott kellő figyelmet szentelni a nagyközség felől érkező csatlakozási igénynek.³⁶³Egy régen vágyott lehetőséget szalasztott el a város vezetése.

Az a kérdés, hogy az anyaközségi előjárások miért hagyták elülni az egyesülési mozgalmat, iratok és források hiányában csak találgatások szintjén válaszolható meg. A 24-es bizottság működése mellett a nagyközség képviselőtestülete folyamatosan ülésezett és igyekezett a külső részek követeléseire megoldást találni. A levéltári dokumentumok között található néhány községi szabályrendelet-tervezet, amelyben már két kerületre osztott Diósgyőrrel írnak a szerzők. Úgy tűnik tehát, hogy a Miskolchoz csatlakozásra csak vészmegoldásként tekintettek, igyekeztek a tárgyalások alatt saját maguk is megoldani a kérdést és egyben tartva a nagyközséget fenntartani az önállóságot.

Ami bizonyos, hogy 1909 októberének végére az egyesülési mozgalom megszűnik létezni a településen. Az utolsó ehhez kapcsolódó információ szerint október 17-én a 24-es bizottság elfogadta a miskolci delegációval kötött megállapodást. Ezután azonban már nem kezdeményeznek semmilyen lépést a felek az egyesülés érdekében.

Mérföldkő a nagyközség történetében – 1910

1909 végén a külső részek benyújtották az önálló nagyközséggé alakítást kezdeményező indítványt a vasgyár felügyelő szervéhez, a pénzügyminisztériumhoz. A pénzügyminiszter döntéshozatal céljából átküldte a dokumentumokat a belügyminisztériumhoz, amely 1910

³⁶³ Somorjai, 2003. 145-149.; Somorjai, 2005. 199-208.

januárjában leiratot intézett Borsod vármegye törvényhatósági bizottságához, melyben a helyzet alapos kivizsgálását és javaslattételt kértek a képviselőktől.³⁶⁴ 1910. február 11-én arról határozott a vármegyei gyűlés, hogy először a nagyközségi képviselőtestület véleményezze a kérvényt, majd ezt figyelembe véve vitatja meg azt a bizottság.³⁶⁵

Ahogy várható volt, a leghamarabbi időpontra tűzte ki az indítvány megtárgyalását a helyi testület. Már márciusban összeállították azon személyek listáját, akik szavazati joggal vehettek részt az ülésen.

Az anyaközségiek számára ez maradt az egyedüli lehetőség a település egyben tartására, hiszen minden igyekezetük ellenére a vármegye több ízben is visszaküldte az elfogadtatni kívánt új községi szabályrendeletet, amelyben jelentős engedményeket tettek volna a külső részek számára. Bekerült például a két kerületre osztás, valamint a külön igazgatási és ügyintézési modell is a tervezetbe. A vármegye azonban felfüggesztette a döntést a szabályzatról addig, amíg az elszakadási mozgalom ügye nem rendeződött.

Az, hogy az április 9-re összehívott képviselőtestületi ülésen fog eldőlni a település sorsa, tovább fokozta a várakozásokat és tovább élte a feszültséget az előljáráóságok és a lakosság körében is. A helyi sajtó folyamatosan tájékoztatta az olvasókat az előkészületekről és figyelemmel követte az eseményeket is.

„Közgyűlésen még ily nagy számban soha meg nem jelentek a közgyűlésnek tagjai, mert most még az is jelen volt, aki 100 kilométer távolságra szeretet volna lenni a tárgyalás helyszínétől”³⁶⁶

Az ülés nem várt forgatókönyv szerint zajlott le. A képviselők névjegyzékének összeállítása után világos volt, hogy az elszakadáspártiak néhány fővel többen lettek, mint az ellenzők. Utóbbiak azonban nyugodtan várták a tanácskozást, meg voltak győződve arról, hogy a döntés elhalasztásra fog kerülni és addig egy részletes vita bonyolítatik majd le. Hamar rá kellett azonban jönniük, hogy már április 9-én megtörténik a határozathozatal.

Petrik János, főjegyző, előadóként ismertette a kérvényt, majd javaslatot tett a napirendről való levételéről azzal indokolva, hogy az új községi szabályrendelet ügyében kellene előbb a döntést megvárni. Ezután néhány anyaközségi indítvány előterjesztése következett: 1. Kiss László, római katolikus plébános sérelmezte, hogy nem tudta az indítványt elolvasni, ezért javasolta egy 6 tagú (3+3) bizottság kiküldését a községbíró vezetésével, amely részletes

364 A pénzügyminiszteri átirat iktatószáma: 134851/1909.; a belügyminiszteri leirat iktatószáma: 170632/1909. MNL BAZML IV. 809. b. 8996/1912.

365 A törvényhatósági bizottság határozata a nagyközségi képviselőtestület megbízásáról: 11. kgy/1910. MNL BAZML IV. 803. 40. kötet

366 „A különválás a képviselőtestület előtt”. Diósgyőr és Vasgyári Hírlap, II.évfolyam 16.szám. 1910. április 17. 2.

vizsgálat után jelentést tehetett volna a döntéshozóknak; 2. Kenyeres Károly egy tárgyalási nap kitűzését kezdeményezte, ahol az érdekeltek minden szegmensét megvitathatták volna a beadvány következményeinek; 3. Breitfeld Antal, anyaközségi ügyvéd pedig ismét elővette a rendezett tanácsú várossá alakulás lehetőségét. A névszerinti szavazás során azonban mindhárom előterjesztés elutasításra került. Mivel így érdemi vita nélkül kellett volna voksolniuk az arra jogosultaknak, az anyaközségi képviselők óriási felzúdulás közepette elhagyták a termet. Azáltal, hogy a szavazati joggal rendelkezők több mint fele továbbra is jelen volt, a voksolást megtartották és egyhangúlag az elszakadás mellett határoztak.³⁶⁷

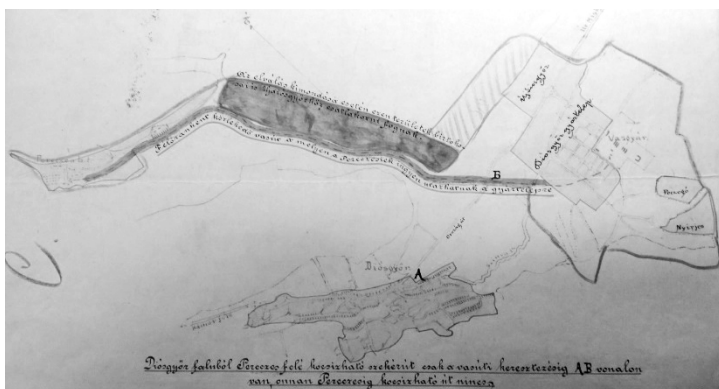
Természetesen nem maradt visszhang nélkül a testület ülése. Már az ülés napján óvást nyújtottak be az anyaközségi képviselők a vármegyéhez, majd néhány nappal később hivatalos fellebbezést is felküldtek a törvényhatósági bizottsághoz. Ezekben hosszasan sorolták azokat a technikai-tartalmi hibákat és hiányosságokat, amelyek miatt megalapozottnak látták, hogy a testülettől az elutasítást kérik. Hivatkoztak arra, hogy a névjegyzék hibásan lett összeállítva; nem volt lehetősége az anyaközségi képviselőknek a beadványt elolvasni és megvitatni; a testület részletes tárgyalási nap kitűzése nélkül hozott határozatot; csak azok szavazták meg az indítványt, akik kérelmezték az elszakadást, a külső részek képviselőinek kivételével mindenki távolmaradt a voksolástól. Tartalmi szempontból is hosszasan fejtegették azokat az érveket, amelyek a fellebbezés szerkesztői és aláírói szerint alátámasztják azon álláspontjukat, miszerint több az elszakadási indítványban szereplő vád is valótlan és az elválás mindkét területre nézve hátrányos következményekkel járna. A levéltári iratok között megtalálható fellebbezés néhány indoka: 1. mivel az üzem jövője nagyban függ külső tényezőktől (pl. bel- és külpolitikai folyamatok) és az új nagyközség lakói a gyári bérekből élének kizárólag, kockázatosnak tartották erre építeni egy település jövőjét; 2. Perces nem kapcsolódott a többi elszakadni vágyó területhez, vagyis a törvény által feltételként előírt területi összefüggés a bányatelep esetében nem valósult meg; 3. mikor az Újdiósgyőr néven létrehozott területen a nagyközség magtulajdonba adta a földterületeket, feltételként bekerült az adás-vételi szerződésbe – melyet a vármegyei hatóságok 1904-ben jóváhagytak –, hogy a telep lakói az anyaközségtől nem válhattak el; 4. nem értettek egyet a panasszal, miszerint egyes területekről több mint 4 kilométert kellett utaznia a lakosságnak, hogy a központban el tudják intézni ügyeiket, hiszen alig három kilométer volt a távolság és rendszeres villamosforgalom biztosította a rövid – alig húszperces – utat, amellyel olcsón és különösebb fáradtság nélkül el lehetett jutni a település egyik végéből a másikba.³⁶⁸

A vármegye törvényhatósági bizottsága másodszor június 11-én tűzte napirendjére az elszakadási indítványt, hozzácsatolva a nagyközségi képviselőtestület határozatát és az ez ellen emelt fellebbezést is. Döntéshozatalra azonban még ezen az ülésen sem került

367 A nagyközségi képviselőtestület határozata: 48. kgy./1910. MNL BAZML V. 130. 10. kötet

368 MNL BAZML IV. 809. b. 8996/1912.

sor, csupán egy határozatot hoztak, amely két kérdést érintett. Az első értelmében Perecest kivették az elszakadni kívánó részek közül, ezáltal elfogadva a fellebbezés erre vonatkozó észrevételeit.

4. ábra: A kialakítandó nagyközség területének térképe

Forrás: MNL BAZML IV. 809.b. 8996/1912.

A különválási kérvényhez mellékelt térképen jól látszik, hogy kizárólag egy – sötét vonallal jelölt – vasúti sín pár kötötte össze a bányatelepet a másik négy résszel. Az önálló-sodási kérvény megfogalmazói arra hivatkoztak, hogy ezáltal a területek szomszédosnak tekintendők, és később személyforgalom lebonyolítására is alkalmassá tennék az eredetileg kizárólag teherszállítási célokat ellátó vasúti szakaszt. Továbbá hangsúlyozták, hogy a térképen a két településrész közötti földterületek – a legsötétebb színnel jelölve – tulajdonosai az elválást követően önként az új nagyközséghez fognak csatlakozni, így létrejött volna az összefüggő terület. Ezt a törvényhatósági bizottság elutasított és határozott arról, hogy a későbbiekben Pereces nélkül tárgyalják tovább az elszakadási indítványt.

A másik döntés értelmében a szavazást elhalasztották és kérték az alispánt és a járási főszolgabíró, hogy tegyenek jelentést arra vonatkozólag, miszerint az anyaközség jövője biztosított-e abban az esetben, ha jóváhagyásra kerül a külső részek elválása.³⁶⁹

1910 nyarán sem született tehát döntés a kérdésben és ez alapvetően meghatározta a mindennapi életet a településen. Több esetben is el kellett halasztani a képviselőtestületi ülést, hiszen a külső részek képviselői nem kívántak az eredmény végéig semmilyen ügyben határozni. A lakosok körében is megmaradt a megosztottság és bizonytalanság, nem lehetett tudni mikor és hogyan dönt majd a vármegye a kérdésben.

³⁶⁹ A vármegyei törvényhatósági bizottság határozata Pereces bányatelep elválásának elutasítása, és az anyaközség jövőjére vonatkozó alispáni jelentés bekéréséről: 417. kg./1910. MNL BAZML IV. 803. 40. kötet

Egyébként sem volt egyértelmű a törvényhatóság álláspontja a kérdésben. Az a szóbeszéd járt a településen, hogy maga az alispán kezdeményezte az elszakadási mozgalom aktivizálódását 1909 nyarán. Ennek a felvetésnek volt is alapja, hiszen Tarnay Gyula írt egy átiratot a járási főszolgabíróhoz, miszerint az 1903-1904-ben hozott elszakadást nem engedélyező határozat indoklása érvényét veszítette, így érdemesnek találta az aktuális állapotot felmérni.³⁷⁰ Ez a felvetés adhatott lendületet újra a gyár vezetésének a különválás kezdeményezésére. Az 1909. június 27-én tartott gyártelepi értekezleten gróf Haller József, járási főszolgabíró résztvett, és beszédében kijelentette, hogy a tárgyaló delegáció tevékenységét támogatni fogja. Mikor az anyaközségek kiküldték a 24-es bizottságot, hogy kezdjenek tárgyalást Miskolc városával a lehetséges egyesülésről, Haller összehívta az elválást ellenző előljárásságokat és megróttta őket, mondván nem idegen törvényhatósághoz kellene fordulni, ezáltal elárulni a vármegyét, hanem a megoldást keresni, javaslatokat tenni neki és a többi megyei előljárásságnak arra vonatkozólag, hogyan tudnák kielégíteni a külső részek általa jogosnak tartott indokait.

Később azonban – vélhetően a Diósgyőr és Miskolc között kialakulóban lévő megegyezés hatására – mind Haller, mind az alispán változtatott hozzáállásán. 1909 végétől már direkt módon egyik fél mellett sem foglaltak állást, igyekeztek a végső döntést minél tovább halasztani, remélve, hogy a két rész meg tud egymással egyezni. Úgy gondolom, hogy az álláspontjukat a felbukkanó egyesülési mozgalom változtatta meg. Vélhetően nem számítottak arra a vármegyei előljárásságok, hogy az anyaközségi képviselők az elszakadás megakadályozása érdekében Miskolc városától kérnek segítséget. Az a tény, hogy egy éven belül két jelentős központját is elveszítheti a vármegye – Miskolc mellett a vasgyár révén gazdasági szempontból kulcsfontosságú területtel emelkedett Diósgyőrt – meghátrálásra készítette a főszolgabírót és az alispánt is. Habár a községi szabályrendelet tervezeteit rendre elutasították, mégsem támogatták tovább direkt módon, hogy a külső részek önálló településsé szerveződjenek.

A törvényhatósági bizottság 1910. szeptember 14-i ülésére minden irat, jelentés rendelkezésre állt. Tarnay alispán vezetésével próbaköltségvetést alkottak az anyaközségi képviselők, amelyek azt mutatták, hogy szoros költségvetési kontroll esetén Diósgyőr jövője biztosítottnak látszott.³⁷¹ Ennek megfelelően a testület napirendre tűzhetette ismét az elszakadási kérelmet. Szeptember 14-én Vadnay Tibor, vármegyei főjegyző előterjesztette a hivatalos beadványt, valamint az ellene érkezett fellebbezést. Az alispáni jelentés után felolvasásra került az állandó választmány javaslata, miszerint a bizottság mindenféle véleményezés nélkül pártolólág terjessze fel az indítványt a belügyminisztériumhoz. Kenyeres Károly és Kiss László képviselte az üléseken az anyaközségi érdekeket, de érdemi vitát nem tudtak a kérdéssel kezdeményezni. Így Kenyeres és 10 bizottsági tag névszerinti szavazást kért, hangoz-

370 Az alispáni átirat iktatószáma: 5819/1909. MNL BAZML IV. 809. b. 8996/1912.

371 Az alispáni jelentés iktatószáma: 9499/1910. MNL BAZML IV. 809. b. 8996/1912.

tatva, hogy így nyilvános lesz azon képviselők neve, akik a nagyközség jövőbeni fejlődése ellen szavaztak. Kezdeményezésüket az elnöklő főispán elfogadta és elrendelte a szavazást. Kenyeresék lépése sikeresnek bizonyult, hiszen 45-28 arányban a kérelmet elutasítók kerültek többségbe. A bizottság ennek megfelelően nem pártolólág terjesztette fel a belügyminisztériumhoz az eredeti indítványt.³⁷²

Az anyaközségiek – bár hangoztatták, hogy a kérdésben a végső szót a belügyminiszter mondja majd ki – sikerként értékelték a vármegyei döntést. A helyi sajtó amellet, hogy említést tett a sikeres fellebbezésről és képviselők eredményes fellépéséről, mégis a helyzet mielőbbi megoldását sürgette. „Munkára fel!” címmel vezércikket szenteltek a döntést követő lapszámban annak, hogy felhívják az előjáróságok figyelmét a megegyezés szükségességére.

„A törvényhatósági bizottsági tagok is belátják, hogy a mostani helyzet tarthatatlan, a megnyilatkozott vélemény megjelölte azt az utat, melyen haladva a telepek lakosságának sérelmei orvosolandók; azonban ez az út nem a különválás, hanem a rendezett tanácsú várossá való átalakulása.”³⁷³

A vármegyei döntés után megkezdődött az előkészítése a rendezett tanácsú várossá alakulás kezdeményezésének. Szeptember 27-én értekezletet tartottak a nagyközségben, amelyen egy bizottságot a beadvány megszerkesztésével bíztak meg. Azonban ez az újonnan indult mozgalom sem volt eredményes, idővel lekerült a napirendről az átalakulás.

1912-ben a belügyminiszter hivatalosan is elutasította az elszakadók kérelmét, valamint a vármegyei határozat ellen benyújtott gyártelepi fellebbezést is.³⁷⁴ Habár az indoklásban megfogalmazásra került, hogy bizonyos feltételek teljesülése esetén ez a döntés felülírható, a külső részek képviselői később már nem kezdeményezték az elválást. 1912-ben egy új községi szabályrendelet lépett érvénybe, amely két közigazgatási kerületre osztotta a nagyközséget, és további engedményeket tett a külterületen élők számára. Ugyanebben az évben községi képviselőválasztást tartottak, az új szabályozás révén többségbe kerültek a külső részek képviselői a testületben. A szakirodalom szerint ekkor történt meg a hatalom formális megszerzése a településen, így többé már nem volt szükség az elszakadás kezdeményezésére.

Véget ért tehát egy korszak a nagyközség történetében. Az 1880-as évektől egyre erősödő elválási szándék 1912-re lecsengett, átvette helyét a település átalakítása és ipari várossá történő fejlesztése. A rendezett tanácsú várossá alakulás az 1912-es választást követően végleg lekerült a napirendről, bár 1938-ban kérvényezték a városi rangra emelést, a második

372 A vármegyei törvényhatósági bizottság határozata az önállósodási kérvény nem pártolólág történő felterjesztéséről: 660. kgy/1910. MNL BAZML IV. 803. 40 kötet.

373 „Munkára fel!”. Diósgyőr és Vasgyári Hírlap, II. évfolyam 36. szám. 1910. szeptember 18. 1.

374 A belügyminiszteri határozat az elválás tárgyában: 113554/1912. MNL BAZML IV. 809. b. 8996/1912.

világháború végéig nem változott a település jogállása. 1945 július 4-én kelt rendelettel az Ideiglenes Nemzeti Kormány elrendelte Diósgyőr és Hejőcsaba Miskolchoz csatolását, ezáltal megszüntetve önállóságukat.³⁷⁵

Összegzés

Jelen tanulmányban igyekeztem Diósgyőr nagyközség történetének egyik olyan állomását részletesen ismertetni, amelyet a szakirodalom eddig kevésbé vizsgált. A település történetében azonban mérföldkőnek tekinthetők az 1909-1910-es évek mozgalmi. A 19. század végén létrehozott, és a vasgyár által folyamatosan fejlesztett és bővített kolónia a századforduló idején már önálló település képét mutatta. Ennek megfelelően többször is igyekeztek az elszakadást megvalósítani és új szakaszt nyitni a telep történetében. Egészen 1909-ig ezek a törekvések nem nyertek támogatást, leginkább a gyár vezetésének sikertelen kezdeményezéseiként lehet a korábbi indítványokra tekinteni. 1909 nyarán azonban úgy tűnt, hogy a vármegye a különválni akarók oldalára állt, és ezt kihasználva indítványt nyújtottak be a pénzügyminiszterhez, melyben önálló nagyközséggé alakításukat kérték.

Az anyaközség lakói és képviselői korábban nem tanúsítottak kellő érdeklődést az ügy iránt, hiszen magasabb szinten eredménytelenek voltak a külső részek kísérletei. 1909 júniusára azonban megváltozott a helyzet, az alispán és a járási főszolgabíró is az elszakadást segítette. A különválás megakadályozásának érdekében kidolgozták azokat a feltételeket, amelyek teljesítése esetén önként csatlakozott volna a nagyközség egésze Miskolc városához. A tárgyalás és megegyezés sikeresnek tűnt, mégsem valósult meg az egyesülés. Véleményem szerint ennek két oka volt: 1. Miskolc városa az adott év januárjában nyerte el a törvényhatósági joggal felruházott városi rangot, emiatt számos belső átalakítást kellett végrehajtania. Hiába vágyott a 19. század közepétől minden polgármester arra, hogy a környező településeket beolvassza, a diósgyőri közeledés rendezetlen állapotban érte a várost, így nem tudtak kellő figyelmet szentelni az ügynek. 2. Diósgyőr nagyközség – véleményem szerint – a vármegyét akarta lépésenként hozni, hiszen azt a látszotta keltette, hogy ha együtt nem maradhat meg a település a vármegyei törvényhatóságnál akkor hajlandóak függetlenségüket feladva egy másik törvényhatósághoz csatlakozni. Amennyiben ez volt a cél, sikerült meghátrálásra készíteni a vármegyét, hiszen 1909 végétől megfigyelhető, hogy sem az alispán, sem a főszolgabíró nem támogatta tovább direkt módon a külső részeket.

1909-1910 fordulópontra volt a nagyközség életében. Annak ellenére is, hogy az elszakadási kérvényt végül elutasította a belügyminisztérium. Közvetlen hatásként mindenképpen szólni kell arról, hogy Diósgyőr két részének merev álláspontja enyhülni kezdett, immáron

375 Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 4.330. ME. számú rendelete a magyar közigazgatás területi beosztásának ideiglenes rendezéséről.

<http://www3.arcanum.hu/rendtar/opt/a090217.htm?v=pdf&q=WRD%3D%28Miskolc%29&cs=SORT&m=255&a=rec> (utolsó megnyitás: 2015. október 29.)

az anyaközségek is hajlandóak voltak a település közigazgatását decentralizálni és a külső részek főbb igényeit megoldani. Bár egy évig feszült légkörben teltek a település mindennapjai, a szeptemberi vármegyei állásfoglalás után megkezdődhetett a nagyközség modernizálása és a régóta fennálló ellentétek elsimítása. Ugyan a rendezett tanácsú várossá alakulást sem ekkor, sem 1938-ban nem sikerült kivívni, a település mégis jelentős mértékben fejlődött. Egyetértek Kenyeres Károly azon megállapításával, miszerint „a különválási ügy vezetői voltak azok, akik e lakosságot nehéz és mély álmából felrázták s a tettek mezejére vezették, ők voltak azok, kik a maradiságnak legutolsó köntöséből is kivetkőztették s arra az utra kényszerítették, melyen haladva a különválni akaróknak merésznek látszó álmai megvalósulnak, hogy Diósgyőr egy hatalmas iparu várossá leend.”³⁷⁶

Az 1909-1910-es elszakadási törekvések legfontosabb eredménye az, hogy felszínre hozták a település problémáit és a különböző ellentéteket, ezáltal lehetőséget teremtve a helyzet mielőbbi megoldására.

Felhasznált források és szakirodalom jegyzéke

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára

IV. 803. 40. kötet

A törvényhatósági bizottság határozata a nagyközségi képviselőtestület megbízásáról: 11. kgy./1910.

A vármegyei törvényhatósági bizottság határozata Pereces bányatelep elválásának elutasítása, és az anyaközség jövőjére vonatkozó alispáni jelentés bekéréséről: 417. kgy./1910.

A vármegyei törvényhatósági bizottság határozata az önállósodási kérvény nem pártolólág történő felterjesztéséről: 660. kgy./1910.

IV. 809. b. 8996/1912.

5819/1909. számú alispáni átírat

134851/1909. számú pénzügyminiszteri átírat

170632/1909. számú belügyminiszteri leirat

9499/1910. számú alispáni jelentés

113554/1912. számú belügyminiszteri határozat

V. 130. 10. kötet

A nagyközségi képviselőtestület határozata a különválási kérelemről: 48. kgy./1910.

376 „Munkára fel!”, Diósgyőr és Vasgyári Hírlap, II. évfolyam 36. szám. 1910. szeptember 18. 1.

II. Rákóczi Ferenc Megyei és Városi Könyvtár Helyismereti Gyűjtemény

- Diósgyőr és Vasgyári Hírlap, I. évfolyam 19. szám. 1909. június 6.
Diósgyőr és Vasgyári Hírlap, I. évfolyam 23. szám. 1909. július 4.
Diósgyőr és Vasgyári Hírlap, I. évfolyam 24. szám. 1909. július 11.
Diósgyőr és Vasgyári Hírlap, II. évfolyam 16. szám. 1910. április 17.
Diósgyőr és Vasgyári Hírlap, II. évfolyam 36. szám. 1910. szeptember 18.
Miskolczi Napló, IX. évfolyam 157. szám. 1909. július 14.

internetes források

1907. évi LI. tc. Miskolcz rendezett tanácsu városnak törvényhatósági joggal felruházásáról.
<http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6990> (utolsó megnyitás: 2015. október 29.)
Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 4.330. ME. számú rendelete a magyar közigazgatás területi beosztásának ideiglenes rendezéséről. <http://www3.arcanum.hu/rendtar/opt/a090217.htm?v=pd-f&q=WRD%3D%28Miskolc%29&s=SORT&m=255&a=rec> (utolsó megnyitás: 2015. október 29.)

egyéb forrás

- Magyarország megyeterképei a Hadtörténeti Térképtárban, 1731-1948. ARCANUM, 2009.

Monográfiák, tanulmányok

- [sz.n]: A Diósgyőri Magy. Kir. Vas- és Aczélgyár története, 1765-1910. Szelényi és Társa Könyvnyomdája, Miskolc, 1910.
- Dobák, 2008. – Dobák Judit: Életmód a Diósgyőr-vasgyári kolóniában. Néprajzi-antropológiai tanulmány. Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem, 2008.
- Fülöp, 1964. – A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája, 1842-1963. Összeállította: Fülöp Attila. II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár, Miskolc, 1964.
- Olajos, 1998. – Olajos Csaba: A Diósgyőr-vasgyári kolónia. Tanulmányok Diósgyőr történetéhez 4. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 1998.
- Porkoláb, 2003. – Porkoláb László: Források Diósgyőr-Vasgyár történetéhez, 1770-1919. Tanulmányok Diósgyőr történetéhez 12. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – Országos Műszaki Múzeum Központi Kohászati Múzeum, Miskolc, 2003.
- Somorjai, 2003. – Somorjai Lehel: A „Nagy-Miskolc” koncepció születése. In: Miskolc története, IV/1. 1848-tól 1918-ig. Főszerk.: Dobrossy István. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 2003. 145-149.
- Somorjai, 2005. – Somorjai Lehel: „Nagy-Miskolc” koncepció a XX. század elején. In: Levéltári Évkönyv, XII-XIII. Szerk.: Dobrossy István. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 2005. 199-207.

CSERHÁTI KATALIN

Az első világháború utóhatása a MÁV hivatalnok rétegére 1918 és 1922 között

A budapesti vagonlakók (1920)³⁷⁷

Az első világháború centenáriuma kapcsán számos szimpózium került megrendezésre, amely a világháború különböző dimenzióit, időszakait és következményeit tette a vizsgálatok tárgyává. Az első világháború kapcsán megrendezett konferenciákon, az egyik legfőbb „logisztikai eszközt” a vasutat több aspektusból is bemutatták.³⁷⁸ Ritka volt azonban az olyan

³⁷⁷ http://www.e-kompetencia.si/egradiva/mad_zgo/23/vagonlakk.html- 2015.10.27.

³⁷⁸ Ha csak az utóbbi időszak konferenciáit vizsgáljuk, a teljesség igénye nélkül: Nagy Tamás: A Monarchia vasútjai az első világháborúban. I. világháborús emléknapi konferencia. Ópusztaszer, 2015.01.23, Illés András: Páncélvonatok az európai hadművészetben, illetve Csóti Csaba: A vasút szerepe az 1916–1917. évi erdélyrészi menekültek széttelepítésében. II. Országos Vasúttörténelmi Konferencia. Győr, 2015.04.24, Frisnyák Zsuzsa: A háború logisztikai hátországa: a vasúti szállítás (1914–1915) és Illésfalvi Péter: A cs. és kir. vasúti ezred tevékenysége az I. világháborúban a Magyar Királyság területén. A háborús „hétköznapi”. Budapest, 2015.10.06., Miszlay Zolt: Vasút a háborúban, vasúti lövegek. Az első világháború (csoda)fegyverei. Budapest, 2015.10.07., etc.

előadás, tanulmány, amely annak társadalmi következményeivel foglalkozott volna, például a menekült vasúti alkalmazottak kérdésének a vizsgálatával.³⁷⁹ Ha az adott kérdéssel foglalkoztak is, leginkább a vagonlakók helyzetét bemutatva tették mindezt. A menekült helyzet kialakulását, az intézkedéseket, már kevésbé ismertették.

Jelen tanulmányunkban arra tennénk kísérletet, hogy ismertessük –a teljesség igénye nélkül– az első világháború következményeként ismert menekült kérdés és következményeit a MÁV hivatalnok rétegére 1918 és 1922 között. Többek között az alábbi kérdésekre keresve a választ: Hogyan alakult ki a kérdés és milyen hatások érték az alkalmazottakat a megszálló hatalom által? Hogyan kezelte a MÁV a kialakult helyzetet? Milyen intézkedéseket hozott a kérdés megoldására?, et cetera, melyet a világháború elvesztésétől a „B” listázások kezdetéig ismertetnénk. A vizsgálathoz a szolgálati táblázatok mellett szükséges volt a hivatalnoki rangsортáblázatok, vasúti sematizmus és almanachok, a MÁV Központi Irattárában megtalálható menekültügyi iratok, jelentések, naplószerű feljegyzések az első világháború utáni eseményekről (magyar és német nyelven) mellett, a MÁV sajtóanyagának kutatása is, kiegészítve a menekültüggyel kapcsolatos jelentések, statisztikák és egyéb szakirodalmak vizsgálatával. A tanulmány –terjedelmi korlátok miatt– nem tartalmazza a vasutasok és a köztisztviselők helyzetének összehasonlítását, illetve a sajtóanyag felhasználás a vasút szaklapjaira korlátozódott.

Menekült vasutasok az első világháború időszakában

Köztudott, 1914. július 28-án kitört az első világháború, amely döntő változásokat okozott mind a katonai, mind a polgári közlekedésben. Elindulnak az első vonatok Szerbia felé,³⁸⁰ tömeges csapatszállítás azonban csak augusztus 3-án vette kezdetét.³⁸¹

A háború következtében történő térbeli mobilitás a MÁV sajtóanyagában is megjelenik már az 1914-es évben, ám ekkor még csak a magánvasúti alkalmazottak meneküléséről tudósítanak a szaklapok. A vállalat próbálja alkalmazottait marasztalni szolgálati helyükön,

379 Példaként említeném Szűts István Gergely: Vasutas vagonlakók és a MÁV menekültpolitikája, 1918–1924. Múltunk. 4. (2012) 89–112.

A vasutas menekült kérdés egyik legjelentősebb problémájaként ismert vagonlakókról, Dékány István forgatott filmet, Csonka vágányon címmel, (MÁV Központi Irattár (MÁVKI) 511–48–91) amelynek kapcsán, Várpalotán rendeztek kiállítást, „A Vagonba zárt nemzet – a Magyar Királyi Államvasutak megszállása és kirablása és a magyar exodus 1918–1920” címen, melyet 2015.05.15-én nyitottak meg. – http://mandarchiv.hu/cikk/4135/A_Trianon_utani_vagonlakok_elete_filmen. 2015.10.06.

380 Az 1914/1915-ös forgalom a Frisnyák Zsuzsa által megtalált hadimenetrend alapján készített animáció: <https://www.btk.mta.hu/aktualis-main/605-frisnyak-zsuzsa-animacioja-a-bevonulokat-szallito-vonatok-első-ket-napi-mozgasarol>.

A kutatás háttéréről lásd bővebben: http://videotorium.hu/hu/recordings/details/9438,Teveszmekek_es_tenyek. 2015.10.06.

381 A magyar vasút krónikája a XX. században. Szerk. Mezei István. Bp., 2009. 55.

az eltávozásukat csak felsőbbeségi engedéllyel tehették meg.³⁸² A MÁV sajtóanyagában a menekültkérdésről ezek után csak 1916-ban olvashatunk újabb tájékoztatást.³⁸³ A kérdéssel kapcsolatban nem maradt fenn ügyszer, mely részletesebb leírást adna a kérdésről.

1916. augusztus 28-án, a románok betörték Erdély területére,³⁸⁴ a román csapatok előrenyomulása miatt, elkezdtek a vonalakat kiüríteni, bár a magyar hadsereg ekkor rövid idő múltán még sikeresen kiverte a román csapatokat.³⁸⁵ A személyzet számára az üzletvezetőségek³⁸⁶ elhelyezkedési lehetőséget biztosíthattak. Akiket nem tudtak beosztani semmilyen munkakörbe, azokat az Igazgatóságra jelentették be, így az elhelyezésüket a vasút központi igazgatási szerve biztosította.³⁸⁷ A menekült vasutasok és hozzátartozóik illetményeinek és napidíjainak gyors folyósításának érdekében, jóléti bizottságok alakultak.³⁸⁸ Az 1916-os román előretörés után 1918-ban jelenik meg ismét a menekültek kérdése, kikről egyre gyakrabban írtak tudósítást. A kérdés egyre nagyobb kihívást jelentett a MÁV és az ország számára is.³⁸⁹ A megmaradt ügyszer alapján is tudjuk, hogy IV. Károly király kéziratot küldött a miniszterelnökhöz 1918.01.13-án, melyben foglalkozott a vasutasok, köztük a tiszteteket is érintő súlyos problémáról. Ennek alapján elrendelte, a tisztviselőket a katonai szolgálat miatt nem érhetette hátrány, az előléptetéseket, kinevezéseket ugyanúgy érvényben kellett hagyniuk. Az önként bevonultaknál megvizsgálták az eseteket, ha nem lehet visszahelyezni korábbi állásába, akkor azzal egyenértékű beosztást kapott.³⁹⁰

A magyar vasutasok, ahogy Csikós Mihály fogalmaz, csodát műveltek a világháború időszakában. A megfeszített munkatempó mellett, azonban a szerb megszállás első jeleit is az alkalmazottaknak kellett elszenvedniük.³⁹¹

382 Vasút és Közlekedési Közlöny (továbbiakban:VKK) 145.sz. (1914) Melléklet 8., illetve MÁV Hivatalos Lapja. 68.sz. (1914) 491.p.

383 Lásd: MÁV Hivatalos Lapja 50.sz. (1916) 381., illetve VKK 102.sz. (1916) 306.

384 Románia 1916-ban lépett be a háborúba, augusztusban az antant hatalmakkal megkötött bukaresti titkos szerződésben jelentős területnövekedés igényét fektették le, melynek megszerzésében reménykedve történt az erdélyi betörés.– Romsics Ignác: A trianoni békeszerződés. Bp., 2007. 33-34.

385 Krónika i.m. 62.

386 A külszolgálat közvetlen vezetése és felügyelete céljából a vasúti hálózat az igazgatóságnak közvetlen alárendelve üzletvezetőségi csoportokra oszlik, melynek élén a miniszter által kirendelt üzletvezető állt. Az ötvenesztendősi államvasutak. Szerk. Halmos István, Bp., 1918. 77.

387 Hivatalos Lap 50.sz. (1916) 381.

388 VKK 102.sz. (1916) 306. A menekültek segélyezését lásd bővebben: Magyarországi rendeletek tára 1916. 51. évfolyam 1714–1718. A menekülők visszatelepítéséről lásd: Rendeletek tára 1916. 1740–1748.

389 Hivatalos Lap 61.sz. (1918) 513–514.

390 MÁVKI Személyzeti ügyek gyűjteményes iratai. SU 10049 Tisztviselők rangsora 1918. Oszályvezetői példány (1918. július) XXXVIII. kiadás. Melléklet.

391 *Csikós Mihály: A magyar vasutasok történetének fontosabb közlekedés- és gazdaságpolitikai eseményei 1915-től 1944-ig* In. Magyar vasúttörténet 1915-től 1944-ig. 5. kötet. Főszerk. Kovács László, Bp., 1997. 25–27.

Az első világháború utáni általános helyzetkép

1918 év végére a villámháborús stratégia összeomlott, a Monarchiának határai védelmére kellett berendezkednie, ennek következményeképpen, össze kellett hangolni a katonai és a polgári forgalmat. A háború végéig folyamatos volt a szállítás a hadművelleti területekről a hátszágba, illetve két hadművelleti terület között, például a menekültvonatok, fogolyvonatok, et cetera révén. A katonai és polgári közlekedést ugyan sikeresen összehangolták, a fegyverszünetek után azonban a forgalom irányítását az antanthatalmak megbízottjai vitték véghez.³⁹²

1918. november 3-án Padovában aláírták a fegyverszünetet, amely csak a délnyugat demarkációs vonalat állapította meg, ám megparancsolta a háború alatt megszállt területek kiürítését.³⁹³ 1918. november közepétől a győztesek nem tárgyalni, hanem diktálni akartak. 1918. november 9-én megalakult a Román Nemzeti Tanács (Budapesten, Arad székhellyel), amely felszólította a kormányt, hogy adja át a magyarországi román területek feletti hatalmat nekik. Követelésüket az USA kormánya jóváhagyta, így a román haderő benyomult Erdélybe. December 1-én kimondták a kívánt területek elszakadását és Romániával való egyesülését. A szerbek sem tartották be a belgrádi fegyverszünetet, az általuk elfoglalt területen is megtörtént a magyar közigazgatás felszámolása, eredményeképpen november 25-én a Szláv Nemzeti Gyűlés kimondta a dél-magyarországi vármegyéék Szerbiához való csatlakozását.³⁹⁴

Az összeomlásért többek között az alábbi tényezőket említették: vonalak elfoglalása, illetve megrongálása, magyarelles atrocitások, tömeges elbocsátások, menekülthullám, katonák, foglyok utaztatása, amely a helyükön maradt alkalmazottaktól ember feletti teljesítményt követelt.³⁹⁵ Az alábbiakról olvashatunk részletesebben, az 1918 decemberétől a MÁV megmaradt naplószerű feljegyzései által nyomon tudjuk követni a MÁV nehézségeit napokra lebontva.³⁹⁶

392 *Nagy Tamás*: A Monarchia vasútjai az első világháborúban. In. „... Kedves bajtársaim kös-sétek be sebem” A nagyháború emlékezete. Szerk. Kiss Gábor–Vincze Gábor. Ópusztaszer–Szeged, 2015. 145–167.

393 *Romsics*: i.m. 62.

394 *Salamon Konrád*: Az őszirózsás forradalomról és az első köztársaságról – Harag és elfogultság nélkül. Bp., 2010. 60–95.

395 *Nagy*: Monarchia vasútja i.m. 168.

396 Sajnos, a naplókbl nem maradt fenn az összes kötet. Így az eseményeket 1918. októbere helyett, csak 1918. december elsejétől tudjuk rekonstruálni 1919. december végéig. MÁVKI Naplószerű feljegyzések NF 1001–1003.

Találkozás a megszálló hatalmakkal

„Mindenki maradjon a helyén és tegye le a megszálló hatalomra a hűségeskü³⁹⁷.³⁹⁸ A magyar kormány kezdetben a fentebbiekben olvasható üzenetet adta ki minden MÁV dolgozónak a háború lezárójával 1918 év végén, amelyet a későbbiekben az alábbiak szerint módosított: „A megszállt területeken csak olyan vasutas tegye le a hűségeskü, aki garanciát kap írásban, hogy soha ki nem utasítják a megszállt területről, akkor lett volna valami értelme a letett eskünek. De csak azért tegyék le, hogy ellenök annál jobban eljárhassanak, ha magyar hazához szívényben ragaszkodnak: ennek semmi értelme sem volt.”³⁹⁹

Mi okozhatta a disszonanciát és hogyan viszonyultak egymáshoz a magyar közegek a megszálló hatalommal? A naplószerű feljegyzésekben olvashattunk a megszálló hatalmak által okozott atrocitásokról, kijelentésekről, tettekről, melyek hozzájárulhattak a menekült-hullám megindulásához, példaként említeném a Marosvásárhelyen történeteket. December 5-én az egyik román felügyelő az alábbi kijelentést tette: „közleménye még ne tekintessék hivatalosnak”. De megjegyezte, hogy „Magyarország „Erdély” részének Romániához való csatolása már befejezett tény és ezen vonal kezelését rövid időn belül a román vasutak fogják átvenni.” Ígéretet tettek az összes alkalmazott átvételére a jelenlegi illetményeik mellett, sőt ha aránylag kisebbek volnának, mint a román vasutasoké, akkor felemelik, illetve eddigi jogaikat is biztosítják, mind emellett tárgyaltak arról, hogy az alkalmazottakat semmilyen atrocitás nem érhetne.

A csehszlovákok is egyre jobban előrenyomultak, következményeképpen az alkalmazottak olyan táviratokat küldtek az Igazgatósághoz, melyben tudósítottak a csehszlovákok által felmondott fegyverszünetről, illetve a Pozsony, Dévényújfalú–Marchegg vonal veszélyeztetéséről.⁴⁰⁰ December 19-én a csehszlovák–magyar demarkációs vonal a Duna–Ipoly–Ung vonal lett. 1918. december 29-én, Kassa megszállása után, hasonló sors várt Pozsonyra is. A csehszlovákok a két város megszállásával, szintén megsértették a padovai és a belgrádi fegyverszünetet is.⁴⁰¹ A problémát súlyosbította, a táviratok alapján a megszálló csehszlovák csapatokkal szembeszállni nem volt szabad, illetve az általuk elfoglalt területeken dolgozó alkalmazottak közül csak azokat foglalkoztatták a továbbiakban, kiknek ahogy az irat fogalmaz „tót” nyelvtudásuk volt. A kérdés megoldására Pokorny vezérkari százados tett kísérletet, aki hozzájárulást kért a Budapest Balparti Üzletvezetőségtől egy

397 Az 1914. évi XVII. tc. 9. paragrafusa alapján minden állandó alkalmazottnak hűségeskü kellett tennie szolgálati főnökének, különben úgy értelmezik, mintha lemondott volna a szolgálatról.– <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7273> 2015.10.15.

398 Miklós Imre: A magyar vasutasság oknyomozó történelme. Vác, 1937. 728.

399 Miklós.: Oknyomozó i.m. 728.

400 MÁVKI – Magyar Államvasutak - Naplószerű feljegyzések 2. kötet 1918. december. MÁV-KI NF 1001 26–29.

401 Salamon: i.m. 60–95.

vasúti liga szervezéséért, mivel ekkor már tudomása volt, hogy a Miskolci Üzletvezetőség folyamatosan üritette ki állomásait, ezzel egyre több menekült létkérdését kellett volna megoldania a MÁV-nak, illetve a kormánynak. Vázsonyi Jenő MÁV elnök még azzal nyugtatta alkalmazottait 1918. december 7-én, hogy a megszállók által okozott károkért, ingóságokért felelősséget vállal és az okozott károkat a kormány megtéríti, a súlyosbodó helyzet azonban egyre nehezebbé tette az ígéret teljesítését.

A szerbek is folyamatosan előrenyomultak a többi antant hatalomhoz hasonlóan, több atrocitásról is beszámolnak a feljegyzések, például Tary Béla kalauzt egy szerb fiatal azzal vádolta, hogy szerb ellenes jelszavakat skandált: „szerbeket majd kizavarjuk”. Egy szerb főhadnagy és két szerb közkatonára révén visszatartotta és a szerb hatóságok elé állította. A kalauz tagadott, a nagyikikindai szerb nemzetiségű csendőr tájékoztatta: „többé ilyet ne tegyen, mert a vasút most már az övék és ők fizetik a személyzetet.”⁴⁰²

Kétségbeesés és létbizonytalanság

A megszállás okozta kétségbeesések is olvashatóak a naplókban, amelyek arról tanúskodnak, hogy maguk az alkalmazottak sem tudták mi is lesz a sorsuk: „*A forgalom ellenőrzésére kirendelt cseh–szláv hivatalnok felszólított minket, ha továbbra is maradni óhajtunk, tegyük le a cseh szláv nemzetnek az esküt. Kérek utasítást, miként cselekedjünk? Milyen biztosítékot nyújt a felsőbbségünk eddig élvezett jogunk megvédésére. Kérünk sürgős választ, mert csak 24. órai gondolkodási időt kaptunk.*” A személyzet megtartásával kapcsolatban a következő táviratban ez olvasható egy Winkler nevű hivatalnok tájékoztatása alapján: „*figyelmeztessék a személyzetet, hogy csak abban az esetben veszik át, ha rövid időn belül a tót nemzeti tanácsnak az esküt leteszik és kötelezik magukat, hogy hat héten belül a tót nyelvet elsajátítják, megkérdeztem, hogy az elmenni szándékozó vasutasoknak a szabad elköltözése biztosítva lesz-e? Egy napibéresen kívül az összes alkalmazott távozni kényszerült, mihelyt a forgalom lebonyolítása biztosítva lesz, Miskolc irányába távozni fognak.*” A válasz a következő volt: „*Nyílt kényszernek engedve a személyzet az esküt a csehszlovákoknak leteheti.*” A szolgálati és illetmény szabályzat által biztosított jogokat a MÁV fenntartotta, arra az időre, amíg szolgálatukba vissza nem tértek.

A helyzet kapcsán Jászi nemzetiségügyi miniszternek címzett a Tót Népköztársaság Központi Intéző Bizottsága egy iratot 1918. december 20-án, melyben olvashatunk a felvidéki vármegyék helyzetével kapcsolatos nehézségekről. A bizottság részletezte a cseh megszállás miatt akadozó forgalmat, a szénszállítással kapcsolatos illúziókat, a menekülni kényszerülő vasutasok és köztisztviselők lehetőségeit, et cetera. A helyzetet súlyosbította, a csehek árukat tulajdonítottak el, míg a magyar állam tétlen volt a nemzetközi állapotokat zavaró értelmezések miatt. A vasutasok szerettek volna a keleti és a nyugati tót vármegyékbe a közlekedésben jártas államtitkárt látni, aki intézkedett volna az említett esetekben, illetve

402 MÁVKI Naplószerű 2.kötet i..m. 26–102.

kapcsolatot keresett volna a cseh csapatok parancsnokságával a szén behozatal és az élelmi-szerszállítás ügyében. December 21-én az Igazgatóság egyre jobban érzékelte a súlyos helyzetet, kijelentette: „Magyarország területe nagymértékben megkisebbedni fog, új műhelyekre nem lesz szükség.”

A csehszlovákok esetében ugyan voltak tárgyalások Zsolnán, ahol a Miskolci Üzletvezetőség előtt, Stodola a csehszlovák hatalom egyik képviselője kijelentette: „A cseh-szlovák csapatok által megszállott vonalak nem tekinthetők többé a magyar államvasút vonalainak, mert azok a cseh-szlovák köztársaság birtokába mentek át. [...] E vonalak személyzetét azoktól eltekintve, akik ott maradni nem akarnának, vagy akik a cseh-szlovák köztársaságnak nem felelnek meg, hajlandó szolgálatukba átvenni. A személyzettől engedelmességi fogadalmat kérnek ki, ami nem jelenti azt, hogy az illetők egyben a cseh-szlovák köztársaság állampolgárai. Azokról az alkalmazottakról, akik az engedelmességi fogadalmat leteszik, a legmesszebbmenő módon hajlandók gondoskodni, azokkal azonban, akik a fogadalmat le nem teszik és szolgálatukba nem állnak, tovább nem törődnek, de a Magyarországra való átköltözést ezek részére hajlandók lehetőségessé tenni.” [...] A nyelvvel kapcsolatban megjegyezték:⁴⁰³ „A személyzethez csak német nyelven szabad beszédet intézni.[...] A személyzet általánosságban a cseheket nem kívánja szolgálni, de a felsőbbség közvetlen érintkezése útján annyira megnyugtatható, hogy helyét egyelőre elhagyni nem fogja.” A vezető állásban lévőknek a cseh-szlovákok valószínűleg mind ki fogja cserélni.⁴⁰⁴

A nyelvi kérdés mellett jelentős nehézséget jelentett a bérek kifizetése, illetve a létminimum biztosítása, ennek érdekében az első kérvények az Igazgatóság felé, már 1918. novemberében megíródtak.⁴⁰⁵ November 26-án a horvátok vonalak állomásairól menekült alkalmazottak küldték el levelüket Pécsről, mivel az Igazgatóság nem intézkedett még napidíjuk, illetve segélyezésük rendezésének ügyében. Az Igazgatóság a gyorsabb ügyvitel érdekében soron kívül intézendőnek nyilvánította az ehhez hasonló kéréseket.⁴⁰⁶

403 A vasutasokkal kapcsolatos nyelvi kritériumokról és a vasúti tisztviselők nyelvi összetételéről lásd: Cserhádi Katalin: A Vasúti Tisztképző Tanfolyam hallgatóinak társadalmi összetétele 1887–1890 között. In: Nemzet és kisebbség. Társadalomtörténeti változások a XIX–XX. században. Szerk. Bóna László–Hajdú Anikó. Komárom, 2014. 129–149.

404 MÁVKI Naplószerű 2.kötet i.m. 102-230.

405 A kérvények, táviratok küldésének egyre gyakoribbá válásához a román csapatok előretörése is hozzájárult, akik november 17-től egyre jobban törtek előre. – Szűts István Gergely: i.m. 91.

406 MÁVKI DNR 18/1918/33601 ügyirat: A horvát vonalakról menekült személyzet napidíja tárgyában., illetve MÁVKI DNR 34514/1918 ügyirat: Horvátországi menekültek kérelme, kereskedelmi miniszterhez gyors segélyezés iránt.

Az első fennmaradt létszámkimutatás 1918. december 10-i dátummal maradt fenn, ebben a MÁV Igazgatósága elrendelte az egykori Zágrábi Üzletvezetőség területéről elmenekült alkalmazottak bejelentését,⁴⁰⁷ melyet a Pécsi Üzletvezetőség Forgalmi Főosztálya vezetett.⁴⁰⁸ 1918. december 18-án az Igazgatóság már rendelet formájában tájékoztatta az üzletvezetőségeket, miszerint létszámkimutatást kellett küldeniük a területükön tartózkodó menekültekről. Az irat tartalmazta: a menekült vasutas teljes nevét, illetve melyik üzletvezetőség területére menekült, áthelyezését azonban az Igazgatóságnál is jelentenie kellett.⁴⁰⁹

Az első konkrét rendelkezés azonban, csak 1918. december 24-én történt,⁴¹⁰ Vázsonyi államtitkár által. Az S.H.S. Államvasutak Zágrábi Vezérigazgatóságának területéről a Magyarországra való visszaköltözés körüli eljárás szabályozásáról adott ki rendelkezést. A kölcsönös megállapodás alapján, az egykori MÁV alkalmazottak ingóságait, élelmiszereiket, terményeiket, állataikat, tüzelőanyagukat díjmentesen szállították, illetve átköltözési átalányt is kaptak, amely még a nyugdíjasokat is megillette. A személyzet, amely a megváltozott viszonyok folytán november 16-áig bezárólag szolgálati helyüket elhagyva, Magyarországra kérték áthelyezésüket, így véglegesen elköltözöttnek tekintették őket. Azok a MÁV alkalmazottak, akik a S.H.S. Vezérigazgatóságának területén dolgoztak november 16-a után, de vissza akartak költözni Magyarországra, át kell helyeztetniük magukat, amely csak fokozatosan mehetett végbe. Az ügyintézés csak akkor indulhatott meg, ha már volt utódja a posztra, illetve a szükséges dokumentumokat a Vezérigazgatóság illetékes osztályaihoz hivatalosan is eljuttatta vagy bemutatta, így a végleges elköltözéshez is megkaphatta az engedélyt. A szükséges dokumentumokról is megegyeztek a menekültek kapcsán, amelyek az alábbiak voltak: Zágrábi Vezérigazgatóság által kiállított névre szóló igazolvány, névre szóló útlevél (a Zágrábi Vezérigazgatóság közreműködésével a nemzeti tanács vasútügyi biztosa által aláírt okmányt fogadtak el), élelmezési biztostól beszerzett kiviteli engedély, díjmentes szállítási utalvány, illetve szükséges volt a díjmentes utazáshoz a szabadjegy is.⁴¹¹

407 A Horvátországból Magyarországra menekülő vasutasok részletesebb elemzését egy konkrét példán keresztül, lásd: A horvátországi vasútvonalak evakuálása 1918-1919-ben. (Orning Antal állomásfőnök kálváriája): http://static.mav.hu/sites/default/files/upload/page/honap_dokumentuma_mav-os_menekultek_1918-1919_0.pdf– 2015.10.12.

408 A dokumentum tartalmazta: a menekült nevét, rangját, régi beosztási helyét, ideiglenesen hol teljesített szolgálatot, melyik idegen üzletvezetőség területére hivatalos (a pályaudvar, állomás, ahová menekült), holt nyert végleges beosztást, családi állapotot. – MÁVKI digitálisan rögzített (továbbiakban: DNR) 18/1918/35823 ügyirat: Igazgatóság az idegen üzletvezetőségektől elmenekült és itt elhelyezett személyzet bejelentését elrendeli.

409 MÁVKI DNR 18/1918/37512 ügyirat: Ig. A.I: Létszámkimutatást kér a menekültekről.

410 Ugyan korábbról már működött az Országos Menekültügyi Hivatal (OMH) előtt, a MÁV által szervezett saját szerv, illetve a vasutasok által szervezett Vasúti Szindikátus is megszerveződött 1918. november 25-én, de a menekültek elhelyezése így is jelentős logisztikai problémát okozott. – Szűts: i.m. 98.

411 Hivatalos Lap. 70. sz. (1918) 642.

A menekülésben lévő személyek segélyüket azon az állomáson kapták meg, ahol az illető menekült nyilvántartásban volt, külön díjazásban részesültek, akik a munkaidőn felül teljesítettek szolgálatot,⁴¹² amely munkavégzés egyre specifikáltabb volt.⁴¹³

1919 januárjában már el volt döntve Magyarország háború utáni helyzete,⁴¹⁴ a fennmaradt iratok alapján ettől az évtől kezdve az Igazgatóságra folyamatosan fel kellett terjeszteni, minden héten a jelentéseket, melyek tartalmazták a menekültek számát, ágazatok szerinti megoszlását, beosztását, rangját.⁴¹⁵ Egyre gyakoribbá váltak az alkalmazottak átköltöztetésével, elhelyezésével kapcsolatban írott kérvények is.⁴¹⁶

A menekülés és az ügyintézés problematikája

Az üzletvezetőségek befogadó képessége azonban határos volt, főleg, ha az üzem területe a megszálló hatalmak területi követelései közé tartozott, ilyen volt például Szabadka esete.⁴¹⁷ 1919 januárjában az üzletvezetőség visszaküldött minden személyes iratot, indokként a saját fölösleges alkalmazottainak problémájára hivatkozott. A kérelmezők két lehetőség közül választhattak, az egyik, beletörődnek a döntésbe, esetleg egy másik üzletvezetőséghez kérik áthelyezésüket, a másik, levelet írnak személyes kérésükkel, melyben például a családi múltira hivatkoztak: *„Tekintetes Üzletvezetőség Szabadka. Alulírott azon alázatos kérelemmel járulok a Tekintetes Üzletvezetőség kegyes színe elé, hogy Horvát országból való menekülésem alkalmával Szabadka állomáson illetőleg, annak közeli környékében alkalmazni kegyeskedjék. Kérésem támogatására bátor vagyok felhozni, hogy szabadkai illetőségű vagyok és szüleim is Szabadkén laknak és így megélhetésem is könnyebb lenne. Szakvizsgáimra való tekintettel felmenteni, hogy távirda szakvizsgát sikeres eredménnyel lettem ellenben forgalmi vizsgám eredményét ezideig még nem kaptam tehát annak eredménye előttem ezideig ismeretlen. Kérésemet megismételve vagyok a tek. Üzletvezetőségnek. Pécs, 1918.nov.12-én alázatos szolgálja: Arnold Károly – áll. felv. jelölt.”*⁴¹⁸

412 Hivatalos Lap. 61.sz. (1918) 513-514.

413 Külön felügyelőt bíztak meg a Budapesti–Központi Üzletvezetőség Általános Osztályáról, akinek feladata a fogolytáborokban elhelyezendő menekült vasúti alkalmazottak ügyeinek központi intézésével meg. –Hivatalos Lap. 26.sz. (1919) 103.

414 Bryan Cartledge: Trianon egy angol szemével. Bp, 2010. 65.

415 MÁVKI DNR 387/1919 ügyirat: Igazg.: Menekültekről felterjesztendő heti jelentések trb., 3585/1919, 2941/1919, 2321/1919, 1510/1919 ügyiratok: Heti jelentés a menekültekről.

416 A teljesség igénye nélkül: MÁVKI DNR 3468/1919 ügyirat: Igazgatóság: A.I.: Menekültek elhelyezése tárgyában, 5958/1919 ügyirat: Ideiglenesen a menekült személyzet áthelyezése, 21857/1919 ügyirat: Állomás Határrendőrség Kőpcsény. Cseh-szlovák területéről érkező 30 kocsis vasutas menekült, 17843/1919 ügyirat: Bpest. Központi Üv. Menekült alkalmazottak áthelyezését kéri., etc.

417 Romsics: i.m. 86–88.

418 MÁVKI DNR 1636/1919 ügyirat: Szabadkai Üzletvezetőség. Több menekültet nem vesz át.

Osztályközi értekezleten történt egyeztetések alapján, a menekült alkalmazottak foglalkoztatása és az államvasutak bevételeinek fokozása érdekében, a MÁV, illetve a magyar kormány is kérte az üzemek személyes hátrányok nélküli átvételét a megszálló hatalmaktól,⁴¹⁹ amely azonban nem következett be.⁴²⁰

A megszállt területekről menekülők zárt szállítmányokban utaztak. Ügyeiknek az ellátására kirendelt kormánybiztos révén elrendelték, ha zárt szállítmányban menekülteket szállítanak Budapestre, az állomáson, ahol beléptek be kell jelenteni az érkezést a Keleti pályaudvar kirendeltségéhez, illetve a MÁV menekülők ügyeinek központi vezetését is tájékoztatni kellett, táviratban fel kellett tüntetniük, hány kocsival, hány család utazott.⁴²¹

A menekült vasutasok elhelyezése, –ahogy a fentebbiekben olvashattuk– a megszállott területekről egyre nagyobb problémát okozott. Különösen a csehek kíméletlen megszállása miatt menekülni kényszerült alkalmazottak és családjaik elhelyezése és ellátása érdekében történtek előrelépések a MÁV Igazgatóság által. Ideiglenes elhelyezésükről külön bizottság döntött.⁴²² A felvidéki⁴²³ menekültek számára külön tájékoztató irodát állítottak fel, melynek célja volt, a csehszlovákok által kiutasított vagy a megszállt területekről menekült községi, városi, vármegyei alkalmazottak ügyeinek intézése, illetve a megszálló csapatok általi bántalmakról, kiutasításokkal kapcsolatos információk szerzése.⁴²⁴ A helyzet a románok által megszállt területeken is súlyosbodott, Apáthy Erdély kormánybiztosának jelentése alapján tudjuk, a románok mindenhol saját impériumot rendeztek be, a tisztviselőkkel letették a hűségesküt. A hűségeskü kérdésével kapcsolatban: „*A minisztertanács elhatározta, hogy mindazon a megszállott területeken visszamaradt magyar tisztviselőkkel szemben, akik a hűségi eskü megtagadása miatt állásukat veszítették, a magyar állam a járandóságok további kiutalása és kifizetése tekintetében teljes garantiát vállalt.*”⁴²⁵

419 A kérés be nem tartásáról az alábbi statisztika szolgál bizonyítékkal: A Felvidéken és az Erdős Kárpátokban egy prágai jelentés alapján összesen 3463 tisztviselőt elbocsátottak el, akik közül 1711 vasutas.–VKK 26.sz. (1921) 136.

420 VKK 14.sz. (1919) 42.

421 Hivatalos Lap. 80.sz. (1919) 354.

422 VKK 14.sz. (1919) 42.

423 A korabeli sajtó anyagában olvasható kifejezés, mely szóhasználatot jelen tanulmányunkban is alkalmazunk.

424 Hivatalos Lap. 70.sz. (1919) 308., illetve MÁVKI DNR 178961/919 ügyszer: A felvidéki menekülteket tájékoztató iroda felállításáról.

425 MÁVKI – Magyar Államvasutak - Naplószerű feljegyzések 5. kötet. A fegyverszüneti bizottságnak az ellenséges megszállásokkal kapcsolatos vasútzemi vonatkozású tárgyalásairól és egyéb bizalmas jellegű ügyekről. 1919 január. MÁVKI NF 1001. 28-51.

A horvátországi menekültek után Erdélyből is jelentős menekülthullámról számoltak be a táviratok, 1919 február második felétől, emiatt a vasúti pályák és az állomások felügyelet nélkül maradtak.⁴²⁶ A helyzet tarthatatlanná vált: az erdélyi MÁV vonalakat erőszakosan birtokba vették a románok, illetve a CFR⁴²⁷ a személyzet ellátásáról nem gondoskodott, így megszegte ígéretét. Februárra már nem fizettek illetményt, nem volt fizetés, illetve háborús pótlék, leszerelési segély. Az alábbiakat áprilisra sem biztosították, csak abban az esetben kapták volna meg, ha belépnek a CFR kötelékébe és fogadalmat tesznek. A döntés határideje február 5-e volt, ha nem írták alá, akkor fegyveres erővel távolították el őket. A táviratot a népköztársasághoz hűnek maradni eltökélt erdélyi MÁV vasutasok néven címezték az Igazgatóságnak. Az Igazgatóság az ügyben tétlen volt, hiszen egyre több személyes panasz érkezett, miszerint az erdélyi magyar vasutasokat kezdték kiéheztetni. Illetményt, fizetést továbbra sem biztosítottak a román hatóságok, addig, amíg a magyar vasutasok egyenként alá nem írták a román „impérium” önkéntes elismerésére vonatkozó nyilatkozatot. Több panasz is érkezett az állomások személyzeteinek internálásáról, illetve azok erőszakos atrocitásairól is, román részről. Hasonló panaszokat tettek, a csehek által megszállott területen visszamaradt magyar személyzetek is a kifizetés elmaradása miatt. A csehszlovák tisztviselők ugyan ígéretet tettek a kifizetésre, ennek feltétel azonban az volt, hogy kapjanak egy lajstromot az alkalmazottakról, amit elvittek Zsolnára, de a cseh minisztertanács mindezt érvénytelennek minősítette. A február havi illetményt, csak az kaphatta meg, aki a csehek mellett határozza el magát. Akik nem egyeztek ebbe bele, azoknak a megszállott területet családjukkal együtt okvetlenül, véglegesen el kellett hagyniuk, mert ellenesetben őket el fogják zárni. Arról nincs tudomásuk, hogy a februári fizetésüket megkapják vagy sem. A szerbek által okozott atrocitások miatt az alkalmazottak sztrájkoltak, ennek következtében 400 vasutas letartóztattak, 40-50 ember megbotoztak, éheztettek, szomjaztattak. Hasonló eset történt Zomborban is, példát próbáltak statuálni, ha nem dolgoznak, akkor főbelövetéssel fenyegettek, a kényszer hatására a munkát megkezdték. Az egyik szerb parancsnok a jugoszláv államnak teendő esküre próbálta kötelezni a dolgozókat zsarolás útján, azzal fenyegetve, hogy a demarkációs vonalon túlra szállítja őket az ingóságuk nélkül. Temesvárott a bizalmi emberek javasolták a személyzetnek, hogy mindenki meneküljön, aki csak tud.⁴²⁸

426 MÁVKI – Magyar Államvasutak - Naplószerű feljegyzések. 7. kötet. A fegyverszüneti bi-zottságnak az ellenséges megszállásokkal kapcsolatos vasútiüzemi vonatkozású tárgyalásairól és egyéb bizalmas jellegű ügyekről. 1919 február-március NF 1001. 85.

427 Román állami vasúttársaság.

428 MÁVKI – Magyar Államvasutak - Naplószerű feljegyzések. 8. kötet. Az ellenséges megszállások következtében a vasút üzemi szolgálatában és igazgatásában előidézett nehézségekről, jogtalan és erőszakos beavatkozásokról és az államvasutak tiltakozásairól 1919. február- március 1-21. NF 1001. 4-171.

A csehszlovákok által megszállt területeken szolgálatot teljesítőket is jelentős megpróbáltatások érték. Több panasz is érkezett az Igazgatóságra, a megszállott területen (csehszlovák) élelmezésükről senki sem gondoskodott. A demarkációs vonalon keresztül élelmiszerek kivitele nem volt engedélyezett, a közélelmezésbe a csehek nem engedtek beleszólást, az üzletvezetőségek sem tudták a problémát orvosolni. A miskolci és balparti üzletvezetőség bejelentette, hogy a csehek a megszállott területeken maradt vasúti személyzetet a hűség eskü letételére akarták kényszeríteni, mely ellen heves tiltakozását fejezte ki az Igazgatóság, mondván nem engedhető meg az ilyen követelés, aki leteszi, az az állampolgári esküt szegi meg, illetve a magyar állam is próbálta biztosítani őket, hogyha nem teszik le az esküt és továbbra is a Magyar Népköztársaság hívei maradnak, illetményeiket továbbra is folyósítják, nem lehet számukra kedvezőtlen az ellátás. Engedelmességi fogadalmat tehettek, amiben szolgálatukat becsületesen látták el, illetve ezáltal együttműködtek a megszállókkal.

Márciusban azonban már a csehek az általuk megszállt területekről a vasutasokat tömegesen kiutasították. A kormány megkapta Vix alezredestől a békekonferenciának javasolt határvonalat, mely Szatmárnémeti, Nagyvárad, Szeged vonalat jelentette, kiegészítve egy semleges zónával, amely vonalban francia megszállás lett volna. A kormány állítása szerint Vix alezredes úgy nyilatkozott, hogy az új demarkációs vonal egyben már a politikai határvonal is. A március 22-ei események után, 23-án kormányváltozás következett be a háborút veszített országban, Tanácsköztársaság kikiáltása miatt, a fegyverszüneti bizottság és a szövetségesek katonai missziója között megszűnt a tárgyalás. A politikai változások miatt a Szövetségesek katonai missziója Budapestről távozott. A béketárgyalásra vonatkozó anyagokat a fegyverszüneti bizottság elé terjesztették, majd felfüggesztette működését.⁴²⁹ A Magyarországon történt események mellett, zajlott le a magyarkérdés plenáris vitája Trianonban.⁴³⁰

A menekültügy kezelésében egyre jelentősebb előrelépések voltak megfigyelhetőek, a menekült vasutasok ügyeinek egységes intézése és irányítása érdekében megszerveződött: A Magyar Államvasúti Menekülők Ügyeinek Központi Vezetősége, mely a menekült alkalmazottakra vonatkozó ügyeket közvetlenül irányította.⁴³¹ A Vasutas Szindikátust feloszlatták 1918.10.20-án. A szolgálati rendtartás alapján (1914. évi 17.tc. 29.par.) a belügyminiszterrel egyetértésben a bizottság feloszlását kérték. A Szindikátus által gyűjtött pénzt, külön bizottság kezelte: "A megszállott területekről menekült vasutasok segélyező bizottsága" néven.⁴³²

429 MÁVKI – Magyar Államvasutak - Naplószerű feljegyzések. 9. kötet. Az elleneséges megszállások következtében a vasút üzemi szolgálatában és igazgatásában előidézett nehézségekről, jogtalan és erőszakos beavatkozásokról és az államvasutak tiltakozásairól (proletárdiktatúra) 1919 március 21-1919. április 30. NF 1002 25-27.

430 Romsics: i.m. 98.

431 Hivatalos Lap. 74.sz. (1919) 320.

432 VKK 10.sz. (1920) 36.

A menekült alkalmazottak a volt szolgálati helyükről való távozáskor, illetve kiutasításuktól számított 30 napon belül az elhelyezésükre illetékes igazgatóságnál – menekültek ügyeinek központi vezetőségénél (Bp. Andrássy út 75. III.emelet 2/a) az összes igazoló okmányukkal jelentkezniük kellett. Megtörtént eset kapcsán olvashattuk, hogy egy menekült egyik állomásra való megérkezése után csak fél évvel jelentkezett az igazgatóságon, mert az állomásfőnök nem tájékoztatta az ügyintézés menetéről.

Az 1920-as évben a kérdés könnyebb kezelése és a pályaudvarok túlsúfoltsága⁴³³ érdekében az OMH belépő, gyűjtő és belső körzeti állomásokat jelölt ki. Belépő állomások voltak, a demarkációs vonalon innen fekvő első állomások, feladata az információszerzés volt: honnan-hová utaztak, illetve a budapesti állomásokra utazó menekültek továbbítása volt. Erre azonban csak azoknak volt lehetősége, akik igazolni tudták, hogy az OMH vagy államvasúti menekültről van szó. A döntést a MÁV Igazgatósága hozta meg.

Az úgynevezett gyűjtő állomások⁴³⁴ feladata a menekültek kocsjainak a begyűjtése, irányonkénti szétválasztása, illetve az irány megválasztása után annak továbbítása volt a kijelölt állomás, pályaudvar felé.

Kialakítottak belső körzeti állomásokat⁴³⁵ is, amely települések a budapesti főpályaudvarok túlsúfolásának a megelőzésére voltak hivatottak. Megszervezésük célja a logisztikai feladat mellett, az állandó információgyűjtés volt a gyűjtőállomásokról. Ha a menekültnek volt úgynevezett lakásigazolványa, akkor mehetett Budapestre azonban, ha nem volt, akkor a belső körzeti állomásokon kellett tartózkodnia.⁴³⁶

A menekülthullám megoldása érdekében 1921-ben született újabb, szigorúbb rendelet, mely jelentős változásokat okozott a menekültek körében. A megszállott területekről a magyar közigazgatás alatt álló területre menekült MÁV alkalmazott általában szolgáltatást már nem nyerhetett, helyette havi segélyben részesült, ha igazolta, hogy a nem magyar területen való tartózkodását az idegen közigazgatás lehetetlenné tette, az igazolást a Beköltözőket Ellenőrző Kirendeltség (BEK) vizsgálta.

Ha már a MÁV ideiglenesen alkalmazta, jelenlegi beosztását megtarthatta. Ha nem jelent meg a beosztott állásában, akkor törölték és elbocsátották, kivételt képezett, ha igazolta, hogy mindez betegség miatt vagy önhibáján kívül történt, az elhelyezésükről a lakásügyi hatóság döntött.

Segélyezésük érdekében, igazolniuk kellett, az engedéllyel történő beköltözést. Az összeg mértéke megegyezett azzal a fizetéssel, melyet abban az időpontban kapott, még az állomáshelye nem magyar közigazgatás alá került. Attól a naptól kezdve volt jogosult, amely

433 A budapesti pályaudvarok túlsúfoltságáról már 1919. januárjától érkeztek a panaszok az Igazgatósághoz.–MÁVKI Naplószerű 5.kötet. i.m. 29.

434 Miskolc, Békéscsaba, Szajol, Kecskemét, Újdombóvár, Dunakeszi–Alag, Bruck– Királyhida

435 Dunakeszi–Alag, Hatvan, Szajol, Cegléd, Újdombóvár, Komárom

436 Hivatalos Lap. 76.sz. (1920) 508-509.

napról az Igazgatóságon jelent meg, ha arra a hónapra már kapott illetményt, a BEK-nél kellett jelentkeznie, különben nem kapta meg. Papírral kellett igazolni a fizetést, melynek 80%-át kapták meg. Ha nem volt papírja, mellyel igazolni tudja magát, akkor visszahonosító végzést kell felmutatni különben, kiutasították. A menekült segélyes alkalmazottat nem helyezhették át szolgálati főnökségekhez, helyette inkább letelepítették az általa választott helyen, ahol a MÁV Igazgatóság tartotta nyilván.

A menekült vasutas ahhoz az állomáshoz tartozott, amely az általa lakott településhez a legközelebb esett. Az alábbi állomás intézte a kedvezményes ellátást, illetve az arra jogosultak számára az egyéb kedvezményeket (utazási, betegpénztári ellátmány, tüzelő-és világítóanyag). Minden szolgálati bejelentést is ezen az állomáson kellett megtennie.

A segélyes alkalmazottat csak akkor lehetett valamilyen beosztásban alkalmazni, ha a létszámmegszabásban üresedés volt, a döntés joga az Igazgatóságot illette meg. Menekült nyugdíjasok, nyugbérések, özvegyek, árvák esetében a BEK határozatának bemutatása volt szükséges. A megszállás előtt megállapított állapotok alapján jelentkeznie ott kellett, ahol le akart telepedni, a segély a jelentkezést követő hó első napjától volt folyósítható. Akik a megszálló hatalmak személyzeti intézkedéseit el nem fogadták, ezáltal menekülésre voltak kényszerülve, jelentkezniük kellett az Igazgatóságon.

Ha a családfő meghalt időközben, de a családnak volt BEK engedélye, akkor is ugyanúgy kell intézkedni a közegeknek, mintha az adott illető élne. A helyzetet addig tartották fenn, míg el nem foglalták lakásukat. A visszamaradt alkalmazottakat és családtagjait a MÁV már nem tudta segíteni, számukra az egyetlen lehetőségként a megszálló hatalomhoz való alkalmazkodás jelentette. A megszállott területekről a magyar közigazgatás alatt álló területre átköltözötteknek semmilyen költséget nem kellett fizetni.⁴³⁷

Az 1915-től életbe lépett rendeletet, mely a menekült vasúti és állami alkalmazottak ingóságai és a megmentett szállítmányok díjszámítására vonatkozott,⁴³⁸ hatályon kívül helyezték.⁴³⁹ A szigorodó intézkedések oka lehetett a MÁV jelentős kiadásai, illetve veszteségei. A Vasúti és Közlekedési Közlönyben az alábbi kimutatást lehetett olvasni, amely összehasonlította a magyar, illetve az osztrák vasutak költségvetését: A MÁV 1921-1922-es költségvetésben felvett bevételei: 3417 milliárd korona volt, a kiadások 4600 milliárd koronát jelentett, melyből 500 milliót tett ki a menekültek és a vagonlakók ellátása, a keletkező deficit, megközelítőleg 500-600 milliót jelentett. Az osztrákoknál ez a költségvetésben 6 milliárd korona, míg a németeknél 16,5 milliárd koronát jelentett.⁴⁴⁰

437 Hivatalos Lap. 45.sz. (1921) 327-329.

438 A MÁVKI DNR rendszerében több ügyiratot is rögzítettek ezzel kapcsolatban, pl. 8472/1919. ügyirat: Ig. A I. Menekültek kártalanítása és átköltözési költség kifizetése iránti eljárás, etc.

439 Hivatalos Lap. 62.sz. (1921) 484.

440 VKK 26.sz. (1921) 136.

Menekültkérdés a tisztképzettek körében

Feltehetjük a kérdést, vajon mennyire volt jellemző a kiragadott példák nyomására is, a tisztek körében a hivatalok elhagyása és milyen sorsuk lehet egy új államban a világegyetem után? Diszsertáció témája a MÁV Igazgatóság alkalmazottainak társadalomtörténete 1887 és 1918 között, az általunk vizsgált 335 főből (kinek szolgálati táblázatai fennmaradtak) –a vasúti tisztképző 1887 és 1893 között végzett évfolyamát fedi le ebben az esetben– 194 fő volt még ekkor a MÁV alkalmazásában, 49-en közülük a későbbi trianoni határokon túl teljesített szolgálatot. Az 1918 januárjában összeállított tisztviselői rangsorban⁴⁴¹ azonban már csak 178 fő adatát tudtuk visszakeresni, ugyanúgy 49 fő áll a leendő határokon túli üzletvezetőség alkalmazásában, ekkor még nem figyelhető meg jelentős áthelyeződési hullám a mai Magyarország területére. Visszakutatásukat nehezítette, hogy 1918 és 1926 között nem állítottak össze almanach és sematizmust, illetve rangsortáblázatot ugyan 1920. januárjában kiadtak, azonban ezek csak a főiskolát végzetteket, illetve a legfelső három kategóriába tartozó alkalmazottakat tartalmazta.⁴⁴² Sorsukat így a fennmaradt ügyiratok, szaklapok, illetve az 1922-ben kiadott rangsortáblázat⁴⁴³ alapján lehet visszakutatni. Az alábbiakban felsorolt alapján az 49 főből 43 teljesített szolgálatot 1922 után is a trianoni Magyarország területén. A hat alkalmazott közül egy 1918. október 12-én meghalt,⁴⁴⁴ kettő nyugdíjba vonult 1921-ben,⁴⁴⁵ 3 alkalmazottról pedig nem találtunk információkat, így feltételezhetjük, hogy a határontúlon maradtak.

Az áthelyezések irányát, ha megvizsgáljuk, akkor megállapíthatjuk a budapesti üzletvezetőségek és az Igazgatóság dominanciáját: 16 fő (Aradról, Szabadkáról, Kolozsvárról, Fiuméből, Temesvárról, Zágrábból). A többi üzletvezetőség területére osztottak be egykori menekült alkalmazottakat: Pécs 8 fő, Miskolc 6 fő, Győr, Debrecen, Szeged 2-2 fő.

Több esetben előfordult, hogy a határontúlon maradt üzletvezetőséghez sorolták be az alkalmazottakat, de a MÁV nyilvántartásában ugyanúgy megmaradtak, majd későbbiekben a magyar vasúttársaság nyugdíjaztatta őket, az üzletvezetőségek alapján csoportosítva az alábbi arányokat lehet megállapítani: Kolozsvárott 5, Temesvárott 3, Aradon és Zágrábban 2-2, Iglón, Vépen, Bátaszéken 1-1 fő volt beosztva.

441 MÁVKI Személyzeti ügyek gyűjteményes iratai SU10050 Tisztviselők rangsora 1918.

442 MÁVKI Személyzeti ügyek iratai SU10053 Magyar Államvasutak I-III. fizetési osztályába tartozó tisztviselőinek rangsora 1920. január hóban., illetve SU10052 Magyar Államvasutak főiskolát végzett tisztviselőinek rangsora 1920. január hóban.

443 MÁVKI Személyzeti ügyek gyűjteményes iratai. SU10061 Magyar Államvasutak középiskolát végzett tisztviselőinek rangsora 1922.január hóban.

444 Eissen József halálhíre. Hivatalos Lap. 57.sz. (1918) 488.

445 Szabó György Kornél és Szabó János felmondása és nyugdíja. Hivatalos Lap. 70.sz. (1920) 452.

A trianoni Magyarország területén elhelyezkedő üzletvezetőség területén 128 alkalmazott volt feltüntetve az 1918-as rangsortáblázat alapján, közülük 100 állt még 1922-ben is a MÁV alkalmazásában. Hasonló indokokat tudunk felsorolni esetükben is, mint a határontúliaknál: 17-en nyugdíjba vonultak 1918 és 1922 között, 3 esetben az illető elhalálozott, 2 főt elbocsátottak,⁴⁴⁶ 6 fő a határon túl maradt.

A menekült vasutasok összetételének pontos adatait az alábbiakban felsorolt nehézségek miatt a mai napig nem állapították meg.⁴⁴⁷ Az alábbiakban ismertettek csak egy kicsiny részét képezik a vasutas menekültek helyzetének bemutatásában, melynek alaposabb ismerete további kutatásokat igényel a jövőben.

1919 novemberig összesen 4148 vasutas (10.510 családtag), 1921 áprilisáig 13.255 vasutas (43.770 családtag) alkalmazotról tett jelentést Kelety Dénes MÁV elnök. A csehek 4941, a románok: 4159, a szerbek 4001, az olaszok 154 vasutast utasítottak ki, kiket el kellett helyezni. Létszám tekintetéből 41.900 fő helyett 35.070 főnek tudnának csak fizetni 1921/22-es költségvetés szerint, így jelentős felesleges személyzettel dolgozott a vasút.⁴⁴⁸ Az OMH jelentése alapján 1918. október 30. és 1924. június 15. között 19.092 vasúti és 15.835 állami közszolgálati alkalmazott volt a 350.000 menekültből.⁴⁴⁹

Összegzés

Az alábbiakban olvasottak csak egy kicsiny részét képezik a kérdésnek, a komplex vizsgálathoz további kutatások szükségesek, melyek egyrészt a határontúl maradt alkalmazottak életpályájával, másrészt a menekültek mindennapjait mutatja be és későbbi sorsukat. Terjedelmi korlátok miatt az alábbiakban a kérdés kialakulásához hozzájáruló tényezőket ismertettük, illetve kísérletet tettünk a tisztí alkalmazottak kisebb csoportjában bemutatni a kérdést, melynek részletesebb ismertetése további kutatásokat von maga után.

446 Indokként az alábbiakat olvashatjuk a Hivatalos Lapban: „1918.10.31. és 1920.06.27. vagyis az 1920.11.tc. hatálybalépése idejéig beigazoltan hazafiatlan, társadalomellenes vagy közerkölcsbe ütköző magatartást tanúsított, ezért 1921.05.27-től eltávolították.–Hivatalos Lap. 36.szám (1921) 254., a döntésről lásd: MÁVKI DNR 5/1919/61713. ügyirat: Kellően nem foglalkoztatott menekültek névjegyzéke

447 Szűts: i.m. 95.

448 Kelety Dénes: A megcsonkított államvasutak. Bp., 1921. 14-19.

449 Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy évi működéséről. Közli: Dr. Petrichevich Horváth Emil báró. Bp., 1924. 37.

Mellékletek

	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924	Összesen
Román	40.952	33.551	79.773	19.879	13.651	7536	1593	197.035
Cseh	12.373	57.783	31.606	1722	2310	852	195	106.841
Szerb	5459	19.239	10.551	4023	4705	541	385	44.903
Osztrák	499	576	112	34	1221	-	-	2442
Összesen	58.784	110.573	121.830	26.123	21.242	9043	887	350.000

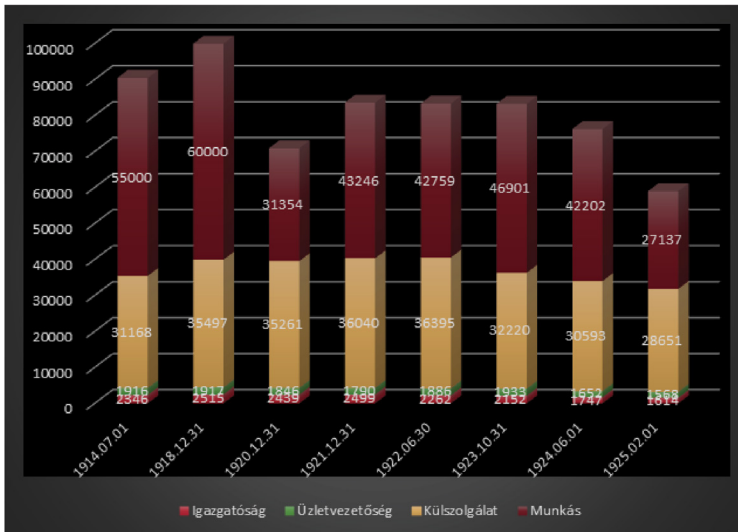
1.ábra: Menekültekre vonatkozó statisztika 1918 és 1924 között⁴⁵⁰

	1920	1921	1922	1923	1924
Január	-	5600	7600	3834	2694
Február	-	8000	7380	3462	2688
Március	-	8200	7100	3471	2661
Április	-	9000	7260	3258	2595
Május	-	11200	7040	3219	2547
Június	-	13700	7055	3180	-
Július	11300	15000	6700	3129	-
Augusztus	13700	15000	6540	3134	-
Szeptember	15000	16098	6186	3075	-
Október	16500	12100	5700	2859	-
November	11000	10700	4743	2814	-
December	7060	8394	4173	2823	-

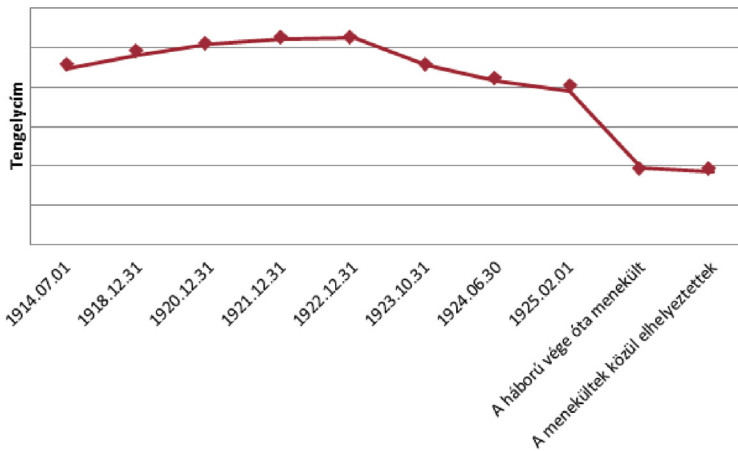
2.ábra: Vagonlakók kimutatása (MÁV Igazgatóság kimutatása alapján)
1920.11.01 és 1924.06.30 között (pirossal kiemelve a válság legsúlyosabb időszakait)⁴⁵¹

450 OMH jelentés: i.m. 38.

451 OMH jelentés: i.m.38-39.

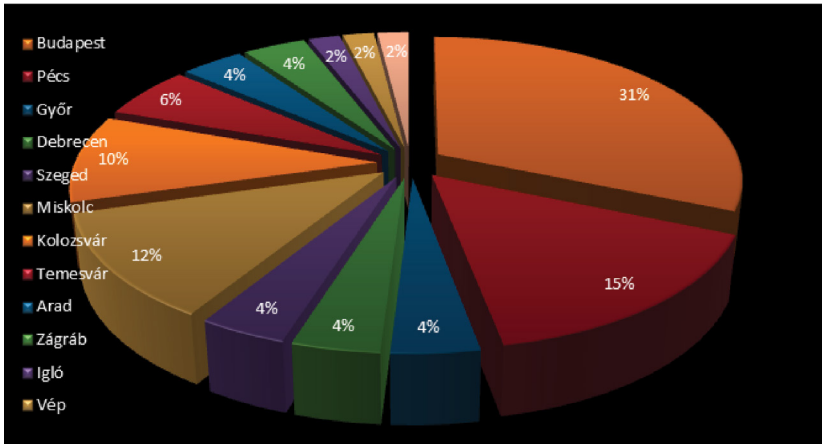
3.ábra: Személyzeti létszám táblázata 1914 és 1925 között.⁴⁵²

4.ábra: Vasúti tisztviselők létszámának alakulása 1914 és 1925 között⁴⁵³

452 VKK 18.sz. (1925) 110.

453 VKK 18.sz. (1925) 111.

5.ábra: Vasúti tisztek százalékos megoszlása 1922-ben

**Kecskemét város társadalma az 1944. október 31-i
„felszabadítást” követően⁴⁵⁴**

Bevezetés

„Hiszünk e város feltámadásában is... a földjein, melyeken átviharzott a háború, tegnap már meleg nap sütött...”⁴⁵⁵ E reményteljes szavakkal köszöntötte a Kecskeméti Közgyűlést és résztvevőit Tóth László polgármester, 1945. február 11-én. A várost 1944. október 31-én „szabadították fel” a szovjet seregek a németek alól, s ezzel Kecskemét történelmében is egy új korszak köszöntött be. Hamar kiderült, hogy az oroszoktól remélt megváltás koránt sem jött el, s csak egy újabb megszálló sereg rendezkedett be a városba, s az egész országba. A szovjetek az itt töltött négy és fél évtized alatt borzalmas sebeket ejtettek a magyar társadalmon, ezért Magyarország történelmének egy fontos, ám gyötrelmes időszakáról beszélünk. Az alföldi város lakói kezdetben tisztelettel tekintettek az oroszokra, akik elbuktatták a náci birodalmat és vezetőjüket, s akik végigvonulva Magyarországon kiűzték azokat onnan. Erről számos forrás tanúskodik, melyek egy része őszintén köszönti a szovjeteket a város területén, a későbbiek azonban csak a kényszer hatására vélekednek így. Az, hogy az oroszok tulajdonképpen segítettek-e nekünk, vagy még rosszabbul is jártunk, ma sem egyértelmű. Valószínűsíthető, hogy országunk ezzel csak a németektől való megszabadítás, de az oroszok általi megszállás helyzetébe került. Maga a fogalom, hogy miként értelmezzük, szintén nem tisztázott, s rendkívül nehéz is egyértelműen meghatározni, erre nem is tennék kísérletet.

Kecskemét városa számomra azért fontos, mert ott nőttem fel. Ott töltöttem életem meghatározó részét, oda jártam iskolába, ott szocializálódtam, s a mai napig ez a város a valódi otthonom. A történelem szeretetének meghatározó mivolta már akkor is megjelent, amikor fiatalabb koromban sokszor szemléltem a különböző, még megmaradt laktanyákat. Nem tudtam, milyen szerepük van ezeknek a romos, nem túl impozáns épületeknek, de azt sejtettem, hogy egykor fontos színhelyek lehettek, különben miért maradtak volna fenn a sok modern épület között. Tulajdonképpen nem olyan rég jöttem rá, hogy sok mindent nem tudok Kecskemét világháborús történelméről, s ez adta meg a kellő impulzust a kutatás iránt. Bár valójában nem ez a fő kutatási területem és a disszertációm majdani

454 A kutatás a TÁMOP-4.2.1.D-15/1/KONV-2015-0013 “Kutatás, Innováció, Együttműködések – Társadalmi

innováció és kutatási hálózatok együttműködésének erősítése” című projekt keretein belül valósult meg.

455 BKML XV. 6. 1944-1945-ös jegyzőkönyvek, 1945. évi február 11-i közgyűlés jegyzőkönyvéből

témája, a helyi kötődés és a régóta meglévő kíváncsiság arra sarkallt, hogy korlátozottan, a teljesség igénye nélkül, bizonyos források tükrében mutassam be a városnak ezen időszakát. A másik fő ok, amiért e téma mellett döntöttem az, hogy tulajdonképpen rendkívül szegényes a Kecskemét 20. századi történelmét feldolgozó és bemutató szakirodalmak száma. Így a kevés meglévő mű és az általam kiválasztott írások tükrében próbálok átfogó képet adni a városnak ezen két évről. Természetesen nem kívánok szakértőnek tűnni a témában, s kutatásom sem tekinthető a legalaposabb vizsgálatnak. Célom inkább az, hogy felhívjam a figyelmet e téma elhanyagoltságát illetően, továbbá megmutassam, hogy a város életében mekkora törést okozott a teljes kiűrés, majd az orosz katonák jelenléte, melynek forrásai jórészt megmaradtak.

Tanulmányom megírásakor érdekes forrásnak bizonyult három fő dokumentumgyűjtemény, melyek szelektált könyvtári, levéltári és sajtóforrásokból tevődnek össze. Az első Iványosi-Szabó Tibor: Dokumentumok Kecskemét történetéből I. 1944-1945 című gyűjtése, a másik Bálintné Mikes Katalin és Szabó Sándor által közösen szerkesztett: Így kezdődött – Dokumentumok Bács-Kiskun megye történetéből 1944-1945 című kiadványa, valamint Bozóki József és Bálintné Mikes Katalin: A felszabadult Kecskemét két kötetes műve, melyekből az első 1944-1945-öt, a második pedig 1946-ot mutatja be. Ezeket a műveket írásomban részletesebben ismertetem. Emellett nagy segítség volt Rigó Róbert 2011-es, Elitváltás Kecskeméten (1938-1948) címen megírt doktori értekezése, illetve tanulmányai, melyek ezen időszakot dolgozzák fel. Disszertációjának jelentőségét már az a tény is hangsúlyozza, hogy talán ez az első komplex és alapos feltárása Kecskemét 20. századi történelmét illetően. Továbbá felhasználtam a Bács-Kiskun Megyei Levéltárban őrzött néhány jegyzőkönyvet, hírlapot, újságot, melyek főként mikrofilm formájában tekinthetők meg. Előljáróban hadd jegyezzem meg, hogy a tanulmány során számos idézetet fogok felhasználni, főként az újbóli megszállást követő válság bemutatására. Úgy vélem, ezek a maguk valójában sokkal jobban érzékeltetik és szemléltetik az időszak félelmeit, nehézségeit. Emellett az írás folyamán következetesen használom a felszabadítás szót idézőjelben, mivel az általam felhasznált források többsége is ezen kifejezést alkalmazza, ám ezt ma már tudjuk, hogy valójában sosem volt valós felszabadítás.

„Sem magasság, sem mélység nem rettent” – Kecskemét rövid története és 20. századi társadalma

Kecskemét városa a történelemben elfoglalt szerepét főképp Duna-Tisza közti elhelyezkedésének köszönheti. 1950. január 1-ig Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye részeként létezett, ám 1949-ben a 4343/1949. (XII. 14.) Mt. számú rendelet értelmében létrehozott Bács-Kiskun megye megyeszékhelye lett Kecskemét.⁴⁵⁶Az alföldi nagyváros ma is jelentős, amit részben

456 Tóth László: Bács-Kiskun megyei utak. KPM Kecskeméti Közüti Igazgatóság, Kecskemét, 1977. 7.

dinamikus fejlődésének, fejlesztéseinek köszönhet. Csak néhányat hadd említsek meg ezek közül. 2014 októberére környékén kezdték el a régi Városi Mozi épületének felújítását, mely eredetileg 1914-ben épült, 1990-ben bezárt és azóta a rendkívül impozáns, antik hangulatú épület kihasználatlanul állt.⁴⁵⁷ Újbóli megnyitásával egy új kulturális színteret adtak a városnak, egy műemlékileg is jelentős épületben. Emellett a város, saját fejlődésének jegyében, nem rég adta be jelentkezését a 2018-as, Európa Ifjúsági Fővárosa címre. Kiemelkedő, hogy a megyei kórháznak egy teljesen új, modern és jól felszerelt szárnyat építettek, s az Izsáki úton lévő régi kórházi épületeket – melyek szintén a szovjet kor maradványai – oda költöztették át. Ezáltal egy komplex kórházi egység jött létre, nem is beszélve arról, hogy a régi helyén a helyi főiskola új létesítményeit építik fel, hogy aztán az is egy összefüggő campusként adjon otthont a felsőoktatási intézmény karainak és tanszékeinek.

A fejezet címeként választott idézet némi magyarázatra szorul. A bibliai citátum a város mottója. 1890-ben, mikor Lechner Ödön és Pártos Gyula beadták tervüket a városháza felállításának pályázatára, ezt egyfajta jelmondatként választották meg, mely alapján az 1900-as évek elején felépült esztétikus és méltán híres épület ma is gyönyörű ékköve a városnak, nem beszélve híres harangjátékáról. Kecskemét történelme során leginkább mezővárosi jellegéről és kereskedelmi szerepéről volt ismeretes, melyet elhelyezkedése is elősegített. Első írásos említése 1353-ból való, egy I. Lajos Király által írt oklevélben „Kechkmeth” formában említik. Első hivatalos pecsétje is ekkorra datálható. Már ebben az időben is fontos közlekedési gócpont volt, a vámszedés szempontjából is.⁴⁵⁸ Nem sokkal később, 1368-ban királyi mezővárosként, oppidumként szerepel a forrásokban. A 15. századi írásokban pedig már civitasként jegyezték fel, s a jelentős piacközponttá vált Kecskemétről számos forrás bizonyítja, hogy már a török idők előtt fontos városként tartották számon.⁴⁵⁹ A város lakossága már ekkoriban is 1500 fő környékén mozgott, ami azt jelentette, hogy kétszer olyan népes volt, mint más korabeli mezővárosok. A török idők nem hagytak rajta olyan pusztító nyomokat, mint más nagy település esetében. A későbbiekben azonban sorra jöttek a különböző felkelések és szabadságharcok, amelyek alkalmával legtöbbször „átjáró házként” működött a város, 1707 áprilisában pedig a bácskai rácok feldúlása igen nagy károkat okozott.⁴⁶⁰ Mária Terézia uralkodása alatt két alkalommal – 1744, 1746 – az országos és heti vásárok tartásának jogával ruházta fel Kecskemétet. Az 1700-as évek sajátossága volt továbbá a város egyre nagyobb mértékű tanyásodása, melyek száma a század végére igen kiemelkedő lett, s ez a jelleg még a 20. század folyamán is meghatározó, látni fogjuk ezt az 1944-es események kapcsán is. A 18-19. század fordulójának egyik sorscsapása

457 Balog Zoltán, az emberi erőforrások minisztere a „hiányérzet emlékművének” nevezte.

458 *Tóth László*: Bács-Kiskun megyei utak. KPM Kecskeméti Közúti Igazgatóság, 1977. 13.

459 *Rigó Róbert*: Elitváltás Kecskeméten (1938-1948), Bölcsészdoktori értekezés, Pécs, PTE BTK, 2011: 19.

460 *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye II. In.*: Borovszky Samu Szerk.: Magyarország vármegyéi és városai. 335.

a két alkalommal kitört tűzvész, mely nagy pusztítást végzett az épületekben és azok számában.⁴⁶¹ Ezt követően a helyzet javulni kezdett; középítkezésekbe fogtak, megindult a kulturális élet, mely főképp a színházi élet kialakulásában volt megfigyelhető. A közgazdaságban is változások történtek, aminek következtében a választásokat már nem az egész lakosság, hanem egy 100 tagú képviselőtestület gyakorolta.⁴⁶² A 19. század közepén a fejlődés továbbfolytatódott, kiépült a vasúti hálózat, s 1853-ban megnyitották a Budapest és Kecskemét közti vonalat, egy évre rá pedig már a Szegedig tartó sávot is. Ez a város domináns kereskedelmi szerepének tükrében nagy előrelépést jelentett, például a gyümölcsszállítás esetében. Részben ennek köszönhetően élénkült meg az érdeklődés a finom kecskeméti gyümölcsök iránt. 1870-ben a város a XLII. tc. VII. fejezet 88 §.-a értelmében törvényhatósági jogú városi címet kapott, ami által Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyétől függetlenedni tudott.⁴⁶³ A lakosság száma ekkorra már 41 ezer fő fölé növekedett. Ezzel párhuzamosan a kertgazdálkodás erősödésével és a szőlőtermesztés egyre nagyobb jelentőségével a mezőgazdaság is a fejlődés útján haladt, mely a gyümölcs- és szőlőtermesztésre épülve, a helyi ipar központi bázisa lett. A konzervgyáraitól ma is ismert Kecskemét első gyára 1900-ban épült és indult be, és igen hamar nyereségesnek bizonyult. Emellett a kulturális szféra építkezései is ekkoriban lettek egyre jelentősebbek; 1893-94-ben a Városháza, 1902-1903-ban a Cifrapalota, 1909-ben a művésztelep épült meg, csak hogy néhányat említsek. A 20. század folyamán viszont már különböző csapások érték a várost. 1911-ben szörnyű földrengés végzett pusztítást, majd az első világháború borzalmai és az annak végén kitörő éhínség, a román megszállás és fosztogatások és hát a későbbiekben, a második világháború harcai, pusztításai, és megszállói.

A város társadalmának jelentős része 1930-ra már jórészt mezőgazdasággal foglalkozott, s a foglalkoztatási ágakban elfoglalt arányuk is ebben az évben volt a legmagasabb, 58,3%-os. Ehhez képest keveset csökkent 1941-ig, viszont 1949-re már 45%-ra esett vissza.⁴⁶⁴ Ezen évek során Kecskemét a negyedik legnépesebb város volt hazánkban, mindaddig, míg 1950-ben külső kerületeit el nem csatolták, s ez által visszacsúszott a 9. helyre – hiszen az ott élők aránya meglehetősen nagy volt – ennek következtében a korábbi 93 ezer ha területből 26 ezer ha lett.⁴⁶⁵ 1930-ban a lakosság száma 79 467 fő volt, 1949-ben pedig több mint 88 ezer, 1960-ban viszont már csak 66 842 volt. Az 1950-es évektől a város

461 Egyszer 1794-ben a sövénykémény kigyulladás miatt, majd 1818-ban a görög temetőnél keletkezett tűz. Mindkét alkalommal több 100 épület pusztult el. Uo. 336.

462 Tagjai közt volt többek közt Katona József is, főügyészi szerepben. Uo. 337.

463 A törvényt olvasható itt: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5448>

464 *Rigó Róbert*: Társadalmi változások Kecskeméten a népszámlálási adatok alapján (1930-2001). In: Forrás 12. (2005). 79.

465 *Rigó Róbert*: Társadalmi változások Kecskeméten a népszámlálási adatok alapján (1930-2001). In: Forrás 02. (2005). 77.

népességének növekedése dinamikus volt, és ha ezt országos viszonylatban nézzük, akkor kiemelkedő is. Amíg a kecskemétiak száma 1949-től 1960-ig több mint 22 ezer fővel nőtt (66 ezerrel 88 ezerre), addig Magyarország össznéppessége ugyanezen időszak alatt 9,2 millióról 9,9 millióra emelkedett fel.⁴⁶⁶ Igen sok terület vált ki Kecskemétből, például Lakitelek, Nyárlőrinc, Ágasegyháza, Városföld, Ballószög, Hetényegyháza – összesítve 70%-os területcsökkenésről beszélhetünk. Utóbbi kettő már csak azért is kiemelendő, mert közvetlen a városhoz tartozó részekről beszélünk, melyek szerves részeit képezik Kecskemét életének. Hetényegyháza egyébként ma már Kecskemét-Hetényegyházaként nevezendő, az 1981-es visszacsatolást követően. Az ismertetésben nem számítom azt az időszakot, amikor 1944 októberében a város teljesen kiürítették, mivel utána nagyon lassan tért vissza a lakosság és emelkedett fel újra a népesség száma. Ez majd egy későbbi fejezet részét képezi.

A kereskedelemben ekkor már kiemelkedő szerepet betöltő Kecskemét, kiváló minőségű gyümölcssei által, még a nagy gazdasági válság időszakában sem rengett meg, exportja pedig még nőtt is az 1930-as évek legelején. Sőt, hogy tovább fokozzam, az ország a gyümölcs-exportból származó bevételeinek felét is a városnak köszönheti. Fontos azonban, hogy az ezekkel foglalkozó cégek a helyi zsidó kereskedő réteg irányítása alatt működtek. Márkus István Nagykovácsról írt szociográfiájában így fogalmazott: „*Ebben a város körüli szőlős-gyümölcsös-kapás övezetben leljük meg a XX. század nagy felvirágzásának történelmi magyarázatát.*”⁴⁶⁷ Természetesen e tekintetben jelentős törést jelentett a második világháborús időszak, hisz a főképp zsidó kereskedők kezében lévő üzletek a deportálásokat követően tönkrementek. Az 1945-ös földreform csaknem az egész ország képében változást hozott. Nem volt ez alól kivétel Kecskemét sem, bár itt a területeknek „csak” 27%-át érintette a rendelkezés, ám még így is, „*egy év alatt 1900 ha szőlő pusztult ki.*”⁴⁶⁸ Másik oldalról viszont pont ennek következtében költözött ki jelentős számú lakosság a várost körülvevő tanyákra, így, a külterületen élőknek köszönhetően, a népesség száma folyamatosan felfelé tendált. Ez a növekedés 1950 után is folytatódott, amikor a várost Bács-Kiskun megye megyeszékhelyévé tették meg, s ez számos új lakót vonzott be az alföldi nagyvárosba. Az 1960-as évektől - a város iparának fejlődése által - a szocialista rendszer időszakában sem hanyatlott, hisz megyeszékhelyi státuszának köszönhetően sok forrás, támogatás és fejlesztési terv erre a területre koncentrált. Emellett egyre több nehézipari munkahely született, így az élelmiszeripari dolgozók száma csökkent. Ennek oka, hogy a főváros vállalatai gyáregységeket telepítettek a városba, ami jelentős mennyiségű munkaerőt igényelt. Mindennek konklúziója, hogy a mezőgazdaság domináns szerepét így az ipar váltotta fel, ami

466 Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó, Bp., 2001. 469.

467 Márkus István: Nagykovács. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1979. 70-71. A könyv Nagykovácsról és annak környező városairól és mezőgazdasági területről készített kutatást 1973-ban.

468 Rigó Róbert: Társadalmi változások Kecskeméten a népszámlálási adatok alapján (1930-2001). In: Forrás 12. (2005). 79.

meghatározó változás volt a város életében. A népesség növekedése továbbra is folytatódott, s végig a 20. század folyamán kiemelkedő volt. Ebben azonban a külterületen lakók számának permanens növekedése rendkívül nagy szerepet játszott.

Felekezeti szempontból a 20. század második feléből nincs adat, hisz „a népesség felekezetei közötti megoszlására 1949-et követően csak a 2001-es népszámlálás során kérdeztek rá, így a köztes 52 év felekezeti viszonyaira csak következtetni tudunk.”⁴⁶⁹ Az viszont tény, hogy a városban már a 19. század eleje óta uralkodó volt a római katolikus vallás, s így van ez ma is. Emellett viszonylag magas, néhány ezer főt számláló zsidó lakossággal rendelkezett, akik a vállalkozói szférát illetően meghatározó szereplők voltak. Ők inkább a város belterületre koncentrálódtak telepedtek le, míg a katolikus lakosságra inkább ellenkezője volt jellemző, ám utóbbiak aránya jóval nagyobb volt, és ez a meghatározó ma is. A második világháború borzalmaival követően a zsidó lakosság szinte teljesen eltűnt, ma sem igazán tudni, hogy van-e még izraelita felekezetű a városban. Egykori zsinagógájuk ma is áll, Tudomány és Technika Házaként (TEKA-ként) működik, ahol leginkább kulturális programokat szerveznek. A 20. században tehát jócskán megváltozott Kecskemét társadalmi szerkezete, foglalkoztatottsági és felekezeti megoszlása, s az 1944-es évet követően a legalapvetőbb jellemző a lakosságra nézve a válság és a félelem lett.

Historiográfiai áttekintés Kecskemét 20. századi történelméről

Említettem korábban, hogy a város ezen időszaka – s alapvetően 20. századi történelmének jelentős része – eléggé kiaknázatlan terület. Kevés kutatás készült az időszak helytörténetéről, s így tulajdonképpen néhány íráson kívül a szakirodalom elég szegényes; valójában „*Kecskemét XX. századi történetéről csak mozaik darabjaink vannak...*”⁴⁷⁰ A sokat idézett Rigó Róbert azonban 2011-ben megszületett disszertációja valamelyest e hiányt pótolja. Elitváltások Kecskeméten, (1938-1948) című doktori értekezése egy társadalomtörténeti vizsgálat, mely alaposan feltárja a város 20. századi eseményeit is, többek közt, magát a német, majd szovjet megszállás időszakát is.⁴⁷¹ A könyv rendkívül alapos és nagy ívű kutatás eredményeként született meg. Rigó ezen kívül több jelentős tanulmányt is megírt a témát illetően, melyek szintén jól felhasználható források. Ezen kívül három írást szeretnék kiemelni.

Valójában mindhárom irodalom egy-egy dokumentumgyűjtemény. Az első Iványosi-Szabó Tibor: *Dokumentumok Kecskemét történetéből I., 1944. október 31. – 1945. május 8.* című, 1975-ben összeállított munkája. Iványosi 1933-as születésű történész, levéltáros,

469 Rigó Róbert: Társadalmi változások Kecskeméten a népszámlálási adatok alapján (1930-2001). In: Forrás 12. (2005). 83.

470 Rigó Róbert: Elitváltás Kecskeméten (1938-1948), Bölcsészdoktori értekezés, Pécs, PTE BTK, 2011. 13.

471 A könyv formában való megjelenés után Gyáni Gábor, 2015. januári recenziójában, (mely a Forrás folyóiratban jelent meg) igen pozitívan értékelt az írást, s hiánypótló jellegét is hangsúlyozta.

2002 óta a MTA doktora, valamint 2003 óta a város díszpolgára. Gyűjtését „népi demokratikus fejlődésünk eredményeit bemutató legfontosabb dokumentumok”⁴⁷² szellemében végezte, főképp a Bács-Kiskun megyei Levéltár, a Katona József Múzeum, a Pest megyei Levéltár, és a megyei Pártarchívum állományát dolgozta fel, megjelenítve a címben jelölt időpontok közti iratokat. Nagy érdeme, hogy mindegyik dokumentumnál pontosan megjelölte azok fellelhetőségét, így jó alapot és segítséget nyújt a levéltári kutatásokat illetően. Azt is jelöli, hogy az eredeti gépelt, vagy tintával írott, és hogy milyen bélyegzők találhatóak rajta. Emellett egyes, fontosabbnak vélt dokumentumot fotó formájában a könyv végén található mellékletben jelenítette meg. A szerző a mű kezdőidőpontjának a város (újra) megszállásának dátumát, zárónak pedig a háború európai szinten is legvégét jelző időpontot választotta, amikor Németország kapitulált, s ezzel ténylegesen véget ért a világháború. Létrejöttének dátumából azonban már sejthetjük, hogy a benne rejlő 156 irat nem teljes valójában mutatja be ezt az időszakot. Miután mindet, egyesével végigtanulmányoztam, az a benyomásom támadt, hogy, ha nem ismerném a történelem ezen időszakát, valószínűleg azt hihetném, hogy a város lakossága és az ott állomásozó szovjet katonák tulajdonképpen konfrontációk nélkül éltek egymás mellett. Voltaképpen nagyon minimális azon iratok száma, melyet sejtetik az akkori valós helyzetet; a félelmet, a közbiztonság hiányát, a talpra állás nehézségeit, az átszervezések következtében kialakuló új struktúrát és a város vezetésének erőteljes aggodalmát az oroszokkal szemben. Feltűnő többségben vannak benne a kerületi vezetők jelentései, a polgármesteri és polgármesternek tett jelentések, illetve a jegyzőkönyvek. Ezek mellett számos korabeli újság cikkeit mutatja be, megtalálhatók a háborús károkat bemutató állapotjelentések, felhívások és megrovások. A legelső közzlés egy polgármesteri felhívás a lakossághoz 1944 novemberében, s a kötetet egy 1945. május 8-i jegyzőkönyvvel fejezi be, ami után még néhány szeptemberi irattal zárja le. A műben a bevezetésen és a gyűjtött forrásanyag helyi megjelölésén kívül nincsen semmilyen plusz adalék, nyilván, ez sem volt véletlen. Ám ez mit sem vet vissza a könyv értékéből, hisz áldozatos munkával válogatta a szerző a korszak megismeréséhez szükséges iratanyagot.

A másik hasonló koncepciójú mű, a Bálintné Mikes Katalin és Szabó Sándor által összeállított: *Így kezdődött, dokumentumok Bács-Kiskun megye történetéből, 1944-1945* című kötet. Ez valamivel még korábbi, 1971-ben jelent meg, s kizárólag a Bács-Kiskun megyei Levéltár anyagából dolgozott, ám majdnem az egész megye területére kiterjedő vizsgálatot folytattak szerzői. Továbbá alapvető különbség az általuk használt periodizáció, illetve az is, hogy minden részhez külön történelmi bevezetést írtak. Az előzőhöz hasonlóan ez is szigorúan kronológia szerint, betűhűen jeleníti meg az egyes iratokat. Törekedtek arra, hogy a megye legtöbb településének e két évre vonatkozó forrásait megjelenítsék, ám ők maguk

⁴⁷² *Iványosi-Szabó Tibor: Dokumentumok Kecskemét történetéből I. 1944-1945. Kecskemét Város Tanácsa, Kecskemét, 1975. 5.*

is megjegyzi az elején, hogy ez nem volt lehetséges, mivel egyes helységek fennmaradt iranyagai használhatatlanok és/vagy érdektelenek voltak.⁴⁷³ Ezen felül maga az írás erénye, hogy ebben már itt-ott kiemelkednek a szovjetek által „uralt” időszak viszontagságai. Három részből épül fel a könyv, az első a felszabadulás előtti időszak⁴⁷⁴ a második a felszabadulástól 1945. január 16-ig terjedő periódus, a harmadik pedig január 16-tól 1945. augusztus 24-ig tartó időt öleli fel. Ezek rövid történeti áttekintését már a könyv elején megteszi, viszonylag röviden. Felmerülhet a kérdés, hogy vajon miért így osztotta fel a bemutatott időszakot. Az első, a felszabadulás előtti időszak egyértelmű, a második világháború német megszállásának időszakát mutatja be a Vörös Hadsereg Kecskemétre érkezéséig. A második a „felszabadítástól” a 1945. január 16-ig tart, mely időpont „*azért lényeges, mert ekkor találjuk iratainkban az első nyomát az Ideiglenes Nemzeti Kormány intézkedéseinek, vagyis ekkor érkezett meg a Magyar Közlöny 1. száma, és az addigi helyi kezdeményezéseket felváltotta a központi irányítás.*”⁴⁷⁵ Az innentől augusztus 24-ig terjedő periódust pedig az államrend és az államigazgatás helyreállításának, az élet stabilizálódásának koraként jelölik meg a szerzők.⁴⁷⁶ Az iratok bemutatása azonos koncepcióval és formátummal történik. A legelső közölt dokumentum 1944. augusztus 24-i, a legutolsó pedig 1945. augusztus 24-i. Tehát, nagyon következetesen, egy egész év válogatott forrásanyagát jeleníti meg.

A harmadik fontos, választott kötet a Bozóki József és Bálintné Mikes Katalin által összeállított: *A felszabadult Kecskemét 1944-1945-ben* című könyv, amely 1984-ben jelent meg. Alapvető különbség, hogy ennek forrásait a szerzők kizárólag újságokból gyűjtötték össze, az 1944. október 9. és 1945. december 31. közti időszakot illetően, ám az 1944 és 1980. december 31. között megjelent sajtó írásaiból válogatva. Nagy hangsúlyt fektettek a katonai és politikai események mellett a társadalom különböző szegmenseinek helyzetére is, a napi ellátási gondoktól kezdve, a sport eseményeken át az iskolai életig. Formailag ez a mű mondható a legszegényebbnek. Sehol egy kép, sehol egy plusz információ, csak az egy-egy oldalba belezúfolt 7-8 cikk, melyek apró, sok helyen elmosódott betűi igen nehezen olvashatók, alatta rövidítéssel megjelölve, hogy melyik lapban, mikor jelent meg. Véletlen sem akarom alábecsülni, hisz hatalmas mennyiségű sajtóanyag áttekintése kellett hozzá, de nagy segítséget nyújtottak volna azzal az olvasóknak, ha kissé tematizálják a forrásokat.

473 Megfigyeléseim szerint a Baja és Kecskemét városát illető iratok dominálnak a kötetben.

474 1941. június 27-vel kezd, amikor Bárdossy László miniszterelnök bejelenti a „*Parlamentben, hogy Magyarország hadi állapotban lévőknek tekinti magát a Szovjetunióval*”, s amely „... lépéssel hazánkat a végpusztulás szélére sodorta.”

Így kezdődött. Dokumentumok Bács-Kiskun megye történetéből, 1944-1945. Szerk. Bálintné Mikes Katalin – Szabó Sándor, Bács-Kiskun Megyei Tanács, Kecskemét, 1971. 11.

475 Így kezdődött. Dokumentumok Bács-Kiskun megye történetéből, 1944-1945. Szerk. Bálintné Mikes Katalin – Szabó Sándor, Bács-Kiskun Megyei Tanács, Kecskemét, 1971. 5.

476 A záró dátum - augusztus 24 - nem jelöl különösebben fontos történelmi eseményt.

Hozzá kell tennem, hogy természetesen ezek az írások nem használhatóak kizárólagos forrásokként, ugyanis keletkezési idejükből adódóan csak szűk körű iratok közlésére adtak lehetőséget. Nagy előnyük viszont, hogy a bennük megjelentetett írások többsége ma is fellelhető, s a kutatáshoz, az iratok feltárásához jó alapot képeznek. Meg kell említenem mindemellett Kovács Bálintot, aki 1910-ben, Iváncsán született és 1942-1957 között a város református lelkésze volt. *A kecskeméti szolgálat évei* című, 2006-ban megjelent visszaemlékezésében az ezen időszak alatt átélteket eleveníti fel. Kovács Bálinttal egyébként Rigó Róbert 2008-ban készített interjút, amiben többek közt a nyilas mozgalom kecskeméti megjelenéséről, Molnár Erikéről, a város kiürítéséről, a szovjet megszállásról beszélgettek. A lelkész úr 2009-ben, 99. életévében hunyt el. Továbbá nem szabad megfeledkezni Kenyeres Dénesről és Heltai Nándorról sem. Előbbi 1942-es születésű hadtörténész, akinek például *Kecskemét Helyőrség története, 1848-2004* című könyvében a kecskeméti laktanyákról és a várost megszállt katonai csapatokról is ír. Heltai Nándor 1930-as születésű újságíró, szerkesztő és helytörténész, a *Kecskeméti Műsor* és a *Petőfi Népe* szerkesztője volt, a *Kecskeméti Lapok*ban pedig számos alkalommal publikált a helytörténet témakörében, illetve önálló köteteket is megjelentetett.⁴⁷⁷

Az 1944-1945-ös év Kecskeméten

A város kiürítése és a harcok kezdete

A társadalomnak a szovjetek „felszabadítását”, s beletelepülését követően egy történelmi mélypontról kellett újraépítkeznie. Sokan Mohácshoz, vagy a Muhi csatához hasonlították a korabeli helyzetet és állapotokat, valaki még annál is mélyebb gödörnek látta az ország helyzetét. Az biztos, hogy a szovjetekkel egy új korszak köszöntött ránk, egy teljesen más élet volt sarjadóban. *„A magyar társadalom 1944-45-ben az ország területére behatoló szovjet csapatok képében találkozott először az eljövendő rendszer valóságával. A megszállók garázdálkodása valóságos nemzeti sokkot jelentett, s ugyanígy kulturális sokkal ért fel a szovjet rendszer bevezetésének időszaka. Az emberek többsége (nem ok nélkül, de nem éppen differenciáltan) a szovjet megszállást, vagy egyszerűbben: a szovjeteket okolta a tömegterrorért, ... minden megaláztatásért és nyomorúságért.”*⁴⁷⁸ Magyarország 1944 ősztől való hadszínterré válását súlyos események követték. Kecskemétet és környékét 1944 októberében érték el a szovjet

⁴⁷⁷ A kecskeméti Katona József Könyvtár saját honlapján létrehozta a Jeles személyek adattárát, amelyben az említett személyekről is lehet tájékozódni. <http://www.bacstudastar.hu/>

⁴⁷⁸ *Rainer M. János*: Magyarország a Szovjetunió árnyékában. Előadás a III. Országos Jelenkor-történelmi Konferencián, Debrecen, 2000. augusztus 29–31.

csapatok, hogy „felszabadítsák” azokat a náci német katonák alól. Sztálint 1944 őszén már nyugtalanította a britek esetleges balkáni partraszállása, ezért Budapest mielőbbi elfoglalását szorgalmazta. Október 28-án parancsba adta Malinovszkijnak, hogy 24 órán belül induljon meg Budapest felé, aki először nem akarta ezt megtenni katonai erősítés nélkül, ám Sztálin nem hagyott neki választást. 1944 szeptemberében Vörös János hadművelési területté nyilvánította az ország keleti felét és elrendelte Erdély, a Tiszántúl valamint az északkeleti rész kiürítését, melyhez egy Kiürítési Kormánybizottságot is létrehozta. A kiürítési választóvonalat a Tisza vonalánál határozták meg. *„A kiürítés első ütemében elszállításra kerültek a hatóságok és egyéb szervek intézeteinek, intézményeinek és üzemének berendezései, ... készletei, ha azok a visszamaradó lakosság ellátása szempontjából nélkülözhetők voltak; ... a bizalmas iratanyag; a hadiüzemek készárúkészlete.”*⁴⁷⁹ 1944. október 10-én Olchváry István (vezérkari ezredes) kiadta a parancsot, hogy ürítsék ki Kecskemét városát. A katonaköteles férfiakat 10 fős osztagokban kellett hátrairányítani, s mindenkinek legalább 10 napra elegendő élelmiszert kellett magával vinni. A csendőrök és a rendőrök voltak azok, akik legutolsóként hagyhatták el a város területét. A polgári lakosság eldönthette, hogy megy, vagy marad. Ugyanezen a napon hajnalban már érkezett az első szovjet támadás, lövöldözések támadtak, s ekkor az ottmaradtok egy része úgy döntött, hogy inkább a menekülés útját választja. Október 19-én a polgármester hirdetményt adott ki a kiürítési parancs hallatán, melyben azt hangoztatta, nincs ok a riadalomra, csak a szükséges intézkedéseket teszik meg, illetve felkészülnek arra, hogy egy esetleges támadás ne érje sokként a várost. Azt hangoztatta, hogy a hadművelési kormány csak feleslegesen kelti a pánikot a lakosság körében. *„A hirdetmény kifüggesztése... nem azt jelenti, hogy a város közvetlen ellenséges támadás előtt áll, hanem..., hogy a várost ismételten veszélyeztetheti az ellenséges támadás.”*⁴⁸⁰

Ebben az időben, pontosabban 1938 és 1944. november között Liszka Béla volt a város polgármestere. Jogot végzett, majd részt vett az első világháborúban, 1919-ben pedig belépett a Nemzeti Hadseregbe. 1944-től együttműködött a Gestapoval, október 20-án pedig esküt tett a Szálasi-kormányra. Kovács Bálint elmondása szerint a nyilasok mozgalma Kecskeméten nem volt jelentős, s csak néhány helyi követője volt, de azok közül az egyik pont a polgármester volt.⁴⁸¹ A kiürítéskor Nyugatra emigrált a családjával, de felesége és az akkor 18 éves fia 1945-ben visszatértek, őket népbíróság elé állították, s a fiú, György terhelő vallomást tett apjára nézve. Ebben elmondta, hogy *„apám németbarát és erősen antiszemita volt... állandóan a zsidók országromboló, és káros tevékenységeiről próbált megy-*

479 *Rigó Róbert*: Kecskemét szovjet megszállása. Forrás 4. (2004). 94.

480 Így kezdődött. Dokumentumok Bács-Kiskun megye történetéből, 1944-1945. Szerk. Bálintné Mikes Katalin – Szabó Sándor. Bács-Kiskun megyei Tanács, Kecskemét, 1971. 70.

481 *Rigó Róbert*: A német megszállás, a front átvonulása és az azt követő időszak Kecskeméten. Interjú Kovács Bálint református lelkésszel. Forrás 6. (2009). 23.

győzni.⁴⁸² Azt is bevallotta, hogy a csendőr századossal együtt tervezték ki, hogy a zsidó lakossággal a deportálás előtt leütköztetik saját zsinagógájuk kupoláját, melyet a téglagyárban gyülekező zsidókkal vitettek véghez. A merénylet végül csak azért nem sikerült, mert a szerkezet túl masszívnak bizonyult.

A teljes és tényleges kiűrtetés végül Porkoláb vezérkari őrnagy rendelte el október 23-án egy hét pontból álló parancsban, mi szerint „*a m. kir. kormány elrendelte a polg. lakosságnak a veszélyeztetett területről való teljes kivonását...*”⁴⁸³ Ezt másnap, október 24-én a polgármester egy hirdetmény formájában propagálta a kecskemétieknek. Maga a rendelet nem volt ritka, más városokban is adtak ki erre vonatkozó parancsot, ám sok helyütt nem tartották be. Itt is volt törekvés arra, hogy a határozatot ne teljesítsék; Hajdú Ernő⁴⁸⁴ erre úgy emlékezett vissza, hogy „...*baloldali egynéből egy bizottság alakult azzal a céllal, hogy a város vezetésénél odahasson, hogy a város kiűrtetését ne vigyék keresztül. Más városok is kaptak kiűrtetési rendeletet, az sehol nem volt úgy végrehajtva, mint Kecskeméten, ahol az oroszok bejövetele után magam tapasztaltam, hogy talán... egyetlen polgári személyt sem lehetett a városban látni...*”⁴⁸⁵ Kecskeméten tehát komolyan vették, s a lakosságot az állatállománnyal együtt a Dunántúli területekre irányították. Mindenki csak a legszükségesebb dolgokat vihette magával: takarókat, ruhákat, élelmiszert. „*A pánik fokozódott és még azok is, akiknek nem volt félnivalójuk, nekiindultak a teljes bizonytalanságnak. A város fokozatosan elnéptelenedett.*”⁴⁸⁶ A lakosság egy része azonban nem ment messzire, csak a várost körülvevő tanyákig és szőlőig, ahol megbújtak és várták, hogy elüljenek a harcok. Továbbá, az akkori ferences szerzetesrend kolostorában is sokakat rejtettek el, s az ott maradt atyák és nővérek az elnéptelenedett várost bejárva, összeszedték és ellátták a sebesülteket.⁴⁸⁷ Október 29-én kiadták a tűzparancsot, s megkezdődtek a csaták Kecskemétről délre, mely során a németek és az ő oldalukon harcoló magyarok a vártnál nagyobb ellenállást tanúsítottak, de az oroszok nem tántorodtak meg, s október 30-án a városba is betörték. A németek alapvető célja volt Kecskemét megtartásra, hisz tervük szerint vissza akarták szorítani a szovjet csapatokat a Tisza mögé. Október 31-én délutánra az egész várost elfoglalták és visszafoglalták, „*felszabadították*” és megszállták a szovjet csapatok. „*Október 31-én délelőtt érezhető volt, hogy a harcok közel vannak... Nem sok idő múlva mindnyájan levonultunk a tanyai pincébe, mert most már nemcsak felettünk, de körülöttünk is robbantak aknák, süvöltöttek a golyók... Reggel már egy csoport katona jelent meg és csupán annyi történt, hogy enni kértek, s azonnal mentek Lajosmizse felé.*”⁴⁸⁸

482 Rigó Róbert: A Kecskeméti Népbíróóság néhány ügye. In: Forrás 2. (2010) 67.

483 Így kezdődött. Dokumentumok Bács-Kiskun megye történetéből, 1944-1945. Szerk. Bálintné Mikes Katalin – Szabó Sándor. Bács-Kiskun megyei Tanács, Kecskemét, 1971. 72.

484 Hajdú Ernő 1945-ben a SZDP törvényhatósági bizottságának tagja volt, emellett újságíró.

485 Welther Dániel: A felszabadítás előestéje Kecskeméten. H. n., Kecskemét, 1965. 19.

486 Rigó Róbert: Kecskemét szovjet megszállása. Forrás 4. (2004). 96.

Magyar Nemzet Online, <http://www.mno.hu/portal/67637>, 2015. október 20.

488 Kovács Bálint: A kecskeméti szolgálat évei 1942-1957. Emmaus Kiadó, Kecskemét, 2006. 24-25.

A lakosság visszatérésének nehézségei

Az elmenekült kecskemétiiek nagyon lassan, bátortalanul tértek vissza otthonaikba, s ez által a lakosság száma több mint felére csökkent ebben az időben. Ennek szemléltetésére egy jól áttekinthető összefoglalást készített Rigó Róbert, amely jól bemutatja, hogy míg az 1941-es népszámlálás szerint 87.269 fős lakossága volt Kecskemétnek, (amiből egyébként több mint 50 ezer a külterületeken élők száma), addig 1944 decemberében csak 29.073 fő. A novemberi jelentések pedig még csak 800 főt számoltak. A helyzet 1945 márciusára kezdett csak stabilizálódni, amikor már újra 60 ezer fölött volt a népesség, de a korábbi arányokat csak az 1949-es évre érte el. Sima Ferenc újságíró meg is jegyezte a Kecskeméti Lapok 1945. január 18-i számában, hogy „*hol a többi, az ártatlan... akiket százzszámra préseltek be október végén a Budapestről érkezett autóbuszok... százaiba? Hová lett ez a fegyverrel hajtott halálkaraván?*”⁴⁸⁹ Ugyanis a visszatértek száma még ekkor is kevés volt. Érdemes ehhez hozzátenni, hogy a külterületek tekintetében viszont ugrásszerű növekedés indult meg a visszatelepítést követően.⁴⁹⁰

A szovjetek berendezkedésének kezdeti időszakában Várady József volt a város polgármestere, mindössze másfél hónapig. Rövid tisztviselői időszaka nem volt véletlen, ugyanis e feladatra való alkalmatlansága hamar megmutatkozott. Nem volt se képzett, se tapasztalt, korábbi pincéri pályafutásának folytatása közben futott bele az elsőként a megérkező szovjet katonákba, akiket a Beretvás szállóban megvendégt, s orosz döntésre ő lett a város vezetője. Erről több forrás is tanúskodik.⁴⁹¹ A helyzet komikusságát csak fokozták felelőtlen, meggondolatlan, egyben nevetséges rendelkezései. Ilyen volt az, hogy kötelezővé tette a hét év feletti gyermekek közmunkáját is, sokszor olyan körülmények között, amik még felnőtt emberek számára is egészségtelenek voltak. 1944. december 10-i hirdetményében azt írja: „*minden kecskeméti lakos (7-60 éves), aki a város belterületén és az ehhez kapcsolt kerületekben lakik, tartozik a fennálló általános munkakötelezettség alapján 3 napon belül... jelentkezni.*”⁴⁹² A felhívásban továbbá arról is szó van, hogy a fűtőanyaggal való takarékoskodás végett a lakásokban éjjel és délután két óra közt csak egyetlen egy helyiséget, a konyhát lehet fűteni, délután 2-től éjjelig pedig minden lakás területén, ahány család lakik, annyiszor egy helyiséget. S a legabszurdabb, hogy ezen helyiségek hőmérséklete nem haladhatta

489 Kecskeméti Lapok: 1945. január 18-i száma

490 Rigó Róbert: Elitváltás Kecskeméten (1938-1948), Bölcsészdoktori értekezés, Pécs, PTE BTK, 2011. 84.

491 A felszabadult Kecskemét 1944-1945-ben. Szerk. Bozóki József – Bálintné Mikes Katalin. Kecskemét Város Tanácsa, Kecskemét, 1984. 4. A Kecskeméti Hírlapban és Petőfi Népében egyaránt megjelent cikk azt írja, hogy „Kecskemét felelős vezetését polgármesteri minőségben Várady József pincér... vállalta el.”

492 Dokumentumok Kecskemét történetéből, I. 1944-1945. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét Város Tanácsa, Kecskemét 1975. 50-51.

meg a 18°C-ot, ami, valljuk be, távol áll a melegtől. Ráadásul, aki átlépte a hőmérsékleti korlátozást, azt széntolvajnak titulálták és bűncselekményként értelmezték. Hanyag döntései miatt hamar megvonták tőle a bizalmat, s helyét december 17-én Tóth László vette át, akinek személyében már egy jóval megbízhatóbb és szakértő vezető került a város élére.

Tóth László 1895-ben született Kecskeméten. Harcolt az orosz fronton, volt a Kecskeméti Nemzeti Bizottság titkára, szerkesztette a Magyar Alföld című szocialista lapot. Visszaemlékezésében elmondta, hogy 1944-ben ő és Molnár Erik megtagadták a kiürítési parancsot, s a Tisza felé indultak, de az első szovjet katonákkal való találkozáskor azonnal visszamentek Kecskemétre. Október 31-én a parancsnoksággal való első hivatalos találkón az oroszokkal szövetséget kötöttek. November 2-án már értesítették Dondé őrnagyot, hogy a lakosság egy része a közeli tanyákon, szőlőkben rejtőzik, míg másik részük a Duna mentén várakozik. Az oroszok – elmondása szerint - nem értették, miért menekült el a város lakossága, de a polgármester tájékoztatást adott arról, hogy az emberek bizonytalanságot és félelmet éreztek velük szemben, melyet a nácik szovjetellenes propagandája erősített. Elhittették velük, hogy a városból nem maradt semmi, a szovjetek teljesen lebombázták, s az életnek sincs már nyoma. „*Őreg fa árnyékában elférnek annyian, ahányan itt maradtunk.*”⁴⁹³ Tóth László tanácsot kért Dondé őrnagytól, miként hívja vissza a riadt lakosokat, aki csupán annyit mondott, „*húzzák meg, barátaink, a harangokat!*”⁴⁹⁴ Jelezve ezzel azt, hogy a veszély elmúlt. Ennek következtében a közeli tanyákon bujkáló egy része visszatért. Ettől függetlenül továbbra sem volt túl nagy a város lakosság száma, ami több szempontból is problémát jelentett. Egyrészt azért, mert olyan személyekből is hiány volt, mint orvosok, gyógyszerészek, köztisztviselők, iparosok, kereskedők és sorolhatnám, akik nélkül a hatékony városi élet újbóli megindítása lehetetlen volt. Talán legkiemeltebben az egészségügyben jelentett ez óriási nehézséget, hisz a városban lévő 3-4 orvos kellett mindenkit elláson úgy, hogy az eszközök sem voltak meg hozzá. Mellettük pedig nagy hátrányt jelentett a kereskedelmi szféra élén álló zsidók hiánya, akiket a szovjetek bevonulása előtt először a Téglagyárban gyűjtöttek össze, majd deportáltak. Továbbá gondot jelentett az is, hogy számos épület, lakóház tulajdonosa nem tért vissza, így azokat a szovjetek kisajátították, vagy kifosztották. A polgármester próbált ez ellen intézkedéseket tenni, de vajmi keveset ért el vele, s tulajdonképpen nem volt olyan, aki határozottan szembeszállt volna a megszálló oroszokkal. A lakáshivatal vezetőjének 1945. január 19-i jelentéséből kiderül, hogy a november 30-án tartott összeírás szerint 805 ház volt üresen, ebből 35 lakhatatlan állapotban, 235-be pedig a szovjetek költöztek be. Továbbá leírja, hogy a lakosságból mintegy

493 Welther Dániel: A felszabadítás előestéje Kecskeméten. H. n., Kecskemét, 1965. 26.

494 Uo. 27.

30 ezer ember továbbra is távol van, így nagy a „lakásbőség”.⁴⁹⁵ Még ennél is beszédesebb talán a Kecskeméti Hírlap felhívása december 6-ról: „*a város vezetősége figyelmezteti a menekülteket, hogy csak a visszatérők menthetik meg otthonukat.*”⁴⁹⁶

Nem kívánok a helyi átszervezett és újra felépített közigazgatási struktúrába részletesebben belemenni, inkább csak néhány momentumot közölnék. A polgármesteri hivatal már november 3-án megkezdte működését három fővel.⁴⁹⁷ Ezt követően a Polgárország megszervezése következett, Imre Gábor vezetésével. Ugyanezen a napon felállították a Köz-munkahivatalt. Az emberhiány miatt a hivatalnoki réteg foghíjas volt, így központosított közigazgatást szerveztek, s a 10 kerület élére kerületvezetőket jelöltek ki. Az ő feladatuk többek közt a minden nap 12 óráig kötelezően leadott körzeti jelentések voltak. Ezt azért emelem ki, mert, ahogy korábban említettem, ezek elsőrangú források az 1944-1945-ös eseményeket illetően. A 10 vezető ügyvitelének megszervezésében meghatározták a reggel 8-tól délután 5-ig tartandó munkaidőt, „szolgálatot”, továbbá, hogy minden reggel 7 órára 50 munkás legyen a városháza udvarán (nők és férfiak vegyesen) előállítva, ugyanakkor minden kerület állítson oda 10-12 éves gyermekeket küldöncszolgálat céljára, illetve, hogy minden 10 házra jelöljenek ki egy gondnokot, minden utcára pedig utcaparancsnokot.⁴⁹⁸ Decemberben tovább bővült a körzetvezetők feladatköre, ugyanis onnantól már az iparos-műhelyekről, üzletek nyitásáról, közmunkáról/közmunkásokról is ők rendelkeztek.⁴⁹⁹

A németek kiűzésük után sem adták fel a harcot. November 16-án Kecskemétet légi bombázás érte, aminek következtében számos épületet elpusztítottak. Négy napra rá Kósa Ferenc, a bombázott V. kerület körzetvezetője azt a jelentést adta a polgármester felé, hogy aznap kezdték meg a pusztítások nyomainak eltakarítását, elsősorban a főbb útvonalakon, illetve beszámol arról, hogy a Mátyás utca 5. számnál egy nagyméretű bomba fúródott a talajba, s kérte a polgármestert, hogy kérjen a Vörös Hadseregtől szakembert a veszély elhárítására. Emellett beszámoltak arról, hogy több mint 500 épületet pusztítottak el a bombázások során.⁵⁰⁰

495 Így kezdődött. Dokumentumok Bács-Kiskun megye történetéből, 1944-1945. Szerk. Bálintné Mikes Katalin – Szabó Sándor. Bács-Kiskun megyei Tanács, Kecskemét, 1971. 167-168.

496 A felszabadult Kecskemét 1944-1945-ben. Szerk. Bozóki József – Bálintné Mikes Katalin. Kecskemét Város Tanácsa, Kecskemét, 1984. 9.

497 Ez a három fő: Fazekas Lajos, dr. Tornyai László és dr. Donászy Jenő.

498 Dokumentumok Kecskemét történetéből, I. 1944-1945. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét Város Tanácsa, Kecskemét 1975. 9-10.

499 *Rigó Róbert*: Kecskemét szovjet megszállása. Forrás 4. (2005) 100.

500 Dokumentumok Kecskemét történetéből, I. 1944-1945. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét Város Tanácsa, Kecskemét 1975. 12.

A szovjet katonák berendezkedése és a társadalmat ért atrocitások

Miután a város területén és közvetlen környezetében véget értek a harcok, a szovjet katonák egyre erőteljesebb agressziót alkalmaztak a helyi népesség ellen. Nem tartott tehát sokáig a béke és a nyugalom időszaka, mivel már pár héttel megszállásukat követően érkeztek az első körzetvezetői jelentések, amik a lakosság ellen elkövetett erőszakos cselekedetekről számoltak be. Ezek a jelentések – melyek kapcsán korábban megemlítettem, hogy minden nap délig el kellett küldeni a polgármester számára – a legfontosabb forrásnak számítanak e témát illetően. Az első ilyen jelentések már a novemberi hónapból származnak, s ezek már arról tesznek tanúbizonyságot, hogy számtalan erőszakos cselekedet történt. Nők tömegeit erőszakolták meg, férfiak százait verték meg, s számtalan épületet, üzletet, lakóházat fosztottak ki és romboltak le. A katonák folyamatosan elhordtak mindent, még a lakások leghaszatalanabb bútorait is. Ami a helyzetet tovább bonyolította, hogy a fosztogatások nem is csak kifejezetten az oroszok cselekedetei voltak, hanem a kevés visszajött lakosság is sokszor erre vetemedett. Egy időben már odáig fajult a dolog, hogy a rablók szovjet katonai egyenruhákat beszerezve és abba beöltözve vitték véghez bűntetteiket. Faragó László, az I. kerület vezetője november 22-én arról számol be, hogy *„a nemi erőszakoskodások kerületemben még mindig tartanak... A városba újonnan érkező megszálló csapatok a lakások ablakait bezúzzák.”* November 27-én újból ezt jelenti: *„... a házak fosztogatása, valamint a lakosság háborgatása különösen a mai éjszakán nagy méreteket öltött...”*⁵⁰¹ Volt olyan nap, amikor munkást sem tudtak a hivatalban előállítani, mert a körzetből mindet elvitték az oroszok. Még arra is a helyi lakosságot vették igénybe, hogy lakásaikat kitakarítsák velük. A források azt bizonyítják, hogy a szovjet katonák válogatás nélkül fogták be az embereket munkaszolgálatra, amivel a város működésének újrarendelését szinte teljesen ellehetetlenítették. Emellett semmilyen fizetséget nem adtak, legjobban is csak némi élelmiszerért dolgoztattak. Gyakorlatilag, a város lakossága ingyen robotmunkát végzett az oroszoknak, akik „cserébe” éjjel-nappal zaklatták őket. A város tisztviselői, a körzetvezetők, a kerületi irodák dolgozói minél előbb próbáltak orosz igazolványhoz jutni, hogy elkerüljék a munkaszolgálatot, ám ez nem mindig bizonyult jó taktikának, hisz sokszor ettől függetlenül is elvitték őket. A tisztviselők is fizetség nélkül végezték a dolgukat. A későbbiekben az emberek úgy próbálták a robot alól kivonni magukat, hogy illegálisan szereztek orvos segítségével munkaképtelenséget bizonyító igazolványokat.⁵⁰² A helyzetet már Várady József is elkeresetőnek látta, s úgy fogalmazta meg: *„túl sok a gazdátlan bor, élelmiszerhiány,*

501 Rigó Róbert: Elitváltás Kecskeméten (1938-1948), Bölcsészdoktori értekezés, Pécs, PTE BTK, 2011. 86-91.

502 Rigó Róbert: Elitváltás Kecskeméten (1938-1948), Bölcsészdoktori értekezés, Pécs, PTE BTK, 2011. 122.

*fizetség nélküli munka, nyitott üzletek, nyitott lakások, anarchiára hajló a hangulat...*⁵⁰³ Kovács Bálint visszaemlékezésében *azt írta, „a kiürítés kapcsán ott maradtak a tanyák az őszi betakarítás után. 1944-ben jó termés volt. Sok tanyán ott volt a sok gyümölcs, de maradtak állatok is. Azonban, ami a legnagyobb baj volt, a sok bor. A nyári harcokban elcsigázott és kiéhezett katonaság látva a bőséget, enni és inni kezdett.*⁵⁰⁴A ferences rendház háztörténetében is megjegyezték 1945 januárjában, hogy *„Budapest előtt még áll a harc, óriási hadsereget vontak össze a Duna–Tisza közén, az egyik orosz vezénylő tábornok állítólag azt mondta, ha Kecskemét vidékén nem találnak annyi bort, már rég elfoglalták volna Budapestet.*⁵⁰⁵

Míg a jelentések ezekről a tettekről adnak egyértelmű igazolást, addig az általam már említett három dokumentumgyűjteményben alig-alig szerepel ilyen irat. Ennek okai persze egyértelműek, hisz a szovjet típusú rendszer időszakában sosem írhatták volna meg őket. Egy-két dokumentum azonban mégis van, melyek sejtetik a helyzet súlyosságát. Például ilyen Kósa Ferenc, az V. kerület vezetőjének 1944. november 20-i jelentése, melyben arról panaszkodik, hogy csak az előző napon kapta meg orosz igazolványát, addig mindennap elhurcolták közmunkára, így hivatását nem tudta betölteni.⁵⁰⁶ Baranyi István december 9-én jelenti a polgármesternek, hogy a villamosmű munkálatokat november 14-én megkezdte, ám a dolgozók azóta sem kaptak fizetést.⁵⁰⁷ Az 1945. február 22-i rendkívüli bizottsági ülésen szó esik arról, hogy a város tanyáin lévő élelmiszerkészlet, főként a búza és a borkészlet szinte teljesen elfogyott. Ezen kívül beszámol arról, hogy meglehetősen gyors ütemben növekszik a városban állomásozó, vagy azon keresztül haladó szovjetek száma, ami Kecskemét számára hatalmas megterhelést és erejét meghaladó megpróbáltatást jelent.⁵⁰⁸ Ezt bizonyítja egy 1945. áprilisi polgármesteri kísérőlevél is, amiben Tóth László 40 ezer szovjet katona jelenlétéről számol be, a még akkor is csak nagyjából 60 ezres lakosságú Kecskeméten.⁵⁰⁹ Illetve ilyen még a fentebb említett Várady József helyzetjelentése is a katonai parancsnokság felé. Igen nagy paradoxon az, hogy ezen körülmények közt az 1945. február 11-i, főispán beiktató közgyűlésen Márkus Ferenc, a város új főispánja azt nyilatkozta, *„.... az orosz hadsereg, amely hazánk földjén tartózkodik, a német fasiszta fene-*

503 Dokumentumok Kecskemét történetéből, I. 1944-1945. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét Város Tanácsa, Kecskemét 1975. 47.

504 *Kovács Bálint*: A kecskeméti szolgálat évei 1942-1957. Emmaus Kiadó, Kecskemét, 2006. 36.

505 *Rigó Róbert*: Elitváltás Kecskeméten (1938-1948), Bölcsészdoktori értekezés, Pécs, PTE BTK, 2011. 87-88.

506 Dokumentumok Kecskemét történetéből, I. 1944-1945. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét Város Tanácsa, Kecskemét 1975. 12.

507 Uo. 40.

508 Így kezdődött. Dokumentumok Bács-Kiskun megye történetéből, 1944-1945. Szerk. Bálintné Mikes Katalin – Szabó Sándor. Bács-Kiskun megyei Tanács, Kecskemét, 1971. 224-228.

509 Így kezdődött. Dokumentumok Bács-Kiskun megye történetéből, 1944-1945. Szerk. Bálintné Mikes Katalin – Szabó Sándor. Bács-Kiskun megyei Tanács, Kecskemét, 1971. 278.

vadak teljes megsemmisítését tűzte ki célul... az orosz hadsereget mindenben támogatni kell. Ne sajnálja közönségünk, ha az utolsó párnát is kell odaadni, mert mi még szerzünk párnát, csak szabadság legyen...” Ugyanekkor Kovács Jenő felszólalásában pedig azt mondta, „mutassunk szeretet az orosz katonaság iránt. Nem kérnek azok tőlünk mást, csak szeretetet. Jelzem egy esettel: az első hetekben tört magyarsággal megszólít egy fiatal orosz katona. Csodálkoztam, hogy magyarul beszél. Azt mondja nekem: add ide az órát. Megkérdeztem tőle: te el akarsz menni tőlem, szegény proletártól az órát? Miért haragszol – kérdezte ő – hogy ezt kívánom tőled? Lásd, a hazám romokban hever, az apám – aki magyar ember volt – német brigantik meggyilkolták, az anyámat és testvéreimet megbecstelenítették, s én nem kívánok mást, csak az órát. Az életemet meghagyom.”⁵¹⁰

A helyzet a későbbiekben sem javult. A források szerint a téli hónapokban volt egy kissé nyugodtabb időszak, de azt követően újra kezdődtek a szüntelen atrocitások. Az 1945-ös évben már egyre nagyobb számban állomásoztak a városban az oroszok. Az elhúzóó budapesti harcok miatt újra és újra átszelték Kecskemét városát, s kilenc katonai kórházat állítottak fel, amikben az ellátás a kevés számú kecskeméti orvosra hárult. Mivel a lakosság állandó jelleggel az oroszoknak volt kénytelen dolgozni, így az életüket meghatározó mezőgazdaság teljesen elhanyagolódott. Emiatt 1945-re súlyos élelmiszerhiány alakult ki. A tanyákon kint maradt, illetve odatelepült lakosok is csak kis ideig voltak biztonságosabb helyzetben, a későbbiekben viszont a szovjetek ott is garázdálkodni kezdtek. Ha valamit meg is termeltek a tanyán élők, azt a katonák egyből elvették, így a helyzet egyre kaotikusabbá és elkészerítőbbé vált. Tóth László tanácsalanságában 1945. március 8-án levelet küldött a miniszterelnöknek, amelyben összefoglalta a város elszomorító helyzetét, és segítséget kért. Ebben ezt írja: „Kecskeméten a külső körzetekben a fosztogatások megállították az életet. A katonák az egyes házaktól minden állatot, minden élelmiszert és minden terményt elvisznek; sok helyen szétszedik a házakat is, eltűzelik az ajtókat, ablakokat, iskolaszereket. A helyzet rendkívül súlyos. Azonnali segítséget kérünk, mert a tanyákról semmi élelmiszert a városba küldeni nem tudnak, a kórházak részére sem... Ilyen körülmények között a város vezetősége nem tud felelősséget vállalni a következményekért.”⁵¹¹ Jól kiérződik belőle az eluralkodó pánik hangulata. Emellett arról is beszámol, hogy a katonai kórházak felszereléseit, mely a várostól származik, az oroszok továbbhaladásukkor magukkal viszik. Ugyanitt elmondja, hogy a lakosságnak nincs mit enni, valamikor napokig még kenyérhez sem jutnak hozzá. Az emberek az erőszakolások és agresszió ellen egyszerre 10-20-an költöznek össze a tanyákon, saját maguk megvédésének érdekében. A helyzet valóban katasztrófális volt, s talán a legnehezebb az egészben, a tehetetlenség volt. A polgármester azt remélte, megállítják a szovjetek garázdálkodását, ám a segítség nem érkezett meg.

510 BKML, XV. 6. 144. IV. 12 – 145. II. 22. Közgyűlési jegyzőkönyvek

511 BKML IV., 1910/c. 8487/1945.

Mindez Németország kapitulálása és a háború tényleges végét követően is folytatódott. Ekkor a lakosság megpróbált a város belterületeire menekülni, hisz a kintebbre eső részeken még jobban ki voltak téve az erőszakos cselekedeteknek. Súlyos tény volt, hogy a harcnak és a háborúnak hiába lett vége, az oroszok továbbra is zaklatták a lakosságot. Sőt, ez folytatódott gyakorlatilag az egész év folyamán, hiszen még az 1945. decemberi jelentések is arról számolnak be, hogy *„Kecskemét... helyzete súlyosabb, mint valaha volt. 1944. október 31-én foglalták el városunkat és azóta szinte szünet nélkül tart a legsúlyosabb megszállás. Testben és lélekben megfáradva, szinte már nem is reméljük, hogy ennek valaha vége lesz. Jelenleg mintegy 35.000 orosz katonán van a városban állandóan...”*⁵¹² Mindez egyértelműen jelzi, hogy a közbiztonság még 1945 legvégére sem kezdett javulni. A városi gazdasági ügyosztálya által írt 1945. november 8-i jelentés úgy vélem, jól összefoglalja a lényegét: *„nincs Pest-vármegyében még egy város, mely oly áldozatokat hozott volna az Orosz hadsereg ellátása érdekében, mint Kecskemét”*.⁵¹³

Összegzés

Tanulmányom során megpróbáltam bemutatni, miként élte meg Kecskemét város társadalma 1944-1945 folyamán a megszállást követő újbóli megszállást. A korszakról kevés a szakirodalom, a forrás viszont annál több, amikhez jó alapot nyújtanak a különböző anyagokból összeállított dokumentumgyűjtemények, melyeket az írás első részében mutattam be. Természetesen ezek tanulmányozását csakis olyan szemmel tekinthetjük, hogy mögé gondoljuk, vajon mik azok az iratok, amiket nem közöltek, vajon melyek mutatják be a város egyre elkeserítőbbé vált helyzetét. Hol lelhetőek fel benne – kissé rejtetten – olyan dokumentumok, melyek nem egyértelműsítve, hanem kissé rejtve, a sorok közé olvasva érzékeltetik a korabeli válságot. Célom nem az volt, hogy nagy ívű kutatás keretében tárjam fel a még mindig nem teljesen megismert éveket, hanem, hogy átfogó képet adjak Kecskemétnek talán kevésbé ismert mélypontjait illetően.

A második világháború során megszálló németek, a kiürítés, majd az oroszok a várost éveken át megnyomorították, s megakadályozták, hogy a háborús károkból újra felépítkezzenek. Sok idő kellett, míg Kecskemét újra feltámadott, de sikerült neki. Ma már dinamikus fejlődő megyeszékhely, melynek egykori szovjet borzalmaira már csak a város különböző részein megmaradt nyomasztó hangulatú katonai laktanyák emlékeztetnek. Régebben, főleg kisebb gyermekként sokat gondolkoztam azon, minek őrizgetik ezeket a kicsit sem szép látványt nyújtó épületeket. Most azt gondolom, hogy jó, hogy ott állnak, mert egyszerre őrzik ezeknek a szomorú éveknél és annak emlékét, hogy a legsúlyosabb mélypontból is van kiút. Volt idő, amikor maguk a lakosok sem remélték, hogy valaha vége lesz ezeknek a megpróbáltatásoknak. De vége lett, a város feltámadott, hisz Kecskemétet sem mélység, sem magasság, sem német, sem orosz nem rettentti.

512 Rigó Róbert: Elitváltás Kecskeméten (1938-1948), Bölcsészdoktori értekezés, Pécs, PTE BTK, 2011. 100-101.

513 BKMÖL, XVII/46. 671/1945.

Felhasznált irodalom és források

- A felszabadult Kecskemét 1944-1945-ben. Szerk. Bozóki József – Bálintné Mikes Katalin. Kecskemét Városi Tanács, Kecskemét, 1984.
- BKML, IV. 1910/c. Kecskemét város körzetvezetőinek iratai 1944-1947.
- BKML, M3/1. Kecskeméti Lapok számai.
- BKML, XV. 6. 144. IV. 12 – 145. II. 22. Közgyűlési jegyzőkönyvek.
- BKML, XVII/46. A Kecskeméti Nemzeti Bizottság iratai.
- Dokumentumok Kecskemét történetéből, I. 1944-1945. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét Város Tanácsa, Kecskemét 1975.
- Föglein Gizella*: A Magyar Népi Demokrácia születésnapja. In: A felszabadulás utáni történetünkről I. Szerk. Balogh Sándor. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1987. 31-36.
- Így kezdődött. Dokumentumok Bács-Kiskun megye történetéből, 1944-1945. Szerk. Bálintné Mikes Katalin – Szabó Sándor. Bács-Kiskun megyei Tanács, Kecskemét, 1971.
- Jeles személyek adattára, <http://www.bacstudastar.hu/>, 2015. október 17.
- Kálmán Peregrin*: Felemelem szavam... Emlékezés Károlyi Bernát ferences szerzetesre. Magyar Nemzet Online, <http://www.mno.hu/portal/67637>, 2015. október 20.
- Korom Mihály*: Az új, a népi demokratikus államrendszer kialakulása. In: A felszabadulás utáni történetünkről I. Szerk. Balogh Sándor. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1987. 9-30.
- Kovács Bálint*: A kecskeméti szolgálat évei 1942-1957. Emmaus Kiadó, Kecskemét, 2006.
- Márkus István*: Nagykörös. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1979.
- Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye II. In: Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. Borovszky Samu. Országos Monográfiai Társulat, Bp., 1910.
- Rainer M. János*: Magyarország a Szovjetunió árnyékában. Előadás a III. Országos Jelenkor-történeti Konferencián, Debrecen, 2000. augusztus 29–31.
- Rigó Róbert*: A Kecskeméti Népbíróság néhány ügye. Forrás 2. (2010). 60-77.
- Rigó Róbert*: A német megszállás, a front átvonulása és az azt követő időszak Kecskeméten. Interjú Kovács Bálint református lelkésszel. Forrás 41. (2009: 6. sz.) 22-37.
- Rigó Róbert*: Elitváltás Kecskeméten (1938-1948), Bölcsészdoktori értekezés, PTE BTK, Pécs, 2011.
- Rigó Róbert*: Kecskemét szovjet megszállása. Forrás 4. (2005)
- Rigó Róbert*: Társadalmi változások Kecskeméten a népszámlálási adatok alapján (1930-2001). Forrás 12. (2005).

- Romsics Ignác*: Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó, Bp., 2001.
- Somlyai Magda*: Újrasarjad az ország élete. In: A felszabadulás utáni történetünkről I. Szerk. Balogh Sándor. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1987. 145-153.
- Tóth László*: Bács-Kiskun megyei utak. KPM Kecskeméti Közúti Igazgatóság, 1977.
- Törvények: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5448>, 2015. szeptember 28.
- Welther Dániel*: A felszabadítás előestéje Kecskeméten. H. n., Kecskemét, 1965.

A vasúti közlekedés újraindításának nehézségei a II. világháború után.

Pályaállapot – járműpark – szénhelyzet.⁵¹⁴

A második világhéges totalitása hatalmas pusztítást végzett emberéletben és anyagi javakban, harctéren és háterszágban egyaránt. A szövetséges erők légitámadásai, majd a fél éven át tomboló harcok rommá változtatták Magyarországot. A nemzeti vagyon 40%-a semmisült meg, 1938-as árfolyamon számítva 22 milliárd pengő, ami meghaladta az 1938/39. évi 5,2 milliárd pengős nemzeti jövedelem négyszeresét.⁵¹⁵ Lakosság 900 ezer fős veszteséget szenvedett el, emellett százazrek menekültek nyugatra, vagy kerültek hosszabb-rövidebb időre hadifogságba, a legnehezebb időszakban vonva el munkaerőt az újjáépítéstől.

Az összes háborús kár 17%-a a közlekedést érte, különösen az összes dunai és tiszai híd hiánya, valamint az ország gazdasági életét alapvetően meghatározó vasút veszteségei akadályozták a hétköznapi élet normalizálódását.⁵¹⁶ Működőképes gépkocsi gyakorlatilag nem maradt az országban, de az igavonó állatállományt ért veszteségek is bénítóan hatottak még a környéki közlekedésben is. A fentieket szem előtt tartva még súlyosabbnak tűnt a vasutat ért károk mértéke. A háború során megrongálódott a vágányok 38%-a, az épületek 45%-a, a hidak 83%-a. Távközlő berendezések 82%-a és a biztosítóberendezések 70%-a ment tönkre, a villamos felsővezetékek teljesen használhatatlannokká váltak.⁵¹⁷ Veszteséglistára került a vontatójárművek 89%-a, a személykocsik 85%-a és a tehervagonok 86%-a. Ez tétélesen 1.222 gőzmozdonyt, 82 villamos és robbanómotoros motorkocsit, 2.947 személyvagont, 892 kalauz- és postakocsit, valamint 43.450 tehervagont jelent, összesen 48.593 járművet.⁵¹⁸

A helyreállítási munkálatok a front távolodásával azonnal megkezdődtek, a Vörös Hadsereg számára fontos vasútvonalak és állomások használhatóvá tételét a szovjet műszaki alakulatok vezetésével vasutasok és a helyi lakosság végezte. A háború után már a Magyar Államvasutak irányításával zajlottak a helyreállítási munkálatok.

514 A kutatás a TÁMOP-4.2.1.D-15/1/KONYV-2015-0013 „Kutatás, innováció, Együttműködések – Társadalmi innováció és kutatási hálózatok együttműködésének erősítése” című projekt keretein belül valósult meg.

515 *Honvári János: XX. századi magyar gazdaságtörténet. Transzformációk, rendszerek.* Budapest. 2006. 88. A gazdasági év naptári évre való átállítása 1948-ban történt meg, addig a termés betakarításához kapcsolódóan nyár volt a gazdasági év váltása.

516 A Horthy-korszak gazdaság- és közlekedéspolitikája elsősorban a vasútban látta a személy- és teherszállítás fő eszközét, a közúti motoros közlekedést igyekezett korlátozni.

517 Az 1911-ben villamos vontatással épített Budapest-Vác-Gödöllő HÉV felsővezetékrendszerét nem is pótolták, a Gödöllő-Veresegyház vonalat 1970-ben bezárták.

518 A magyar vasút krónikája. Szerk.: Mezei István. Budapest. 2009. 158.

Ugyan 1946 végére majdnem minden vonalon sikerült újraindítani a forgalmat, azonban a járműhiány, illetve szénhelyzet alakulása továbbra is súlyos nehézségeket és fennakadásokat okozott időnként a közlekedésben, a lerombolt ipari háttér miatti karbantartási és gyártási kapacitások beszűkülését nem is említve. Mivel a pályahálózat állapota, a járműpark és a szénhelyzet alakulása szorosan összefüggött, érdemes ezeket alaposabban szemügyre venni ahhoz, hogy átfogó képet kapjunk a háborút követő másfél év vasúti közlekedésének alakulásáról és legfontosabb nehézségeiről.

A témával foglalkozó szakirodalom sajnálatos módon még nem elemezte kellő alaposággal a MÁV üzletvezetőségein⁵¹⁹ 1945 nyarán készített háborús pusztításokról és az addig véghez vitt helyreállításokról készített jelentéseket, valamint az üzletvezetőségek adataiból havonta készített üzemgazdasági jelentéseket. Szintén megkerülhetetlen az ország újjáépítésének bemutatására készített kiállításokról, tudományos előadásokból összeállított kiadványok, brosúrák, nem csak a felhasznált adatok miatt. Egy adott rendszer pusztulása utáni újjáépítés magában rejti a lehetőséget egy jobb, a jövő követelményeit is kielégíteni képes szisztéma megépítésére. A Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezet Közlekedési Szakosztálya, a Magyar Vasutasok és Hajósok Szabad Szakszervezte, valamint a Magyar Közlekedési Alkalmazottak Szabad Szakszervezete által 1946–1947-ben közösen rendezett közlekedési előadássorozaton elhangzott előadások szinte mindegyike az adott közlekedési ágazatban végzett helyreállítási munkálatok mellett a célszerű fejlesztéseket is elemezte.

Pályaállapot

A vasúti pályahálózat rossz állapotára nem csak a háborús sérülések nyomták rá bélyegüket, hanem az I. világháborút elvesztő és megcsönkített ország gazdasági lehetőségeinek korlátai. A két világhétség közötti időszakban ugyanis nem tudtak kellő forrást biztosítani a pályahálózat szinten tartásához, a kontinensen elfogadott 25 éves csereperiódus helyett 1928-ban a fővonalak 41%-án és a mellékvonalak 60%-án a felépítmény⁵²⁰ kora megha-

519 Üzletvezetőség: Magyar Államvasutak (1946 június 29-ig Magyar Királyi Államvasutak) közvégszintű igazgatási szerve, amely közvetlenül a MÁV Elnökség alá tartozott, élére a közlekedési miniszter nevezett ki igazgatókat a MÁV-elnök felterjesztése alapján. Az ország vasúthálózatát területileg hat üzletvezetőségre osztották a vizsgált korszakban, Budapest, Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs és Szombathely központokkal.

A MÁV szervezeti struktúrájának alakulását átfogóan tárgyalja: Magyar Államvasutak felsőbb szervezeti tagozódásának változásai és vezetése. 1869. évi november hó 1 – 1989. évi február hó 28 közötti időszakban. Összeállította: Fényes József vasútigazgató vezetésével a MÁV Pécsi Igazgatóság munkaközössége: *Méhes István – Sülle Ferenc – Hajdú Gyula*. Budapest. 1988–1989.

520 A vasúti pálya felépítményét a zúzottkő ágyazat, talpfa és sinszál adja. Az alépítményhez tartoznak a töltések, bevágások, de idetartoznak még az alagutak és a hidak is, tehát mindazon szerkezet, ami a felépítményt hordozza.

ladta a 30 évet is. Még a Horthy-korszak gazdaságilag jobban teljesítő éveiben sem sikerült behozni a lemaradást, így egy több helyen is elhasználódott hálózatra zúdult rá a II. világháború jelentős katonai és teherforgalma (a lemaradás a járműpark terén is jelentkezett). A háborús készülődés és forgalom, illetve a revízió során visszakерült területeken végzett nélkülözhetetlen beruházások⁵²¹ anyagi vonzatai miatt a pályafenntartási teljesítmények ismét elmaradtak a szükségestől. Nem meglepő tehát, hogy 1947 februári adatok⁵²² szerint a fővonalai vágányokban számos helyen 50, a mellékvonalai vágányokban 60-70 éves sínzálalak feküdtek, jelentős közlekedésbiztonsági kockázatot rejtve.⁵²³ Tetézte a problémát, hogy 1920-ban hatalmas erdőségeit elvesztette az ország, így a vasút számára nélkülözhetetlen talpfák beszerzése is problémákba ütközött. A mintegy 20 éves felhasználási idővel számolva, a talpfaállomány évi 4,5%-át kellett volna kicserélni, de 1941-től már csak évi 2,1%-ot tudtak a pályamunkások cserélni. 1946 szeptemberi üzemgazdasági jelentésből kicsendülő aggodalom érthető, hiszen addigra a teljes hálózaton a talpfák 23%-a elkorhadt, a hiány néhány éven belüli ledolgozásához pedig nem állt rendelkezésre elég nyersanyag – pénzügyi forrásról nem is beszélve.⁵²⁴

A vágányokban keletkezett kárt szemügyre véve még kiemelkedőbbnek tekinthető a helyreállítás üteme, különösen a megfelelő szerszámok hiányának és a közellátás katasztrofális helyzetének tükrében. Emiatt több esetben is kevésbé jelentős vasútvonalak vágányait kellett felszedni, hogy máshol újraépíthessék a megrongált szakaszokat. Nem meglepő tehát, hogy helyenként eltérő rendszerű, olykor mindössze 4-6 méteres sínzálalából lettek egyes vonalrészek helyreállítva, ami nem sokkal később már komoly karbantartási nehézségeket okozott. A fentiekén kívül munkaerő-hiánnyal is szembe kellett néznie a vasútnak, 1945 fő-munkaidényére tervezett 45 ezer munkás helyett mindössze a felét sikerült biztosítani,

521 Az 1938-1944 közötti revíziós területeken végzett beruházások 1938-as értéken számolva 766.446.047 pengőt tett ki (149,4 millió dollár), ebből a vasúti beruházások 555.686.000 pengővel részesedtek. *Eperjesi László*: Magyarország közlekedési problémái és a párizsi békeszerződés (1945-1946). In.: Közlekedési Múzeum Évkönyve XII. (2001-2002). Szerk.: Hüttl Pál. Budapest. 2003. 272-304. A beruházásokról készített összesítő táblázatot lásd: 280. p.

522 *Tolnay Lajos*: A vasúti alépitmények és a felépitmény korszerűsítésének kérdései. In.: Magyarország közlekedésügye. (továbbiakban: Magyarország közlekedésügye) Szerk.: Duzs János. Budapest. 1947. 54-63.

523 Erre jó példa az 1948. november 21-én Ceglédbercel közelében bekövetkezett baleset, ahol az előregedett sínzál eltört a Nyíregyházára tartó 1706 sz. gyorsvonat alatt. A gyorsvonat kisiklott és négyen meghaltak a töltésről leguruló kocsikban. MÁV Központi Irattár (továbbiakban MÁVKI). Digitális Nyilvántartó Rendszer (továbbiakban DNR) 15/1948/72827 sz. ügyirat.

524 1946 szeptemberi üzemgazdasági jelentés. Pályafenntartási fejezet. MÁVKI. Pécsi Igazgatóság gyűjteményes iratai. (továbbiakban: PG fond.) 10002. doboz.

katonákkal, közunkásokkal és internáltakkal együtt.⁵²⁵ Az államvasútnál az alábbiakban foglalták össze a munkaerőhiány és a helyreállítás lassú ütemét: „*A helyreállítási munkálatok megindításával újabb nehézségek támadtak, mert az anyagtermelő helyek, kocsik és munkaerő hiánya miatt elegendő anyagot szolgáltatni nem tudnak, továbbá a trianoni határok megvonása folytán az ország elvesztette a termelő vidékének legnagyobb részét és így a legszükségesebb anyagnak a talpfának biztosítása a legnagyobb nehézségbe ütközik. A vashengerművek egyrészt a nyersanyag és szén hiánya, másrészt a nagy jóvátételi kötelezettségek miatt sínanyagot gyártani alig tudnak, szünetel a hidak építéséhez szükséges rácsos tartó szerkezetek kibengyelése is. A cement és téglagyártással foglalkozó üzemnek munkáshiánnyal, nyersanyag és szénhiánnyal küzdenek, szóval az államvasutak helyreállításának nehéz feladatánál minden egyes téren a legnagyobb nehézségekkel küzdünk.*

*A helyreállítási munkálatoknak másik nagy akadálya a munkáshiány. A kipróbált vasúti munkások nagy része még mindig katonai szolgálatot teljesít, vagy fogolytáborban van, nem kis része a háború idején pusztult el, a fizetési eszközök elégtelensége miatt a mindennapi beszerzési gondokkal kell küzdeni, a legfontosabb élelmicikknek a kenyérnek biztosítása is nehéz feladatot képez. Így nem csoda, hogy a hosszú ostrom idején teljesen lerongyolódott és legyengült alkalmazottaktól, akiknek otthonát feldúlták és kirabolták, nem lehet azt a munkateljesítményt várni, mint egy nyugodt, békés körülmények között élő és a pályafenntartási munkálatok elvégzésében teljes mértékben gyakorlott személyzettől.*⁵²⁶

Konkrét számokat nézve, összesen 4446 km vágány rongálódott, vagy semmisült meg, jelentős területeket zárva ki hosszabb-rövidebb időre a gazdasági vérkeringésből. 2.610 km egyvágányú fővonalai pályán 684 km (26%) vált használhatatlanná. Kettősvágányú vonalak hossza 1.030 km-t tett ki –ami 2.060 km vágányhosszt jelent– ebből 424 km-en mindkét vágány, 606 km-en az egyik vágány lett használhatatlan, összesen 1.454 km (71%). A mellékvonalai hálózat 4.030 km-t tett ki, ebből 918 km (23%) rongálódott, ami pedig

525 1946 novemberére már 9.563-ra csökkent a pályafenntartásnál dolgozó munkások létszáma a pályafenntartási műhelyekben pedig további 617 fő dolgozott. 1946 decemberi üzemgazdasági jelentés. Pályafenntartási fejezet. MÁVKI. PG fond. 10002. doboz.

A közlekedési és hírközlési infrastruktúrában keletkezett károk mihamarabbi felszámolása érdekében, és hogy a MÁV, Posta, stb. részére mindig rendelkezésre álljon rugalmasan felhasználható munkaerő, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság engedélyével a honvédelmi miniszter 1945. október 15-i paranccsal (HM. 38320/el. Szerv. 1945 sz. rendelet) felállította az 1. műszaki hadosztályt, amely Molnár Pál vezérőrnagy parancsnoksága alatt egyesítette a demokratikus honvédség összes műszaki alakulatát. 6 zászlóaljat egyenként 800 fővel vasúti híd és pályaeépítésre, 4 zászlóaljat egyenként 740 fővel híradóépítésre, 4 zászlóaljat egyenként 600 fővel pedig vonatok és vasútállomások, vasútüzemi területek őrzésére hoztak létre, mintegy tízezer fős létszámmal. *Dr. Léka Gyula: A műszaki csapatok részvétele az ország újjáépítésében, 1945–1948. Kézirat. H.é.n. Hadtörténelmi Levéltár. MN Különgyűjtemény. TGY-II.A. VIII/a-11. 21. p.*

526 1945 júliusi üzemgazdasági jelentés. 11-12. p. MÁVKI. PG fond. 10001. doboz.

az állomási mellékvágányokat illeti, a 2.950 km-ből 1.390 km (47%) lett szétrombolva, a 13.784 db váltóból pedig 3.630 db (26%). 1945 végére 554 km egyvágányú fővonalai pályát tettek járhatóvá, a kétvágányú fővonalakon egy vágány teljes hosszban, illetve 409 km-en mindkét vágány üzemelt, vagyis 621 km-en még nem sikerült helyreállítani mindkét vágányt, mint például Kisújszállás–Debrecen, Miskolc–Sátoraljaújhely, illetve Rákos–Újszász között. A vicinális pályákon 730 km-t sikerült helyreállítani, az állomási mellékvágányokból 413 km-t, a váltókból pedig 2.313 darabot.⁵²⁷ A még használhatatlan második vágányok mellett további 318 km-en nem sikerült ideiglenesen sem helyreállítani a pályát, többségében vicinális vonalakon. 1946. szeptember 1-i kimutatás szerint a megrongált egyvágányú fővonalak 84%-a, a kétvágányú fővonalak 62%-a, a mellékvonalak 85%-a, az állomási mellékvágányok 66%-a, és a megrongált váltók 79%-a üzemelt már.⁵²⁸ 1946-tól úgy búcsúzott el a MÁV, hogy az egyvágányú pályákon már csak 59 km-en, kétvágányú pályákon pedig 319 km-en nem sikerült helyreállítani a felépítményt.⁵²⁹

A vasúthálózat helyreállításának legfőbb nehézségét a felrobbantott hidak pótlása jelentette. Az ideiglenes megoldásokkal járhatóvá tett műtárgyakon csak sebességkorlátozással lehetett közlekedtetni, karbantartásuk pedig jelentős munkaerőt és eszközt kötött le. Különösen a nagyobb folyami hidak hiánya okozott gondot, jelentős összeget emésztve fel a roncsok kiemelése és helyreállítása. Az összes 50 méternél nagyobb híd megsemmisült, ezáltal a Duna és a Tisza három részre szabdalta az országot. A trianoni Magyarországon 10.219 vasúti híd és átereszt volt található a vaspályákon, összesen 59.807 m nyíláshosszban. Ebből 842 pusztult el a háborúban 19.408 m nyíláshosszal. Amíg tehát a vasúti hidak szám szerint 8,5%-a semmisült meg, hosszukat tekintve már 32%-uk. 1946. május 1-ig 757 hidat állítottak helyre ideiglenes vagy végleges megoldással 12.682 méter nyíláshosszban.⁵³⁰ A hidak hiánya jelentősen lassította a –elsősorban teher– forgalmat, hiszen jelentős kerülőket kellett megtenni, aminek komoly költségvonzatai voltak a fuvaroztató számára,

527 Ertl Róbert: Az Államvasutak vonalainak újjáépítése. Közlekedési Közlöny. 1946. 3. szám. 13.

528 1946 augusztusi üzemgazdasági jelentés. Pályafenntartási fejezet. MÁVKI. PG fond. 10002. doboz.

529 1946 októberi üzemgazdasági jelentés. Pályafenntartási fejezet. MÁVKI. PG fond. 10002. doboz.

530 1946 áprilisi üzemgazdasági jelentés. Hídhelyreállítási munkálatok fejezet. MÁVKI. PG fond. 10001. doboz.

Az 1946 júliusi üzemgazdasági jelentésben részletes kimutatás számol be a vasútvonalakon –Duna-Tisza-hidak kivételével– zajló hidépítési munkálatokról.

a vasút számára pedig kocsi-fordulóidő és szénfogyasztás-emelkedést okozott.⁵³¹ A MÁV kompenzálendő a többletút jelentette költségemelkedést, a kerülő miatti díjtöbblet felét átvállalta, így azonban az államvasút további anyagi terhet vett a vállára.⁵³²

A Duna felett átívelő öt vasúti hídból a legfontosabb a Ferencváros és Kelenföld állomások közötti kétvágányú déli összekötő híd volt. A németek által 1944 utolsó napján felrobantott hídtól néhány méterre északra, 1945. április 26-án adták át a szovjet utászok által épített fajármokon nyugvó ideiglenes vasúti hidat. A forgalom növekedése és a jegesártól való félelem miatt még abban az évben megindult a régi összekötő híd egyik szerkezetének úgynevezett félállandó jellegű helyreállítása, amivel 1946. november 3-án lettek készen.⁵³³ A híd mielőbbi átadása érdekében 1946 május-augusztus hónapokban 4 vasút- és hídépítő század, május-június során még egy ötödik század is részt vett az építkezésben.⁵³⁴ Ugyan Bajánál a szovjetek pontonhidakból létesítettek vasúti hidat, azt azonban csak nagyon ritkán használhatták polgári célra, jellemzően katonai, hadifogoly és jóvátételi szerelvényeket vittek át rajta. Üzemelési idejét sem sikerült egyelőre pontosan meghatározni, feltehetőleg 1945 tavaszától üzemelt, talán 1946 őszéig.⁵³⁵

A Tisza felett átívelő 8 vasúti hídból 1945 végén a szegedi, szolnoki, tiszafüredi és záhonyi hidak ideiglenes szerkezeti megoldásokkal üzemeltek, de a téli jegesár elpusztította a záhonyi provizóriumot, a többi hidat is csak nagy erőfeszítéssel, szovjet és magyar műszaki alakulatok bevetésével tudták megvédeni. 1946. június 27-én a tiszafüredit, november 10-én az algyőit, december 15-én a csongrádi hidat adták át, véglegesen helyreállított formájukban. Ekkor 31 mérnök irányításával mintegy 5000 munkás dolgozott a vasúti hidak helyreállításán.⁵³⁶

531 Varga László: Vasút őszi szállítási feladatai. Közlekedési Közlöny különszáma az I. Országos Vasúti Üzemi Kongresszusról, 1946. augusztus 11. 4-10. p. Előadásában hűsbavágó példaként említette a dorogi szén szállítását a pesti erőművekbe, gyárakba. Az esztergom–budapesti vonalon mindössze 45 km-es út helyett, a lerombolt északi összekötő híd miatt, almásfüzitői kerülővel 126 km-t kellett megtenni. A probléma még súlyosabban jelentkezett a Dunántúl és az Alföld déli részei közötti kapcsolatnál, például a mecseki szén Szegedre fuvarozásában, de ugyanilyen gondot jelentett a Záhony felől érkező nyersanyag elszállítása a borsodi iparvidékre a tokaji Tisza-híd hiányában.

532 Csanádi György: A Magyar Államvasutak problémái. IV. rész. Közlekedési Közlöny. 1948. 42. szám. 538. p.

533 Papp Tibor: A budapesti déli összekötő vasúti Dunahíd újjáépítése. Közlekedési Közlöny. 1947. 1. szám. 5-7. A híd építéséről és átadásáról lásd még: MAFIRT filmhíradó. 41. szám. <http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6256> letöltés ideje: 2015. október 17.

534 Halassy Géza *ezds.*: Az MN Műszaki Főnökség és jogelődjének története, 1944–1980. Budapest. 1985. Kézirat. 207 lap. Hadtörténelmi Levéltár. MN Különgyűjtemény. TGy II./D-9. 55-56.

Dunai és tiszai hidak építésén dolgozó honvédekről tudósít a 1946 júniusában a MAFIRT Krónika 29. száma. <http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6167> Letöltés ideje: 2015. október 20.

535 Jávor Imre, Bácskai József és Békei Géza visszaemlékezései. In.: Újra gurulnak a vonatok. A visszaemlékezések alapján összeállította és kiegészítette: Lovas Gyula. Budapest. 1996. 59-63, 73-75 és 75-76.

536 Cholnoky Tibor: A vasúti hidak újjáépítése. In.: Magyarország közlekedésügye. 66-75.

A hősiesség ellenére, a vasúti pályák állapota kapcsán szó sem lehetett az utolsó békeév mennyiségi és minőségi szintjének eléréséről, de még megközelítéséről sem. A rombolások hatalmas mértéke, a korábbi évtizedekben elmaradt karbantartás, az állandóan jelentkező anyag- és eszközhiány eredményeképpen még a fővonalakon sem lehetett 80 km/h sebességnél gyorsabban közlekedni, de általánosabb volt az 50-60 km/h-ban megszabott maximális pályasebesség. A kisebb jelentőségű mellékvonalakon még ennél is alacsonyabb sebességgel, 30-40 km/h-val közlekedhettek a vonatok. A pályaállapotokat markánsan jellemzi a hálózaton alkalmazott lassújelekről készített kimutatás. 1946 áprilisában még 5, 10, 15, 25 és 30 km/h-s sebességkorlátozásokat tüntettek fel az üzemgazdasági jelentésben, a decemberiben már csak az 5, 10 és 15 km/h-s korlátozások szerepelnek.

1946	5km/h	10km/h	15 km/h	25 km/h	30 km/h	Összesen	km/las- sújel
április	206	9	186	118	7	526	
július	175	17	183	134	4	513	15,602
október	193	9	180	165		548	14,553
december	142	2	162			306	26,121

Az üzemgazdasági jelentésekben üzletvezetőségként készített lassújel-kimutatások és az általános pályafenntartási értékelések alapján megállapítható, hogy a legjobb helyzetben a szegedi üzletvezetőség volt, míg a legrosszabb állapotok a budapesti üzletvezetőség területén uralkodtak. Érthető, hiszen a Dél-Alföldön viszonylag gyorsan átvonult a front, ezzel szemben Budapest környékén hosszú hónapokon át zajlottak a harcok, valamint innen indultak ki, ide futottak be a legfontosabb vasútvonalak. A táblázat arra is rávilágít, hogy 1946 őszétől kezdődött a háború után hevenyészett módon, rövid sínzálakból összetákolts vaspályák átépítése, és ezzel a lassújelek csökkentése. Röviden: megkezdődött az áttérés a tervszerű, békeidős vasútüzem felvételére.

Járműpark

A pályahálózat helyreállítása mellett legalább ugyanilyen fontos volt a szovjet hadsereg számára minél több gőzmozdony valamint teher- és személykocsi üzembe helyezése. Már csak azért is, mert a szovjet vasúti járművek és műszaki szabványok jelentősen eltértek a kelet- és közép-európai vasutakétól, hogy csak a legfontosabbat említsük: 9 centiméterrel szélesebb nyomtáv. A katonák és a hadi felszerelés, illetve a zsákmány szállításának leghatékonyabb módja a vasút, ehhez viszont rengeteg járműre (korabeli elnevezéssel járómű) volt szükség.

A pályaudvarok bombázása, majd a harcok következtében számtalan mozdony, motorkocsi és vasúti kocsi semmisült meg, vagy vált használhatatlanná. Ennél azonban jelentősebb gondot okozott a járművek nyugatra menekítése, hurcolása.⁵³⁷

1945 áprilisában mindössze 127 gőzmozdonyt, 285 személy- és kalauzkocsit, valamint 5.116 teherkocsit számlált a MÁV üzemképes járműállománya.⁵³⁸ A vasúti járművek döntő többségét azonban a szovjetek hadizsákmányként kezelték, azaz a járművekre „T” betűt⁵³⁹ és a szovjet vasutak jelét festettek fel. A kevés itthon maradt és használható állapotú gördülőállományt persze kiegészítette a szovjetek által máshol zsákmányolt és az országba irányított járműve, nem kevés gondot okozva később az európai vasutak járműpark-rendezés törekvései során.

A zűrzavaros helyzet tisztázására Moszkva –a Szövetséges Ellenőrző Bizottságokon keresztül– elrendelte a Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia és Bulgária területén lévő vasúti járművek 1945. december 28-án 10 órától megtartandó összeírását.⁵⁴⁰ Az összeírás, bár mint később kiderült nem volt teljesen megbízható, összesen 1.835 gőzmozdonyt írt össze a magyar vasúthálózaton, köztük 966 üzemképtelen állapotú gépet. A nyolc hónap alatt elért eredmények nem lebecsülendők, különösen annak fényében, hogy az 1945 május végén Gerő Ernő kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter által meghirdetett „Arccal a vasút felé!” program keretében megindult első munkaverseny 500 mozdony és 10.000 kocsi helyreállításáért nagyjából 1945 végére teljesült is; 562 gőzmozdonyt és 10 villamos mozdonyt, 9.612 kalauz-, teher-, és postakocsit, valamint 801 személykocsit sikerült újjáépíteni.⁵⁴¹

537 1944. november 22-28 között 25 saját és 3 idegen mozdony lépett ki Losoncnál, november 14-28 között 113 saját és 40 idegen mozdony lépett ki Kassánál a magyar hálózatról. A Szombathelyi Üzletvezetőség 1945 január 25-i 446/1945 sz. jelentése alapján 1944. december 16 – 1945. január 13 között 132 mozdony lépett ki Szentgotthárdnál Németországba. MÁVKI. Gépészeti Szakszolgálat gyűjteményes iratai. (GG fond). 10001. doboz.

538 *Dr. Csiba József: A vasúti személykocsi fejlődéstörténete 1945-1972 között.* In.: Magyar vasúttörténet 1945-1972. Főszerk.: Dr. Kovács László. Budapest. 1998. 239-271. 239.

539 T, azaz trofėj, vagyis hadizsákmány.

540 A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei. 1945–1947. Szerk.: Feitl István. Budapest. 2003. (továbbiakban: SZEB jegyzőkönyvei). 1945. december 28-i ülés jegyzőkönyve. 126-127. p.

541 A magyar vasút krónikája a XX. században. Szerk.: Mezei István. Budapest. 2009. 169.

A 100. mozdony átadásról tudósít a MAFIRT Krónika 2. száma: <http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=5964> Letöltés ideje: 2015. október 20.

Az 1945. június 15-i ünnepségen adták át a 100. újjáépített mozdonyt, amint a felvételeken is látszik, egy német eredetű 56-os sorozatú gőzmozdonyt. Valójában a 114. mozdonyt adták át, mivel a tényleges átadás és az ünnepség között két hét telt el. A MÁV Északi Járműjavító Kft. 140 éve. Szerk.: Horváth László. Budapest. 2007. 38.

1946. augusztus 8-án újabb járműrovincsot tartottak, hogy az előző év végén felvett jegyzéket korrigálják. A jegyzék 1.832 mozdonyt tartalmazott, amiből 1.025 üzemkép-telenül volt félreállítva.⁵⁴² Kopasz Károly, aki ekkoriban a MÁV elnökhelyettese, egyúttal a Gépészeti Főosztály vezetője volt, 1946 áprilisi három részes tanulmányában borús hangulatú összefoglalót tárt az olvasók elé. Kedvezőtlen tényezőként említi, hogy bár 1938-as járműállaghoz viszonyítva a gőzmozdonyok 98%-a, a villamos mozdonyok 89%-a, a teher-, posta- és kalauzkocsik 21%-a, illetve a személykocsik 86%-a van az országban, a gőzmozdonyok mindössze 45%-a, villamos mozdonyok 18%-a, teherkocsik 20%-a és a személykocsik 13%-a üzemképes. Ráadásul ezek többségét a szovjet hadsereg bocsátotta a vasút rendelkezésére. Hogy minél gyorsabban eleget lehessen tenni a polgári igényeknek, 1946 I. félévi újjáépítési programjában 250 gőzmozdony, 300 személykocsi, 50 kalauz- és postakocsi, valamint 3.000 teherkocsi helyreállítását tűzték ki célul. Nehezítette a forgalom fenntartását, hogy a mozdonypark 108 különböző típusból állt, csak 1.278 mozdony volt államvasúti, vagy más magyar magánvasúti gép, mellettük 296 német, 69 osztrák, 29 lengyel, 135 román⁵⁴³ és 25 egyéb eredetű gépet alkotta a mozdonyállagot. A roncsokat és javíthatatlan példányokat leszámítva még így is jelentős fejtörést okozott a magyar szabványoktól eltérő lokomotívok üzemeltetése. Már ekkor megfogalmazódott a távlati cél, 8 típusra kell redukálni a gőzmozdonyparkot. A célok elérését persze nagyban hátráltatta, hogy még az 1945/46 telén jelentősen lecsökkent forgalom fenntartásához is hatalmas erőfeszítésekre volt szükség, hiszen a forgalmat biztosító üzemek és eszközök is súlyos rongálásokat szenvedtek.⁵⁴⁴ 1947 februárjában a vontatási létesítményekben keletkezett kárt 55%-ra, a műhelyi berendezésekben esett rongálást, pusztulást 40%-ra tette.⁵⁴⁵

A mozdonyok folyamatos újjáépítése mellett természetesen a minisztérium és a vasút vezetése is igyekezett minél több információt megtudni a külföldre került magyar járművekről, hivatalos küldöttségeken, a határokon átjáró vasutasokon és persze magánszemélyeken keresztül is.⁵⁴⁶ Bár a járművek hazahozataláról 1946 végéig még csak Ausztriával kezdődtek

542 Kimutatás az 1945 dec. 28-i magyar vasutakon lévő normál nyomtávú mozdonyrovincsról. A KPM I/7 Gy. 212/3748/1947 sz. ügyirathoz. 1947 nov. 17. MÁVKI. GG fond. 10001. doboz.

543 Ezek jelentős része az I. világháború után került magyar vasutaktól román vasúttársaságokhoz, ennek ellenére a több mint két évtizedes üzemeltetés és a román vasúti szabványoknak megfelelő módosítások gondot okozhattak a javítóműhelyekben.

544 *Kopasz Károly*: A Magyar Államvasutak gépészeti szolgáltatának újjáépítése. Közlekedési Közlöny. 1946. 16. szám. 116-120., 17. szám. 129-130. és 18. szám. 136-138.

545 *Kopasz Károly*: A vasúti vontatás időszerű kérdései. In.: Magyarország közlekedésügye. 80-86.

546 Vizi András mozdonyfelvigyázó 1946. október 23-i jelentése arról, hogy egy debreceni mozdonyvezető Királyháznán 5db 424-es mozdonyt, Ungváron 4 db 324-es mozdonyt látott üzemben, Csapon pedig 13 mozdonyt használaton kívül.

3309/946 sz. ügyiratban Szabó Mihály főmozdonyvezető jelentése 1946. augusztus 20-i jelentésében beszámol az 1944 okt. 9 – 1945 dec. 5 között vele történt eseményekről, hol milyen MÁV-tulajdonú járműveket látott nyugati tartózkodása alatt. MÁVKI. GG fond. 10001. doboz. Gépészeti Szakszolgálat gyűjteményes iratai. GG fond. 10001. doboz.

meg a tárgyalások –szovjet jóváhagyással, hiszen trófeás mozdonyt csak az ő engedélyükkel lehetett másik mozdonyra cserélni, amire azonnal felkerült a hadizsákmányjel– egyelőre konkrét eredmények nélkül. 1946. december 10-i állapot szerint 209 MÁV-tulajdonú gőzmozdony volt Ausztriában, ebből 122 a szovjet, 49 az amerikai, 34 a brit és 4 a francia zónában. A mozdonyok közül 155 sérülten, félreállítva állt.⁵⁴⁷

1946	Szolgálatban lévő mozdonyok	Mozdony-személyzet	Mozdonyok megtett átlag km	Személyzet megtett átlag km
január	720	1 621	2 514	1 116
február	727	1 617	2 597	1 168
március	759	1 670	2 448	1 113
április	761	1 718	3 018	1 337
május	784	1 713	2 882	1 319
június	nincs adat			
július	791	1 648	3 036	1 457
augusztus	792	1 867	4 119	1 748
szeptember	753	1 635	2 669	1 229
október	779	1 660	3 750	1 740
november	802	1 679	3 720	1 770
december	797	1 653	3 750	1 800

Ami a vontatott járműállagot illeti, 1938-ban 3.798 személykocsi, 1.179 kalauz- és postakocsi, valamint 46.011 teherkocsi alkotta a MÁV kocsiparkját.⁵⁴⁸ A számok talán soknak tűnnek, de a kocsipark túlnyomó többségét elavult, korszerűtlen, alacsony kapacitású személy- és teherkocsik alkották. A háború éveiben kifejlesztett modern négytengelyes személykocsik tömeges beszerzését a háború megghiúsította, az új típusú teherkocsik pedig nem váltották be a

⁵⁴⁷ Pénzügyminisztérium Hazahozatali Bizottság (Bécs) kimutatása az Ausztriában lévő magyar mozdonyokról és motorkocsikról. MÁVKI. GG fond. 10001. doboz.

⁵⁴⁸ *Eperjesi*. i.m. 283. p.

hozzájuk fűzött reményeket.⁵⁴⁹ 1945 június–júliusában készített – a nagy időintervallum és az időnként nem problémamentes adatszolgáltatás miatt nem teljesen megbízható – üzletvezetőségi jelentések alapján összesen 1.137 személykocsit és 30.113 teherkocsit számoltak össze az államvasúti pályákon és üzemekben. A személykocsikból csak 539, a teherkocsikból 21.374 volt üzemképes állapotban, 74 személy- és 2.136 teherkocsit pedig roncsként tartottak számon.⁵⁵⁰

A már ismertetett kocsihelyreállításon felül 1945. december 23 és 1946. június 20 között 1.823 kalauz- és teherkocsit építettek újjá, és 4.326 kocsin végeztek kisebb-nagyobb javítást, illetve fővizsgát, míg személykocsik közül 331-et építettek újjá, 423 kocsin pedig a szükséges javításokat, fővizsgákat végezték el vasúti főműhelyekben vagy magáncégeknél.⁵⁵¹ A teherkocsiparkról szerepelnek kimutatások az üzemgazdasági jelentésekben, ezzel szemben a személy- és kalauzkocsi-állag alakulásáról sajnos nem közölnek adatokat. Mindenesetre tény, hogy kevés személykocsi állt rendelkezésre, a jelentésekben folyamatosan szerepelt a személyszállító vonatok túlszűfolttsága, ami egyértelműen utal az elégtelen kapacitásra. Számtalan fotó és vizszaemlékezés tanúskodik a tehervonatokon, személy- és teherkocsik tetején utazók tömegéről. A szűfolttság idő előtt elhasználta a személykocsikat, ezért a meglévő kevés kocsiból járműjavítás miatt még kevesebbet lehetett kiadni a forgalomba.⁵⁵²

A teherkocsipark alakulása jobban követhető, ami jelzi, a teherszállítás (de sokkal inkább a jelentésekben „fegyverszüneti szállítások” fogalommal jelzett szovjet katonai és jótételemi szállítások⁵⁵³) elsőbbségét a személyszállítással szemben. Rendszeres adatközlés fokozatosan épült fel, 1946 januárjától állnak rendelkezésre a polgári célra igénybe vehető teherkocsik számáról, a feladott áruk mennyiségéről és a teherkocsik fordulóidejéről.

549 *Szarvas Béla*: A vasúti gördülőanyag korszerűsítése. In.: Magyarország közlekedésügye. 88-96. A tanulmány gazdasági-műszaki számítások alapján próbál egy fejlesztési irányt bemutatni, illetve a jövő várható igényeinek megfelelő járműpark kialakításának menetére tesz javaslatot, nagyrészt Kopasz Károly fejlesztési javaslataival megegyezően.

550 Üzletvezetőségi jelentések vontatási fejezetei. MÁVKI. Budapesti Igazgatóság gyűjteményes iratai. (BG fond). 10001. doboz.

551 Fővizsga: a vasúti kocsi mélyebb szintű átvizsgálása és helyreállítása. 1946 júliusi üzemgazdasági jelentés. Vontatási fejezet. MÁVKI. PG fond. 10001. doboz.

552 „*Természetes követelmény a személyvonatok szerelvényeinek minőségi javítása is. Ha az utazóközönség megvédi a rongálásoktól a személykocsijainkat, úgy nincsen akadálya annak, hogy egyelőre csak fapados, de beüvegezett és fűtött kocsikban utazhassék.*” *Varga László*: Helyzetkép az Államvasutakról. Közlekedési Közlöny. 1946. 2. szám. 9-10.

A vasúti utazás körülményeiről lásd még: *Péterffy Gergely*: Szárazföldi Odüsszeia. A II. világháború utáni vasúti utazás – forrástípusok tükrében. 2015. május 14-én szervezett Eszterházy Károly Főiskola első éves történelem PhD-hallgatóinak IV. konferenciáján elhangzott előadás. Írott változat megjelenés alatt.

553 A fegyverszüneti egyezmény a Magyarországon állomásozó szövetséges alakulatok ellátását a magyar kormány feladatává tette. 1945 II., III. és IV. negyedévére 64.500 tonna lisztet, 23.000 tonna marhahúst, 91.000 tonna zabot és 175.000 tonna szénát irtak elő a Vörös Hadsereg részére, valamint 52 tonna cukorka a „nemdohányzóknak”. Ezen felül télre 40 ezer tonna szén és 25 ezer köbméter tűzifa biztosítását is előírták a szovjetek. *Borhi László*: Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956. Budapest. 2005. 152-153.

1946	Fedett teherkocsi			Nytított teherkocsi		
	rendelke- zésreáll	feladás történt	fordulóidő (nap)	rendelke- zésre áll	feladás történt	fordulóidő (nap)
február	1 995	10 390	16,2	4 617	27 111	9,8
április	1 950	15 392	14,6	4 668	34 775	9,8
június	6 242	14 272	13,1	19 414	38 859	14,9
augusztus	5 879	21 739	8,4	15 234	43 726	10,6
október	5 609	25 434	6,8	16 489	68 573	7,5
december	7 073	25 947	8,5	17 101	47 245	11,2

Különösen a fedett teherkocsik hiányát érezte meg a gazdaság, ugyanis a szovjetek előszeretettel használták ezeket a kocsikat a katonák és felszerelésük, a hadifoglyok valamint jóvátételi áruk szállítására. A vidéki állomásokon például olyan ütemben adtak fel az igazolványkényszer alól kivont 50 kg krumpli-csomagokat, hogy kocsi hiányában csak nagykéséssel tudták elszállítani azokat. Hiába volt összesen 18.302 fedett teherkocsi 1946 júniusában a hálózaton, ha javítás miatt 9.916 kocsi állt, 502 kocsi személyszállításra használtak fel, 150 vagon orosz rendelkezésre, 275 vagon egyéb célokra tartalékoltak, valamint 1.217 kocsit emésztettek fel a Románián át vezető csapat- és jóvátételi szállítások. Emiatt csak az összes fedett vagon harmadát, 6.242 kocsit lehetett kiállítani a fuvarozatóknak. Decemberre már javult az arány, a fedett teherkocsik 50%-át lehetett használni. A nyitott teherkocsiknál is nagyjából 30-50% között ingadozott az éppen polgári forgalomban használhatóak száma, ám így is elégnek bizonyultak a fuvarozatói kereslethez viszonyítva, inkább csak az 1945 októberétől 1946 áprilisáig tartó súlyos szénhiány okozott gondot a kocsik kiállításában, illetve az őszi cukorrépaszezon megugró szállítási igényei 1946 október–november folyamán.

A teherkocsi-hiányt 1946. szeptember 1-én egy újabb munkaverseny bevezetésével próbálták kezelni, októberre a kocsik fordulóidejének 7,5 napra való leszorításától remélték, hogy a kevés tehervagonnal is ki tudják elégíteni a lassan megélénkülő gazdaság igényeit. Ez persze nem csak a rakodómunkásokon múlt, hiszen például szeptember 28-án csak a magyar hálózaton 35 szerelvényben 1.273 kocsi várt a Szovjetunió felé való továbbításra, ebből 415 kocsit még júliusban és augusztusban adtak fel! Október 22-én már 41 szerelvényben 1.336 kocsi várakozott, köztük 552 még augusztusban feladott rakománnyal.

Az alábbi táblázat a magyar vasúthálózaton 1945 májusa és 1946 december vége közötti főbb forgalmi teljesítményeket mutatja, kiemelve a fegyverszüneti szerződésben foglalt kötelezettségek szállítási arányát.⁵⁵⁴ Az elegytonna- és árutonna-teljesítmények alakulása jól tükrözi egy-egy folyamat hatását. Az 1945 május–júliusi magas elegy- és árutonna-kilométer mutatók részben a meginduló jóvátételi szállításokra utalnak,⁵⁵⁵ részben a szovjet csapatok Japán elleni átcsoportosítását mutatják.⁵⁵⁶ Ugyan októberben jelentősen csökkentek a szovjeteknek végzett szállítások, az utolsó két hónapban bár abszolút értéken csökkent, arányaiban mégis emelkedett mind az elegy-, mind az árutonna-teljesítmény, kitapinthatóvá téve a szénhelyzet által előállt feszültséget. 1946 februárjában bekövetkezett nagymértékű csökkenés –a vonatkilométer és elegytonna-kilométer arányaiból következőleg feltehetőleg inkább csak üres szerelvények mozgatása, érkezése történhetett kevés csapat és áruszállítás mellett– után jelentősebb szállítási teljesítmény csak 1946 nyarán jelentkezett, feltehetőleg a mezőgazdasági termények jóvátételi szállítása miatt.

554 A táblázat üzemgazdasági jelentésekből, és a Magyar Államvasutak Igazgatósága, Elnöki Hivatal II. Üzemgazdaság által 1946. január 11-én készített adatokból lett összeállítva. Utóbbit közli: *Eperjesi*. i.m. 275. p.

Vonatkilométer: összes vonat által megtett távolság.

Elegytonna-kilométer: a vonat kocsijainak, az elszállított utasoknak és áruknek tonnában kifejezett tömege szorozva az általuk megtett távolsággal.

Árutonna-kilométer: árutömeg és szállítási távolság szorzata.

555 1945. április 15-én, Moszkvában írták alá a jóvátételi egyezményt.

556 Sztálin ígéretéhez híven, három hónappal Németország kapitulációja után megindította seregeit Japán ellen.

Fegyverszüneti szállítások részesedése az összes teljesítményből, 1945 május-1946 december

1945/46	Vonatkilométer (1000)			Elegytonna-kilométer (1000)			Árutonna-kilométer (1000)		
	Összes teljesítmény	Ebből fegyverszüneti	%	Összes teljesítmény	Ebből fegyverszüneti	%	Összes teljesítmény	Ebből fegyverszüneti	%
máj.	376 186	164 161	43,64	190 415	124 985	65,64	67 941	58 055	85,45
jún.	732 990	276 834	37,77	345 844	219 714	63,53	112 927	98 877	87,56
júl.	847 846	223 818	26,40	389 240	184 215	47,33	108 006	71 733	66,42
aug.	1 202 325	300 116	24,96	544 411	256 368	47,09	155 643	99 681	64,04
szept.	1 336 809	293 989	21,99	595 236	240 486	40,40	174 922	101 144	57,82
okt.	1 245 663	203 780	16,36	504 477	154 780	30,68	139 289	60 973	43,77
nov.	821 072	196 590	23,94	378 051	148 122	39,18	125 467	56 453	44,99
dec.	744 532	163 370	21,94	320 290	126 639	39,54	100 647	49 942	49,62
jan.	800 425	184 717	23,08	356 358	137 058	38,46	120 708	53 763	44,54
febr.	915 430	151 306	16,53	390 524	112 786	28,88	125 132	44 841	35,83
márc.	936 830	156 377	16,69	415 677	111 193	26,75	136 656	41 767	30,56
ápr.	1 251 020	149 463	11,95	551 675	111 207	20,16	179 144	46 084	25,72
máj.	1 304 617	131 433	10,07	523 624	84 592	16,16	154 728	30 305	19,59
jún.	1 828 224	280 791	15,36	706 861	198 479	28,08	204 138	72 192	35,36
júl.	1 443 881	199 334	13,81	546 668	139 939	25,60	147 030	51 150	34,79
aug.	2 186 339	220 732	10,10	798 238	149 591	18,74	229 038	53 347	23,29
szept.	1 265 780	93 298	7,37	461 786	61 941	13,41	139 457	21 869	15,68
okt.	1 800 953	100 256	5,57	653 128	69 734	10,68	211 208	26 428	12,51
nov.	1 941 475	92 612	4,77	669 538	67 219	10,04	213 120	24 296	11,40
dec.	1 929 380	92 244	4,78	677 936	63 178	9,32	214 405	24 281	11,32

Sajnos a havi jelentések nem tesznek utalást a nyugatról hazatérő magyarokkal, és a magyarországi svábok kitelepítésével kapcsolatos vasútüzemi intézkedésekről. Szviridov tábornok, Vorosilov marsall helyettese, 1946. április 23-i tájékoztatása szerint április 20-ig 44 szerelvényel összesen 41 ezer svábot telepítettek ki Németországba.⁵⁵⁷ Mivel egy szerelvény nagyjából 40 fedett teherkocsiból állt, és a vonatok jó esetben is egy hónap alatt értek vissza, feltételezhetően jelentős számú kocsit kellett tartalékolni az első, január és július közötti kitelepítési hullámhoz.⁵⁵⁸

⁵⁵⁷ A SZEB 1946. április 23-i ülése. SZEB jegyzőkönyvei. 169.

⁵⁵⁸ *Marchut Réka*: Töréspontok. A Budapest környéki némettség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948). Budapest-Budaörs. 2014. 209-211..

Szénhelyzet

Hiába van járható pálya, ha nincs energiaforrás, ami hajtaná a gépeket. Magyarországon a gőzmozdonyok alapvető tüzelőanyaga a szén volt, a pakuraolaj-tüzelésű gőzmozdonyok nem terjedtek el. Ezen a téren is érződött a trianoni békediktátum hátrányos hatása, a magas kalóriatartalmú szénlelőhelyek elvesztésével a vasút kényszerűen külföldről hozott be fekete kőszént, hogy elkeverve az itthon bányászott kőszénnel, a vasútüzem számára megfelelő fűtőanyagot tudjon biztosítani. Hazai szenek közül a mecseki rendelkezett a legmagasabb fűtőértékkel, a többi lelőhelyen gyengébb minőségű, jórészt barna kőszént termeltek ki. 1938-ban átlagosan 4800 kalória fűtőértékű szénnel szerelték ki a mozdonyokat, 1946 második felében átlagosan csak 3800 kalória fűtőértékű szénnel voltak kénytelenek vontatni.⁵⁵⁹

Az elfoglalt területek szénbányái néhány hónapra szovjet katonai irányítás alá kerültek – ahogy minden vasúttársaság is – így a szovjet befolyás már a kezdet kezdetén meghatározta a gazdasági élet alakulását. A régi szakemberek, hivatalnokok nagy része nyugatra menekült, ezért az első hónapok káoszát csak fokozta, hogy fontos döntési pozíciókba gyakran szakértelmet, tapasztalatot nélkülöző, jó hátszéllel rendelkező emberek kerültek.⁵⁶⁰ A vasutasok minden eszközzel igyekeztek előteremteni a szükséges tüzelőanyagot, Miskolcon kényszerűségből a hónapokkal korábbi légitámadásban szétlőtt szénzállító tehervonatok romjaiból is kilapátolták a szenet.⁵⁶¹

Nyáron még csak a jóvátételre gyártó nehézipari vállalatokkal kellett osztozni a széntermelésen, a hideg idő beköszöntével azonban a közintézmények fűtése újabb fogyasztók megjelenését eredményezte, és mivel a jóvátétel elsőbbséget élvezett, kényszerűen a vasút számára jóval kevesebb szenet tudtak biztosítani.⁵⁶² Október végén már a vasút teljes leállással fenye-

559 *„Pécsvidéki szenet még nem mindig kaptunk elegendőt ahhoz, hogy a túlnyomóan gyenge szenekhez keverve, minden fogyasztó helyen vonatmeneknek és gépsorozatnak megfelelő állandó szénkeveréket biztosítsa.”* 1946 augusztusi üzemgazdasági jelentés. Általános értékelés fejezet. MÁVKI. PG fond. 10001. doboz.

560 A Miskolci Üzletvezetőség így panaszkodott 1945 júliusi jelentésében: *„A fűtőházak szene főleg borsodi szén. Az orosz uralom óta minden egyes szénbánya élén egy biztos van. Az összes széntermelés fölötti diszponálás joga a Sajószentpéteren székelő elosztó bányakapitányság hatáskörébe tartozik, amely legtöbbször, sajnos hozzá nem értéssel intézi az ügyeket. Így a MÁV-nak ismételt kérelem dacára főleg por szenet küld darabos szén helyett, amit nem tudnak használni és kénytelenek átadni a Diósgyőri-vasgyárnak. Egy mozdonyra 6 tonna borsodi szén megy, amiatt a mozdonyoknak Fűzesabonynál újra szenet kell vételezni, ami cca [cirka] félóra idővesztést jelent.”* Miskolci üzletvezetőség helyzetképe. 47. p. MÁVKI. BG. fond. 10001. doboz.

A Debreceni Üzletvezetőség is hasonló nehézséget jelentett a MÁV Igazgatóságának.

561 *Mobay László – dr. Bory Endre – Fojtán István: A miskolci fűtőház története.* Budapest. 2003. 87.

562 A szénbányászat háború utáni nehézségeire, általános történetére lásd még: *Dokumentumok a magyar szénbányászat történetéből, 1945–1949.* Összeáll. és bev.: Erdmann Gyula – Pető Iván. Budapest. 1975. (továbbiakban: *Dokumentumok a magyar szénbányászat történetéből*) V-XII.

getett a szénhiány, ugyanis a vasutak irányítását ellenőrző szovjet katonai parancsnokság – hogy a szovjet csapatszállításokban és a jóvátételi szállításokban semmilyen fennakadás se legyen – jelentős szénmennyiség elkülönítését rendelte el még szeptemberben.⁵⁶³

A MÁV Igazgatóság szeptember 11-i 31.937/G. II. 1945 sz. rendelete, majd az október 17-i 39.492/G. II. 1945 sz. rendeletben előírt rendkívüli intézkedések sem tudták megfelelő szintre emelni a szénkészletet, ezért a hónap végén néhány napra még a fővonalakon is leállt a menetrend szerinti közlekedés. Pedig az utóbbi rendelet többek között már arról is intézkedett, hogy a legalább 30 kocsiból álló zárt szerelvényeket csak jó műszaki állapotú 424-es sorozatú gőzmozdonyok továbbítsák, a teherkocsikat pedig a megengedetten felül 10%-al rakodják meg a szénállomásokon, a szénállomásokra vezényelt vasúti tisztek irányítása és felügyelete mellett. Végül bekövetkezett az, amitől tartottak, a polgári forgalom a töredékére esett vissza, a mellékvonalakon hosszú hetekig elvétve zakatoltak csak vonatok, és a fővonalakon is alig-alig hallatszott a kerekek kattogása –leszámítva a fegyverszüneti egyezményből fakadó szállításokat.⁵⁶⁴ Pedig nem egy esetben még magánvállalatok számára kiutalt szén is lefoglalt a MÁV.⁵⁶⁵

1945-ben az összes szénfelhasználást tekintve novemberben tetőzött a válság, a hideg időjárás miatt megemelkedő fűtési többletigény tekintélyes tüzelőanyag-csökkenéssel találkozott: októberben még 105.754 tonna szén használt fel az államvasút, a következő hó-

563 MÁVKI. DNR. 15/1945/20879 sz. ügyirat.

„Koszov tábornok úr ragaszkodik ahhoz, hogy szénkészletünk állandóan emeltessék és október hó 1-ig minden nagyobb fogyasztóhelyen legalább 20 napos szénkészlet álljon rendelkezésre.

A szénkészletet október hó végéig pedig minimum 28 napos fogyasztásnak megfelelő mennyiségre kell emelni.

Amennyiben ezt emelni nem tudjuk, úgy polgári forgalmunkat kell olyan mértékben csökkenteni, hogy az orosz szállítások részére az itt előírt szénkészlet minden körülmények között rendelkezésre álljon.”

1947-es üzemgazdasági jelentések alapján az úgynevezett érinthetetlen szénkészlet 2,5-4 napi szénmennyiséget jelentett az évszaktól függően.

564 „Az élelmiszerek, a fontos közszükségleti cikkek és a különböző ipari nyersanyagok szállításának részbeni biztosítása érdekében és a szénhiány következtében a távolsági személyforgalom lényeges korlátozására kényszerültünk. A távolsági forgalomban mindössze a Budapest–Hegyeshalom–Bécs között másodnaponként közlekedő gyorsvonatpár maradt forgalomban. Budapest és a nagyipari gócpontok, valamint a nagyobb városok körzetében korlátozott számban munkásvonatok közlekedtek. Még a személyforgalomnak ily módon való csaknem teljes megszüntetése mellett sem lehetett az élelmiszert szállító gyorsvonatokhoz szükséges szén rendelkezésre bocsátani, úgy, hogy sok fővonalon a gyorsvonatokat gyakran, néha napokon át nem lehetett közlekedtetni. A mellékvonalakon pedig igen ritkán sikerült az összegyűlt elegendő továbbítása végett egy-egy vonatot forgalomba helyezni...

Az államvasutak fennállásuk óta nem voltak ilyen súlyos helyzetben és sohasem bizonyosodott be ennyire, hogy a vasúti közlekedés leromlása milyen súlyos következményeket von maga után az ország közgazdasága, közellátása terén.” 1945 novemberi üzemgazdasági jelentés. 1. p. MÁVKI. PG fond. 10001. doboz.

565 A széngazdálkodási kormánybiztos (Alliquander) jelentése a Gazdasági Főtanácsnak a MÁV önkényes szénlefoglalásáról. 1946 jan. 30. In.: Dokumentumok a magyar szénbányászat történetéből. 82. dokumentum.

napra csak 87.996 tonna szén jutott. Nem lenne teljes a kép, ha figyelmen kívül hagynánk a mozdonyok fajlagos szénfogyasztásának alakulását. 1937 október – 1938 február közötti időszakhoz képest a 100 eleytonna-kilométer teljesítmény eléréséhez szükséges szénmennyiség átlagosan 8,82 kg-al volt magasabb 1945/46 ugyanazon időszakában. Ez a többlet hatalmas pluszkiadással járt, hiszen 1937 és 1945 novembere közötti „csak” 6,65 kg-os többletfogyasztás havi szinten 32.000 tonnával több szenet jelentett, kevesebb, mint fele akkora teljesítmény mellett.

Az alábbi fajlagos szénfogyasztási táblázatból jól látható, hogy milyen lassan, csak áprilisra javult –nyilvánvaló összefüggésben az időjárás enyhülésével, illetve a szovjet szállítások csökkenő volumenével– a szénfogyasztás, hogy aztán egészen szeptemberig kitarson a javuló tendencia. Érdeemes megfigyelni, hogy az utolsó békeévvel ellentétben a fajlagos szénfogyasztás nem januárban, hanem februárban érte el a mélypontot. Ez egyúttal az addigi negatív rekordot tartó 1919-es 21,91 kg/100 etkm érték megdöntését is jelenti.

A jóval magasabb fajlagos szénfogyasztásban egyértelmű szerepe volt az idegen eredetű és magasabb fűtőértékű szénre tervezett mozdonyoknak, a már említett gyengébb hazai szénnek, valamint a pályaállapotoknak. Azt is meg kell azonban említeni, hogy a fővonalakon közlekedő mozdonyok átlagos terhelése jelentősen meghaladta a békeidős átlagot, amíg például 1938 szeptemberében volt a legmagasabb a tehervonatok átlagterhelése 629 tonnával, addig nyolc évvel később pont a szeptemberi hónap volt a „legkönnyebb”, átlagosan 633 tonnát vontattak a mozdonyok. Egész évre vetítve 1946-ban a fővonalon mozdonyok személyszállító vonatoknál átlagosan 85 tonnával, a tehervonatoknál 78 tonnával nehezebb szerelvényeket továbbítottak, mint 1938-ban. Ez a feszített tempó persze kihatott az üzemképességre is, miközben az utolsó békeévben összesen 202 szolgálatképtelenséget jegyeztek fel, 1946 március–december között 376-ot.

Fajlagos szénfogyasztás, kg/100 etkm		
1945/46	Hónap	1937/38
13,27	augusztus	9,76
14,62	szeptember	9,93
16,90	október	10,36
18,11	november	11,46
22,61	december	11,93
23,64	(1946) január (1938)	14,57
23,75	február	12,55
21,11	március	12,06
17,77	április	11,82
16,84	május	11,07
15,39	június	10,52
15,30	július	10,29
15,08	augusztus	9,92
14,83	szeptember	10,17
15,24	október	10,55
17,23	november	11,64

Cholnoky Tibor már hivatkozott előadásában külön foglalkozott a sebességkorlátozások üzemanyag-kihatásaival is. Nem csak időtöbbletet jelentett egy korlátozott sebességű szakaszon való áthaladás, de a lassítás, majd a gyorsítás miatt tüzelőanyag-többlet felhasználásával is járt. Számításai szerint egyetlen 5 km/h-s lassújel egy átlagos, 600-700 tonnás tehervonatnál 40 kg-al emelte a szénfogyasztást, ami egy év alatt akár 360 tonnát is jelenthetett az adott vonal forgalmától függően, nem számolva a többlet személyi költségeket, az eltűzelt szén más célra való felhasználását és egyéb költségeket.⁵⁶⁶

A gazdasági stabilizáció idején, érzékelve a lassan magához térő gazdaság szállítási igényeit, a tél elejére négyheti széntartalék felhalmozását tűzték ki célul az Andrássy úti MÁV-palotában, és ennek elősegítésére, júniustól a mozdony személyzetre ösztönzően ható szénmegtakarítási jutalékot vezettek be. Hiába, mert szeptembertől ismét csökkenés állt be: október végén 11 napra, november 24-én 9 napra, az év utolsó előtti napján már csak 4 napra elegendő szénmennyiséggel rendelkezett a vasút.

⁵⁶⁶ Cholnoky. i. m.

Természetesen nem csak gőzvontatással közlekedtek vonatok, 1945. október 8-án⁵⁶⁷ indult el az első villamos vontatású tehervonat Felsőgalláról (ma Tatabánya) Budaörsre, tatabányai szénmezőre –akkor még csak egy vágányon. 1946 májusára már –részben egy vágányon– Almásfüzitőig járhattak villamos mozdonyok, novemberre Komáromig már mindkét vágány felett elkészült a villamos munkavezeték.

A két világháború között Magyarország egyik élenjáró fejlesztője volt a robbanó motoros sínbuszoknak és motorkocsiknak, de ezek szinte kizárólag csak személyszállítást végeztek, teherszállítást nem. A villamos és robbanó motoros vontatás részvételi aránya elenyészett a gőzmozdonnyal továbbított vonatok mellett. Elegytonna-kilométer alapján a gőzvontatás aránya 93-96% között változott, a villamos vontatás 3-5%-ot tett ki, míg a motoros vontatásra alig 1% jutott 1946 folyamán.

Túl a krízisen?

Tanulmányunk végén még érdemes egy pillantást vetni az elszállított fizető utasszám alakulására. Nem feltétlenül azért, mert hűen tükrözi a vasúti közlekedés alakulását. Ez helytelen megállapítás lenne, már csak azért is, mert az utasok jelentős része, személyvonat hiányában, még 1946-ban is tehervonatokon jutott el utazási céljához, a vasút pedig, ha tehetné, a tehervonatokon utazóktól is beszedte a menetdíjat. Az ábra jól érzékelteti az 1945 őszi krízist, ami a tavasz elejére eltűnt sőt, áprilisban rekordszámú utast szállított el az államvasút. A májustól júliusig tartó utasszám-esés feltehetőleg a száguldó pénzügynek tulajdonítható, hiszen egyre több személyszállító vonatot állítottak forgalomba, és a dermesztő hideggel sem kellett megküzdeni a hosszú órákon át tartó utazás során. Az augusztusi zuhanás a forint és vele együtt az új ár- és bérrendszer bevezetéséhez köthető, nem pedig a közúti közlekedés éledését is jelentő engedély nélküli magánfuvarosok megjelenése – októberben 374 feketén fuvarozó személyt jegyeztek fel az ellenőrök. A MÁV szerint nem a magas tarifa, hanem a kedvezőtlen fizetési viszonyok okozták a visszaesést.⁵⁶⁸ Ezt a Közlekedési Minisztérium október folyamán kedvezmények bevezetésével korrigálta.

567 MAFIRT Krónika 10. száma. <http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6027> Letöltés ideje: 2015. október 20.

568 „Az 1946 augusztus 1-én életbe léptetett forint értékű személydíjszabás, bár felállítására körülmények között vasútgazdasági szempontok figyelembe vételével történt, a stabil fizetőeszköz életbe léptetése után jelentkező pénzhiány és főleg az általános kereseti viszonyok miatt magasnak bizonyult. [...]”

Az 1946 október 14-től érvényes 20%-os menetdíjsökkentés, a szociális kedvezményeknél 12 %-os mérséklés, valamint a hétvégi és gőcponti menettérti jegyek turista-, sí-, és cserkész-menetkedvezményekre eddig fennálló korlátozások hatályon kívül helyezésével előálló bevételkiegészítést a különben növekvő utasforgalom által emelkedő bevételeink –mint azt már e hónap fenti bevételi eredményei is jellemzően mutatják– kompenzálják.” 1946 októberi üzemgazdasági jelentés. 16. p. MÁVKI. PG fond. 10002. doboz.

1946 októberében indult a fővárost Debrecennel, Győrön át Szombathellyel, később pedig Szegeddel összekötő MASZOVLET-légijáratok.⁵⁶⁹ Az üzemgazdasági helyzetkép aggódva állapította meg, hogy a légijáratok, bár drágábban, de jóval gyorsabban tudják eljuttatni utasaikat, ezáltal az utasnak nem kell éjszakai szállásról gondoskodnia, egy nap alatt el tudja intézni ügyeit. Külön aggodalmat keltett, hogy az új konkurencia kezdetben önköltség alatti árral próbált utasokat csábítani el az államvasutaktól.⁵⁷⁰ Mint később kiderült, az aggodalom eltúlzott volt.

Budapest-	Távolság (km)		Menetidő		Menetdíj		Légi menetdíj %
	vasúti	légi	vasúti	légi	vasúti	légi	
Debrecen	224	195	4ó12p	50p	96,30	115	+19,41
Pécs	251	229	5ó	50p	99,80	110	+10,22
Szeged	198	159	3ó52p	40p	84,50	90	+6,50
Szombathely	262	177	5ó	50p	103,30	115	+11,33

Összességében tekintve a folyamatokat elmondható, hogy a hatalmas pusztítás és a szűkös lehetőségek miatt egy addig –és szerencsére azóta is– példa nélküli válsághelyzettel nézett szembe a vasút. A krízisből való kilábalás érdekében mindent megtettek, de külső tényezők következtében 1945 őszén ez sem volt elég a vasúti közlekedés –ha csak rövid időre is– megbénulásának megakadályozásához. A vasutasok és az ország mindent megtett a vasút talpra állításáért, hiszen mindenki tapasztalhatta, közlekedés nélkül nem lehet beindítani a termelést, elengedhetetlen feltétele a gazdaság stabilizációjának –a Magyar Nemzeti Bank visszkapott aranykészlete és a felhalmozott áruk mellett. A fenti oldalakon vázolt vasútüzemi gondok számtalan módon kihatottak a hétköznapi életre, kezdve az élelmiszer-beszerezéstől egészen a munkába járásig, sokszor téve próbára a munkások idegeit, hiszen a munkából való késés később a fizetési papíron hagyott nyomot. Az elkeseredés pedig olykor tettlegességig is fajult, mint 1947 végén Miskolcon, amikor is a diósgyőri munkások adtak nyomatékot a gyarkori késések miatti elégedetlenségüknek.⁵⁷¹

A Magyar Államvasutak rendkívüli erőfeszítéssel kényes egyensúlyt tudott teremteni a szállítási igények, a jóvátételi szállítások és az igencsak korlátozott eszközpark között. Testhez álló hasonlattal élve: már látszott a fény az alagút végén, de még hosszú és nehéz út állt az államvasutak erőlködő lokomotívja előtt.

569 MASZOVLET: Magyar-Szovjet Polgári Légiforgalmi Részvénytársaság.

570 1946 októberi üzemgazdasági jelentés. Kereskedelmi szolgálat fejezet. 16. p. MÁVKI. PG fond. 10002. doboz.

571 MÁVKI. DNR. 17/1947/26976 sz. ügyirat a Diósgyőri Vasgyár állomás jelentése a diósgyőri munkásság erőszakosságáról.

GÁL MÁTÉ

Az 1956-os forradalom mint válság és az új egyházpolitika korlátozott modernitása⁵⁷²

Az 1956-os forradalom és szabadságharc a sztálinizmus válságának egyik intő példaként változásokat generált Magyarországon.⁵⁷³ Ameddig az állampárt szemszögéből az események vitathatatlanul krízist idéztek elő, addig az egyházak számára a rövid történelmi pillanat enyhülést hozott. A forradalom vívmányait a kádárizmus szinte egyből elsöpörte, de a papság ameddig csak tehetett tartósította az olvadás gyümölcseit. A Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) a hatalommegszilárdítás periódusában észlelte, hogy a korábbi, sztálinista eszköztár erőteljes módosításokra szorul. Ez a tendencia és módszerváltás egyértelműen érzékelhető az egyházpolitika színterén is. Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy országos és lokális (Heves megyei) példákön és emberi sorsokon keresztül szemléltessük válság és a módosulás legjellemzőbb megjelenéseit. Nagy hangsúlyt fektetünk a katolikus egyház és a forradalom kapcsolatára, illetve a korai kádárizmushoz fűződő viszonyára. Az új típusú egyházpolitika struktúráján keresztül pedig igyekszünk rámutatni a legfontosabb változásokra és az egyházkorlátozás vidéki megjelenésére, a katolikus egyház kényszerpályákkal terhelt túlélési stratégiájára.

A katolikus egyház viszonya az 1956-os „válsághoz”

Az 1956-os forradalom a Magyar Katolikus Egyház életébe is hozott némi enyhülést. A pillanatnyi szabadság teret engedett és új impulzust adott a hitélet és a karitászmunka megélénkülésének és megerősödésének.⁵⁷⁴ Azt is hozzá kell tennünk a történetekhez, hogy

572 A kutatás a TÁMOP-4.2.1.D-15/1./KONV-2015-0013 „Kutatás, Innováció, Együttműködések – Társadalmi innováció és kutatási hálózatok együttműködésének erősítése” című projekt keretén belül valósult meg.

573 A sztálinizmus önfelszámolása azonban már jóval hamarabb megkezdődött. Kalmár Melinda az átalakulás első jelét a Komintern VII. kongresszusán deklarálta, szövetségesekkel kiegészítő népfrempolitika meghirdetésének pillanatára tette. Újabb értelmezési hullám vette kezdetét 1956-ban a Szovjet Kommunista Párt (SZKP) XX. kongresszusán. A viták nyomán ekkor megindult a kommunizmus aktív interpretációs korszaka. Az értelmezések körét tágította az az óriási változás is, amely a haditechnika fejlesztésével a kelet-nyugati viszonyt átalakította. A békés egymás mellett élés végül egy fellazuló ideológiai doktrínákkal működő koegzisztenciát hívott életre. *Kalmár Melinda: Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája* Bp. 1998. 15-17.

574 Lásd bővebben: *Kálmán Peregrin OFM: Az egyház 1956 után.* In: *Magyar Katolikus egyház 1956.* Szerk. Szabó Csaba. Bp. 2007. 215-217.

a forradalom előkészítésében és megszervezésében a katolikus egyháznak semmilyen szerepe sem volt – ezért 1956 az egyháztörténetben nem is számít korszakhatárnak. A gomba módra szaporodó nemzeti és egyéb bizottságokban csak elvétve akadt papi személy. Az egyháztól, mint intézménytől távoli és idegen a forradalmak vitorláit fújni vagy fúvatni.⁵⁷⁵ A katolikus egyház természetesen üdvözölte a változásokat, amíg a hatalom számára 1956 végétől bizonytalanságot és fejtörést okozott a korábbi rend helyreállításának mikéntje. Az egyházak még a forradalom leverése utáni években is élvezhették a hirtelen kiszélesedett mozgástér adta lehetőségeket. Az MSZMP-nek és az egyházpolitika végrehajtó szerveinek szembesülnie kellett a helyzettel, hogy a papság amennyire csak tudta, igyekezett kihasználni az új viszonyok adta lehetőségeket a társadalom mozgósítására. A vallásos élet durva elnyomatásából következő elkeseredés és az októberi, novemberi történések adta új remények illetve a forradalom leverése után jelentkező bizonytalanságok életre hívták és felbuzdították a korábban passzív vallásos közösségeket.

Brezanóczy Pál⁵⁷⁶ káptalani helynök úgy ítélte meg, hogy az erőszak elkerülésére óhatatlanul szükséges delegálni egyházi személyt az Egri Városi Tanács Forradalmi Bizottságba.⁵⁷⁷ A helynök egy nagy tiszteletben álló, tapasztalt és a politikai életben is jártas papot, Dr. Kiss István⁵⁷⁸ az Egri Érseki Papnevelő⁵⁷⁹ vicedirektorát bízta meg ezzel a feladattal.⁵⁸⁰ Kiss már 1945 előtt a közéletben aktív papok sorát bővítette. A szociális problémákkal kapcsolatban mindig is érzékeny ember lévén élénken érdeklődött a nincstelen, társadalom margójára szorult rétegek helyzete iránt. 1932-ben szerzett doktori címet teológiából a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem hittudományi karán, innen a Diósgyőr-Vasgyári plébániára, majd 1934-36-ra Mezőkövesdre került, mint hittantanár. Így

575 *Balogh Margit*: A katolikus egyház és a forradalom. Események a források tükrében 1955 őszétől 1956 őszéig. In: A katolikus egyház 1956-ban. Szerk. Rosdy Pál. Bp. 2006. 37.

576 Dr. Brezanóczy Pál (1912 – 1962) 1952-ben kerül Egerbe, ahol ordinárius és a szatmári egyházmegye magyarországi részeinek érseki helynöke volt. 1956-ban káptalani helynöki rangra emelkedett, 1959-től apostoli kormányzó, 1964-től egri püspök, majd 1969-től egri érsek. Az Egri Főegyházmegye schematizmusa. Eger, 1975. 158.

577 Az Egri Városi Tanács Forradalmi Bizottsága 1956. október 29-én alakult ismeretlen taglétszámmal. Bővebben: *Cseh Zita*: Az 1956-os forradalom és megtorlás Heves megyei dokumentumai. Eger, 2006. 425.

578 Dr. Kiss Istvánt (1906 – 1981) 1930. június 33. szentelték pappá. Az egri főegyházmegye schematizmusa 1963. 51. *Kápolnai Iván*: Emlékezés Dr. Kiss Istvánra. Magyar Egyháztörténeti vázlatok, 1-2. (2011) 213-219.

579 Az egri szeminárium az egri, szatmári nagy részben a váci, kassai és roznányi csonkamegyék-ből származó kispapok tanultak. Lásd bővebben a korabeli papi utánpótlás helyzetéről: *Katolikus Szemle*, XII. (1960: 2. száma) 145-147.

580 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XIX-A-21-d 1. doboz 0018-2/1957. Az egyházak magatartása az ellenforradalom idején.

testközelből ismerhette egyfelől a gyári munkásság, másfelől a törpebirtokosok, summások szociális gondjait. Kiss István 1933-tól kezdte hallatni a hangját a publicisztika színterén, először a katolikus szellemiségű Korunk Szava, majd a főként Bangha Béla jezsuita páter nevéhez kötődő Magyar Kultúra és egyéb más sajtótermékek hasábjain szerepelt. Művei kurrens szociális kérdésekben foglaltak állást. Lelkiismeretes szervezője volt a mezőkövesdi állástalan diplomások szellemi munkaközösségének, a csoportosulás kidolgozott egy „Mezőkövesd problémáinak megoldása” címet viselő memorandumot. Az írás többek között a summások földhöz való juttatását és a törpebirtokosok földterületének kiegészítését szorgalmazta. Kiss és társai a reformot a nagyközség Coburg hitbizományi nagybirtok 2000 hold földjéből óhajtották „finanszírozni”. A memorandumot Borsod-Gömör és Kishont megye főispánjának és magának Coburg földbirtokos apósának, József főhercegnek is megküldték. A főherceg lázítónak találta Kiss István és köre koncepcióját, így kezdeményezte csendőrségi megfigyelésüket, amelynek végül nem lettek súlyosabb következményei. 1936-ban kinevezték az Egri Érseki Hittudományi Főiskola rendes tanárának, majd 1943-tól az intézet vicerektora lett. Kiss energetikus társadalmi munkásságát bizonyítja, hogy oktatói teendői mellett a Katolikus Agrárfűzési Legényegyletek Országos Testületének (KALOT) egyházmegyei igazgatói tisztségét és a Gömbös-kormány által életre hívott „megyei szociális tanácsadó” státusával járó fáradtságos munkáját is magára vállalta. 1945 után belépett a Független Kisgazdapártba (FKGP) és listáról az 1945. november 4-ei nemzetgyűlési választások alkalmával bejutott a parlamentbe. 1946 márciusában szinte az elsők között kellett elhagynia a pártot a Rákosi-féle „szalámitaktika” következtében.⁵⁸¹ Nagy Ferenc⁵⁸² miniszterelnöknek köszönhetően az 1947. augusztusi választásokig megtarthatta mandátumát. Nagy ugyanis átengedte helyét képviselőtársa számára az országos lajstromban, így Kiss egy időre a pártonkívüliek táborát bővíthette.⁵⁸³

Kiss István tehát, mint országosan ismert papi személyiség és kiváló hitszónok érthető módon alkalmasnak mutatkozott a forradalom idején a felfűtött kedélyek csillapítására. Szerepvállalása azonban a forradalom bukása után az állambiztonsági szervek figyelmét is felkeltette. A vicerektor 1956 októberében és novemberében tett lépéseiről az Állami

581 Kiss István életéről lásd még: *Szecsó Károly*: Kiss István teológiai tanár élete és munkássága: egy élet Krisztus urunk szolgálatában. Eger, 1999.

582 Nagy Ferenc (1903-1979) 1930-ban részt vett a Független Kisgazdapárt (FKGP) alapításában, amelynek főtitkára volt 1945-ig. 1945-ben előbb újjáépítési miniszter lett, majd az FKGP elnökévé választotta. 1946. február 4. – 1947. május 31. között miniszterelnök volt. Rákosi Mátyásék 1947. június 1-én Nagy Ferencet, svájci távolléte alkalmával lemondásra kényszerítették, a történetek után emigrációba kényszerült. Lásd bővebben: *Vida István*: Nagy Ferenc. In. Nagy Képes Millenniumi Arcképcsarnok. Szerk. Rácz Árpád, Bp. 1999. 334-336.

583 *Szecsó K.*: Kiss István i. m. 62.

Egyházügyi Hivatal (ÁEH)⁵⁸⁴ megyei és központi iratain kívül főként az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) őrzött, Kiss Istvánról nyitott dossziéból értesülhetünk.⁵⁸⁵ A Lénárt József⁵⁸⁶ rendőr főhadnagy által 1958. május 13-án elkészített környezettanulmány összefoglalta a szóban forgó hónapok történéseit. Kiss István a forradalom idején ugyan egy tényleges politikai szerepet magára vállaló intézmény tagjaként funkcionált, de ott „*azonban nem tevékenykedett*”.⁵⁸⁷ Nagyobb visszhangra talált a katolikus szokások szerinti halottak napján, november 2-án celebrált beszéde. A gyászmise a forradalom addigi áldozatainak állított emléket, illetve az elesettek lelki megnyugvását szolgálta. Kiss 1956. november 2-án, reggel 9 órától nagyszámú közönség előtt megtartott szövege inkább főszékesegyházi hitszónoki és nem tanácsi státusával összefüggő szolgálatnak tekinthető. A beszéd szövege a következőképpen hangzott: „*Iszonyú ravatal előtt állunk. Tizenötezer halott ravatalánál. Nem is ravatal ez még, hiszen a Széna-téren, az Üllői út sarkán, házromok alatt temetetlenül fekszenek. Oltott mésszel öntötték le őket, ez a szemfedjük. Dehogyan ez a szemfedjük. Szemtanúk látták, hogy itt-ott háromszínű nemzeti lobogóval takarták le őket, ez a szemfedjük. Takarjon el téged magyar zászló te fiatal ápolónő, aki az Astoria téren pergőtűzben sebesültért mentél ki, s ott maradtál holtan. Magyar zászló igyad fel tiszta vérét annak a fiúnak, akit az Üllői utol a halál. Magyar zászló kivívott címer kettős kereszttel, takard el őket mind, akik temetetlenül ott fekszenek. Valaki kérdezte: Üdvözül-e a katona, vagy a harcos, aki úgy halt meg, hogy nincs keresztvetésnyi ideje sem a halál előtt.*

584 Az ÁEH 1951–1989-ig állt fenn, s jogutód nélkül szűnt meg. A hivatalt is érintették az 1956 végén történő állami szervek körében végbemenő átszervezések, összevonások. Az 1956. évi 33. számú törvényerejű rendelet megszüntette az Állami Egyházügyi Hivatalt, feladatkörét a Művelődésügyi Minisztérium vette át. Az ÁEH így betagozódott a kultuszminisztériumba, hivatalos elnevezése pedig Művelődésügyi Minisztérium Egyházügyi Hivatal lett. A hivatalt végül 1959-ben újjászervezték, s visszakapta önállóságát, erről az 1959. évi 25. számú törvényerejű rendelet értelmében került sor. Lásd bővebben: *Köbel Szilvia: Oszd meg és uralkodj.* Bp. 2006. 60–91., *Köpeczi Bócz Edit: Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége.* Bp. 2005. 14–18.

585 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) O-8944 Dr. Kiss István

586 Lénárt József 1931. december 7-én született Cserépfaluban. 1952. október 5-től bővítette az ÁVH kötelékét. A belügygel a hadsereg toborzása után került kapcsolatba. 1952. szeptemberében jó eredménnyel elvégezte a tiszti képzést. A Magyar Néphadsereg égisze alól nyomban átkerült az ÁVH-hoz. Felvételét követően 1953-ban operatív iskolát végzett a Dzerzsinszkij Akadémián. Tanulmányai befejeztével a Műszaki Egyetem Hadmérnöki Karán tevékenykedett, mint elhárító tiszt. Itt teljesített szolgálatot egészen 1955 októberéig, amikor a Honvédelmi Tiszti Iskola Elhárító Osztályára került instruktornak. A forradalom és szabadságharc hónapjaiban és a második szovjet beavatkozást követően, 1956 októberétől 1957. február 8-ig fegyverrel harcolt a szovjetek és a kommunisták oldalán. 1957 februárjában a BM Heves Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztályára helyezték és az egyházi vonal vezetését kapta feladatul. 1981-ben vonult nyugdíjba. ÁBTL 2.8.1. 0779 Lénárt József

587 ÁBTL O-8944 Dr. Kiss István 236.

*Vigasztalásokra felelem, hogy a katolikus hittétel, hogyha valaki halála előtt szeretetből vállal áldozatot, s megbánja bűneit, lelke szentgyónás nélkül is megtisztul. Ez a szeretet legyen Isten iránt, legyen haza iránt, legyen eszem iránt megtisztul. Íme ez a felelet: Aki tehát nem gyűlöletből harcolt, hanem azért, hogy a haza boldoguljon, elnyerte üdvözségét. Látod most már nem is olyan iszonyú ez a ravatal. Fáj a pusztulás, fáj a fiatal életek megroppanása, rémséges lehetett az egymás ellen fordult hazafiak harcainak egyes jelenete, de a halottak sorsáért való aggodalom megnyihült. Tanulság: legyen nagyobb becsülete a nemzeti érzésnek. Okuljunk a félreértések sorozataiból, s menjünk végig a tanulság útján úgy, hogy az életben maradtok lelkei összebékéljenek, s a közös jó folytatásában, a romok felépítésében, hazánk szeretetében egybeforranak.*⁵⁸⁸A veretes sorok közzétételére, amely körülbelül 5 percig tartott Brezanóczy Pál káptalani helynök adott engedélyt. Az eseményről pedig a város lakossága előzetes értesítést kapott a Líceum hangosbemondóján.⁵⁸⁹A belügy munkatársai utólagos értékelésekben természetesen tüzetes elemzés alá vonták az elhangzottakat, s Borai Emil⁵⁹⁰ egyházügyi főelőadóval egyetértésben „uszító beszédként” aposztrofálták azt.⁵⁹¹ Borai egy 1957. áprilisi beszámolójában információkkal szolgált az ÁEH számára Kiss közéleti tevékenységének egy másik szegmenséről. Az egyházügyi megbízott, a pap Keresztény Ifjúsági Szövetség megszervezésére tett kísérletét tárta fel.⁵⁹²Érdekes módon az állambiztonsági kutatásaink eddigi eredményei szerint az egyházügyi főelőadóval ellentétben Lénárt József őrnagy és az általa tartott ügynökhálózat figyelmét sem keltette fel a keresztény mozgalom. Ez a represszió folyamatát tekintve meglepő lehet. Mikó Zsuzsanna rámutatott, hogy a kádárizmus egyházakat érintő megtorlógépezetének három fő iránya közül az egyik a keresztény pártszerveződések és mozgalmak reprezentánsai ellen irányult.⁵⁹³A források tanúsága szerint ebben az esetben mégis nagyobb hangsúlyt kapott egyrésről a lokális politikai szerepvállalás (még ha ez nem is volt olyan jelentős), illetve a nyilvános, aktualitásuktól sem mentes szózat.⁵⁹⁴

588 Uo.

589 Uo.

590 Borai Emil Székesfehérváron született 1924-ben. 1952. október 1. és 1969. között dolgozott az ÁEH munkatársaként. *Soós Viktor Attila*: Az Állami Egyházügyi Hivatal archontológiája. Doktori disszertációs kézirat. Bp. 2014. 233.

591 Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (MNL HML) XXXV-22/12. csoport/1. doboz/20 Egyházak és szekták tevékenységéről. 2.

592 MNL OL XIX-A-21-d 1. doboz 0018-2/1957. Az egyházak magatartása az ellenforradalom idején.

593 *Mikó Zsuzsanna*: Magyar katolikusok elleni bírósági eljárások (1956-1963) In.: Magyar Katolikus Egyház 1956. Szerk. Szabó Csaba. Bp. 2007. 143-161.

594 ÁBTL O-8944 Dr. Kiss István 427.

A katolikus egyház belső életét valamelyest befolyásolta a felkelés napjaiban szabadult Mindszenty József⁵⁹⁵ hercegprímás színrelépése. A prímás október 31-én újra a kezébe vette az egyház irányítását. Mindszentynek az idő rövidege és a politikai szereplés előtérbe kerülése miatt jelentékenyebb lépések megtételére nem futotta.⁵⁹⁶A főpap szabadulása után – ahogy saját emlékirataiban is kihangsúlyozta – a békepapok leváltását látta legsürgetőbb feladatának. Ennek gördülékenyebb lefolytatására november 2-án megbeszélésre hívott egy szűkebb püspökkari kört, név szerint Grósz József⁵⁹⁷ kalocsai érseket, Shvoy Lajos⁵⁹⁸ székesfehérvári és Pétery József⁵⁹⁹ váci püspököket. A tanácskozások után Mindszenty felszólította az egyházmegyék ordináriusait, hogy azonnal hívják vissza a joghatóságuk alá tartozó békepapokat.⁶⁰⁰ November 4-e után az amerikai követségre menekülve a hercegprímás az egyházi ügyek kapcsán elsősorban még mindig a papi békemozgalom szétzúzására törekedett.⁶⁰¹A püspökök több egyházmegyében követték Mindszenty József példáját, s így megannyi prominens békepapnak távoznia kellett magas egyházmegyei stallumából.⁶⁰²A Művelődésügyi Minisztérium Egyházügyi Hivatala 1958. szeptember 11-én készített kimutatást az egyházmegyék helyzetéről. Az Egri Főegyházmegyében az „ellenforradalom” Mindszenty intenciói ellenére sem okozott látható „személyi problémákat”. A dokumentum az egri egyházmegyében 71 kulcspozíciót említett, melyek közül 17-et úgynevezett „haladó személyekkel” sikerült feltölteni.⁶⁰³ Az állam az „ellenforradalom” után egy helyet sem vesztett el közülük, sőt egy másik később keletkezett, hasonló témájú forrás szerint 1959-re 46 főre duzzadt a „megbízható”, „haladó szellemű” papok létszáma a fontosabb egyházi pozíciókban.⁶⁰⁴A hivatal szempontjából ez egy megnyugtatóbb arány lehetett, feltételezhetjük ezt azért, mert az esztergomi egyházmegyében 65 kulcspozícióból a forradalom előtt 35-öt töltöttek fel „megbízható” papokkal. Az 1956-os események itt mélyebb le-

595 Mindszenty József (19892 – 1975) 1915-ben szentelték pappá, szombathelyi egyházmegyei pap, veszprémi püspök, esztergomi érsek, bíboros.

596 *Pál József*: Békepapok. Bp. 1955. 115.

597 Grósz József (1887 – 1961) 1911-ben szentelték pappá, 1945-ben rövid ideig, 1948-1951, valamint 1956-1961 között a püspöki kar elnöke volt. 1951. május 18-án letartóztatták, a koncepciók per végén 15 év fegyházbüntetésre ítélték. Grósz Józsefről lásd bővebben: *Kálmán Peregrin OFM*: A Magyar Katolikus Egyház helyzete a kádári egyházpolitika első éveiben a teológiai összefüggések tükrében. Doktori disszertációs kézirat. Bp. 2014. 6.

598 Shvoy Lajos (1879 – 1968) 1901-ben szentelték pappá, 1927-től székesfehérvári megyéspüspök.

599 Pétery József (1890 – 1967) 1912-ben szentelték pappá, 1942-1967 között a váci egyházmegye püspöke.

600 *Mindszenty József*: Emlékirataim. Bp. 2015. 457.

601 *Pál J.*: Békepapok i. m. 115.

602 Uo. 117.

603 MNL OL XIX-A-21-a 11. doboz H-31-4/1958. Kulcspozíciók betöltése haladó felfogású papokkal

604 MNL OL XIX-A-21-a 15. doboz H-31-4/1959. Egyházi kulcspozíciók helyzete

nyomatot hagytak, hiszen a 35 helyből összesen 15-ben történt változás.⁶⁰⁵ Ennek a legfőbb oka az lehetett, hogy Mindszenty úgy ítélte meg, hogy „*Budapestén volt a legmegromlottabb a helyzet*”, s ő maga tiltotta ki az egyházmegyéből az „*idegenből jött*” békepapokat.⁶⁰⁶ A hercegprímás erős elhatározásából kitűnhet, hogy az esztergomi egyházmegyében folytak le a legjelentősebb mérvű dispoziciók. Kirívóan magas veszteségeket szenvedett a hatalom a kalocsai egyházmegyében is, ahol a felkelés előtt 11 kulcspozícióban érvényesült állami akarat és 1956 novembere után összesen hat esetben ment végbe személycsere. Az ÁEH összegzése szerint hasonló, bár arányaiban alacsonyabb fordulat állt be a váci egyházmegyében, itt 28 kulcs helyből 6 cserélt gazdát.⁶⁰⁷ Összességében tehát azt lehet mondani, hogy az egri egyházmegyét leszámítva a római katolikus egyház összes közigazgatási egységében ugyan eltérő eloszlásban, de végbement valamilyen személyi módosulás.⁶⁰⁸

Jogosan tehetjük fel a kérdést, hogy miért pont az amúgy meghatározó mennyiségű stálummal rendelkező, nagy kiterjedésű egri egyházmegyében nem történt módosulás a személyi összetétel területén. Meglátásunk szerint Dr. Brezanóczy Pál személye és politikája magyarázattal szolgálhat a „mozdulatlanságra”. Brezanóczy a jelek szerint folytatta elődje, Czapik Gyula⁶⁰⁹ hajlékony, tárgyalásos módszereket preferáló politikáját. Ez a forradalom napjaiban is meglátzott. Borai Emil a következőképpen jellemezte a káptalani helynök stratégiáját: a „*boly szélén maradt*”, „*nem elegyedett reakcióba*”.⁶¹⁰ Mindszenty intenciói közvetlenül nem valósultak meg, sőt a főelőadó külön kiemelte, hogy Brezanóczy nyíltan állást foglalt a hercegprímás politikai elképzeléseivel szemben.⁶¹¹ Borai Emil és Lénárt József azonban ügyeltek arra, hogy Brezanóczy ne tűnjön fel túlzottan jó színben sem a hivatal sem a BM előtt. Az egyházfelügyelet vidéki szerveinek jelentéseiben többször is találkozhatunk egy jellemzően békepapok nevét tartalmazó lista létezését bizonygató sorokkal.⁶¹² Borai és Lénárt értesülései szerint a lajstromba vett papokat a helynök eredetileg el akarta távolítani magasa egyházi pozíciójukból, „*ez azonban nem következett be az ellenforradalom leverése miatt*”.⁶¹³ Amennyiben tényleg létezett a lista, s nem csak az ÁEH, illetve a BM megbízottak pletykákra alapozott kreációja, az Brezanóczy Pál türelmes és taktikus men-

605 Uo.

606 *Mindszenty J.*: Emlékirataim i. m. 457.

607 MNL OL XIX-A-21-a 15. doboz H-31-4/1959. Egyházi kulcspozíciók helyzete

608 Uo.

609 Czapik Gyula (1887 – 1956) 1910-ben szentelték pappá, 1943-tól egri érsek.

610 MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57. Egyházi összefoglaló jelentés Eger, 1959. március 23.

611 MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57. Összefoglaló jelentés, Eger, 1958. január 16.

612 MNL OL XIX-A-21-d 1. doboz. 0018-8/1957. Eseményjelentés 1957. május 27-én, feljegyzés Brezanóczy Pálról. MNL HMLXXXV-22/12. csoport./6. doboz/57. Egyházak és szekták tevékenységéről. 1.

613 MNL HMLXXXV-22/12. csoport./6. doboz/57. Egyházak és szekták tevékenységéről. 1.

talitásának újabb bizonyítéka lehetne. A káptalani helynök feltételezhetően kivárta az események végkifejletét és semmit nem akart elhamarkodni. Brezanóczy tehát a forradalom alatt és annak bukása után sem bővítette a Mindszenty József nevéhez fűződő irányszólamot. Az érseki helytartó annak a Hamvas Endre⁶¹⁴ csanádi püspök és Pap Kálmán⁶¹⁵ győri püspök által fémjelzett vezető papi csoportnak volt a tagja, amely az állammal történő meg egyezést pártolta.⁶¹⁶ Emellett hozzátartozik a történetekhez, hogy Brezanóczy Pál 1956 decemberétől már igen jelentős együttműködést mutatott az újjáalakuló politikai rendőrséggel, ekkor ígéretet tett, hogy „*segíteni fog az egyházi provokációk elkerülése érdekében*”.⁶¹⁷

Az 1956-os forradalom eredményeit egyházi szempontból vizsgálva azt mondhatjuk, hogy a röpké szabadság legpozitívabb és leghosszabb tartó hatása a hitélet berkein belül érhető tetten. A forradalmat követő több mint egy éves időszak a Magyar Katolikus Egyház számára – mint arra már utaltunk – egy szabadabb periódusként jellemezhető. Az egyházpolitikai zavarok és a belső egyházi ébredés⁶¹⁸ kétség kívül itt is érezte hatását. A hitélet felporzulását tetten érhetjük egyrészt a vallásos szertartásokon való résztvevők számának hirtelen megugrásában, másrészt a hittanoktatásra járó fiatalok népesebb létszámában. Az 1956. október, november és december hónapja a rítusok látogatottságának tekintetében pozitív emelkedést hozott. A húsvéti feltámadási körmeneteken 1957-ben és 1958-ban Heves megye szerte kb. 48 750 ember jelent meg. Borai Emil feljegyzései alapján ez a szám 1959-re még jobban felduzzadt, a beérkezett járási és városi adatok 59 700 főt regisztráltak.⁶¹⁹ A helyi szervek a számok visszaszorítására már 1957-ben ellenakcióba kezdtek, úgynevezett „elvonó rendezvényeket” szerveztek, például zenei programokat időzítettek párhuzamosan a körmenetek időpontjával.⁶²⁰

A hittanbeíratások terén a vallásos szertartásokhoz hasonló tendencia érvényesült. A járási és városi szintű jelentésekből Borai kimutatásokat készített az ÁEH részére. Egy 1959-es dokumentum tanúsága szerint 1957-ben összesen 37 772, 1958-ban 36 357, 1959-ben pedig 38 278 főt írtak be általános iskolai hittanoktatásra. A középiskolákban a számok a következőképpen alakultak: 1957-ben 2588 diák jelentkezett, 1958-ról nincs adat, végül

614 Hamvas Endre (1890 – 1970) 1913-ban szentelték pappá, 1944. március 3-tól csanádi megyéspüspök.

615 Papp Kálmán (1886-1966) 1908-ban szentelték pappá, 1946. május 3-án nevezték ki győri püspöknek.

616 *Pál J.*: Békepapok i. m. 122.

617 *Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián*: Elhallgatott múlt – A pártállam és a belügy. Bp. 2006. 472.

618 Kálmán Peregrin idézett munkájában országos perspektívába helyezte a viszonylagos szabadság okozta hitéleti pezsgést. Lásd bővebben: *Kálmán P.*: Egyház 1956 i. m. 215-217.

619 MNL OL XIX-A-21-a 15. doboz H-26-7/g/1959. Húsvéti körmenetek 2.

620 MNL OL XIX-A-21-d 0020-7/1957. Jelentés a húsvéti körmenetek lefolyásáról Heves megyében

1959-ben 3089 középiskolás fiatalt íratnak be hittanórára.⁶²¹ Érdekes összevetnünk a saját megyei adatainkat a Kálmán Peregrin által közreadott országos perspektívájú, a hitélet megélénküléséről szóló írásának konklúziójával. Kálmán nem az ÁEH forrásait használta fogódzónak, hanem az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában fellelhető iratokból nyerte a hitoktatásra vonatkozó kvantitatív mutatókat. Arra a következtetésre jutott, hogy a hittanórákon résztvevő diákok száma az egyházat ért támadásokkal szinkronban folyamatos csökkenést mutat 1957 és 1959 között.⁶²² Ezzel szemben Heves megyében 1959-re mind a vallásos szertartásokon, mind pedig a hittanórákon való részvétel mutatószámai emelkedésről árulkodnak. A visszaesés azonban kis idő múlva az ország más részeihez hasonlóan itt is beállt. Az 1958-1959-es tanévben a tanulók 45%-a, az 1959-1960-as tanévben 34%-a jelentkezett hitoktatásra. Az egyházügyi előadó és a megyei Agitációs és Propaganda Osztály 1960-1961-ben 27,9%-os részvételi igényt regisztrált, majd ez az arány 1964-re elérte a 10,5%-os mutatót.⁶²³

A papság a hitélet 1956-ot követő erősödését ameddig csak lehetett megszervezte próbálta konzerválni. A katolikus egyház a hitoktatás eredményességét különböző rendezvényekkel színesítve fokozta, a szakrális funkciók mellett hangsúlyt helyeztek a kulturális eszközök felhasználására.⁶²⁴ Ez Heves megyében sem történt másképpen. A katolikus papság sport-szervező tevékenységbe kezdett, plébánosok és káplánok közreműködésével ministráns fiatalokból futballcsapatokat verbuváltak. A csapatok Egerben, Gyöngyösön és Hatvanban szerveződtek és a legkiemelkedőbb eredményt elért gárdát az egyház vándorzászlóval jutalmazta.⁶²⁵ A katolikus egyház szabadidő szervező törekvései mellett a volt szerzetesek és apácák illegális hitbuzgalmi tevékenysége is megélénkült. Ez rendszerint gyengítette a központi ateista irányelvek szárba szökkenését. Lénárt József az 1951-ben feloszlott szerzetesrendek aktivizálódását diagnosztizálta. A Lénárt által készített beszámoló az állambiztonság frazeológiájához és módszereihez idomulva nagymértékben szűrt és torzított leírása a történeteknek. A dokumentum arra kétségtelenül alkalmasnak mutatkozik, hogy erős kritikával ugyan és összevetve Kálmán országos kutatásaival betekintést adjon a hit helyi túlélési stratégiájába. Heves megyében a volt angolkisasszonyok rendi apácák⁶²⁶ idegen nyelvű

621 MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57 Egyházpolitikai vonatkozású ir. 1959/1960. évi hittanbeíratások. 2.

622 Kálmán P.: Egyház 1956 i. m. 216.

623 MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57 Egyházpolitikai vonatkozású ir. Tájékoztató az 1964-65-ös év hittanbeíratásának tapasztalatairól. 1.

624 Kálmán P.: Egyház 1956 i. m. 216.

625 MNL OL XIX-A-21-d 2. doboz 007-24/1958 Heves megye 2.

626 Név szerint: Dr. Bárány Irén, Nolszky Gizella, Wéber Etelka, Szécsmezei Erzsébet, Petrovics Ibolya és Balázs Magdolna. MNL HML XXXV-22/12. csoport./1. doboz/20 Egyházak és szekták tevékenységéről. 3.

oktatást tartottak. A nővéreknek lehetőségük adódott arra, hogy a látogatások alkalmával elbeszélgessenek a családokkal a hitéletet érintő kérdésekről. Az állambiztonság emberei a hittanra történő beiratkozás magasabb arányát a papság 1958 nyarán végbement agitációjának tudták be. Dr. Hegyi Fábián⁶²⁷ volt jezsuita szerzetes például Bekölce községben az egyházadó beszédésével egybekötött családlátogatások során igyekezett újra megtölteni a templomokat hívekkel. A hatalom helyi reprezentánsai érzékelték, hogy az általuk „reakciós” papi rétegnek nevezett csoportok a nyílt ellenállás helyett a hitbuzgalmi tevékenység által próbálták felvenni a versenyt az állam „antiklerikális” és ateista törekvéseivel.⁶²⁸

Az MSZMP-nek 1956 novembere után szembesülnie kellett azzal, hogy a pártfunkcionáriusok, tanárok és családjaik egy része lojalitást mutatott a katolikus egyházzal.⁶²⁹ Heves megye egyházügyi főelőadója 1958-ban igen borúlátóan összegezte az 1957-ben kötetett házasságokról készült számvetéseket. A következőképpen fogalmazott az ÁEH felé címzett hivatalos helyzetjelentésében: *„Elég csak végignézni az 1957-ben házasultak és keresztek anyakönyvi kivonatát, amelyben valósággal nyüzsögnek pl. a fiatal pedagógusok, egyetemi adjunktusok, sőt sok helyen BM. dolgozók stb.”*⁶³⁰

Az MSZMP viszonyulása a válsághoz és az új egyházpolitika korlátozott modernitása

Mielőtt elmélyednénk a kádárizmus új típusú egyházpolitikájába, úgy gondoljuk, lényeges lehet tisztázni, hogy az MSZMP a kényszerpályákkal terhelt időszakban milyen választ adott a válságra a kádári hatalommegszilárdításnak, vagy korai kádárizmusnak nevezett időszakban. A következőkben tett alapvetések ugyanis nézetünk szerint szervesen hozzátartoznak a kibontakozó egyházkorlátozás jobb megértéséhez. A korszakhoz kötődő legújabb eredményeket először a legfrissebb szakirodalom tekintetében szeretnénk ismertetni, s csak aztán fogunk rátérni a központi témánk további elemzésére.

A magyarországi szovjet típusú rendszert ért válság után egy biztos volt: az újonnan hatalomra került elitnek – amennyiben azok hosszú távra terveztek – a korábbi tarthatatlan politikai metódusokkal szakítania kellett. A Magyar Szocialista Munkáspártot két tényező is motiválhatta a részleges kurzusváltásban. Egyrészt az anakronisztikus mechanizmusok konzerválása óhatatlanul provokálta volna a társadalmat, de a hruscsovi politika is

627 Dr. Hegyi Fábián 1904. február 21-én született Gomboson (Bács megye), 1934. július 26-án szentelték pappá Innsbruckban. 1948-ig állt a jezsuita rend szolgálatában, 1948-tól teológiai tanár Egerben, 1950-től segédlelkész Szarvaskón, majd 1951-től plébános Hejőkürtön. A forradalom után, 1957-ben került Bekölcére. Az egri főegyházmegye schematismusa 1963. 48.

628 MNL HML XXXV-22/12. doboz/1. doboz/20 Egyházak és szekták tevékenységéről. 3.

629 Erre a tendenciára mutatott rá országos kontextusban Kálmán Peregrin. Bővebben: *Kálmán P.: Egyház 1956 i. m. 217.*

630 MNL OL XIX-A-21-d 2. doboz 007-25/1958 Borai Emil 1958. március 8-ai összefoglaló jelentése

egyértelmű változásokra ösztönözte a pártot. Ennek értelmében az MSZMP a legjellemzőbb rendszerelemeket megtartó, ugyanakkor mégis nem jelentéktelen belső átalakításokra szánta el magát. A kádárista irányítás az első években szovjet mintára szanálta a rendszert anélkül, hogy minőségbeli tulajdonságain változtatott volna.⁶³¹ A forradalmat követő időszakot a konszolidáció és a megtorlás váltakozó, sokszor egyszerre érvényesülő trendjei jellemezték. A történeti irodalom ebből kiindulva hol konszolidációnak, hol restaurációnak nevezi az alperiódust. Kalmár Melinda szerint ez az intervallum „*valójában legfőképpen a szovjet „main stream” program szanáló trendjébe illeszkedett, igaz, a lázadás következményeivel megterhelve*”. Kalmár úgy véli, hogy a konszolidáció azért nem lehet pontos definíció, mert elfedi a működés egészének kifulladását, illetve a magyar viszonyokra alkalmazva nem érzékelteti eléggé a vezetés a hatalom megszilárdításáért folytatott, olykor a legdrasztikusabb módszerektől sem elzárkózó törekvését. A restauráció viszont nem veszi figyelembe, hogy a kommunista elit „*sohasem hátrálhatott az időben*”, nem állíthatta vissza a sztálinista diktatúrát. Summa summarum Kalmár interpretációjának magja a következő: Kádárék programja valójában „*a szovjet típusú rendszer evolúciós átalakítása, újrateremése egy működőképes formában, vagyis szanálása*”.⁶³² A kádárizmus alapvonásait Kalmár Melinda mellett, s hozzá hasonló módon Rainer M. János közelmúltban közreadott monográfiája ismertette.⁶³³ Rainer a Kádár-rendszert a Sztálin utáni szocializmus sajátos útjaként definiálja, amely egyfajta „magyar modell”. A rendszer azonban alapvetően *nem különbözött* sem az 1956 előttitől, sem a szomszédos országokétól. Az intézmények (párt, állam, hadsereg, politikai rendőrség stb.) szerepe, felépítése, jogosítványai ugyanolyanok voltak, a rendszer alapja a kommunista egypárt osztatlan hatalma maradt. A kommunista ideológia befolyása továbbra is uralkodó, az állam mindvégig birtokolta a termeléshez szükséges eszközök túlnyomó többségét, a megtermelt javakat pedig az állam bürokratikus intézményei osztották el. Rainer – mintegy új elemként – a változatlan intézményi renden belüli *megváltozott fontossági sorrendekre* hívja fel a figyelmet. A vezetés jelentősen racionalizálta a korábban elavult utópisztikus céloktól fűtött politikai berögződéseket, az ideologikus célok helyébe a *modernizáció* lépett. A kádárizmus azonban nem csak egy közepesen sikeres *elmozdulás* a sztálinizmustól, hanem egyfajta világerzékelés, amely a *társadalmi közérzetből* keletkezik. Végül a kádárizmus *interakció* is volt. A társadalmi létezés informalitáson, elhallgatáson és színlelésen alapuló kölcsönös szerveződése.⁶³⁴

Az egyházellenőrzés szerveit súlyosan érintették az 1956-os események. A válság jelei, hasonlatosan a politikai rendszer építményéhez a végrehajtó szféra berkein belül is hamarabb megmutatkoztak. Az említett bizonytalanság érzékelhető például az állami egyház-

631 Kalmár Melinda: Politikai galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945-1990. Bp. 2004. 109.

632 Uo. 118.

633 Lásd bővebben: Rainer M. János: Bevezetés a kádárizmusba. Bp. 2012.

634 Rainer M. J.: Bevezetés i. m. 138-148.

politika végrehajtó csúcsszerve az Állami Egyházügyi Hivatal mentalitásában. A hivatal képtelennek bizonyult egységes stratégia kialakítására a Belügy Minisztériummal, a szerv munkatársai vagy nem tudták betölteni vidéki megbízatásukat vagy pedig korrumpálódtak.⁶³⁵ Heves megye egyházügyi főelőadója a forradalom napjaiban érthetően félt a rá váró esetleges bosszútól. A félelem érdekes szituációt idézett elő: Borai Emil és családja a zavaros időszakot az Egri Érseki Papnevelő falai között vészelték át. A vendéglátójuk pedig nem más volt, mint Dr. Kiss István vicerektor.⁶³⁶ A teológiai tanár humánusan figyelmen kívül hagyta Borai korábbi egyházellenes ténykedését, e nemes gesztust azonban nem követte hála. Borai ÁEH-nak küldött feljegyzésében említést tett az esetről, bár ő jócskán elferdítette a számára oly kellemetlen valóságot.⁶³⁷ Tény, hogy Kiss Istvánt 1956-os szerepléséért rövid időre börtönbe zárták, ahonnan ordináriusa Brezanóczy Pál közbenjárásával szabadulhatott.⁶³⁸ A miniszteri biztos előadásában saját személyes közreműködését domborította ki a szabadon bocsátás kapcsán, s hozzátette, hogy Kiss a történetek után felkereste őt „és megköszönte, hogy a forradalom utáni börtönbüntetéséből kiszabadult”.⁶³⁹ A vicerektor a köszönetnyilvánítás mellé felemlgette, hogy októberben viszont ő „akarta” bújtatni Borait a szemináriumban.⁶⁴⁰ Ezzel a főelőadó letagadta a segítségnyújtás tényét, de bosszúból mindent megtett azért, hogy Dr. Kiss Istvánt végleg ellehetetlenítse. Az ÁEH és még inkább a belügyi szervek által lefolytatott akció több évig tartott és folyamatos zaklatásoknak tette ki a teológiai tanárt. Jelen tanulmány kereteit jócskán meghaladná a teljes körű állambiztonsági konspiráció és az ÁEH közreműködésének bemutatása.⁶⁴¹ Az állam a forradalom leverése után lépéseket tett arra vonatkozóan, hogy elszigetelje az „egyházi reakció” szószólóit. A teológiai tanár ugyan a börtönt elkerülte, de kikényszerített diszpozícióval Szajlára „száműzötték” plébánosnak 1960. január 30-án.⁶⁴² A pap kálváriája azonban itt még nem ért véget, a hatalom addig nem nyugodott, ameddig Kist egyházi szolgálatban tudta.

635 *Kálmán P.*: Az egyház i. m. 210-212.

636 Az esetről Kiss két életrajzírója is megemlékezett. Lásd: *Kápolnai I.*: Emlékezés i. m. 216. *Szecsó K.*: Kiss István i. m. 77.

637 MNL OL XIX-A-31-d 1. doboz 0018-8/1957. Brezanóczy Pálról feljegyzés 1957. május 27. 2.

638 ÁBTL O-8944 Dr. Kiss István 191.

639 MNL OL XIX-A-31-d 1. doboz 0018-8/1957. Brezanóczy Pálról feljegyzés 1957. május 27. 2.

640 Uo.

641 A két szerv közti szoros együttműködés nem elszigetelt jelenség. A Kiss István ellen fogantatott intézkedések jól beleilleszthetők az országos képbe. Az ÁEH és a BM Kádár-korszakban igyekeztek ellátni egymást az általuk hasznosnak vélt információkkal, illetve a politikai rendőrség az elhárítás során képesnek bizonyult felhasználni az ÁEH politikai megbízottait is. *Soós Viktor Attila*: Az Állami Egyházügyi Hivatal és a Belügyminisztérium kapcsolatrendszere 1956 után, a hatvanas évekig. In: *Egyházüldözés és egyházüldözökök a Kádár-korszakban*. Szerk. Soós Viktor Attila, Szabó Csaba, Szigeti László, Bp., 2010. 227–229.

642 *Szecsó K.*: Kiss István i. m. 80.

1960. január 18-án rendőri felügyelet alá helyezték illegális sajtótermék terjesztéséért.⁶⁴³ 1960. április 9-én végérvényesen el kellett hagyni a szeminárium épületét és 1960. szeptember 1-én Brezanóczy Pál káptalani helynök kénytelen volt nyugállományba helyezni. A volt vicedirektor lakhelye ezek után a székesfehérvári Idős Papok Otthona lett.⁶⁴⁴

A Kádár-rendszer korai szakaszában az egyházpolitika eleinte nem kapott helyet a súlypon-
tos kérdések körében. Az 1949 és 1956 között kiépített szisztémákhoz képest csupán formális
engedmények születtek, például a lejáratott ÁEH megszüntetése. A látszatintézkedést mi sem
bizonyítja jobban, minthogy a Művelődésügyi Minisztérium keretében, szinte csonkítatlan
hatáskörrel és alig módosult állománnyal újonnan felállították a hivatalt.⁶⁴⁵ A Magyar Szoc-
ialista Munkáspárt felismerve a gyors személyi változások okozta zavart, első egyházakat
érintő, 1957. március 5-ei Intéző Bizottsági határozatában fokozott figyelmet kapott az egy-
házak feletti közvetlen hatalomgyakorlás megvalósítása. Az említett cél motiválta az Elnöki
Tanács 1957. március 24-én közzétett 1957. évi 22. sz. törvényerejű rendeletének megszü-
letését, amely példátlan módon avatkozott bele az egyházak életébe. Lényegében a kisebb
vidéki plébánosi és kápláni állások kivételével minden egyházi pozíciót állami hozzájárulás
függvényévé tettek.⁶⁴⁶ A március 5-ei határozat értelmében a következő teendő a forradalom
által hatalomra segített „reakciós papság” félreállítás. A félreállításnak különböző fokozatai
voltak, az ÁEH és a BM munkatársai pragmatikusan, az adott eset elemzése után válogattak
az eszköztárból. A félreállítás fokozatai: elszigetelés, lemondatás, leváltás, internálás, börtön-
büntetés és a „véletlen baleset” voltak.⁶⁴⁷

A „rend” helyreállítására hamar felbukkantak a megyékben és egyházmegyékben az egy-
házügyi megbízottak. A forradalmat követő egyházpolitikai előírások hatékony végrehajtásá-
ra az ÁEH a megyei és fővárosi tanács végrehajtó bizottsága mellé újra kirendelte az egyház-
ügyi főelőadókat. Az illetékes munkája a Rákosi-korszakhoz hasonlóan és persze illeszkedve
az aktuális egyházpolitika arculatához, az állami irányelvek minél gördülékenyebb megvaló-
sulásának biztosításában nyilvánult meg. A vidéki – püspökségi – megbízott személye 1957
után általában egybeesett a területileg illetékes megyei (tanácsi) egyházügyi munkatársé-
val.⁶⁴⁸ Az ÁEH vezetésének véleménye szerint Borai Emil az 1956. októberi és novemberi za-

643 A titkosszolgálat nyomozása alapján a „Ketten egy felé” című broszúra „szovjet és szocialista
államrend ellenes tartalmú” kiadvány terjesztésével vádolták. ÁBTL O-8944 Dr. Kiss István 345.

644 ÁBTL O-8944 Dr. Kiss István 351.

645 *Balogh Margit*: Egyház és egyházpolitika a Kádár-rendszerben. Eszmelet folyóirat 34. (1997)
http://eszmelet.hu/balogh_margit-egyhazi-es-egyhazi-politika-a-kadar-rendszerben/ Letöltve: 2015. október 9.

646 *Köbel Szilvia*: Oszd meg i. m. 128.

647 *Balogh M.*: Egyház és egyházpolitika i. m. http://eszmelet.hu/balogh_margit-egyhazi-es-egyhazi-politika-a-kadar-rendszerben/ Letöltve: 2015. október 9.

648 *Lukács Miklós*: Az Állami Egyházügyi Hivatal szervezeti változásai 1951-1989 között. Vallás-
tudományi Szemle 11. (2013) 165-166.

varos időszakban is „szilárd magatartást tanúsított”.⁶⁴⁹ A dokumentumok arra engednek következtetni, hogy Borai a krízis elültét követően új hivatás után akart nézni. A káder egy külügyminisztériumi állást szemelt ki magának, s törekvéseit „*eddig munkája elismeréséül*” aktuális munkahelye támogatta. Ám érthető módon az ÁEH vonakodott megválni jó bevált és rutinos alkalmazottjától, így Borai Emil megtartotta egyházügyi főelőadói tisztségét, miniszteri biztos minőségben.⁶⁵⁰ A hivatal „ragaszkodása” nem meglepő: a korai kádárizmusban az ÁEH súlyos káderhiánnyal küszködött, ezért a megfelelő helyi ismeretekkel rendelkező régi emberek némi megnyugvást jelenthettek a hatalom számára. A miniszteri biztos munkájának megkezdésekor az egyik első dolga az volt, hogy Heves megye területén változtatásokat hajtson végre a katolikus egyház személyi állományában. A megbízhatatlan, úgymond „antidemokratikus” papokat nyugdíjba küldték, vagy jelentéktelenebb településekre száműzték. Az eltávolított lelképásztorok helyére pedig a papi békemozgalom addigra már kipróbált személyeit hozták pozícióba.⁶⁵¹ A Borai által csak „tisztogató dispoziciónak” nevezett folyamat 1960-ra zárult le, s ekkora a kulcs helyek nagyobb részében lojális papok ültek.⁶⁵²

A hatalom új birtokosai elődeikhez hasonlóan számoltak a megbízható „haladó gondolkodású” egyházi személyek által képviselt békemozgalommal. Az 1956-os események idején a mozgalom súlyosan kompromittálódott, így a politikai vezetés 1957-ben jobbnak látta megvalósítani annak reformját. Az előterjesztés nyomán igen korai sikerek diagnosztizálhatók: május 24-én megalakult az Országos Béketanács Katolikus Bizottsága (OBKB), ezen felül az Opus Pacis (OP), amely egyfajta ellensúlyként a katolikus püspöki kar égisze alatt működött. Az állami egyházpolitika az országos kiterjedésű OP-t nyilvánvaló okokból hamar ellehetetlenítette és idejekorán egy Szabolcs-Szatmár megyei zárványszervezettel üresítette.⁶⁵³ A békepapság pozícióba hozása egyrésztől kontinuitást mutat az 1956 előtti idősakkal, másrésztől összefüggésben van a „reakciós” papság kulcs helyekről történő kiszorításával. Heves megyében az egyházügyi főelőadó joggal építhetett a múltban oly jól működő békepapi mozgalom kipróbált tagságára. Elsősorban a volt választmányi tagokat⁶⁵⁴ próbálta újra mozgósítani.⁶⁵⁵ Az MSZMP 1957-ben a következőket nyilatkozta a válság

649 MNL OL XIX-A-21-a 7. doboz 245/3./1957. Információátadás Borai Emilről

650 Uo.

651 MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57 Egyházpolitikai vonatkozású ir., Egyházpolitikai összefoglaló Eger, 1962. szeptember 27.1.

652 Uo.

653 Az Opus Pacis megalapításáról és a békepapi mozgalom megszilárdításáról lásd bővebben: *Kálmán P.: Az egyház i. m. 226-229., Pál J.: Békepapok i. m.*

654 A megyei választmányok a lojális politika iránt érdeklődést tanúsító papságot tömörítette, azok számára ülései (választmányi ülések) megnyilatkozási, továbbképzési, felkészülési fórumot készítettek. Lásd bővebben: *Pál J.: Békepapok i. m. 51-52.*

655 MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57 Egyházpolitikai vonatkozású ir. Összefoglaló jelentés 1958. január 16. 1.

idején is lojalitást mutató egyházi személyekről a nyilvánosság felé: „*az ellenforradalom alatt a reakció részéről, több esetben életveszélynek voltak kitéve*”.⁶⁵⁶A Heves megyei mozgalom egyik prominens alakját, Rozsáli Menyhértet⁶⁵⁷ több társával együtt lojalitásáért cserébe állami kitüntetésben⁶⁵⁸ részesítettek, reprezentálva ezzel az állam és az egyház jó viszonyát.⁶⁵⁹ Borai Emil a Rozsálihoz hasonló papokat minél befolyásosabb egyházi pozíciókba helyeztette. Ezzel 1960-re el is érte, hogy a megye összes kerületi esperesi stallumában „haladó erők” kapjanak helyet.⁶⁶⁰ S amint egy térségben megszilárdult a békemunka, úgy a személycserék is újra aktuálissá váltak és az ismert békepapok más megyékben folytathatták tevékenységüket.⁶⁶¹

Látható, hogy a korai, egyházakat érintő irányelvek egyáltalán nem voltak mentesek a sztálinizmus súlyos hagyatékától. Az egyházak életébe történő mély beavatkozásnak köszönhetően ekkor vitathatatlanul a restaurációs igény kerekedett felül. Ez a tendencia változásnak indult 1958-ra. Az MSZMP által deklarált célok meghatározóak, hiszen az egész Kádár-korszakban aktuálisak maradtak. A nyilvános diskurzusban előtérbe került a klerikális reakció visszaszorítása mellett az egyházakkal történő megegyezés és a vallásos világnézet elleni küzdelem attitűdje. A Politikai Bizottság (PB) 1958. június 10-ei direktívájának határozott prognózisa volt az állam és az egyházak együttélésére vonatkozóan. Az egyházak a szocializmus időszakában még hosszú ideig létezni fognak, ezért az együttműködés „szükséges” és „lehetséges” az állam és az egyházak között – állapította meg a dokumentum. Az egyházi reakció viszont politikai ellenség, tevékenysége az állami és társadalmi rend megdöntésére irányul, így az ellene folytatott – adminisztratív módszerektől sem mentes – harc a „*szocialista hatalom megvédéséért folytatott harc*”.⁶⁶²A PB 1958. július 22-ei határozata a vallásos világnézet elleni fellépés módszerét tisztázta, s egyfajta „*türeelmes és körültekintő*” eszmei offenzívát hirdetett a vallással szemben. Másrésztől lefektette a vallásos világnézethez fűződő viszony normáit, a párttagok és belügyminisztériumi dolgozók a forradalom okozta bizonytalanságok miatt ebben a vonatkozásban különös figyelmet

656 MNL OL XIX-A-21-d 1. doboz 0057/1957. 0057-1/1957. Javaslat haladó papok kitüntetésére

657 Rozsáli Menyhért a forradalmat megelőzően verpeléti plébános volt, majd 1958-ban patai főesperesi rangra emelkedett. Rozsáli 1959-ben, mint jászberényi plébános apostoli kormányzói helynök lett. Az egri főegyházmegye schematismusa 1963. 62. MNL OL XIX-A-21-a 15. doboz E-14-3/1959. Rozsáli Menyhért kinevezése apostoli kormányzói helynöké, az egri Hittudományi Főisk. rektori tiszte alól Rakolczai Gábor felmentése, Dr. Maksa József rektori és Dr. Bokori József rektorhelyettesi kinevezése.

658 A Magyar Népköztársaság Zászlórendjének V. fokozata

659 MNL OL XIX-A-21-d 1. doboz 0057/1957. 0057-1/1957. Javaslat haladó papok kitüntetésére

660 MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57 Egyházpolitikai vonatkozású ir., Egyházi összefoglaló jelentés Eger, 1959. március 23. 2.

661 MNL OL XIX-A-21-a 14. doboz 001-1-21-1962 Borai Emil 1962. április 14-i jelentése a Heves megyei békemozgalomról.

662 *Köbel Sz.*: Oszd meg i. m. 132.

kaptak.⁶⁶³ A vitákat, mint mindig maga Kádár János irányította, s a polémia végén mar-
kás szótartot intézett a bizottsághoz, mely egyben kötelező érvényű álláspont volt.⁶⁶⁴Kádár
úgy vélte a vallásos világnézet nem fog kimúltni pár éven belül, így az egyházakkal tárgyal-
ni kell, s nem árt törekedni arra, hogy az együttműködés folyamatos legyen.⁶⁶⁵A kontra-
szelektált felsőpapság azonban nem bizonyult alkuképesnek. A püspöki kar alkupozícióját
tovább gyengítette, hogy a hatalom szembe állította a felsőpapságot az alsópapsággal, így
előbbi nem tudott támaszként tekinteni az utóbbira.⁶⁶⁶

Néhány ordinárius azért ügyesen tudta kamatoztatni az új lehetőségeket egyháza javára.
Breznóczy Pál apostoli kormányzó⁶⁶⁷ 1959. december 18-án üzenetet intézett a Magyar
Népköztársaság Elnöki Tanácsához a halálozás miatt megüresedett kanonoki stallumok
ügyében.⁶⁶⁸A levélben szereplő személyi változásokat korábban tárgyalások előzték meg,
még hozzá Budapesten Olt Károllyal⁶⁶⁹ az ÁEH elnökével. Olt feljegyzése arról árulkodik,
hogy Breznóczy kapcsolatai hálóját⁶⁷⁰ és az új típusú egyházpolitika kereteit kihasználva
gyakran egyből „fent” kezdett egyezkedni.⁶⁷¹Az apostoli adminisztrátor ezekből az egyez-
tetésekből rendszeresen kihagyta az ellenőrzésére odarendelt Borait, amit a megbízott egy
Budapestre címzett jelentésében szóvá is tett.⁶⁷²Borai Emil a régi iskola kádereként nem
volt hozzászokva az ilyesfajta új keletű finomított eljáráshoz. Korábbi megbecsültsége nagy

663 *Balogh Margit–Gergely Jenő*: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon 1790–2005. II. Bp., 2005. 1003.

664 *Kalmár M.*: Ennivaló i. m. 20.

665 Uo. 256.

666 *Bertalan Péter*: A katolikus egyház kálváriája 1956 után. In: Magyar Katolikus Egyház 1956. Szerk. Szabó Csaba. Bp. 2007. 17.

667 Breznóczy Pál az apostoli kormányzói tisztséget 1959. augusztus 4-én vehette fel és az állam-
esküt 1959. szeptember 10-én tette le Kiss Károly az Elnöki Tanács elnöke előtt. MNL OL XIX-
a-21-a 15. doboz E-14-2/a/1959. Breznóczy Pál helynök kinevezése az egri főegyházmegye apostoli
kormányzójává, MNL OL XIX-A-21-a 17. doboz M-5-9/a,b,c,d,e/1959 Vezető egyházi személyek es-
kütétele az Elnöki Tanácsnál.

668 MNL OL XIX-A-21-a 15. doboz E-14-6/1959. Az egri Főszékeskáptalanban megüresedett
kanonoki stallumok betöltéséhez kinevezések felterjesztése a Vatikánhoz.

669 Olt Károly (1904-1985) 1959. június 2 és 1961. október 20 között volt az ÁEH elnöke. *Soós
V. A.*: Az Állami Egyházügyi Hivatal i. m. 286.

670 Adriányi Gábor az egyik munkájában Breznóczy Pál Miklós Imrével kialakult jó viszonyá-
ra utalt. Miklós Imre a tárgyalat korszakban az ÁEH elnökhelyettese volt, s befolyásos funkcionárius
létén elképzelhető, hogy segítette a tárgyalások menetét. *Adriányi Gábor*: A Vatikán keleti politiká-
ja. 1939–1978. A Mindszenty-ügy. Bp. 2004. 72.

671 MNL OL XIX-A-21-a 15. doboz E-14-4/1959. Emlékeztető feljegyzés dr. Breznóczy Pálnak
1959. okt. 5-én az ÁEH elnökénél tett látogatásakor folytatott tárgyalásról

672 MNL HML XXXV-22/12. csoport./6. doboz/57 Egyházpolitikai vonatkozású ir., Egyházi
összefoglaló jelentés Eger, 1959. március 23. 2.

önbizalmat kölcsönzött számára, így a hivatal munkamódszerének burkolt kritikájától sem riadt vissza.⁶⁷³ Azt, hogy a Heves megyei egyházügyi főelőadója nem tudott és talán nem is akart beintegrálódni a kádárizmus teremtette új egyházpolitikai környezetbe, több dokumentum is alátámasztja. Madai András⁶⁷⁴ főosztályvezető-helyettes 1962-ben jellemzést készített, amelyben Borai Emil munkamódszereit elemezte. A pozitívumok mellett már ekkor helyet kaptak Borai „jelleméből fakadó” hiányosságai és hibái. A főosztályvezető-helyettes értékelése szerint beosztottja több esetben valótlanosságokat állított, vagy valós eseményeket tagadott le, kreált esetek alapján marasztalt el embereket „*vonatkozik civil és papi személyekre egyaránt*”. Borai intrikus és egyre erőteljesebben öntörvényűvé váló magatartását bizonyítják a következő idézett sorok: „*Negatívumként jelentkezik még munkájában az is, hogy az országos egyházpolitika figyelmenkívül (sic!) hagyásával vélt megyei érdekeket helyez előtérbe*”.⁶⁷⁵ A főelőadó beszámolóit nem csak az ÁEH-nak szúrtak szemet. Dr. Csendes Károly⁶⁷⁶ a legfőbb ügyész helyettese 1962. április 27-én kelt Prantner Józsefnek⁶⁷⁷ írott levelében felháborodásának adott hangot, amiért az elnök alkalmazottjától egy nyomozati anyagban „*minősíthetetlen módon megírt*” véleményadásra lelt. Csendes egyben kérte az ÁEH vezetőjét, hogy foglalkozzanak az ügygel, bizonyíték gyanánt pedig csatolta a szóban forgó, egyébként az egyik lelkészről írott, valóban vulgáris kijelentéseket és feltételezhetően óriási túlzásokat tartalmazó írást.⁶⁷⁸ Borai Emil végül 1969-ben 45 évesen elhagyta hivatali kötelékét, valószínűsíthetően képtelennek bizonyult szakítani archaikus berögződéseivel.⁶⁷⁹

673 Az ÁEH számára sok gondot okozott, hogy bizonyos vidéki megbízottak gyakorta kritikai hangot ütöttek meg az Állami Egyházügyi Hivatallal szemben. A hatvanas évek közepén meg is indult a megyei vezetőkkel egyeztetve a gyengébb vidéki egyházügyi főelőadók lecserélése. *Köbel Sz.: Oszd meg i. m. 89.*

674 Madai András 1958. július 1. – 1980. december 31. között dolgozott az Állami Egyházügyi Hivatalban. Csoportvezető, főosztályvezető-helyettes a Protestáns Főosztályon 1967. augusztus 1-től, főosztályvezető 1972. június 1-től a Protestáns és más felekezetek Főosztályon, főosztályvezető-helyettes 1973. május 1-től a Protestáns és más felekezetek Főosztályon, megbízott főosztályvezető. 1981. január 1-től korhatár előtti nyugdíjazására került sor. Bővebben: *Soós V. A.: Az Állami Egyházügyi Hivatal i. m. 277.*

675 MNL OL XIX-A-21-d 21. doboz 0038/1-13 Borai elvtárs munkamódszerének jellemzése 1.

676 Dr. Csendes Károly 1960-1979 között volt a legfőbb ügyész helyettese. *Zinner Tibor: Igazságszolgáltatók a pártállam őrlőkövei között I. rész. Bírák lapja. I. (1991: 2. sz.) 20.*

677 Prantner József (1911-1974) 1961. november 1. és 1971. május 11. között volt az ÁEH elnöke. *Soós V. A.: Az Állami Egyházügyi Hivatal i. m. 293-294.*

678 MNL OL XIX-A-21-a 25. doboz E-14-3/1962 Borai Emil főelőadónak Obede Endre plébánosról írt jellemzése.

679 Borai Emil távozása véleményünk szerint beleilleszhető egy országos mechanizmusba. Az ÁEH-t sok kritika érte a vidéki munkatársak részéről, s ráadásul sokan közülük alkalmatlannak bizonyultak munkájuk ellátására. *Köbel Sz.: Oszd meg i. m. 89.* Hasonló esetről írt Fazekas Csaba a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei főelőadó Lobkovicz László sorsával kapcsolatban. Lásd bővebben: *Fazekas Csaba: Egy vidéki „janicsár” különleges rekordja 1961-ből. Egyháztörténeti Szemle, 2000. 1. évf. 1. sz. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/janicsar.htm> Letöltve: 2015. október 21.*

Az, hogy a renitens magatartása ellenére ennyi időt tölthetett el magas megyei pozícióban, véleményünk szerint felsőfokú végzettségére, a belügyi szervekkel⁶⁸⁰ ápoltságára vezethető vissza.⁶⁸¹ Borai minden anakronizmusa ellenére egy dologban fel tudott zárkózni a saját korának trendjéhez. 1967-re elvégezte az amúgy nem túl színvonalas Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetem politikai gazdaságtani levelező tagozatán folytatott tanulmányait és ekkor már évek óta ugyanitt oktatói statust töltött be a Filozófia tanszéken.⁶⁸² Az itt szerzett tudásanyag jól jöhetett egy egyházi vonalon dolgozó egyénnek a „világnézeti nevelés” terén, tehát valamilyen szempontból Borai Emil is elindult a kezdetleges és korlátozott professzionalizmus útján.⁶⁸³

Összegzés

Az 1956-os forradalom a Magyar Katolikus Egyház számára némi enyhülést és új lehetőségeket jelentett. Ameddig a „párt” a rend helyreállításán, a megtorlások lefolytatásán és a konszolidáción fáradozott, addig a papság mindent megtett azért, hogy amit csak lehet megőrizzen a felkelés vívmányaiból. Az egyházak érthető okokból nem a politikai színtéren aktivizálták erőiket, hanem a diktatúra fellazulásával újra megélelhető hitélet adta lehetőségeket igyekezett kihasználni. A misék és a különböző rítusok nagyobb figyelmet kaptak a társadalom részéről, és ez a jelenség a forradalmat követő pár éves intervallumban valamelyest konzerválódott. A lojális párttagság, pedagógusok, de még a BM dolgozók és pártfunkcionáriusok is bővítették a vallásos alkalmak közönségét. Mindszenty József hercegprímás és a konzervatív főpásztorokból álló szárny intézkedései változásokat idéztek elő a békemozgalom és az egyházi kulcspozíciók színterén. Az említett módosulások kisebb-nagyobb arányban felfedezhetőek Heves megye életében, éppen úgy, mint a kádárizmus változó arculatú egyházpolitikájának érvényesülése. Az MSZMP-nek a válság után az egyházellenőrzés terén igazodnia kellett az új helyzethez. S bár 1957-ben a sztálinizmus öröksége dominált a koncepciókban, addig 1958-ra a régi módszerek tarthatatlansága és az új lehetőségek felismerése egy megújított, finomított stratégiát hívott életre. A párt a meggyengült egyházi vezetést egyre inkább partnerként kezelte, a „harcot” pedig két fronton képzelte el. Ám a végrehajtó szervek korábról átörökített állománya mentalitásánál fogva nem egyszer képtelennek bizonyult válaszolni a helyzet támasztotta kihívásokra. Velük ellentétben a felsőpapság egy része felismerte a kínáló lehetőségeket,

680 A Belügy Minisztérium és Borai Emil kapcsolatának árnyaltabb bemutatása további kutatásokat igényel.

681 MNL OL XIX-A-21-d 21. doboz 0038/1-13 Borai elvtárs munkamódszerének jellemzése 1.

682 MNL HML XXXV-22-3 15. doboz 265. őrzései egység A Heves megyei Végrehajtó Bizottság 1967. április 25. 2.

683 Kalmár Melinda az MSZMP nemzedékével kapcsolatban hasonló észrevételeket tett. Bővebben: *Kalmár M.: Ennivaló i. m. 276-277.*

s a kurzusváltást kihasználva sikerrel érvényesítette érdekeit egyháza védelmében. Igaz, hogy a hatalom pontosan az állam és az egyházak együttműködésével akart éket vetni a püspökök és az alsópapság közé. Az MSZMP nemzedékéről összességében elmondható, hogy kontinuitást mutat az előző korszakkal, hiszen a régi ellenfeivel szeretett és tudott tárgyalni. A politikai elit a rendszer működtetését modernizálta, de csak annyira, amennyire feltétlenül szükségesnek látta.⁶⁸⁴ Végezetül, ha össze akarjuk vetni a Rákosi-korszak és a kádárizmus egyházpolitikájának legfőbb sajátosságát, érdemes lehet Gyarmati György és Balogh Margit gondolatait idéznünk. Gyarmati arra jutott, hogy Rákosi Mátyás jócskán elszámolta magát, amikor az egyházakat a politikai pártok egyikeként kezelte. Azt már nehezebb eldönteni – írta ugyanő –, hogy az akkori első titkár vajon szimplán nem volt tisztában az „ellenség” mély társadalmi beágyazottságával, vagy pont erre hivatkozva vélte úgy, hogy a legagresszívabb hatalmi eszközökkel kell harcba vonulni ellene.⁶⁸⁵ A fennmaradt források arról tanúskodnak, hogy Kádár János és az akkori politikai elit a hatalomra kerülésük után hamar, vagy már talán abban a pillanatban felfogta a korábbi kizárólagosan brutális módszerek hasznavehetetlenségét. Balogh Margit szerint az MSZMP a nemzetközi elismertség, a labilis belpolitika oldása és a gazdasági tervek megvalósítása érdekében a nyílt megsemmisítés helyett a „nemzeti egységre” törekvő népfrentpolitikát választotta.⁶⁸⁶

684 *Kalmár M.*: Ennivaló i. m. 276-277.

685 *Gyarmati György*: Egyház, sok rendszer és a történelmi idő. In: Bánkuti Gábor, Gyarmati György (szerk.) Csapdában. Bp. 2010. 27.

686 *Balogh M.*: Egyház és egyházpolitika i. m.

Bibliográfia

- Adriányi Gábor: A Vatikán keleti politikája 1939-1978. A Mindszenty-ügy. Budapest, Kairosz Kiadó, 2004.
- Balogh Margit: Egyház és egyházpolitika a Kádár-rendszerben. *Eszmélet folyóirat* 34. (1997)
- Balogh Margit – Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon 1790-2005. II. Budapest, MTA Történelemtudományi Intézet, 2005.
- Bánkuti Gábor, Gyarmati György (szerk.): Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945-1989. Budapest, L'Harmattan, 2010.
- Cseh Zita: Az 1956-os forradalom és megtorlás Heves megyei dokumentumai. Eger, Heves Megyei Levéltár, 2006.
- Fazekas Csaba: Egy vidéki „janicsár” különleges rekordja 1961-ből. *Egyháztörténeti vázlatok*. 2000. 1. évf. 2. szám
- Kálmán Peregrin OFM: A Magyar Katolikus Egyház helyzete a kádári egyházpolitika első éveiben a teológiai összefüggések tükrében. Doktori disszertációs kézirat. Budapest, 2014.
- Kalmár Melinda: Ennivaló és hozomány. A korai kádárizmus ideológiája. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1998.
- Kalmár Melinda: Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945-1990. Budapest, Osiris Kiadó, 2014.
- Kápolnai Iván: Emlékezés Dr. Kiss István teológia tanárra. (1906-1981) Magyar egyháztörténeti vázaltok. *Essays in church history in Hungary*. 1–2. (2011)
- Köbel Szilvia: „Oszd meg és uralkodj”. A pártállam és az egyházak. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2005.
- Köpeczi Bócz Edit: Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége. Haszonélvezők és kárvalottak. Budapest, Akadémia Kiadó, 2004.
- Lukács Miklós: Az Állami Egyházügyi Hivatal szervezeti változásai 1951-1989 között. *Vallástudományi Szemle* 11. (2013)
- Mindszenty József: Emlékirataim. Budapest, Helikon Kiadó, 2015.
- Pál József: Békepapok. Budapest, Egyházfórum Kiadó, 1995.
- Rácz Árpád: Nagy Képes Milleniumi Arcképcsarnok. Budapest, Rubicon – Aquilia Könyvek, 1999.
- Rainer M. János: Bevezetés a kádárizmusba. Budapest, L'Harmattan, 2011.
- Rosdy Pál (szerk.): A katolikus egyház 1956-ban. Budapest, Új Ember Kiadó, 2006.
- Soós Viktor Attila: Az Állami Egyházügyi Hivatal archontológiája. Az ÁEH szervezeti felépítése, nemzetközi kapcsolatai és dolgozóinak pályaképe. Doktori disszertációs kézirat. Budapest, 2014.

- Soós Viktor Attila, Szabó Csaba, Szigeti László: Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban. Budapest, Szent István Kiadó, Luther Kiadó 2010.
- Szabó Csaba (szerk.): Magyar Katolikus Egyház 1956. Budapest, Új Ember Kiadó, 2007.
- Szecskó Károly: Kiss István élete és munkássága: egy élet Krisztus Urunk szolgálatában. Eger, Egri Érseki Hittudományi Főiskola, 1999.
- Tabajdi Gábor, Ungváry Krisztián: Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956-1989. Budapest, Corvina Kiadó, 1956-os Intézet 2008.
- Zinner Tibor: Igazságszolgáltatók a pártállam őrlőkövei között I. rész. Bírak lapja. I. (1991: 2. sz.)

